

7-8

ISKOLAKULTÚRA

XVI. évfolyam, 2006. július-augusztus

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirat

56655

3 F1 174

Buda Attila
könyvtáros, Budapest,
ELTE, BTK Könyvtára

Császár Zsuzsa
egyetemi adjunktus, Pécs,
PTE, Földrajzi Intézet,
Politikai Földrajzi és
Területfejlesztési
Tanszék

Dömötör Edit
egyetemi hallgató,
Budapest, ELTE, BTK

Eisemann György
egyetemi docens,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar
Irodalomtörténeti Intézet,
XVIII–XIX. Századi
Magyar Irodalomtörténeti
Tanszék

F. Dárdai Ágnes
főigazgató, Pécs, PTE,
Központi Könyvtár

Fehérvári Anikó
tudományos főmunkatárs,
Budapest, Felsőoktatási
Kutatóintézet

Földes Györgyi
fiatal kutatói
ösztöndíjas, Budapest,
MTA, Irodalomtudományi
Intézet, Modern Magyar
Irodalmi Osztály

Fráter Zoltán
egyetemi docens,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar Irodalomtörténeti
Intézet, Modern Magyar
Irodalomtörténeti
Tanszék

Gáspár Mihály
tanszékvezető, dékán,
főiskolai tanár,
Szombathely, BDF,
Testnevelési és Művészeti
Főiskolai Kar,
Pszichológia Tanszék

Gintli Tibor
egyetemi tanársegéd,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar Irodalomtörténeti
Intézet, Modern Magyar
Irodalomtörténeti
Tanszék

Hubert Ildikó
főiskolai docens,
Budapest, ELTE, BTK,
Alkalmazott
Irodalomtudományi
Szakcsoport

Knausz Imre
egyetemi docens,
tanszékvezető, Miskolc,
Miskolci Egyetem, BTK,
Neveléstudományi
Tanszék

Kormos Judit
egyetemi adjunktus,
Budapest, ELTE, Angol-
Amerikai Intézet, Angol
Alkalmazott Nyelvészeti
Tanszék

Kosztolányi Tibor
főiskolai adjunktus,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar Irodalomtörténeti
Intézet, Modern Magyar
Irodalomtörténeti
Tanszék

Kulesár-Szabó Zoltán
egyetemi adjunktus,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar Irodalomtörténeti
Intézet, Összehasonlító
Irodalomtörténeti
Tanszék

Liskó Ilona
igazgató, Budapest,
Felsőoktatási
Kutatóintézet

Miheller Hajnalka
egyetemi hallgató,
Miskolc, ME, BTK

Mirnic Zsuzsa
szerkesztő, lektor,
Szabadka,
Magyarsághutató
Tudományos Társaság

Murai András
főiskolai adjunktus,
Szombathely, Berzsenyi
Dániel Főiskola, BTFK,
Művelődéstudományi és
Kommunikáció Tanszék

*(Folytatás a hátsó-belső
borítón.)*

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem

Főszerkesztő:

Géczi János

e-mail: geczijanos@vnet.hu

A szerkesztőség munkatársai:

Andor Mihály

e-mail: andorm@socio.mta.hu

Csikos Csaba

e-mail: csikoscs@edpsy.u-szeged.hu

Csizer Kata

e-mail: weinkata@yahoo.com

Kojanitz László

e-mail: kojani@freemail.hu

Gelencsér Gábor

e-mail: gelencser@emc.elte.hu

H. Nagy Péter (Érsekújvár)

e-mail: h.nagy@freemail.hu

Reményi József Tamás olvasószerkesztő

e-mail: remjtr@chello.hu

Takács Viola

e-mail: takacs viola@freemail.hu

Tarján Tamás

Trencsényi László

e-mail: trenyo@dpg.hu

Vágó Irén

e-mail: vagoi@oki.hu

Tördelőszerkesztő: **Horváth Balázs**
Szerkesztőségi titkár: **Szabó Anikó**
Grafikai terv: **Baráth Ferenc**

Felelős kiadó:

Lénárd László, a PTE rektora

Szerkesztőség: PTE, BTK,
Neveléstudományi Intézet, Iskolakultúra
Szerkesztőség, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
telefon/fax: 06 72 501-578
e-mail: iskolakultura@freemail.hu
web: www.iskolakultura.hu

A folyóirat kiadását támogatja:

**Oktatási Minisztérium – PTE,
BTK, Neveléstudományi Intézet**

Közlési feltételek: www.iskolakultura.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Hírlap Üzletága (Budapest, Örezy tér 1.), a
Könyvtárellátó Kht. (Budapest, Váci u.
19.), a Magyar Lapterjesztő Rt. (Budapest,
Táblás u. 32.), a HÍRKER RT. (Budapest,
Táblás u. 32.), valamint egyéb alternatív
terjesztők. Előfizethető még közvetlenül a
szerkesztőség címén. Előfizetési díj
számonként 300,- Ft. (Teljes évfolyam
3600,- Ft.) Megjelenik havonta. Lapunk
példányai megvásárolhatók az OKI-ban
(Budapest, Dorottya u. 5. 1. em.), az Osiris
Könyvesboltban (Budapest V., Veress Pálné
u. 4-6.), valamint az Írók Könyves-
boltjában. (Budapest VI., Andrassy u. 45.)

HU ISSN 1215 5233

Nyomás: **Molnár Nyomda és
Kiadó Kft., Pécs**

Lapzárta: 2006. június 15.

2006 SZEPT 04.

konferencia

Ady-konferencia 3

Veres András
Ady szimbolizmusának kérdéséhez 3

Eisemann György
„Mégis új...” 11

Fráter Zoltán
Elhallgatás, elfojtás, hiány az Ady-versben 18

Gintli Tibor
Ady beszédmódja az istenes versekben 27

Tverdota György
„Rákóczi, akárki, jöjjön valahára” 34

Földes Györgyi
Örök visszatérés: Nietzsche és/vagy Eliade 41

Buda Attila
Az emlékezés mint életértelmezés 47

Kosztolánczy Tibor
„Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy.” 54

tanulmány

Fehérvári Anikó – Liskó Ilona
Az Arany János Program tanulói 63

Kulcsár-Szabó Zoltán
Testamentaritás és önéletrajziség a ‚Vers és valóság’-ban 76

Seress Ákos
A hasonlóságok rendszere Shakespeare drámáiban 92

Murai András
Az emlékezet filmjei 99

Dömötör Edit
„Poeticitás” vagy „leképezés”? 116

Knausz Imre
Doxoszophia 127

Pléh Csaba
Szótár a fejünkben 152

Gáspár Mihály
A személyiség konzervativizmusa 160

ISKOLAKULTÚRA

06/7-8

konferencia
tanulmány

Szénási Zoltán

„Mert a prédikátor Isten trombitája...” 168

Hubert Ildikó

Szenci Molnár Albert zsoltárai és a protestáns irodalom 173

F. Dárdai Ágnes – M. Császár Zsuzsanna

Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe 179

Kormos Judit

Egyéni különbségek a nyelvtanulásban 192

*(Dörnyei Zoltán [2005]: The psychology of the language learner. Individual differences in second language acquisition)***Miheller Hajnalka**

Kettős identitás 194

*(Bindorffer Györgyi [2001]: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban)***Mirnic Zsuzsa**

Anyanyelvű oktatás – Vajdaság 196

(Anyanyelvű oktatás – visszaköszönő gondok [2006])

Contents 198

Ady-konferencia

Száz éve jelent meg Ady Endre 'Új versek' című kötete. Ebből az alkalomból az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete – a Lukács György Alapítvány és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának támogatásával – konferenciát rendezett 2006 májusában 'Én nem vagyok modern?' címmel.

Ady szimbolizmusának kérdéséhez

Ady költészetéről szimbolizmusáról folytatott vitáinkat alkalomnak tekintem arra, hogy kritika tárgyává tegyem az értelmezéstörténetét megterhelő anomáliák némelyikét.

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy Ady életművének költésztörténeti besorolása nem, illetve nem feltétlenül függ össze mai megítélésével. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy szimbolizmusának megkérdőjelezésében és a romantikához való kapcsolásában értékelő szándék is szerepet játszhat. Kivált, ha olyan fejlődéselvű elképzelés alapján történik ez, amely az egymásra következő stílusirányzatok viszonyában a folyamatos meghaladást látja meghatározónak. Ady költői teljesítményének romantikussá minősítése ebben az esetben fejlődéstörténeti visszaminősítést sugall.

Az effajta rangsorolás persze megfelelnek arról, hogy az előttünk járók eltávolítása sokszor az előttük járók felértékelésével jár együtt, s elvileg bármely korábbi irányzat lehetőségét kaphat arra, hogy kortársunkká váljon.

Csak röviden utalnék itt arra a napjainkban elterjedt vélekedésre, hogy az Ady-életmű esztétikai jelentősége az utolsó évtizedekben erősen megkopott, s ha ez valóban így van, mit jelent valójában.

Weöres Sándor és mások úgy találták: klasszikussá válni, az iskolában tanított kánon részének lenni már önmagában is elegendő ok arra, hogy Ady költészetét múlttá s így „műzeummá vagy mauzóleummá” fokozzák le az ifjabb költőnemzedékek. (1) Én nem igazán hiszek az ilyen általánosításokban. Ha valóban plurálisnak, azaz különféle értelmező közösségek láncának-halmazának ismerjük el a kultúra világát, el kell fogadnunk, hogy egyidejűleg (együtt vagy egymás mellett) igen eltérő vonzalmak és ellenszenvek kaphatnak szerepet a művészi tájékozódásban. Az „egyidejű egyidejűtlenségek” jelensége éppen azért állhat fenn, mert különböző hagyományok érvényesítik erejüket, s időbeli elrendezésük (hierarchizálásuk) mindig csak egy adott nézőponthoz rendelve oldható meg.

Például a 20. század utolsó harmadában bármennyire széles körű álláspont lett is az úgynevezett képviseleti költészet anakronisztikussá nyilvánítása, *Petri György* érdemesnek találta megújítani a műfajt az 1970-es évek pártállami, *Eörsi István* pedig az 1990-es évek restaurációs törekvésként megélt politikai történéseivel szemben. *Petri* is, *Eörsi* is tudatosan vállalta Ady polgári radikális értékeit.

Egy korábbi tanulmányomban egyetértőleg idéztem *Pilinszky Jánost*, aki azt nyilatkozta: „Számomra (...) döntően és végérvényesen Ady a legjelentősebb modern magyar költő. (...) Mégis tökéletesen megértem, miért hanyatlott napjainkban költészete iránti szeretetünk, lelkesedésünk. A koncentrációs táborok világa, az egyetlen kis didergő molekulára redukált ember után mit kezdjünk Ady királyi pózaival?” (2) E megállapítást ma is találónak érzem, feltéve, hogy egy olyan világfelfogás alapján állunk, amely a KZ-univerzumból származtatja legfőbb koordinátáit. De nem gondolom azt, hogy mindenkinek osztania kellene ezt a meggyőződést. Egyetlen, még oly súlyos és megalapozott szemléleti konstrukció sem igényelhet magának kizárólagosságot.

Ha viszont meglehetősen nagy a szóródás, kétségessé válik, hogy minek alapján tehetünk átfogó megállapítást egy költő éppen érvényes presztízséről. Még az intertextuális jelenlét, a szövegszerű hivatkozás sem bizonyítja feltétlenül az esztétikai elismerést. Például *Kovács András Ferenc* „Két labanc beszélget” című verse nyilvánvaló módon rájátszik az ismert Ady-versre (sőt egyúttal Ady egyik jellegzetes verstípusára), azaz számol vele, de az új szöveg valójában eltakarja a régit: az ironikus újraírás értelmét éppen az adja, hogy a megidézett vers már (részben vagy egészben) érvénytelen. Mint ahogy *Márton László* „Egy mondat a szabadságról” című verse is úgy idézi fel *Illyés Gyula* költeményét, hogy egyazon mozdulattal múlttá távolítja.

Már csak ezért is félrevezetőnek tartom azt a napjainkban közkeletű szembeállítást, mely szerint nem az irodalomtörténészek írják újra a nemzeti irodalom történetét, hanem az élő irodalom, amely folyamatosan változó viszonyt létesít az őt magát is feltételező hagyománnyal. (3) Vajon lendített-e egy jottányit is *Mikszáth Kálmán* népszerűségén, hogy *Esterházy Péter* „Termelési regény”-e kulcsszerepet szánt az író paradox viselkedésének? S voltaképp ki tulajdonított Esterházy gesztusának jelentőséget, ha nem éppen a hivatásos kritikusok, magyarázók? Mint ahogy rajtuk múlik elsősorban, hogy észreveszik-e és értelmezik-e az Ady-recepció legújabb fejleményeit. Az irodalom történetének újraírása valójában közös társasjáték, amelyben egyaránt részt vesznek (jóllehet más szerepet töltenek be) az írók és az irodalomtörténészek. S persze az utóbbiak tábora is megosztott, hasonló értékpluralizmus érvényesül az ő körükben is.

Fölvetődik az is, hogy a vélemények cseréjében és küzdelmében mekkora súllyal esnek latba az irodalmi élet intézményei. (Már az „értelmező közösség” fogalmába is beleértjük az intézményesültség valamilyen meglétét.) (4) S nem kerülhető meg az sem, hogy az irodalmon túli, de az irodalmi élet működtetésében és az írói teljesítmények presztízsének alakításában részt vevő egyéb szereplők (intézmények) milyen módon fejtik ki hatásukat. Kivált Ady esetében nem hagyható figyelmen kívül ez. Hiszen az ő költészete nem váltott volna ki olyan elsöprő hatást a 20. század derekán, ha nem lett volna egyik meghatározó jelentésszerű politikai természetű.

Ismeretes, hogy újságíróként indult, s elvbarátaival együtt a fennálló status quo radikális megváltoztatását szorgalmazta. Első jelentős kötetének, az „Új versek”-nek már a nyitó darabja is egyik politikai cikkének attitűdjét és kifejezésmódját veszi át. Ma már irodalomtörténeti közhely, hogy Ady öntudatát mindenekelőtt az ország dolgaiba való beleszólás lehetőségéből merítette, s publicisztikája mintegy kísérleti műhelye volt művészetének. Költői fordulata többet köszönhet neki, mint az első másfél kötetében található verses kísérleteinek. (5) Ám kevésbé esik szó arról, hogy éppen a szimbólumok használatában mutatkozott meg elsőként eredetisége.

A politikai retorika is szívesen él jelképekkel, de ezt jelszószerűen gyakorolja. A közvetlen hatásra törekvést szolgálja, hogy egy-egy kiemelt fogalomban összegezni lehet különféle szándékokat, értékhangsúlyokat. A politikai szimbólum szükségképpen totalizál és egyszerűsít. Ady úgy próbálta meg kiaknázni a szimbólum egységesítő képességét, hogy közben igyekezett megszabadulni az álságosnak tudott egyszerűsítésektől. Először a publicisztikájában tett kísérletet arra, hogy a jelképeknek összetett jelentést tulaj-

donítson (amihez hozzátartozott az is, hogy a készen talált szimbólumokat eleve gyanúval fogadja, és saját leleményeit állítsa helyükbe). Tulajdonképpen ezt tette a „magyar Ugar” költőjeként is.

Korabeli rendkívüli hatását alighanem ennek a konfrontatív attitűdjének köszönhetette elsősorban. Egy fölöttébb ellenőrzött ideologikus térben, a sokat sulykolt jelszavak világában, ahol a közönség csak nótákkal és ünnepi szavatokkal találkozhatott, lépett fel Ady a maga új, a beidegzéseket mélyen sértő jelképeivel, s ezeket a protestáló gesztus túlfűtött, felfokozott modalitásával emelte a versek centrumába. (6)

Kevésbé szokás emlegetni, hogy a rá jellemző politikai érdekltség merőben szokatlan volt a korabeli magyar költészetben. Bár a reformkor közéleti lírája s főként *Petőfi* nyomán a politikai költészet elvileg polgárjogot nyert, a kiegyezést követően a lírát megújító törekvések horizontján kívül rekedt a politika (a szépprózában megtűrték, de már a színpadon való felbukkanása is csaknem mindig botrányt váltott ki). Nem véletlen, hogy még Ady legelsőantabb hívei is csak némi késsedelemmel, például *Hatvany Lajos* és *Móricz Zsigmond* csak a ‚Vér és arany’ hatására tértek meg költészetéhez. Nemcsak az játszott szerepet ebben, hogy e kötet jóval erőteljesebb, mint az előző (talán egész életművének legsikerültebb kötete), hanem az is, hogy meg kellett barátkozniuk az általuk megszokott költészeteszmény elvetésével. Amikor Az ‚Illés szekerén’ kötetől kezdve önálló ciklust kaptak a politikai versek, már úgy fogták fel: ez nem nevezhető költőietlen eljárásnak, sőt éppen a politikát akarja meghódítani a költészet számára.

Ugyanakkor nem lenne helyes túlfeszíteni az Ady publicisztikája és lírája közötti kapcsolatot. A kétféle szerep csak érintkezik egymással. Nem hiszem, hogy *Kosztolányi*-nak igaza lenne abban a megállapításában: Ady mint politikai költő vált híressé. (7) Az ‚Új versek’ és a ‚Vér és arany’ költői énje eleve olyan imaginárius teljességet próbál képviselni és érvényesíteni, amely nem korlátozódik a szüntelenül folyó s elkerülhetetlennek mutakozó létharc egyik vagy másik területére. Tehát a politikára sem. E líra egyik legszembeütőbb sajátossága a megnyilatkozó alany hipertrófiája: a kozmikus méretű küzdelem el-elbukó és ismét újakezdő hőse ő, aki mintha a művészettől elvárt, „felfokozott élet” nietzschei programját valósítaná meg. Gyakori szerepjátékai és a társakat jelölő többes szám használata valójában az én kiterjesztését, illetve megsokszorozását jelenti. (8) Nehéz volna tagadni Ady „királyi pózait”. De az én felnagyítása hasonló céllal történik, mint a szimbólumok kiterjesztése: olyan teljességképzetet sugall, amely eleve megvalósíthatatlan. A felszínen megjelenő omnipotencia hasonlóképp hangsúlyozott bizonytalansággal társul. Az én belső meghasonlását jelzi már az is, hogy sokszor egyszerre megnyilatkozó alanya és megjelenített szereplője a verstörténésnek, s a kétféle pozíció eltérő lehetőségekkel jár. Például abban a sorban, hogy „A lelke ódon, babonás vár”, a vár egyfelől a szuverén én látomása, másfelől viszont az én (pontosabban: az ént képviselő „lélek”) kényszerűséget elviselő megjelenítése.

Nem gondolom helyesnek, hogy Ady költészetfelfogását a *Kosztolányi* ‚Négy fal között’ című kötetéről szóló bírálata, illetve a *Hatvany Lajos*nak válaszképpen írt ‚Hunn, új legenda’ alapján szokás kijelölni. Mindkét szöveg fontos ugyan, de a kiindulásul szolgáló vitahelyzetből fakadóan kieleztetten fogalmazó és szükségképpen egyoldalú. Ady „élet-esztétikája” valójában nem a költészet alárendeltségét jelenti, már csak azért sem, mert magát az „életet” művészileg megformált, a művészet által értelmezett entitásként

Egy fölöttébb ellenőrzött ideologikus térben, a sokat sulykolt jelszavak világában, ahol a közönség csak nótákkal és ünnepi szavatokkal találkozhatott, lépett fel Ady a maga új, a beidegzéseket mélyen sértő jelképeivel, s ezeket a protestáló gesztus túlfűtött, felfokozott modalitásával emelte a versek centrumába.

fogta fel. Egy reprezentatív élet dokumentumaiként kezelte műveit, *Goethe*-t követve, de annak tudatos életmű-építkezése nélkül, a századvégi válsághangulat rezignált kortársaként. A „Minden Egész eltörött” konklúziója nem nevezhető epizodikus felismerésnek életművében. Nem véletlen, hogy a háborús örület igazi természetét olyan tévedhetetlen biztonsággal ismerte fel Ady – a nagyon kevesek egyikeként – már az első pillanatban.

Az viszont nyilvánvaló, hogy mi sem állt tőle távolabb, mint a nyelv uralhatatlanságának gondolata. Ez a 20. század közepi-vegi fejlemény, amely legalább annyit köszönhet a modern fogyasztói társadalom önvédelmi stratégiájának, mint a kortárs nyelvvelméleti felismeréseknek, valójában tág mozgásteret enged a nyelvi befolyásolás különféle módozatainak. Hiszen mi másról szól napjaink politikai, illetve üzleti marketingje, mint a nyelvhasználat legalább részleges (lokális) uralmi pozíciójának eléréséről? A század-előn még a hasánot jelenségeket úgy érzékelték, mint párhuzamosan futó politikai és nyelvi törekvést.

Itt szeretnék visszatérni az Ady-életmű politikai aspektusához. Rövidre zárva úgy fogalmaznék: befutott költőként Ady uralhatónak vélte ugyan a nyelvet, de szerette volna uralhatónak tudni a politikai arénát is, távlatot adni a nemzet sorsának. Költői öntudata nem korlátozódott művészi tevékenységére: nyelvi kompetenciáját részben arra használta fel, hogy kiegyenlítsse vele a politikai téren fennálló hátrányát. A magyarság megkésetttségéből fakadó veszedelemre próbált figyelmeztetni minden rendelkezésére álló eszközzel. Ez vezette el a polgári radikálisok közé is. Míg költőként a Nyugat körében volt otthon, politikai cikkíróként a szabadkőműves Világ és a szociáldemokrata Népszava hasábjain.

Elfogadottsága kezdetben rendkívül szűk körű volt, s ismertségét elsősorban az őt ért támadásoknak köszönhetette. Nem szabad túlbecsülni mecénásai, Hatvany, *Osvát* vagy *Jászi Oszkár* támogatását. A szekta-szinten kialakult kultusz (amely döntően irodalmi szempontú volt ugyan, de politikai motívumok is szerepet játszottak benne) csak a világháborúban és az azt követően elszenvedett nemzeti katasztrófa után vált valóban jelentőssé. *Szabó Dezső* és mások (döntően politikai-ideológiai) értelmezése a Petőfiéhez hasonló, félreismert próféta szerepét osztotta rá. Trianon árnyékában még a legradikálisabb nemzetostorozó indulata is igazolódni látszott. A népi írók számára minta-értékű lehetett Ady művészpolitikus attitűdje is, hiszen ők is a nyelvi-értelmiségi kompetenciájuk révén próbálták befolyásolni a két háború közti politikai életet. 1945 után a szocialista kultúrpolitika viszont (ugyancsak ideologikus megfontolásból) a világával szembekeverülő, lázadó gesztust emelte ki Ady költészetének igazi érdeként.

Míndez kellőképpen érzékeltetheti, hogy Ady szélesebb körű kultusza nem tekinthető esztétikai természetűnek. Olyan politikai és társadalmi intézmények biztosították e kultusz tartós fennmaradását, amelyek hatalma messze túlterjed az irodalmi élet keretein. Ha viszont olyan nézőpontból mérjük fel az Ady-kultuszt, amely kizárólag abban érdekel, hogy az irodalom létezését „autopoietikus rendszer”-ként gondolja el, nemcsak a kultusz visszaszorulására nem nyílik rálátás, hanem már a kultusz megszületésére sem.

Ez persze nem lenne baj, ha a szépirodalmi recepció történetében eltekinthetnénk a kultikus elemektől. Csakhogy a kultuszban éppen az a szép, hogy amíg érvényesül, elementáris hatású, s nemcsak elfedni vagy akadályozni képes az esztétikai befogadást, hanem – különös módon – részben segíteni is. Ha másként nem, hát úgy, hogy mesterségesen ébren tartja a szélesebb közönség figyelmét. Ember legyen a talpán, aki képes szétválasztani a különböző természetű hatásmechanizmusok egymásba fonódó szárait.

Ady költészettörténeti besorolását viszont a szó szoros értelmében irodalomtörténeti feladatnak tekinthetjük.

Szimbolista költő volt-e, vagy sem – e kérdés eldöntése nyilván annak függvényében lehetséges, hogy mit értünk magán az irányzatot jelölő fogalmon. Kortársai előtt (még a konzervatív *Horváth Jánost* is beleértve) nem volt kétséges, hogy az. Miközben *Ignotus* tiltakozott a szimbólumok diszkurzív nyelvre való lefordítása ellen, *Földessy Gyula* ép-

pen arra tette fel csaknem egész életét, hogy mégis megtegye ezt, kommentárt fűzve Ady szinte valamennyi jelképéhez. A referenciális megfeleltetésekhez szokott olvasók beavatását próbálta segíteni ezzel, s nem vette észre, hogy eljárása mennyire ellentétes a szimbolista költészet intenciójával.

Az igazi kérdés persze az, hogy milyen típusú szimbólumokról van szó: valóban többértelmű vagy épp ellenkezőleg, megmagyarázott metaforákról. A szimbólumalkotás önmagában még nem jelent szimbolizmust. Az Asszony és a Csók, a Pénz és az Átok jelentése Ady verseiben aligha okoz gondot többértelműségével. Szimbólummá nyilvánításuk alapja kizárólag az, hogy a költői én megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít nekik, s ily módon emeli ki őket. A már említett, a politikai publicisztikát jellemző szimbólumhasználat jelentése ez, amely sokáig megterhelte Ady költészetét is.

De már igen korán akadnak olyan jelképek is verseiben, mint „A fekete zongora” valóban talányos sorsszimbóluma. A vers egyfelől részese, másfelől visszhangja a „vak mester” játékának; egyszerre rendeli a költői én életét és halálát a hangszerhez, illetve annak melódiájához és üteméhez, s nyeri vissza belőle önmagát ugyanakkor, érzékletesen megidézve a hangszer akusztikus erejét. (9) S jóval több példát lehetne felhozni az átmeneti megoldásokra, amelyek összetettségének érzékelésében természetesen változhattak az érthetőség előzetes feltételei az idők folyamán. Ismeretes, hogy a „Harc a Nagyúrral” alapvető szimbóluma értelmezési gondokkal járt a vers megjelenése idején, számunkra viszont már túlságosan didaktikus, míg „A fehér kendő” esetében talán éppen ellentétes a helyzet, bonyolultabbnak tűnik fel ma, mint korábban.

S nemcsak az egyes szimbólumok összetettsége fontos, hanem ezek hol csak sejtetett, hol pedig hangsúlyozott összefüggései is egymással. Más szóval a ciklusokba és a kötetbe rendezés belátható célja, értelme. A ciklus fogalma eleve művek összetartozását s ennek alapján meghatározható csoportját jelöli. Ady „Új versek” című kötete már egyseges kompozíciója révén is újdonságot jelentett irodalmunk történetében. Az egymással mintegy felelő ciklusok azt a benyomást keltették, hogy a meghatározó szimbólumokra (mint a „daloló Párizs” és a „lelkek temető”-jeként megjelenő Tisza-parti táj) voltaképpen összefüggő mitológia épül.

Következő két kötetében („Vér és arany”, „Az Illés szekeren”) még tudatosabban érvényesül az elrendező szándék. Az egymással ellentétes életérzést, magatartást vagy akár csak vezérmotívumot előtérbe állító ciklusok elhelyezése mindenkor szimmetrikus. A ciklus-elv révén az egyes versek sajátos jelentéstöbbletet kapnak. Később viszont meggyöngült a kötetek és a ciklusok kohéziós ereje (már csak azért is, mert kései köteteit nem maga a költő állította össze). Az igazán jelentős művek, a „Kocsi-út az éjszakában”, „A Szerelem eposzából” vagy „Az eltévedt lovas” már magányos versekként emelkednek ki közvetlen környezetükből.

Az Ady szimbolizmusával szemben felmerült kételyek mindenekelőtt a francia mintákkal való egybevetésből fakadtak. A meghatározó ihletést, „A romlás virágai”-nak hatását illetően meglehetősen konszenzus áll fenn. Az utóbbi években általánosan elfogadott lett az is, hogy Ady *Baudelaire-t* *Verlaine* és a romantikusok felől olvasta, *Mallarmé* viszont idegen maradt számára. Az „Új versek” közé felvett három szabadfordítása közül – Baudelaire és Verlaine mellett – a harmadik francia szerző, *Jehan Rictus* valójában nem volt sem szimbolista, sem jó költő. Hatástörténeti szempontból mégsem egészen elhanyagolható, mert – a nagyváros életképszerű bemutatásával és közvetlen politikai célszerűségével – vonzotta Adyt, hasonlóképp, mint félévszázaddal korábban Petőfit *Béranger*. (10)

A romantika szubjektumfelfogása nem kerülhető meg sem Baudelaire, sem Ady én-élményének elemzésében. De csak alap, melyre Baudelaire negatív misztikája és istenkeresése, Ady szecessziós szerepjátéka és vitalista én-tudata épült.

Mallarmé utóbb megnövekedett presztízse s Verlaine ezzel párhuzamos visszazorulása aligha érinti Ady költészettörténeti besorolását, amely végül is leíró jellegű művelet. Az irányzat-fogalom (akár csak a többi, hasonlóképp tipológián alapuló kategória) szűkséggéppen közelítő jellegű, művek/életművek csoportjait különíti el egymástól, kifelé karakterizál inkább, mint befelé. Magától értetődik, hogy sokféle szimbolista költészet lehetséges, nemcsak az életművek különbözősége szerint, hanem akár az életműveken belül, az egyes pályaszakaszok eltérései révén is.

Például Ady költészetében „A Minden-Titkok” versei című kötetet követően, 1912 és 1914 között új pályaszakasz kezdődött. A szimbolikus látásmód visszazorult, az érzelmek korábban hangsúlyozott ambivalenciája eltűnt, s a jelképteremtés centrumában álló én a perifériára szorult. A magánmitológiát egyre inkább az én előtt/fölött meghúzódozó kollektív mítoszok váltották fel: a nemzeti történelem, valamint a Biblia képzeteire és tudatára épített sorsszimbólumok. E tendencia a háború alatt írt versekben teljesedett ki, a legjobb művekben a korai kötetekéhez hasonló intenzitással.

A recepciótörténeti áthelyeződések persze jelentős hangsúlyeltolódásokkal járnak. Nem kétlem, hogy Mallarmé felől olvasva Ady költészete túlságosan szónokiasnak mutatkozik, szimbólumalkotása pedig meglehetősen átlátszónak, könnyen allegorizálhatónak. De miért kellene Mallarmé felől olvasni? (11) Miért mérjük egy másik nemzeti irodalom különleges teljesítménye alapján? Számomra teljesen rendben levő az a vélemény, hogy „külföldi példaitól sok és lényeges tekintetben határozottan eltérő előfeltételek nyomán jött hát létre a magyar szimbolizmus első, valóban nagy értékű életműve.” (12) Óvatosságra intenek azok a kísérletek, amelyek egy feltételezett európai élmezőnyhöz igazítanak a magyar irodalom megítélését. Így lett példaképnek állítva Ady 1912 utáni fordulata, amely állítólag megfeleltethető a kortárs nyugat-európai líra legfontosabb szemléleti újításainak. Eszerint a nyelvet uraló én pozícióját visszavonó, a grammatikai énbé visszavonuló gesztus érvényesül az „Óh, furcsa Élet” című versében:

Be jó, hogy valaki majdnem kell,
Be rossz, hogy én egy tréfa,
Hiúság, Ady, senki sem vagyok,
Csak egy ötlet,
Egy fogás néha. (13)

A magam részéről hajlok arra, hogy inkább annak a megállapításnak adjak igazat, mely szerint ha vannak mélypontok Ady költészetében, hát azok éppen e korszakának köteteiben-verseiben találhatók. (14)

Természetesen a magyar kultúra nincs önmagára zárva, fejlődéstörténete külső és belső hatások erőterében, azok eredőjeként alakul. De a mindenkori lehetőségek és adottságok bonyolult játékaként valósul meg és mérhető fel a továbblépés iránya és hozadéka. A kultúrák közötti kölcsönhatásban általában nem egyenrangú felek vesznek részt. Az erőteljesebb, illetve csaknem egyirányú hatást nem annyira a szellemi, mint inkább az intézményes erő szokta kikényszeríteni.

Még globalizálódó korunkban sem jelölhető ki a művészetben és a művészetértelmezésben egyetlen kitüntetett trend. Komolyan kellene venni azt a hermeneutikai felismerést, hogy nincs egyetemes esztétikai tapasztalat. Tudomásul kellene venni az egyes kultúrák egymástól eltérően alakuló mozgásritmusát, az ízlésirányító tényezők nemritkán esetleges érdekeit s egyéb indítékait. Például attól, hogy *Márai Sándor* írói rangját ma leginkább „A gyertyák csonkig égnek” reprezentálja német és olasz földön, bátran kitartatunk korábbi véleményünk mellett, s többre tarthatjuk az „Egy polgár vallomásai” vagy a „Szindbád hazamegy” című regényeit.

Fölvethető persze, hogy nem jobb-e a békesség: miért ne sorolhatnánk át (ha tetszik, előbbre) Ady költészettörténeti helyét.

A romantika és modernség viszonyának leírására több modell is kínálkozik. Az első cezúrát húz a kettő közé. A modern irodalom jelentőségét abban látja, hogy felszámolja a romantika szerzőközpontúságát, a nyelv fölött állónak tételezett, a teremtés és az eredetiség kizárólagos letéteményesének tekintett alkotó kultuszát, s helyreállítja a 19. században megbomlott hatástörténeti egyensúlyt. (15)

Egy másik felfogás szerint nincs lényegi ellentét a romantika és a modernség között, a szimbolizmus is a romantikus hagyomány része. Mert a romantika az európai kultúra utolsó nagy szemléletváltása: akkor alakultak ki az elméleti nyelv ma is érvényes fogalmai, a modern irodalom nyelvi és stílári sajátosságai. (16)

Számomra elfogadhatóbb az a (harmadik) elképzelés, amely a modern kultúra két alappilléreként tekint a felvilágosodásra és a romantikára. Ami azt jelenti, hogy a modern irányzatok ezek összetevőire s különféle kombinációikra épülnek ugyan, de viszonylagos önállóságra tesznek szert. A pozitívizmus, a realizmus, a naturalizmus, a futurizmus és a konstruktívizmus a felvilágosodás örökösei, a korai szimbolizmus, a századvégi pszichologizmus, az expresszionizmus és a szürrealizmus viszont a romantika leszármazottai. Ezzel persze csak az alapozás domináns jellegét kívánom jelezni, valójában mindegyik irányzat esetében jóval vegyesebb a kép, a lehető legkülönbözőbb kombinációk érvényesülnek.

A romantika szubjektumfelfogása nem kerülhető meg sem Baudelaire, sem Ady énélményének elemzésében. De csak alap, melyre Baudelaire negatív misztikája és istenkeresése, Ady szecessziós szerepjátszása és vitalista én-tudata épült. A francia költő már nem hitt a romantikus ihlet üdvözítő voltában, az én-t nem eleve adott, hanem gondos megformálást igénylő jelenlétként fogta fel. (S Mallarmé tulajdonképpen ezen az úton ment tovább, amikor a megalkotottság, a szimbólumok mögé száműzte az én-t.) Ady kirtartott ugyan a romantikus ihlet teremtő erejének hiténél, de a személyiség elé emelkedő korlátokat jóval súlyosabbnak látta, mint a romantikusok.

Következésképp nem igazán tudom értelmezni Ady „modern romantikus”-ként való meghatározását. (17) Ha az első modellt követnénk, határozottan el kellene döntenünk, hogy romantikus-e vagy modern. Ha a másodikat, a modernség említése felesleges. Ha a harmadikat, a romantika hangsúlyozásáról mondható el ez.

Magam úgy vélem, nem volt romantikus. „Jobb híján” beérem a szimbolista minősítéssel.

Jegyzet

(1) Vö. *Ifjú szívekben élek? Vallomások Adyról*. S.a.r. Vezér Erzsébet. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. (1969) 74.

(2) I. m. 110. illetve Veres András (1999): Szempontok Ady „depolizálásához”. In: Kabdebó Lóránt és mások (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus, Budapest. 48.

(3) Vö. Kulcsár Szabó Ernő (1993): *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Budapest. 7.

(4) Ld. Veres András (2001): Az értelmező közösség: fikció vagy realitás? In: Kálmán C. György (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*. Balassi Kiadó, Budapest. 80.

(5) Ld. mindenekelőtt Pór Péter (1974): A szimbolista fordulat Ady költészetében. *Valóság*, 17. 12. 3–44.

(6) Vö. Keresztury Dezső (1970): Ady Endre. Halálának 25-ik évfordulójára. In: uő.: *Örökség. Magyar író-arcoképek*. Magvető Kiadó, Budapest. 312.

(7) Kosztolányi Dezső (1977): Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről. In: uő.: *Egy ég alatt*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 229.

(8) Vö. Veres, i. m. 47–48.

(9) Itt figyelembe vettem Eisemann György kéziratban levő *Modernitás, nyelv, szimbólum* című tanulmányát.

(10) Vö. Szegedy-Maszák Mihály (1999): Ady és a francia szimbolizmus. In: Kabdebó Lóránt és mások (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus, Budapest. 103–107.

(11) Szegedy-Maszák az Anna Balakian szerkesztésében megjelent nemzetközi vállalkozásra, a *The Symbolist Movement in the Literature of European Languages* című tanulmánykötetre (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982) hivatkozik. Nem gondolom, hogy egyetlen költő teljesítménye kijelölhetne egy nemzetközi irodalmi irányzatot; ha túlságosan ragaszkodunk Mallarmé-hez, az orosz és az angolszász szimbolisták besorolását is kétségre vonhatnánk.

- (12) Pór, i. m. 48. Itt jegyzem meg, hogy a Balakian-féle kötetben található, ugyancsak Pór Péter által írt Ady-tanulmány pozíciója némiképp más: nagyobb hangsúlyt ad a nyugat-európai irodalmakhoz való megkérdőjelezésüknek.
- (13) Ld. Kulcsár Szabó Ernő (1999): Az „én” utópiája és létesülése (Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában). In: Kabdebó Lóránt és mások (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus, Budapest. 14–22.
- (14) Ld. Szegegy-Maszák, i.m. 111.
- (15) Ezt az álláspontot képviseli (részben Gadamer nyomán) Kulcsár Szabó Ernő.
- (16) Vö. de Man, Paul (2002): *Hölderlin és a romantikus hagyomány*. In: uő.: *Olvadás és történelem*. Osiris Kiadó, Budapest.
- (17) Vö. Kenyeres Zoltán (1998): *Ady Endre*. Korona, Budapest. 9.

**PEDAGÓGIA ÉS POLITIKA
A XX. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN
MAGYARORSZÁGON**

A XX. KONGRESSZUS ANYAGÁBÓL
I. A. Károlyi, az OROSZORSZÁG oktatási miniszterének beszámolója

NEVELÉS ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

I. A. Károlyi.

TEGYELM MEGSZÁBÁRTÁSA AZ ISKOLÁBAN*

ASZTALI TÁRSAS

Általános iskolai oktatásunk és a XX. kongresszus

ASZTALI TÁRSAS

**POLITIKAI NEVELÉS
A PEDAGÓGUSKÉPZŐ INTÉZETEKBEN***

I.

Eötvös József

Könyvkiadó

Az Eötvös József Kiadó könyveiből

„Mégis új...”

A romantikus költészet modern retorikája Ady lírájában

Érdemes komolyan venni konferenciánk címének szövegköziségét, mely számomra azzal a kihívással jár, hogy – talán kissé váratlanul – megkíséreljek érdemben válaszolni a feltett kérdésre.

A cím találóan figurálja a közismert Ady-vers költői kérdését, mely ezzel nemcsak szemantikai, de feltűnő modális átalakuláson is keresztül megy. A szócsere sokmindent elárul az Ady-líra jelenlegi hatástörténeti helyzetéről azzal, hogy a 19–20. századi irodalmunknak és az egész európai szellemi tájékozódásnak egyik fontos dilemmájára, a nemzeti hagyományok folytonosságának és megújulásának viszonyára utal. De míg az „én nem vagyok magyar?” retorikája magába foglalja a képtelennek tartott állítással szembeállított fölényes visszautasítás árnyalatát, addig az „én nem vagyok modern?” felvetése – a vonatkozó szakmai vitákra célozva – minden hozzáértett ironikus mellékjelentés nélkül védekezik, a meggyőzés formuláit keresvén. Azaz nem választ implikál, hanem tényleges válaszra várakozik.

A költői kérdés tanulságos szemiológiájának túltárgyalása nélkül is igen jellegzetesnek tartható, hogy az Ady-líra modernségére vonatkozó felvetés úgy különbözik el a magyarságára vonatkozó felvetéstől, hogy közben elveszíti performatív karakterét, egy igenlő válasz sugalmazását. Mintha maga is ellenszegülne annak az újraértelmező szándéknak, mely a modernitás folytatható hagyományait szintén retorikai dimenzióban, akár a „romantika retorikájából” kiindulva kívánja feltárni. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az a történet, ami itt a hagyomány és a lelemény viszonyát színre vivő szócsere által a kérdés figurálásában végbemegy, az mind az Ady-recepció jelenlegi állapotára, mind annak aktuális feladatára figyelmeztet. Olyan interpretációra ösztönöz, mely a moderniségre kérdezést szintén költőivé – az odatartozást eleve kimondóvá – tudná formálni. Legelőször is visszakérdeznék: ki lehet az én, aki itt a saját modernségére kérdez? Nem ellentmondásos-e egy alanyt ily módon a modernitás horizontjára helyezni, főleg ha közben fenntartjuk az odatartozás esélyét? Hiszen létezhet-e olyan énalakzat, mely a modernitás jegyeit önmagára visszavonakoztathatná? Az a hatástörténeti pillanat azonban, melyben a „magyar” – „modern” szócsere végbemegy, mintha felnyitná az ellentmondás feloldásának távlatát. Megnyithatja azzal, hogy az adott korszakra vonatkozó reflexiót – modellértékűen – a nyelvi kötődés kifejeződésének a helyébe illeszti, a kettő feszültségére és egyúttal összefüggésének szükségszerűségére utalván. Arra tehát, hogyan játszik össze – történeti változatok során – hagyomány és lelemény mint egymás akadályá és mint egymás feltétele. Ez tehát a tétje annak, ahogy a nyelvre, a tradícióra vonatkozó kérdésből egy korszakra vonatkozó kérdés figurálódik. Így a modernitást tematizáló kérdés a létezését megalapozó historizmus kiszolgáltatottjaként, az egyre erősödő antiszubjektivisták történetiség alanyaként engedi felismerni magát. Sőt, ekkor derül ki egyúttal, hogy maga az újrafogalmazás már a huszonegyedik század elejének a tipikus kérdése, hiszen korszakretorika és történetiség adott kölcsönössége csak az ezredfordulóból visszaértve, napjaink utólagosságában tárul fel előttünk. Abban a szemléletben tehát, mely a hivatkozott én alakját nem egy előzetes szubjektivitáshoz köti, hanem egy utólag kirajzolt arcu-

lattal konstruálja. Konferenciánk címe a benne rejlő megszemélyesítés tudatosításával oldhatja fel a cím paradoxonát, hogy arra ne a költői én grammatikája, hanem a befogadás pragmatikája szerint tekintsen. Ezáltal pedig az Ady-líra modernitására kérdés éppen a nyelvi örökségként felfogott magyarságára kérdéssel kölcsönhatásban nyerhet korszerű válaszokat.

Míndez feltételezi, hogy Ady újító költőiségének a nyelvi archívumokkal szembevitése sikerrel írja felül a merőben szimbolista-esztétista horizontú modernitás képleteit. Így viszont látszólag két kibékíthetetlenül ellentétes előjelű receptív feladat fogalmazódik meg. Nem kisebb igény, mint a radikális nyelvi innováció elvárásait annak tagadása, annak individuumpolitikai visszajelzései felől ártérmezni. Vagyis a modernitás későbbi szakaszának alaputasztalait sem megkerülve futtatni – konvertálni – az általa megtagadott szimbolista programot. De ez nem lehetetlen, sőt megkockáztatható, a hasonló eljárások a hatástörténetet mellőzhetetlen velejároi közé tartoznak. Maguk az egyes korszakok válnak ekkor annak a hermeneutikai körnek a mozgatójává, mely sohasem engedi véglegesen megállapítani formatanaikat, rögzülni poétikai létmódjukat. Alátámasztván a közismert gadameri megállapítást: sohasem egyszerűen csak másként látjuk a múltat, hanem mindig egy másik múltat látunk, nem pusztán a megközelítés, hanem maga a dolog változik át.

A fentebbi törekvést különösen megnehezíti, hogy az Ady-líra jelentéskanonát a provokatív újítás és az egyéniséghez kötött kreativitás szoros összefonása alapozta meg. Vagyis a modernitás és az individualitás szoros kapcsolatának olykor szinte egzaltált vélelmezése és fenntartása. Ezért különlegesen nagy figyelem eshet manapság arra, sikerül-e az említett módon immár a visszajáról elsajátítani és megközelíteni e költészet egykor innovatív karakterét. A feladat nehézségei jól lemérhetők az újraolvasások jelenlegi fázisain, ahol kivethető a recepció első, manapság szinte magától értetődő lépése: a szimbolikus nyelv allegorikus távlatának kiépítése. Ezt megelőzően azonban – e helyénvaló lépések feltételét kutatva – érdemes az énnék és világának olyan kölcsönösségére utalni, mely egyáltalán teret enged a mondott színeváltozásnak, s a szubjektum és világban-léte modern kötődései szerint oldhatja fel egy beszélő masszív önvalóságának és vele szembeálló környezetének egyre tarthatatlanabb képleteit. Az „Új versek” két, egymásnak felelgető ciklusa („A magyar Ugaron” és „A daloló Páris”) például a saját és az idegen szféra olyan ütköztetésén alapul, melynek bevett magyarázatai a szöveg ideológiai torzítása – kimondható: politikai célzatú hamisítása – miatt gátolják a magyar és a modern jelentésköreinek fentebbi relacionálását. Nem is az a fő probléma, hogy a két ciklust az úgynevezett hazai „elmaradottság” és a nyugati „fejlettség” indokolatlan szembeállítására szürkítették, hanem az, hogy ezzel megint csak a magabiztosan ítélező öntudat fölénye, az igazmondó vátesz szerepe erősödött. Ahol e szituáltság érvényesül, esély sem lehet az odatartozás és az idegenség kölcsönösségében bontakozó énidentifikációs kísérletek észlelésére. Például „A Hortobágy poétájá”-nak sokat idézett sorai úgy tagadják meg a beszélő környezetét, hogy maga a megszólalás mégis teljesen attól ihletettnek mutatkozik. Bármely idegenség érzetetésének a létfeltétele egyáltalán a cím birtokviszonyával jelölt odatartozás. A ciklus záróversének még többet emlegetett, ideológiai rögeszmével leginkább terhelt toposza, a „magyar ugar”, a kínos iskolai közhelyek leküzdése után különös erővel készíthet az átöröklött magyarázatok gyökeres revideálására. Az elfogulatlanabb olvasó már arra is rácsodálkozhat, hogy a költemény az „ugar” főnév olyan ellentéző konnotációiból szerveződik, mint a buja termékenységgű és az alvó mező, az áhítatosan tisztelt „szent humus” és az elvadult táj, vagy a szerelmesen bódító föld vonzása és a „dudva, a muhar” lehézó csendje. Vagyis megint csak egymással ütköztethető – hol a kreativitás forrására, hol pedig a kietlen pusztaságra utaló – jelentésárnyalatok bomlanak ki, a föld romantikus mítoszának kettősségeit figurálván, nagy távolságban a merő közéleti átkozódástól. „A daloló Páris” ciklusban fordítva, az idegen város hívása jelent vonzerőt az eredet taszítása mellett, miközben a saját szféra megtartó ereje leküzdhetetlennek

bizonyul. De éppen ezért képes az elhagyás elementáris vágya a végzetként – tehát az én által felülmúlhatatlanként – felfogott léttörténések jelölője lenni. Persze e feszültség nem a beszélőt megosztó dialogicitáshoz vezet, inkább a színre vitt megkettőződés hasonmás-technikáját követi. „A Szajna partján él a Másik, / Az is én vagyok, én vagyok, / Két éle- tet él két alakban / Egy halott.” (A Szajna partján’).

E rövid utalások nyomán talán elmondható: az Ady-líra egyik legjellegzetesebb voná- saként ismerhető fel a magyar nyelvhez és történelemhez kötött én-meghatározások, va- lamint a nyelvéen uralkodni vágyó individualitás ellentétének hallatlan mérvű kieleződé- se, a kettő együttes tarthatatlanságának tapasztalata. E feszültség észlelése nagy mérték- ben lendíthet a befogadás aktualitásán, így a gyakran megjelenő alteregók értelmezésén. Megkockáztatható, hogy mivel e hasonmásokkal is kifejezett kettősség a nemzeti-nyelvi tradíció antiszubjektívizmusa felől nyerhet líratörténeti igazolást, az „én nem vagyok ma- gyar?” kérdéskörre adható válaszok nem előzik, hanem szükségképpen követik az „én nem vagyok modern?” dilemmáját. Nem az a kérdés, hogyan modernizálható e lírában a nemzeti múlt, hanem fordítva: hogyan léphet túl a modern szimbolizmuson egy hagyo- mánynak a líratörténet kései modernségébe torkolló nyelve? Azaz, hogyan alkothatja meg a modernségen edzett tradíció annak újabb szakaszára nyitni képes nyelvfelfogá- sát? Ezért ekkor már nem a modern horizont figurálja azt, amit a kérdés magyarnak ne- vez, hanem fordítva: a modernitás kon- statívumából performálhatók tovább a ma- gyar irodalom korszerű „eseményei”. Alig- hanem a húszas évektől induló és a második világháborút követő hazai líratörténet egyik legnagyobb félreértése volt, hogy e kettőt olykor fordítva képzelte el, s a nemzeti tradí- ciót egy feltételezett irodalmi köznyelv köz- vetlenül adódó, merőben konstatív szintjén maradvá értelmezte. Ezzel pedig lényegében szembeszállt a hagyomány személyfölötti közvetítésének poétikájával. A lírai tradi- cionalitásnak azzal a nem-individuális, nem képviselőtelvű felfogásával, mely a neveze- tes József Attilai meghatározásban a nemzetet „közös ihletként” metaforizálja. Hasonló ihletettséget kezdeményez például a ‚Vér és arany’ című kötetnek ‚A téli Magyarország’ ciklusából kiolvasható hagyományszemlélete, Ilosvai Selymes Péter, Csokonai Vitéz Mi- hály és Vajda János művére hivatkozván.

A nyelvi előzöttség történelmi-nemzeti karaktere és az esztéta-szimbolista én-érzé- kelés közötti feszültséget alighanem ‚Az ős Kaján’ díszletezi a leggazdagabban. A cím- beli diadalmas alak a „rímek ősi hajnalán”, tehát a nyelv – bár romantikusan – költői ere- det-képzetéből érkezik a hatalom bíbor-palástjában, míg az őt megszólító én származta- tottként és alattvalóként tekint az individualitás dionüszoszi széttépettségének és apollóni rekreációjának nietzschei szintézisét is felidézó figurára, a „korhely Apollóra”. Az ős Ka- ján tehát keletről nyugatra száll a mindig megújuló, mindig új kezdetet képező „pogány tornákon” át, míg az én „röghöz” kötöten, az időt szétszabdalo szembesítésekkel hatá- rozza meg magát: „Szent Kelet vesztett boldogsága, / Ez a gyalázatos jelen / És a kicifrált köd-jövendő / Táncol egy boros asztalon”. A költemény hasonmás-dramaturgiája ezért az individualitás veszteségként felfogott pusztulásának immár egyénefeletti historizmusával ütköztetve képes hangot adni. Az én számára visszahozhatatlan múlt emlékeiben – a ha- gymányok állandó újraalkotásában – egymást feltételezi a saját arc képzése és a nem-

A modernitást tematizáló kérdés a létezését megalapozó historiz- mus kiszolgáltatottjaként, az egyre erősödő antiszubjektívista történetiség alanyaként engedi felismerni magát. Sőt, ekkor de- rül ki egyúttal, hogy maga az új- rafogalmazás már a huszon- egyedik század elejének a tipi- kus kérdése, hiszen korszakreto- rika és történetiség adott kölcsö- nössége csak az ezredfordulóból visszaértve, napjaink utólagos- ságában tárul fel előttünk.

zeti történelem által íródo „halotti maszk” rárajzolódása. S mivel a feltett kérdésekre adódo válaszok nem a lezárt múltból, hanem a „történo” egzisztencia jövőhorizontjából érkezhettek, az eredetével sohasem azonosuló én halálba-hanyatlása, a „biztos romlás” végesség-tudata kérdező rá a magyarnak nevezhető jelenlétére. Többek között a vérszerződés emlékképében identitását kereső én ekkor a szimbolista képzelőerő énje, kikérdeztje viszont a történelem rajta túlvezető másika. „Mit ér bor ér véráldomás? / Mit ér az ember, ha magyar?” – hangzanak a sokat idézett sorok. Így járhat együtt a hasonmások szólamaivá bomló lírai beszéd dialogikus kezdeményezése, valamint az alulmaradó én másodlagosságával artikulálható, személyfölötti távlat felsejlése. Később, „A föltámadás szomorúságá”-nak identitáskereső alanya már a „régii harcok nagy legendájának” írásjeleit a saját arcán keresi, s az egyik legnagyobb karriert befutó, romantikus eredetű dezantropomorf motívumnak, a beszéd marionettszerű közvetíttségének belátásáig jut: „Beszédje kongó báb-beszéd / S bábszínpad bábja önmaga”.

A tradíció másik nagy rétegének, a vallási kultúra megszólaltatásának szintén hasonló áttűnései figyelhetők meg. „Az Illés szekeren”-nek „Ádám hol vagy?” című verse kapcsán igen tanulságosak az embert kereső ironikus megszólítás nemzetközileg is sokat elemzett sajátosságai. A a romantikus bensőségnak ezúttal is a „szív” metaforájával jelölt érzelmi tartománya nem egy énhöz, hanem a másikhoz, egy ő-alakhoz vezet vissza a keresés végső következményeit: „Szívemben már őt megtaláltam”. Ady úgynevezett „istenes” verseiről pedig általában is elmondható, hogy java részükben a metafizikai távlat nem zárt instanciába kapaszkodik, hanem a létértelmezés nyitottságának velejárója. Misztikus nyelvi fordulatai nem a végső titkok kibeszélésének prófétikus közlései, inkább szintén az én feletti történések nyomai lehetnek. Annyiban misztikusak, amennyiben nem csak egy szubjektív középpontból levezethetők. Ezért társíthatók itt az individualitáson túla utaló vallási képzetkör elemei az emberlét nem-célelvű folytonosságát valló nietzscheánus nézetekkel, az „építsetek a házaitokat a Vezúvra!” jellegű felszólításokkal. „Én tömeg-Mának nem adtam magam, / Nekem az Ember egy folytonos ember / S nekem semmi ma sem vigasztalan. / Ma építem vulkánokra a fészkeket.” („Az Ősz dicsérete”)

A történelemből kibontott énalakzatok egymásutánja, mondhatni a kínálokzó szerepekkel felülírt alanyiség sora az a területe Ady lírájának, ahol a legmarkánsabban tünnek elő az áthagyományozás médiumára vonatkozó reflexiók. A „Vér és arany” beszélője kölcsönzött énjét, azaz szerepeit gyakran a magyar múlt betűvetőiből figurálja: „Mátyás bolond diákja”, „A befalazott diák”, „Gyáva Barla diák”. Önmagát így a régi írárok folytatójaként vezeti fel, vagyis éppen médiumának tapasztalata juttatja el az átörökítés belátásáig. Ahogy arra majd József Attila figyelmeztet: „Verset írunk – őök fogják ceruzámat.” De a saját közegére célzó reflexiók mentén érthető újra az „Özvegy legények tánca” is, melyet a recepció, joggal, a „műalkotás filozófiájaként” szeretett olvasni. A vers szakít a beszéd és az írás romantikusnak vélelmezett egyidejűségével, pontosabban megbontja e kölcsönösséget. Ezért lesz benne az alkotás metaforája először a tánc. Azon jelenidejű művészet, melyet a romantika egy kétirányú, oda-vissza utaló jelentéstételezés kifejeződésének tartott, hiszen esetében köztudottan nem dönthető el, a mozdulat jelöli-e a testet, avagy a test a mozdulatot. A képzelőerő alanyi működtetéséből származtatott költői nyelv azonban ekkor már nem őrzii meg mondásában a látomását. Szólama saját medialitására utalva ismeri fel recepciójától függő helyzetét. A táncsal reprezentált romantikus művészsíseget így a betűk mozdulatlanságába dermedő, a megszólaltatására váró írás váltja fel, kiszolgáltatván magát olvasásának. „Reggel hiába gyűl a nép, / Nyoma sincs dalnak, bálnak, sírnak: / Egy-két vér-csöpp s könny fölt a falon / S egy-két bolond, verses papír-lap.”

E ponton kell szót ejteni a képzelőerő modern átváltozásának néhány mediális vonzatóról. Ugyanis a romantikus látomás modernizálódo énje egyre inkább reflektálni kezd megszólalásának közegére, a szimbolikus totalizáció terére. E rálátás viszont csak egy másik közeg felől lehetséges, így a szimbolizáció saját addigi mediális feltételeinek fe-

nyezettségével is szembesül. Mindez pedig az ének és beszédének a tapasztalata lesz, magyarázván például a „Jó Csönd-herceg előtt” című vers sajátos tériszonyát, melynek alanya nem nézhet maga köré, sem hátra, sem „föl a Holdra”, sőt el sem némulhat. Hangját az a halálfélelem kényszeríti ki, mellyel szemben immár nincs ellenszere a természeti analógiák addig önfenntartó keretei között. Beszélnie kell, mégpedig költőiségének romantikus öröksége szerint, egy előzetes bensőségből kifelé szólva, hogy mondása védje őt és áthassa világát. Így a természetet antropomorfizáló esztétika a képzelőerőre pusztán mint alanya hordozójára döbben. A kibeszélés csatornája pedig abban a pillanatban válnak érzékelhetővé, amikor a megszemélyesítés nyelve eléri médiumát és akár lecserélheti, azaz váratlanul egy másik, kiszámíthatatlanul ható közegtől észlelhetővé teszi. A megszemélyesítés így fordul eredeti antropomorf intenciójának ellentétébe, hangjának a csöndként észlelt másik, idegen világ fenyegetettsége előtt. Vagyis a képzelőerő közegétől elszabadul a proszopeia irányíthatatlan nyelvi mozgása, s így már nem garantálható a szimbolizmus homályával vagy a szünesztézia zavart érzékelésével korábban továbbmenekített szubjektivitás illúzióinak fennmaradása.

E mediális tapasztalatok elválaszthatatlanok továbbá a szimbolizmust a szakirodalomban immár természetesen dekonstruáló allegorikus olvasástól. Régi megfigyelés, hogy Adynak az 1912-től kezdődő korszakai nem kanonizálhatók az „Új versek”-kel induló pályaszakasz szimbolista stílusával. Újabb megfigyelés, hogy 1912-től kezdődő korszakai viszont az „Új versek”-kel induló pályaszakasz rekanonizálásához nyújthatnak kiindulást. Ahogy például „A föltámadás szomorúságá”-nak identitáskeresése fordítja ki a narcisztikus énképzet toposzát („Keshedt, vén arc vigyorg a tóból / És nem tudom, ki az?”), s az egymásra vonatkoztatott jelek tükrözésének szimbolizáló játéka helyett az arcok végtelen sorának és helyettesítésének elvére támaszkodik, úgy fedezhető fel már a „Vér és arany” poétikájában a jelentések allegorikus cseremozgása. E nézetből a kötet címadó költeménye sem elsősorban a két szó metaforikus tartományaira és szimbolikus háttérjelentéseire apellál, hanem felcserélhetőségükre. „Nekem egyforma, az én fülemnek, / Ha kéj liheg vagy kín hörög. / Vér csurran vagy arany csörög.” Hogy a csereérték-funkció, az allegorikus „hasznonelvűség” – *Walter Benjamintól Paul de Manig* elemzett – szemantikája a pénz (a vagyon) motívumával jelöli magát, nem csupán esetleges fejlemény. „A Mi urunk: a Pénz” ciklus „financiális” retorikája nem kis interpenetrációval a bibliai vagy a mitológiai szókincre épülve módosítja hipotextusának jelentéseit („Sírás az Életfa alatt”, „A nagy Pénztárnok”, „Lázár a palota előtt”, „Uzsorás Khiron kertje”, „Mammon-szerzetes zsolttára”).

A romantikus örökség modern folytatásának kiemelendő szférája a szerelem lírai diszkurzusa. Ady költészetének e területén szinte modellértékűen jelenik meg a romantika természeti-kozmikus eredetűnek tartott poétikája, illetve annak szimbolista továbbírása. A romantika köztudottan a poéticitás forrását feltételezte a természetben, saját alkotását a mindenség folytatódásaként vezette fel, írás és környezet ekvivalenciájában. A nyelvnek retorikai szinten feltűnő ellenállása azonban rögvést ellehetetlenítette ezt a párhuzamot. Ellehetetlenítette, s miként láttuk, a képzelőerő is csak a kettő közvetítésének egyik médiumaként és nem az eredendő összefüggés totalitásának hordozójaként derült ki. De a szimbolista esztétika ezen közvetítettségétől – mint anyag és szellem elemi elválasztottságtól – akart volna mindenképp szabadulni, akár azon az áron, hogy megkísérelte költőiségét az érzékelésmódok „titokzatos” egyesítésére kiterjeszteni. A *Rimbaud*-féle szünesztézia tipikus példája ennek: általa minden érzékelésmód egyetlen dimenzióban találkozna. Ilyen szempontból nincs túl nagy távolság *Chladni* hangzó betűitől *Szkrjabin* illatozó szimfóniájáig. A szimbolista törekvés tehát mélységesen romantikus gyökerű: egy eredendő természeti kötődés visszanyerését igényli, vagyis el akar tekinteni az érzékelés eltérő mediális aspektusaitól, a költői kreativitás abszolút szellemi aktusai révén. Ezért a testiség mámorának megvallása sokkal inkább egy romantikus dikció fenntartá-

sának mutatkozik, ahogy például a ‚Héja-nász az avaron’ (és számos társa) írja a vágyat a természeti analógiák terébe. Ami igazán a modern esztétizmushoz közelít Adynál, az a szerelmi vonzásnak a természet anyagiságát mellőzni kívánó jelölése. ‚A lelkeddel hálni’ című vers ezzel az anyagtalansággal kísérletezik: ‚Óh, talán testem sincs már, / De test nélkül is vágyok és esengek.” A lélekkel hálás esengő trubadúr-erotikája ezúttal a nyelv és a természet mint szellemiség rokonításának egyik utolsó, immár platónizmusba vonuló stádiumára vall, melyben a szimbolista poétika egy medialitásától eltekintő közlés-módra tesz kísérletet. Lényegében ugyanezt a célt szolgálja a test és a lélek olyan elkülönítése, mely szintén a platónikus misztika alapján látszik feloldhatónak. A ‚Hiába hideg a Hold’ a szecesszió pompázatos kulisszái között vonultatja fel a ‚múlhatatlan” időbe, a közel és a távol misztikus azonosságába beavatott szerelmespárt az alkimista szertartások holdfényes, ‚királyi” menyegzőjén, ahol a nővé és férfivá ‚szakadt / ‚Egy-ember” nyerné vissza újra erendő androgünitását. De a ‚lelkek” közvetlen találkozásának hite – a megszólítások retrográd vallomásosságával – oda vezethet, hogy Ady szerelmi költészetében újra megszólal majd az ‚Új versek’-kel már leküzdött *Abrányi*-féle neoszentimentális hang. A Csinszka-versekben a beszéd akadálytalan személyköziségére törekvős felszínre hozza a romantikus nyelv sablonossá rögzült fordulatait. Az ismétелhetetlenül egyedinek tartott Ady-féle nyelvhasználat – persze csak e téren – érdekes végkicsengést produkál: visszasodródik a 19. század végének intimitásformáihoz (‚Őrizem a szemed’, ‚Nézz, Drágám, kincseimre’).

Alighanem a kései Ady-líra bizonyos avantgárd nyomai szintén a közlés csatornáira utalással képesek kimozdítani jelképeik állandóságából a szimbolista nyelvet, s feltárni azokat a historikus kötődéseket, melyek például az expresszionizmus szótárából még hiányoznak, de amelyek a világlírában is később gyakran feltöltik az irányzat nyelvhasználatát. Az avantgárd deszemiótív gesztusai egyébként fölfoghatók az üzenet médiumának egyre erősödő tapasztalatát felfedező és arra hagyatkozó ‚közvetlenség” formáinak. Azzal együtt, ahogy – tán látszólag paradox módon – a materialításra hivatkozás mindig együtt jár a nyelvi immaterialitás jelentéstartományának mozgósításával. Tipikus esete ennek azon emlékezőmód, mely *Baudelaire* óta a dologi hordozóknál, a tárgyi konkrétumoknál rögzíti a személyiség archívumát. Az ‚Emlékezés egy nyár-éjszakára’ a romantikus világvége-epifániák *Vörösmarty*-féle hanghordozását idézi, de memóriáját két közeg tartalmának felcserélésével, két ‚világ” megfordításával hozza mozgásba. A reális az imaginárius, az imaginárius a reális közegebe tevődik át, emlékezés és várákozás kölcsönösségében (‚Isten-várón emlékezem”). Így lesz a várákozó alany az emlékezésnek nem a birtoklója (‚mérője” vagy a ‚tulajdonosa”), de a teremtettje: ‚mindmostanig itt élek, / Akként, amaz éjszaka kivé tett”. Az éjszaka romantikus toposza így a tapasztalás és a várákozás modern ellentmondásával kiegészülve kényszeríti ki egy szubjektum temporatív értelmezését.

A szakirodalom az utóbbi években már megkezdte a húszas évekkel felnyíló horizontból belátható interpretatív változások feltérképezését. Egyre több írás jelenik meg a *Kosztolányi*-, a *Babits*-, a *Szabó Lőrinc*- és a József Attila-költéssel összefüggésben újraolvasható vonásokról. A huszadik század második felével kapcsolatban viszont nem sok textuális kötődéssel találkozunk, inkább egyes tropológiai minták követésére, eszményített mentalitásformák hivatkozására-imitációjára bukkanhatunk például *Juhász Ferenc*-, *Nagy László* vagy *Baka István* költészetében. De hogy maga a lírai beszéd alakulása mégis ‚beleszól” saját értelmezéstörténetébe, akár a különbségek kidomborításával és az idegenségben hagyás mégis ismerőssé tevő gesztusával, arról leginkább *Kovács András Ferenc* allúziói és az e téren már szintén olvasható elemzések győzhetnek meg minket. A vonatkozó versek úgy figurálják Ady nyelvezetének idegenségét, ahogy maga e nyelvezet innovációja szemléltette idegenként saját környezetét és múltját. Azaz éppen ironikus távolságtartása teszi érzékelhetővé az Ady-költészetre is jellemző távolságtartást.

Úgy ellentétezi néhány motívumát, ahogy Ady motívumai tagadták meg előzményeiket például a ‚Nekünk Mohács kell’ című versben. Ugyanakkor Kovács András Ferenc sorában szintén a történelemnek kiszolgáltatott sorsoknak a nyelvi örökségbe ágyazott formája képezi – az emlékezés és a felejtés együttesében – az egyéni és a nemzeti identifikáció alapját: „agyafurt kóbor keserült korcsos / feledéd nyelved feladod sorsod / kacagás isten kacagás holtunk / emlékszel pajtás labanc is voltunk” (Két labanc beszélget’). Az osztott személyiség hasonmásszerű kifejeződése továbbá – ‚A Szajna partján’ fentebb idézett szakaszára játszva – egy ironikus számolgotás jegyében íródik újjá: az alterego mint felezés az élő fél élővé, a holtat meg félholtá teszi: „A Szajna partján élt a Másik, / Az is én voltam, én voltam: / Fél éltet éltem két alakban, / Tékozlón, szinte félholtan.” (Lázáry úr Párisban’)

Ebből is látható, az újításelvű poétikának hogyan és mire lehet esélye az eredetiség és az újdonság elvárásának eltűnését vagy átértelmezését tapasztaló utólagosság távlatán. A modern innováció költőiségének mind előzményéből, a „romantika retorikájából”, mind megtagadó következményéből, az utómodernség nyelvszemléletéből kibontakozó színváltozása igen váratlan fejleményeket eredményezhet e líra jelentéskanonában. Az irodalom autopoiesziszse minden jel szerint ezúttal is újjáteremti – mondhatni újrajátssza, aktualizálja – az Ady-líra nyitányának egykori szituáltságát, kihívó karakterét, de immár egy másik oldalról, a nyelvszemlélet átalakulása szerint. Ezáltal fonódhat össze a recepcióban e költészet indulásának két irányban is dacoló retorikája mint az eredetiség („mégis új”) és a nyelviség („mégis magyar”) együttese. Az újítás így maga is annak a nyelvnek a történeti teljesítményeként derülhet ki, mely romantikus formatanának akár heurisztikus értékét is visszanyerni képes, immár persze nem egy szorosan vett szimbolista esztétika, hanem az allegorikus közvetítés poétikája szerint. Sőt, a hatástörténet igazán meglepő és váratlan eseménye, hogy az újítás radikalizmusát – immár a megváltozott receptív feltételek mellett – éppen az újítás egykori tapasztalatát létesítő, annak nyomait ma sem feledő emlékezettel szemben képes ismét, persze egészen másfajta módon felmutatni. Az Ady-líra szokatlan hangon felcsendülő újramegszólalásához pedig nyilván szükség is volt néhány évtized hallgatagságra. Napjaink elemzései gyakran kiemelik e hang idegenségét, mint éppen az idegensége szerint közelre hozható, ismerőssé tehető létmódját. De vajon nem egy idegenséget implikáló hatással lépett föl Ady költészete a huszadik század elején? Ha így van, ez is azt bizonyítja, hogy jelenünkben az utómodernitás fordító tapasztalatain átszűrve hallható meg a nyelv médiumából hozzánk beszélő szólamnak immár nem a tradíciót a modernséggel, hanem a modernséget a tradícióval figuráló sajátossága.

Elhallgatás, elfojtás, hiány az Ady-versben

*„Adyt olvastam. Plakát-stílus. – Odadobott, nagy, szemtelen
színfoltok. – Rikoltók, színfalhasogatók. – S mégis mily nagyszerű!
Mily tehetséges: egy-egy szava velőkig hat s kinyitja a világ
panorámáját!” – írta 1920 őszén rettenetes „Napló”-jába Füst Milán.*

Olvassuk Adyt. Már csak azért is, mert a Füst Milán által megfigyelt rikoltó plakátszerűség keresése közben az olvasót időnként elfogja a gyanú. Azok a nagy, szemtelen színfoltok túlságosan is feltűnőek ahhoz, hogy csupán önmagukért legyenek ott. A nagy, színes előtolakodás vajon nem arra szolgál, hogy elrejtessen valamit? Valamit, aminek ott kellene lennie, de nincs? Harsogása közben nem a hiányról beszél? Nem a hiányt leplezi?

A kialakult irodalmi diskurzus folyamatával szembesülő pályakezdőt minden korábbi szöveg már pusztán létével arra szólítja fel, hogy ahhoz képest, s még inkább annak ellenében fogalmazza meg magát. „Annyiban vagyok, amennyiben különbözöm”, hirdette *Ignotus*, s ha valaki, akkor Ady valóban beteljesítette a modernségnek ezt az igényét. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy még az Ady-vers sem ismeretlen mélységekből feltörő írás, hanem része annak a meg-megújuló folytonosságnak, amely nem más, mint újraírások szakadatlan sorozata. Az „Új versek”-et író Ady esetében akarva-akaratlanul végbemegy annak az esztétikai posztulátumnak a megvalósulása, hogy jelentős alkotás aligha jöhet létre az elődök költészetének felülbírlata nélkül. A babérokra törő tehetségnek új nézőpontból, új kifejező eszközök alkalmazásával térre kell kényszerítenie a korábbi életműveket. El kell felejtene, el kell fojtania a kiváló mozzanatokat, el kell tagadnia, sőt bűnjelként lepleznie kell az írásra, alkotásra inspiráló, kényszerítő okokat, a tűnt idők remekeit. A kiiktathatatlan előzményességet kellene éppen meg nem történtté, vagy legalábbis alig megtörténtté tenni, visszaszorítani az új lírai megszólalásban. Csak ez a hozzáállás lehet célravezető, nem pedig a követő-utánzó meghódolás és ismétlődő másolás, mint a „Versek” és részben a „Még egyszer” kötetekben.

A költői elfojtás sokszor az én túlzott kiemelésében is megnyilvánulhat. Ez Ady kezdeti korszakának alapvető jellegzetessége. A friss kreatív erő az elődök írásra készítő és konkurens költészetét tagadó elfojtás következtében óhatatlanul túlhangsúlyozza az én szerepét. A századelő éveiben a legtöbb Ady-versben valamilyen nyelvtani változatban ott ágaskodik akár a „vagyok”, akár az „én”, sokszor szó szerint. („Góg és Magóg fia vagyok én”, „Én nem leszek a szürkék hegedőse”, „Én a Halál rokona vagyok”, „Én nem vagyok magyar”) A saját nyelvi dimenzió megteremtésén munkálkodó elfojtó törekszik újralátni azt, amit elődei – hajh, mennyi költő! – láttak. Az újralátás számára a legalkalmasabb pozíció, ha a kívülállás nézőpontját érvényesíti, sőt egyenesen valamiféle hiány tapasztalatának ad hangot. „Sem utódja, sem boldog őse, / Sem rokona, sem ismerőse / Nem vagyok senkinek, / Nem vagyok senkinek” – szól a „Szeretném, ha szeretnék” elhatárolódó nyilatkozata, s mindez bár kísértetiesen emlékeztet a Füst Milán által felrótt „plakát-stílus”-ra, de a kívülállás deklarálásában a hiány kiáltása is visszhangzik. A szakvak alatt tátongó, csaknem állandósult hiányra utal, hogy az Ady-versek beszélője az im-

peratívusz gyakoriságában fogalmazza meg magát. Az életmű első felében szinte alig van olyan verse Adynak, melyben ne használna felszólító módot, s későbbi korszakában sem ritka ez a modalitás. Az imperatívusz többnyire az egész verset átszövi, de ha nem, a szöveg utolsó harmadában-negyedében akkor is igen sokszor felszólítóvá válik a versbeszéd. Óriási hiány munkál az Ady-vers szövegezése mögött, mind az igék imperatívusza, mind a „kell” önálló igei, vagy segédigeszerű sűrűsödése jelzi ezt. Aki ilyen szempontból is átnézi az életművet, meglepően fogja tapasztalni, mennyire önként, szinte észrevétlenül, magától értetődően simulnak bele a „kell” formációi és a felszólító módú alakok a versek mondattanába.

Ady közvetlen előzményeként a lírai hagyományból jobbára mindmáig *Vajda Jánost* tartja számon az irodalomtörténet, s indokoltan, ha olyan költőt keresünk, akihez képest Ady meghatározta költészettörténeti pozícióját; méghozzá olyan markáns versekben, mint a *„Találkozás Gina költőjével”*, és a *„Néhai Vajda János”*. Arról azonban kevesebb szó esik, valójában hogyan is idézi fel a nagy elődöt ebben a *„Találkozás...”*-ban. Mégiscsak különös ugyanis, hogy rögtön el is távolítja, el is temeti a megidézett azzal, hogy kriptából kikelő, kísértő rémnek látva, eleve csont-testű, nagyszerű vénnek, csontváz-is-tennek nevezi a Montblank-embert, szent elődjét, nagy rokonát, akivel a nőért, a műzsáért vívott tusakodásban mérkőzik meg: („Engedd a kezedről: / Ez az én asszonyom, / Az enyém.”). S bár a csont-kar simogatásáról beszél, a simogatás következtében „vergődve” esik a „Szent csont-lábakhoz” – nem a meghatottságtól, talán inkább azért, mert a „simogatni, megsimogatni” szónak van „megverni” jelentése is –, miként az újabb „simogatások” fájdalmas nyomát sokáig viseli: a nem éppen bársonyos csont-kezü simogatások (értsd: ütések) után érzékeny mentőként említi az ütések-simogatások helyét – „S itt érezek / Egy szent kezét azóta mindig, / Egy csont-kezet / A homlokomon.”

Az elődként emlegetett másik két költőnek – *Komjáthy*nak és *Reviczky* – Ady, érthetően, nem túl sok figyelmet szentelt.

Komjáthy Jenőt, bár líratörténetileg nem nehéz Ady modernségéhez kapcsolni, költeményei párhuzamba is állíthatók az *„Új versek”*-kel, szűk körben olvasták, s később is szinte csak az irodalomtörténet fedezi fel. *Reviczky* ismertebb volt ugyan, s hagyatékát a *„Versek”* és a *„Még egyszer”* soraiban intonálja-imitálja is az induló Ady, de mindez a magára találás, azaz a modernség szempontjából talán kevésbé lényeges. A közvetlen elfojtást nem a klasszikussá vált elődökhöz való viszonyában kellett elvégeznie, hanem az élő példákon keresztül. Az ő jelenében, az ő jövőjét, kibontakozását gátló, élő szövegek ellenében. Az ő jelenében, a modernség aktuális feladatának korszakában két fenyegető korpusz veszélyeztette költői uralomra jutását. Az egyik *Kiss József* költészete, a másik – *horribile dictu* – *Szabolcska Mihály* lírai működése volt. Nem elsősorban líratörténeti értékük okán, sokkal inkább elismertségük, közkedveltségük miatt. Ady nem hozzájuk mérte magát, hanem műveik hatásához.

A jószerevel elfeledett *Kiss József*ben manapság inkább csak *A Hét* alapítóját és szerkesztőjét tiszteljük, noha saját korában meglehetősen népszerű volt, mondhatni, számottevő poétának vélték. Ady egyenesen „a legnagyobb élő magyar költő”-ként említi 1900 februárjában, márciusában írt tárcáiban. Kisshez való viszonya persze enyhén szólva

A jószerevel elfeledett Kiss Józsefben manapság inkább csak A Hét alapítóját és szerkesztőjét tiszteljük, noha saját korában meglehetősen népszerű volt, mondhatni, számottevő poétának vélték. Ady egyenesen „a legnagyobb élő magyar költő”-ként utal rá egyik tárcájában 1900 decemberében. Kisshez való viszonya persze enyhén szólva változónak minősíthető, különösen, ami a szerkesztőt, a nem ritkán kedvesen gonoszkodó, önkényesen ítélkező kisőreget illeti.

változónak minősíthető, különösen, ami a szerkesztőt, a nem ritkán kedvesen gonoszkodó, önkényesen ítélkező kisöreget illeti. Költészete, hatása – és főleg rajongói köréből áradó nagyra becsülése – nem lehetett könnyű falat Ady számára. Már hírhedten felforgató, botrányos versbeszédű költőnek számított, s még mindig nem tudott túl lenni Kiss Józsefen. De egyik leghíresebb, legtöbb vitát kiváltó versével mégiscsak. A modernség emblemikus költeményével, „A fekete zongora” megírásával. A vers keletkezési körülményeit, filológiai adatait példaszerűen elősorolja a kiváló kritikai kiadás jegyzetapparátusa. A költemény megközelítésében számos elemző remekelt – Ignotustól *Király Istvánig* –, legutóbb *H. Nagy Péter*, aki *Vörösmartyval*, jelesül „A vén cigány” című verssel hozta intertextuális összefüggésbe „A fekete zongorá”-t, ékes példáját adva annak, hogyan fojtja el és hogyan viszi tovább a modernség a múltat, amikor a szöveg „a romantika örökségét írja bele a vers képhálózatába”. (*H. Nagy Péter: „Ady-kollázs”, Pozsony, 2003, Kalligram, 61–62.*) Azt viszont, hogy miként fojtja el az idősebb pályatárs, Szövegének kísértését, Kiss József nyomasztó jelenlétét a modernség fenegyereke, mind ez ideig még nem rögzítette az irodalomtörténet. Minden részletesebb magyarázatás helyett olvassuk el Kiss József „De profundis” című versciklusának II. darabját:

Szegény vak fiú veri a zongorát.
A hangszer édes, ábrándos hangot ad.
De vad bacchanalba vesznek hangjai,
Ábrándos dalra itt ki hallgatna, ki?
Tikkasztó a lég – fűszeres a pára,
Elfonnyad tőle a kéjek leánya.
Hajrá, föl táncra! Vad énekre, dalra!
Virághervadás nagy ünnepe van ma.
Sugár, karcsu derék hajlik csábosan,
Alak alak után ingerlőn suhan.
Uszály fölleben, lepel elsikamlík,
Taps-zápor, kacaj kavargva zajlik.
S kinek átjátszik sötét világába
Az örült mámor kábító varázsa,
Míg egész lényét hevület futja át:
Szegény vak! Egyre veri a zongorát.

Az Ady-vers első szakasza:

Bolond hangszer: sír, nyerit és bűg.
Fusson, akinek nincs bora,
Ez a fekete zongora.
Vak mestere tépi, cibálja,
Ez az Élet melódiája.
Ez a fekete zongora.

A filológia kiderítette, hogy Ady „A fekete zongorá”-t Dunavarsányban, *Vészi József*ék nyaralójának kertjében írta, mivel az egyik Vészi-lány hegedűjátékának hangja kiszűrődött a parkba. Minden bizonnyal így lehetett, de talán az sem volna túl merész feltevés, ha megkockáztatnánk, hogy Vésziéknek volt Kiss József kötetük, s a vendégeskedő Ady akkor, vagy már jóval korábban, máshol fellapozta Kiss József „Összes költeményei”-nek (valójában a költő által megrostált, válogatott költeményeinek) több kiadásban kapható, közkézen forgó valamelyik példányát. A versben eredetileg szereplő hegedűt talán ezért is változtatta zongorára, elfojtva Kiss József zongorájának hangjait. Még nyilvánvalóbb az elfojtás, ha a költészet mint hangszer, a hangszer mint költészet allegorikus megfeleltetését vetjük össze a két szövegben. Kiss József versében „A hangszer édes, ábrándos hangot át”, Ady zongorája viszont „Bolond hangszer”, mely „sír, nyerit és bűg”. A modernség erős tapasztalata, hogy a harmónia elérhetetlen, lázad is ellene, mégpedig úgy, hogy

disszonáns hangsort léptet a helyébe. Ezzel persze megteremti a maga új harmóniáját, a diszharmóniát, megszüntetve is mégiscsak elérve, amire vágyott. Az elfojtás tökéletes.

Körülményesebbnek látszik a Szabolcska-iszony megoldása. Különösen, hogy ma már többnyire csak a nagy ellenvers, az „Üzenet Költőcske Mihálynak” című verssel kapcsolatban említjük Szabolcska nevét, ha egyáltalán. 1908-ban, „A Holnap” antológia megjelenése után az idősebb Szabolcska már végképp nem tudta elviselni az Ady-versek érthetlenségét, ezért „Fiaim, csak énekeljetek” címmel paródiát írt róluk, valamint az 1909-es Újságíró Almanachban „Ma, holnap és holnapután” címmel újfent gúnyosan háborgott Ady és „A Holnap” modernjei ellen. Ezekre a kirohanásokra küldött megsemmisítő választ Ady a Független Magyarország hasábjain 1909 áprilisában és közölte újra a verset „A menekülő élet” kötetben, 1912-ben. De a leszámolás-elfojtás már korábban bekövetkezett, legfeljebb Szabolcska számára nem volt nyilvánvaló. Pedig nem is egyetlen versben végzett vele Ady, mint látványosan Kiss Józseffel. A példa kedvéért azonban emeljünk ki csak egyetlen költeményt. „A Szajna partján” című vers a Budapesti Naplóban jelent meg 1906 januárjában, s az „Új versek”-ben „A daloló Páris” ciklusának záró darabja lett.

A Szajna partján él a Másik,
Az is én vagyok, én vagyok,
Két életet él két alakban
Egy halott.

Az első négy sor is emlékezetünkbe idézheti, hogy a szöveg a két folyó, a Szajna és a Duna partján létező két világ összevetésére épül, a Duna-parti, magyar itt-re és a vágyott, Szajna-parti ott-ra. Egy lélekből kettévált világra („Két életet él két alakban / Egy halott”), az álmokkal vigasztaló, jobbik énünket előhívó párizsi színtérre, valamint az értetlenül csúfolódó és röhejes mámorba, „céda lányhoz” kergető magyar durvaság világára. Olvassuk ezzel szemben Szabolcskát, aki egyébként 1892-ben külföldi tanulmányúton járt és egy ideig Párizsban is élt, Adyt ez a magánéleti, művön kívüli párhuzam is idegesíthette. Ráadásul Szabolcskának már volt egy verse, pontosan ugyanezzel a címmel: „A Szajna partján”.

A Szajna partján el-elbolyongok,
Hullanak rám a platánfa-levelek,
Platánfa-lombok.

Nem tudom mért? Hogy? De nekem drága
Az őszi tájak halavány levele,
Hulló virága.

A Tisza partján egy idő óta
Volt írva rájuk valami szomorú,
Zokogó nóta.

Levéltre, lombra itt is találók;
De nótát rajtuk hiába keresek,
Hiába várok!

Nyilvánvaló, hogy ez a vers is az „itt” és „ott” ellentétére épül, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy Szabolcska a Szajna partjával a Tisza partját állítja szembe, s a nóta igényével bolyong a hullongó őszi avarban, amit kedvel ugyan, de ami a Tisza-parti lombohullásra emlékeztetve hazavágyón fájdíjta szívét. Szomorú, zokogó nótát nem talál a párizsi platánlevelek közt, a fájdalmas „nincs” határozza meg Szajna-parti helyzetét. Szabolcska verse a párizsi itt világában jelenlévő, kínzó hiányra épül, szemben az „ott”, az otthon hagyott világ nótás teljességével. Ady nemcsak a Tisza-partot változtatata Duna-partra, elfojtotta, megölte magában az érzelmeskedő, honfibúval bélelt honvágy

érzését is. Új honvágyat állított helyébe: a lélek otthonosságának vágyát, a belső hazatalálás igényét. Más volt az „itt”: az Ady-vers címe, „A Szajna partján” az elérendő, vágyott, távollévő világot jelzi, ahol a beszélő ittje a Duna partján van, míg Szabolcska versének címe: „A Szajna partján” – egyszerű helymegjelölés, mely a beszélő földrajzi helyzetét jelzi. Az elfojtás kérdéssé tette Szabolcska szemléletének irányát (az idegen „itt”-ből a hazai „ott”-ba), és meg is semmisítette azt, új irányt jelölve ki (a hazai „itt”-ből a távoli „ott”-ba, a taszító, eltávolító hazából – az otthonos távolba), eleve kivédve egyébként a hazafiatlanság vádját, hiszen egy lelken belül zajló, lelki történésként megjelölt elvágódásról van szó. Az elfojtás, íme, ismét sikeresen végbement.

A Szabolcska-féle tematikus tartománnyal Ady több ízben viaskodik még. A Tisza-part rendre feltűnő ismétlődése, a Hortobágy és a falu kultusza, a Párizs-versek meghatározóak Szabolcska életművét. Meglehet, tán ezekkel való összefüggésekben is érdemes játéka hozni néhány Ady-vers értelmezését. Ki tudja, nem gazdagodnak-e ily módon némi jelentéstöbblettel olyan, unalomig ismert Ady-versek, mint „A Tisza-parton”, „A Hortobágy poétája”, az „El a faluból” és a „Hazamegyek a falumba”, „A Gare de l’ Esten” és az „Este a Bois-ban”? Utaljunk most csak még egy példára, melyben Ady a kulcsszó hangsúlyos átvételével írja felül Szabolcska szövegét. Mint műveiben megannyi alkalommal, Szabolcska „Egy kis faluról” című versének következő részletében is a röghöz kötöttség szép provincializmusát fogalmazza meg:

Egyszerű falu az;
Semmi nagy szépsége,
Semmi híressége,
Se látni valója!

Mégis a világnak
Minden városából,
Minden Párisából,
Én csak oda szállnék.

Természetesen „A föl-földobott kő” utolsó versszakáért kiált az idézetet befejező sor. A „szállnék” jelentését az Ady-szöveg azzal módosítja, hogy a szenzuális alapélmények rétegeből beemeli a gravitációs mozzanatot, midőn a földobott kő a nehézkedési erő tehetetlenségével zuhan a talajra. Szabolcska kissé hivalkodó „Én csak oda szállnék” kijelentését sorsszerűvé alakítja a föl-földobott kő képe:

És, jaj, hiába mindenha szándék,
Százszor földobnál, én visszaszállnék,
Százszor is, végül is.

A rímhelyzetbe hozott „szándék” és „szállnék” összjátékában a szándék akarati energiáját a visszahullás tehetetlenségi nyomatéka nyeli el.

Megfigyelhettük, hogy a hiányból fakadó érzelmi hangoltság (például a honvágy) elemi élménye szövegalakító tapasztalatként hat Szabolcska verseiben. Létezik azonban retorikai eredetű hiány is, az Ady-vers modernségében mindenképpen. A hiány igen gyakran elhallgatás következménye, s ebben az esetben az aposziopézis alakzatának működéséről beszélhetünk. Aposziopézis nemcsak akkor keletkezik, ha az elhallgatás grafikusán jelentkezik a szövegben, miként elsődleges formájában, amikor az elhallgatni kívánt részt például fekete négyzetek, vagy más jelek fedik, vagyis amikor az olvashatóságot gátló elemek nehezítik vagy teszik lehetetlenné. Megnyilvánulhat az elhallgatás pusztán grammatikai síkon is. „A Léda arany-szobra” című vers („Csaló játékba sohse fognál, / Aranyba öntve mosolyognál”) a szecessziós színvilág harsogásával – hajtsunk fejet ismét Füst Milán előtt – valóban plakátjellegű ölt (aranyba öntve, kék szem, zöld gyémánt, opál-rózsa, topáz, egyebek), de a jelentés elfedése nemcsak ennek tulajdonítható. Első-

sorban már annak is, hogy a szöveg összes állítmányát feltételes módú igealakok adják (fognál, mosolyognál, vóna, hálnál, csalnál, menne, lihegne, fájna, lehütné). Az óhajok szakadatlan sorolásával, a modalitás eredményeképpen a szöveg kezdetől önmaga ellentétét hívja elő. A coniunctivus optativus, mely teljesíthető és teljesíthetetlen kívánságot egyaránt jelölhet, indirekt módon beszél az általa takart, ellenkező jelentésről. (Csaló játékba sohse fognál – akkor, ha szobor lennél, de nem vagy az.) A feltételes grammatikai módot a szoborra vetített vágyak előszámlálása átfordítja kijelentéssé, noha a feltételes mód egyetlen nagy aposztopézisként takarja a beszélő lényegi közlését.

Az „En nem vagyok magyar?” című vers első két versmondata bőségesen vonultat fel enyhén színfalhasogató jelzőket (hős, büszke szertelen, merész, új, Nap-lelkű, szomjas, búsító, nyugtalan stb.), hogy körülírja tárgyát, milyennek álmodta Ős Napkelet, azt, aki – kit is? Aki nincs is, a versnek ugyan egyszerűen nincs tárgya, legalábbis megnevezetlen marad. „Ős Napkelet olyanoknak álmodta, / Amilyen én vagyok:”, ilyenek, olyanok, ennek, annak, de kit? Kit álmodott valamilyennek? Hasonlóan hiányzik a tárgy megnevezése a „Ruth és Delila” című versből (melyben vériszaposnak, angyalnak, ördögnek, tunya dögnek láttató, torral, gyásszal, áldással, bálal azonosító, kissé plakátízű szerelmi érzés ölt testet), s amit egyébként azért sorolunk a Léda-versek közé, mert a költemény „Az Illés szekerén” című kötetben a „Léda ajkai között” ciklusban kapott helyet. Pedig a tizenhétszer ismételt „látlak”-ból csak a ki nem mondott „téged” következik, de erről a „téged”-ről semmi sem tudunk. A szövegben legalábbis semmi sem utal arra, hogy a száz alakban, százféleképpen látott valaki éppen Léda lenne. Egyáltalán, csak a „Ruth és Delila” cím jelzi valamelyest, hogy valószínűleg nőről lehet szó. De nézzünk egy későbbi példát is. A „Ki látott engem?” kötet címadó versében az utolsó sor kivételével kérdések sorozata nyugtalanítja az olvasót, miközben a kérdésekben rejlő, ki nem mondott, indirekt válaszokban fogalmazódnak meg a kérdező állításai. A „Volt nálamnál már haragosabb Élet?” kérdése elég erősen a „nem volt nálamnál már haragosabb Élet” állítását involválja, s ezek a rejtett állítások fokozódnak az utolsó sorig, amely már nem kérdés ugyan, de nem is kijelentés. Töredékes zárlat, felkiáltó-megszólító hiányos mondat: „Óh, vak szívű, hideg szemű barátok.” (Odadobott, szemtelen színéeknek, színfalhasogató rikoltásnak itt sem vagyunk híján: a szív mint „szent harang verője”, a düh mint „piros káprázat” tűnik fel, s „gerjedt” lelkét, „istenülő” vágyait kéri számon a haragos beszélő.)

Érdemes megnézni kissé részletesebben Ady legnagyobb elhallgatás-versét, a „Sírni, sírni, sírni” című költeményt. A hiány tudatosításával és az elfojtás mechanizmusának intertextuális vonatkozásokat feltáró bevonásával talán új vetületben szemlélhetjük az egyébként közismert verset. Az aposztopézis alakzata, mivel alapvető információkat titkol el, töredékes szöveget eredményez, de az elhallgatott rész a kontextus alapján mégis odaérthető. A „Sírni, sírni, sírni”, anélkül, hogy bármilyen szövegelfedő megoldást alkalmazna, mégis maga a megtettesült elhallgatás.

A Kisfaludy szöveghely figyelembe vétele arra inti a „Sírni, sírni, sírni” olvasóját, hogy legalábbis próbálja meg Ady szövegét szerelmes versként is figyelembe venni, vagy legalább figyeljen föl a sorokba rejtett erotikus mozzanatokra. Ebben a vonatkozásban magyarázatot nyer a temetés szokatlan időpontja, az éjfél óra, átértelmeződik a temetés-elrejtés képe, s minden külön részletezés helyett futólag utalhatunk arra, hogy az egyes mozzanatokat erotikus aktusként is elképzelhetjük.

Érdemes megnézni kissé részletesebben Ady legnagyobb elhallgatás-versét, a „Sírni, sírni, sírni” című költeményt. A hiány tudatosításával és az elfojtás mechanizmusának intertextuális vonatkozásokat feltáró bevonásával talán új vetületben szemlélhetjük az egyébként közismert verset. Az aposztopézis alakzata, mivel alapvető információkat titkol el, töredékes szöveget eredményez, de az elhallgatott rész a kontextus alapján mégis odaérthető. A „Sírni, sírni, sírni”, anélkül, hogy bármilyen szövegelfedő megoldást alkalmazna, mégis maga a megtettesült elhallgatás.

Várni, ha éjfél ut az óra,
Egy közeledő koporsóra.

Nem kérdeni, hogy kit temetnek,
Csöngetyűzni a gyász-menetnek.

Ezüst sátrak, fekete leplek
Alatt lóbálni egy keresztet.

Állni gyászban, súlyos ezüstben,
Fuldokolni a fáklyafüstben.

Zörgő árnyakkal harcra kelni,
Fojtott zsolozsmát énekelni.

Hallgatni orgonák bűgását,
Síri harangok mély zúgását.

Lépni mély, tárt sírokon által
Komor pappal, néma szolgálkkal.

Remegve, bújva, lesve, lopva
Nézni egy idegen halottra.

Fázni holdas, babonás éjen
Tömjén-árban, lihegve mélyen.

Tagadni multat, mellet verve,
Meggabonázva, térdepelve.

Megbánni mindent. Törve, gyónva
Borulni rá egy koporsóra.

Testamentumot, szörnyűt, írni
És sírni, sírni, sírni, sírni.

Minden szakasz következetesen hiányos mondat, melyben főnévi igeneveket találunk: állni, fuldokolni, kelni, énekelni, hallgatni, lépni, nézni, fázni, tagadni, megbánni, borulni, írni, sírni, sírni, sírni, sírni. A költemény ezáltal olyan nyitottságra tesz szert, hogy értelmezése még sok más Ady-versnél is magasabb, szélesebb horizontban helyezhető el.

A főnévi igenév személytelenítő, az időtlenség állapotát rögzítő, általánosító szerepét már hangsúlyozták a művet boncolgatók *Schöpfung*től *Földessy Gyulán*, *Komlós Aladáron* át Király Istvánig. A kritikai kiadás jegyzetét író *Koczka Sándor* szerint „Vízis és infinitívus együttese e költeményben mintha nem a személyesre, hanem a személytelenül általános érvényűre összpontosítana.” (AEÖV III. 1995 Budapest. 333.) A versben megnyilvánuló, mondhatni a verset uraló aposziopézisnek, az elhallgatásnak üdvös következménye, hogy tág tere nyílik a szöveggel kapcsolatba hozható más szövegek elemző olvasásának. A ‚Sírni, sírni, sírni‘ intertextusként való elgondolása további értelmezések lehetőségét hívja elő. Az, hogy az infinitívusos ismétlődés terébe mindenekelőtt *Kölcsey* ‚Elfojtódás‘ című verse lép be (‚Ó sírni, sírni, sírni, / Mint nem sírt senki még / Az elsúlyedt boldogság után, / Mint nem sírt senki még, / Legfelső pontján fájdalmának, / Ki tud? ki tud?‘) még csak a boldogtalanságból fakadó sírás végtelenségét erősíti fel a szövegben, s mindez elmélyíti ugyan az Ady-vers értését, de alapjában nem vezet új olvasatra a befogadót. Az Ady-féle misztikus, éjféli temetési menettel összefonódó sírás költői képét konkretizálja *Petőfi* ‚Az apostol‘-ának egy részlete, mely ugyancsak főnévi igenevek halmozásával írja le a halott gyermekét sirató anya fájalmát:

Hagyjátok őt a holttetemre
Borulva sírni, sírni, sírni,
Zokogni, fölülölni,
A fájdalomnak mély örvényiből

A magas égre fölkiáltani,
S az isten arcát káromlással, a
Lélek sarával meghajítani!...

Az intertextuális vonatkozás körvonalazza ugyan a tértől-időtől független sírás egyik lehetséges okát, de még mindig nem kapunk semmiféle magyarázatot az éjféλι temetési menet Adys misztikájára, bár az intertextusként való értelmezésnek illene más vetületben is láttatni a verset. Terjesszük ki a szövegekőzi vizsgálatot további, kevésbé emlegetett verstartományra is. Amikor Ady kedves és fontos olvasmányairól vallott 1918-ban *Kőhalmi Bélának* a „Könyvek könyve” címő kiadvány számára, a rá „mélyebb hatást” tett olvasmányok között legkorábbi könyveként *Kisfaludy Sándor* költeményeit említette. „Hétéves koromban kaptam nem éppen jól választott ajándékképp Kisfaludy Sándor összes verseit; nekem ez a megnyílt mennyország volt” – tette hozzá némi önironikus nyomatékkal. (AEÖPM XI., 1982 Budapest. 150–151.) A „megnyílt mennyország” bizonyára nem maradhatott nyom nélkül, ha tudatosan nem is, de a Himfy-strófák csak-csak befészkeltek magukat már a gyermeki tudatba. Adynak, hogy költői önmaga lehessen, előbb-utóbb a Himfyvé válás vágyát is el kellett fojtania. Felidézve „A kesergő szerelem” édes-bús sorait, rámutathatunk egy olyan szakaszra, mely csaknem kizárólag főnévi ige-nevek halmozásával készíti elő az utolsó két sorban összegződő tanulságot. Olvassuk a Hatodik ének 59. Dalát:

Önmagával vagdalkozni,
Nyúgalmat nem lelhetni;
A vadsággal barátkozni,
És bújdosni szeretni;
Szív és lélek nélkül élni,
Hűlni, fűlni, olvadni;
Csüggedezni, majd alélni,
S halálosan lankadni;
Az örömből mérget színi,
Éjjel nappal sírni, ríni, –
Aki szeret, ezt nyeri:
Rabját Ámor így veri.

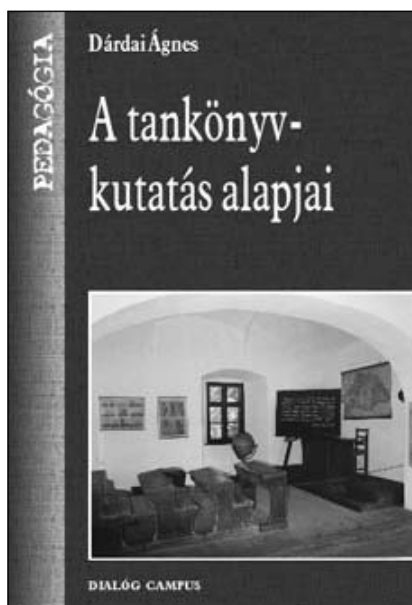
A Kisfaludy szöveg hely figyelembe vétele arra inti a „Sírni, sírni, sírni” olvasóját, hogy legalábbis próbálja meg Ady szövegét szerelmes versként is figyelembe venni, vagy legalább figyeljen föl a sorokba rejtett erotikus mozzanatokra. Ebben a vonatkozásban magyarázatot nyer a temetés szokatlan időpontja, az éjféλι óra, átértelmeződik a temetés-elrejtés képe, s minden külön részletezés helyett futólag utalhatunk arra, hogy az egyes mozzanatokot erotikus aktusként is elképzélhetjük. Ebben az értelmezésben a befogadás helyét jelöli a közeledő koporsó, erotikus játék a csöngettyűzés, a kereszt lóbálása, a mély, tárt sírok átlépése, majd az aktus jelzésszerű szövegbe szövődésének pontjait adják a következő határozós kifejezések: remegve, bújva, lihegve, térdepelve, végül a „törve, gyónva / Borulni rá egy koporsóra”, hogy a tetőpont után az „írni” és „sírni” rímeltetéseként szerelem és halál, alkotás és élet már közhelyszámba menő, annyiszor emlegetett ötvöződésének lehessünk ismét tanúi.

Talán e néhány kiragadott példa valamelyest érzékelteti az Ady-vers ökonómiaját, azt, hogy a modern szöveg hogyan gazdálkodik a hiánnyal, jelentéssé alakítva a tudatosan jeletlent is.

Csak címszavakban utalhatunk arra, hogy az életmű második felében, az 1912, s főleg az 1914 után bekövetkező változások nemcsak stílustörténeti szempontból érvényesek. Ahogy az ifjú títánból beérkezett költő válik, a következő nemzedék trónkövetelői számára már Ady teljesítménye lesz a meghaladni vágyott, elfojtandó életmű, ezzel mintegy kanonizálva is persze azt. Az Ady-kérdés bonyolultságát jelzi, hogy ezt a fordulatot, a felülvizsgáló átrendeződést éppen maga Ady kezdeményezi legutolsó éveiben, előzéke-

nyen megtakarítva a kanonizálás fáradságos munkáját utódainak. Vagyis, annak a jól ismert líratörténeti változásnak más irányú kimondását jelenti ez, mely szerint az életmű második felében látványosan módosul Ady beszédmódja. A „vagyok”-tól eljut a „voltam”-hoz, sőt a „voltunk”-hoz – „Mi voltunk a földnek bolondja” – (az „Üdvözet a győzőnek” soraiban) az egyes szám első személytől a többes szám első személyig, az aktuális, éles jelentől a közös sorsot hordozó múlthoz, legalábbis a „most” archaizálásáig – „Iszonyú dolgok mostan történülnek” – (Krónikás ének 1918-ból), a „mégis”-től a „mégsem”-ig, a „kell”-től a „nem kell”-ig, a „Tiporjatok reám durván, gazul” kihívó felszólításától a „Ne tiporjatok rajta nagyon” kéréléiséig. A provokatív parancstól a fohászig. Életművének újraírásáig, újrakezdéséig.

Valamiféle végső összegzés helyett forduljunk megint a szigorú Füst Milánhoz, már csak a keretes szerkezet kedvéért is. Talán igaz, talán nem, talán csak legenda az egész, talán mégis elgondolkodtató. Füst Milán ugyanis, aki jó szokása szerint dicsérni is színdalmazva dicsért, egyik előadásában így kiáltott fel: „Ady?! Nagy költő? Jó, ha tíz verse van! – De kinek van annyi is?”

A Dialóg Campus Kiadó könyveiből

Ady beszédmódja az istenes versekben

Az Ady-líra iránti érdeklődés utóbbi két évtizedben tapasztalható jelentős csökkenése nehezen vitatható. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az Ady-recepció lanygulásának, az olvasói érdeklődés csökkenésének egyik meghatározó okát az érvénytelenné vált Ady-olvasatokban jelöljük meg, de a devalválódás folyamatában vélhetőleg szerepet játszik Ady lírájának korábbi túlértékelése, illetve irodalomtörténeti jelentőségének túlhangsúlyozása is. Az okok azonban nem csupán a recepciótörténetben keresendők.

Ady lírai beszédmódjának számos jellegzetes vonása távol áll a mai olvasói ízléstől, amelyre némely karakterisztikus poétikai eljárása akár irritálóan is hathat. Napjaink befogadói elvárásai előnyben részesítik az ironikus hangoltságot, míg Ady költészetének egyik domináns hangneme a pátosz. Az önirónia – amennyiben egyáltalán megjelenik – többnyire a nagyszabású életprogram kudarcának kontextusához kapcsolódik (vö. „A Minden kellett s megillet a Semmisem”), nem a lírai hős abszolútumra irányuló gesztusai válnak irónia tárgyává, hanem a lírai Én gyengesége, illetve ebből fakadó kudarca. A romantikus iróniának egy olyan változatáról van szó tehát ebben az esetben, amelyik nem reflektál komikusan (is) a végtelen megragadásának elvi képtelenségére, hanem az Én létezését kitágító kísérleteit lelkesült emelkedettséggel, míg ismétlődő kudarcait komor pátosszal szemléli. A versek lírai alanya mítikus figurává nő, s igyekszik önmaga számára a szövegvilágban centrális pozíciót biztosítani. A szubjektum ilyen felfogásának az lesz a következménye, hogy a szöveg a lírai hős léttörténetének dokumentumává minősül át, azaz jelentősége az Énhez képest redukálódik („Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál, / Hulltommal hullni: ez a szolgál dolga”). Itt ugyancsak annak a romantikus irodalomból jól ismert hagyománynak a visszatéréséről beszélhetünk, amely a szubjektumot „poétikai kategóriává” minősítve a nyelvi megformáltság tekintetében megelégedett azzal, ha a szöveg az individualitás megjelenésének teret adott. Ez a megközelítés nem csupán azért problematikus, mert a nyelv és az Én kapcsolatának egyoldalú megközelítésére utal, hanem azért is, mert a poétikai normává emelt szubjektivitás a kidolgozatlanságra, a nyelvi megformáltság hiányaira is felmentést ad(hat)ott. *Byron* példája jól szemlélteti azt a folyamatot, ahogy a mítikussá formált – az életrajzi személlyel több ponton összemosódó – lírai hős szuggesztív vonzerejének elhalványulása után számos romantikus szerző életművének megítélése radikális változáson ment keresztül. Az átértékelődés bizonyos tekintetben Ady estében is hasonló okok miatt volt elkerülhetetlen. Aligha kétséges, hogy egykori olvasóinak jelentős részét nem annyira a szövegek nyelvi megalkotottsága vonzotta, hanem a nagyra növelt Én mitológiájának lenyűgöző hatása. Az ilyen, lényegében tematikus preferenciák azonban rendkívül változékonyak, s a személyiség más típusú megközelítésének előtérbe kerülésével az ellenkezőjükre is változhatnak. Az Én unos-untalan hangsúlyozása, versvilág fölé helyezése a mai olvasót inkább fárasztja, mint vonzza, de semmiképp sem nyűgözi le. A mai befogadó némi ide-

genkedéssel érzékeli azt is, hogy számos Ady-vers mintegy „abszolút hatást” igyekszik gyakorolni rá, azzal az igénnyel lép fel, hogy az implicit olvasó teljesen a hatása alá kerüljön. A feltétlen azonosulásnak ez a sugalmazott magatartása megnehezíti az összetett viszonyulást, azt a befogadói beállítódást, amelyet a magunk részéről az értelmezés műveletétől elválaszthatatlannak tartunk.

Többek között tehát a műről a megszólaló szubjektumra helyezett hangsúllyal is összefüggésbe hozható az Ady-lírával szemben felvethető esztétikai fenntartások némelyike. Bár elfogadjuk azt az álláspontot, mely szerint néhány remekmű elegendő ahhoz, hogy szerzőjüket nagy lírikusként tartsuk számon (*Szegedy-Maszáék*, 1998, 125.), Ady verseinek esztétikai színvonal-ingadozása mégis feltűnő. Az Én sajtyszerűségeinek hangos kinyilvánítása alkalmas volt arra, hogy elterelje a befogadói és az alkotói figyelmet a nyelvi megalkotottság elégtelenségeiről. A lírai hős és a biográfiai szerző közötti különbséget gyakran tendenciózusan felszámolni igyekvő költői magatartás ugyanis olyan beszédmódot alakított ki, mely a szubjektum előtérbe helyezésével, az önmagát olvasó szerző befogadói elvárásait meghatározva eltakarta a poétikai megoldatlanságokat. Az önisméltés monotóniája sem független a választott költői szereptől. Ady számos versében szinte önmaga epigonjának mutatkozik, ahogy kipróbált, begyakorolt hangütésekből, fordulatokból és szerkezetekből új szövegeket állít össze anélkül, hogy az új nyelvi struktúra belső kapcsolatrendszerét elmélyítené, s ezzel az értelemadás lehetőségeit megsok-

Az esztétikai színvonal tekintetében nagy kilengéseket mutató Ady-líra „egészének” újrakanonizálási kísérlete aligha lehet meggyőző. A „teljes Ady” nagyszerűségére hivatkozni véleményünk szerint egy olyan kultusz jegyében fogant aktus, amelyet lelkesült attitűdje megakadályoz az esztétikai mérlegelés egyoldalúságoktól mentes gyakorlásában.

szorozná. Egyes Ady-költemények tagadhatatlan modorosságához az önisméltések, bizonyos költőszerepek túljátszása mellett az is hozzájárul, hogy az olvasó néha úgy érzi, a nagyra növelt Én kevésbé rendelkezik rétegzett jelentésekkel. A látnokköltő, az elátkozott költő stb. szerepét működtető szövegek ugyan ráhagyatkoznak a posztromantikus lírai hagyományra, de aktuálisan kevésbé mélyítik el a szubjektum kirajzolódó képét, keveset tesznek annak érdekében, hogy ezt az Én-értelmezést kidolgozottá formálják vagy bölcseletileg is árnyalttá alakítsák.

Az Én pozicionálásából fakadó monotónia tapasztalata, illetve a műalkotás legfőbb for-

mai elvévé emelt szubjektivitásnak a nyelvi megformáltságra vonatkozó következményei érthetővé teszik, hogy az újabb értelmezések megkísérlik annak megmutatását, hogy az Én fent körvonalazott szerepköre nem kizárólagosan érvényesül Ady lírájában. Több tanulmány is felhívta a figyelmet olyan szöveghelyekre (például *Szegedy-Maszáék*, 1998, 133.), retorikai eljárásokra (például *Kulcsár Szabó*, 2000, 152–165.), amelyek az Én osztoztottságának tapasztalatára utalnak. Az Én pozíciójának eltérő jellegű tematikus előfordulása ugyan nem érdektelen, hiszen már önmagában is oldja a lírai szerep monotonitásának érzetét, ugyanakkor Ady költészetének átértékelésében nagyobb jelentőség tulajdonítható az olyan poétikai eljárások kutatásának, amelyek ezt a képletet nem tartalmi kijelentések, hanem nyelvi szerkezetek révén bomlasztják. Az újabb recepció egy része ilyen irányban tájékozódik, s bár az eredmények biztatóak, további kidolgozást, s olykor meggyőzőbben alátámasztott érvelést igényelnek. Az önazonosságot rögzítő eljárásokkal szemben a kiazmus jelentőségére s vele a felcserélhetőség, a kontingencia alakzatának szerepére irányított értelmezői kérdések meggondolkodtató lehetőséget kínálnak az Ady-líra átértékelésére. (*Kulcsár Szabó*, 2000, 161–162.) Ugyanakkor nem téveszthető szem elől, hogy a kiazmus előfordulása csak egy tágabban bemutatott összefüggérendszer részeként hathat ilyen módon, hiszen ez az alakzat az alteritás korában olyan irodalmi pa-

radigmákban is szerephez jutott, amelyekre nem volt jellemző az osztottság tapasztalata. Hasonlóan ígéretesnek tűnik az Én kizárólag látóként beállított pozicionálásával szemben látóként és látottként egyszerre történő megjelenítése (*Kulcsár Szabó*, 2000, 165.), az ötlet ugyanakkor nagyobb meggyőző erővel rendelkezne, ha több szöveg hely értelmezését vonulatná fel érvként saját nézőpontja mellett.

Ady újraértelmezésének igénye természetesen veti fel az életmű egyes korszakaira eső hangsúlyok kijelölésének, illetve áthelyezésének kérdését. Az egykorú kritika által talán leghangosabban ünnepelt „Új versek” című kötetet a mai recepció általában kevésbé értékeli, abban a tekintetben azonban eltérő álláspontokat képviselnek az értelmezők, hogy melyik időszak kiemelése járulhat hozzá Ady újraanonizálásához. A recepcióban kialakult több évtizedes hagyományhoz közelebb álló értékelés szerint a „Vér és arany”, valamint „A halottak élén” című gyűjtemények versei között keresendők az esztétikailag leginkább igényes szövegek. *Szegedy-Maszák Mihály* koherens érvelése ezt elsősorban a szimbolista jelképteremtés teljesítményének tulajdonítja. (*Szegedy-Maszák*, 1998, 131–133. és 138.) Egy másik jellegzetes hangsúlykijelölés – *Rába György* kezdeményezéséhez kapcsolódva (*Rába*, 1986, 45.) – ezzel szemben éppen a hagyományosan jellegtelenebbnek tartott 1912 és 1914 közé eső időszak költészetét állítja meghatározó pozícióba. Ez utóbbi periódust eltérő elméleti megfontolások alapján teszik nyomatékosá az egyes szerzők. Többen a versbeszéd modalitásának jelentős átalakulására hívják fel a figyelmet, melynek szembevető vonásai a szecessziós dekorativitás visszaszorulása, a nagyszabású költői képek – ezen belül a szimbólumok – centrális, versszervező szerepének csökkenése, egyfajta intellektuálisabb beszédmód kialakítása, a megszólalás ünnepélyes emelkedettségével szemben az élőbeszéd kötetlenségének imitációja. (*Tamás Attila*, 1999, 30.; *Bányai*, 1999, 83.) Mindezek az esztétista, posztromantikus költői nyelvnek olyan elmozdulására utalnak, amelyek a kései *Kosztolányi* vagy éppen *Szabó Lőrinc* lírája felé mutatnak. Más interpretációk szerint Ady költészete ebben az időszakban az Én nyelvi megalkotottsága belátásának közelébe érkezik. (*Kulcsár Szabó*, 2000, 168.)

A magunk részéről óvakodnánk attól, hogy Ady költészetének interpretálásakor kizárólag a jelképkalkulációkkal kitűnő korszakok értékeljünk. Bár „A menekülő Élet”-től a „Ki látott engem?”-ig tartó időszak verseiben talán gyakrabban fordulnak elő jellegtelen darabok, ez nem feltétlenül nyújt elégséges alapot a korszak átfogó leértékeléséhez. Megfontolandó az a kijelentés is, mely az életmű legegységesebb köteteként a „Vér és arany” gyűjteményét emeli ki, ugyanakkor fontosnak tarjuk felvetni, hogy szükséges-e az Ady-lírára vonatkozó értelmező hangsúlyainkat feltétlenül kötetek egészére kiterjeszteni, illetve az átértelmezés lehetőségét kötetekhez, kötetkompozíciókhoz kapcsolni. A kérdés enyhén provokatív jellegével tisztában vagyunk, hiszen az egyes versekkel szemben a kötetek egészére tekintő interpretációs hagyomány elfogadottsága (*Kenyeres*, 1998, 6.) vagy éppen a lírai életmű egészére hivatkozó értelmezői gesztusok elterjedt volta közismert. Megítélésünk szerint azonban Ady újraértelmezéséhez, költészete esztétikai értékének „rehabilitálásához” nem a teljes életmű újrafelfedezésén, hanem viszonylag kis számú vers kiemelésén át vezet az út. Az esztétikai színvonal tekintetében nagy kilengéseket mutató Ady-líra „egészének” újraanonizálási kísérlete aligha lehet meggyőző. A „teljes Ady” nagyszerűségére hivatkozni véleményünk szerint egy olyan kultusz jegyében fogant aktus, amelyet lelkesült attitűdje megakadályoz az esztétikai mérlegelés egyoldalúságotól mentes gyakorlásában. Ha Ady költői teljesítménye elsősorban nem az életmű egészében, hanem egyes versekben, vagy még inkább csupán néhány remekműben keresendő, akkor meggondolandó, hogy az újraértelmezés számára valóban a legfontosabb kérdések közé tartozik-e a legegyszerűsebb színvonalú Ady-kötet kijelölése. A kötetekre helyezett hangsúly ugyanis ismét csak az egyes kiemelkedő versekre koncentráló olvasásmód ellen hathat, különösen abban az esetben, ha néhány remekmű éppen a gyengébb verseskötetekben található.

Ady költészetében kétféle költői beszédmód különíthető el, melyeket azonban nem szerencsés egymással szembeállítani. Az egyik erénye jelképteremtő képessége, míg a másik a maga nyelvi sűrítettségét, redukcióra, elliptikus és paradoxonszerű szerkezetekre épülő szövevényes textualitását a szimbólum középpontba helyezett trópusa nélkül vagy annak marginalizálásával összefüggésben alakítja ki. Egyfelől hitelesnek tűnik az a megállapítás, amely a ‚Vér és arany’ után a jelképteremtés lassú, majd ‚A menekülő Élet’, ‚A Magunk szerelme’ és a ‚Ki látott engem?’ idején rohamos visszaszorulásáról számol be, s ezzel párhuzamosan a versek „átlagos színvonalának” visszaeséséről tudósít. Másfelől azonban a beszédmód átalakulásának számos jellegzetes vonása is éppen a mondott időszakban jelentkezik vagy erősödik fel (*Rába*, 1986, 31–34.), olyan remekműveket eredményezve, mint az ‚Istenhez hanyatló árnyék’ vagy a ‚Szent Lehetetlenség zsoldárja’. A korábban említett három kötet időszakában az olyan versszerkezetek, melyek a képszerűséget középpontba helyező korábbi struktúrák analógiájára születtek, a figurativitás invenciójának kimerülésével többnyire elvesztik esztétikai hatóerejüket. Olyan fáradt kísérleteknek hatnak, melyekben a képszerűség nem tudja a rá ruházott szerepet betölteni, melyekben a képalkotás elégtelensége és a figurativitásra összpontosuló poétika egyidejűsége okozza a befogadó hiányérzetét. Nem egyszerűen a képszerűség visszaszorulása nyomán támadó hiányérzetről van szó tehát, hanem arról, hogy a szöveg poétikája még a képszerűség iránti igényt ébreszti fel, miközben a vers már nem alkalmas arra, hogy az így támasztott elvárásoknak megfeleljen. A kép háttérbe szorulása ugyanakkor nem hat zavaróan az olyan versszerkezetekben, melyek a figurativitásra összpontosító modelltől eltávolodva egy kevésbé látványos nyelv jegyében dísztelenebb, töredékesebb és fogalmibb beszédmódot honosítanak meg.

A két típus szembeállítása már csak azért sem kívánatos, mert bizonyos hangsúlyosabb tehető versek, illetve verscsoportok lírai nyelvét közösen alakítják ki. Az istenes versek ciklusait például általában nem jellemzi a jelképteremtésnek az a bősége, amely ‚Az Illés szekerén’ ideje előtt keletkezett szövegekben, illetve részben még az e kötetben olvasható egyéb versekben is megfigyelhető, miközben az sem állítható, hogy a szimbolikus jelleg teljesen háttérbe szorul bennük. Véleményünk szerint megalapozottan vehető fel, hogy éppen az istenes versekben kialakuló hangütés lassú átférfalódása vezet el az új típusú lírai beszédmód kialakulásához. Másrészt a kései versek közül az olyanok, mint például ‚Az eltévedt lovas’ ugyancsak mindkét lírai nyelvváltozattal összefüggésbe hozhatók.

Amint az a fent leírtakból is kitűnik, a magunk részéről kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk az istenes verseknek egy vonzóbb Ady-kép kialakításában. Ady lírájának számos esztétikai problémáját, szövegeinek olykor kieléretlen megoldásait korábban az Én szövegbeli pozíciójával hoztuk összefüggésbe. Az istenülő szubjektum önmagát a mű és a nyelv fölé helyezve olyan költészetértelmezést alakított ki, amely nem kedvezett a szöveg elsőbbségének felfogásán alapuló alkotói műgondnak. Ennek egyik következménye, hogy a kortárs közízlés által gyakran érthetetlennek tartott Ady-versek ma olykor túlságosan is áttetszőnek mutatkoznak, mivel az Én megdicsőülésének megjelenítése után kevés gondot fordítanak a vers nyelvének elmélyítésére. Az istenes versek ugyanakkor éppen az Én pozicionálása szempontjából mutatnak sajátos jellegzetességeket.

A költeményeknek ezt a csoportját itt elsősorban nem tematikus kategóriaként fogjuk fel, hanem a lírai beszédmód egy jellegzetes változataként, mely az Én és az általa beszélt nyelv kapcsolatának vonatkozásában mutat sajátos jegyeket. Azt az olvasási tapasztalatot, amely az ‚Illés szekerén’-n és ‚A Minden-titkok versei’ közül elsősorban ezeknek a szövegeknek tulajdonít ma is eleven hatást, korántsem valamiféle világnézeti meggyőződéssel hozzuk összefüggésbe. Nem is attól a meggyőződéstől vezérelve igyekszünk kiemelni e verscsoportot, amely Ady lírájának központi problémáját a transzcendenciához fűződő viszony ellentmondásosságában látja, s úgy ítéli meg, hogy ennek kibontakozására az Istent megszólító beszéd szituációja kínálja a legalkalmasabb lehetőséget. Ezt a nyelvi formát te-

hát elsősorban nem tematikus vonatkozások miatt tartjuk fontosnak, hanem az Én előtérbe helyezésének poétikai korlátozása miatt. Bár kétségtelenül jogosan mutatott rá az értelmezői hagyomány egyes Ady-versek Istenhez forduló beszédének sajátos intonációjára, mely e szituáció két szereplőjének tradicionálisan erősen hierarchizált viszonyát lazította fel olykor akár blaszfémikusnak tetsző módon, más költeményekhez viszonyítva az istenes versek mégis az Én korlátozottabb hatókörének érzetét keltik. Mint utaltunk rá, ez alatt elsősorban nem az Én tematikusan is megjelenő korlátozását, mitológiájának visszafogottabbá válását értjük – bár ezt a jelenséget sem tartjuk érdektelennek –, hanem a szubjektum abszolutizálásával szemben ható nyelvi jelenségek előtérbe kerülését. Az egyik ilyen elem a párbeszéd gyakran megjelenő szituációja, melyben az Én beszédét a másikhoz intézi, ami állandó felfokozott jelenlétének monotonóját a Te hangsúlyos helyzetbe emelésével oldja fel. Az isteni Másik alakjához a várakozás, a figyelem vagy éppen a vita gesztusaival kapcsolódik az Én, de mindenképp a hozzá való viszonyulás összefüggésébe helyezi magát, s önértelmezését is ehhez mérten alakítja ki.

A lírai beszéd szubjektivitást kinyilvánító poétikai önkényének, lazaságának másik elenpontja a hagyomány nyelvének versbe íródása. Már az első istenes versekben is érzékelhető az olyan nagy tradíciójú műfajok intonációjára történő rájátszás, mint az ima, a könyörgés vagy a zsolttár. Egyes műfajok megidőzésén túlmenően az istenes versek általában is ráutalnak a bibliai hagyományra. Részben bibliai alakok és történetek evokálásával, részben gyakori nyelvi fordulatok, kifejezések szövegbe hívásával vagy éppen szó szerinti idézetek beiktatásával. A bibliai utalásrendszer kiterjedt alkalmazása idővel kilép az istenes versek köréből, s Ady lírájának általános karakterjegyévé válik. A biblikus nyelv imitációja fokozatosan más verscsoportok beszédmódjának is meghatározó eleme lesz. A szecessziós díszítettség szertelenségeitől eltávolodó, töredékesebb és utalásszerűbb lírai beszédmód kialakulása aligha a bibliai hagyomány előtérbe kerülésétől elszakítható jelenség. A bibliai intertextualitásra ráhagyatkozó lírai beszéd tehát idővel túllép az istenes versek csoportján, s Ady lírájának akkor is meghatározó jellegzetessége marad, amikor a kötetekben már nem szerepelnek istenes költemények. A Bibliából származó mottó gyakorlata például e verscsoport elmaradásával a korábbiaknál is kiterjedtebbé válik.

A bibliai hagyományra ráhagyatkozó költői beszédmód gazdag utalásrendszere előtérbe helyezi a vers szövegszerűségét, ami a szubjektum centrális pozicionálása ellen hat. Az Én az intertextuális hálózat működésbe lépésével nem tarthatja meg – akár ilyen jellegű tematikus önértelmezése ellenére sem – kiemelt pozícióját az általa beszélt nyelvvel szemben. Beszédmódját ugyanis látványosan korábbi szövegek prefigurálják, olyan nyelven szólal meg, mely hozzá képest elsődleges, mely létben megelőzi őt. A szubjektum tehát nyelviségét tekintve nem tarthat igényt a teremtő pozíciójára, hiszen hangja származtatott jellegű. Mivel ráhagyatkozik egy széles irodalmi hagyományra, sokkal inkább annak teremtőményeként, mint saját nyelve creatoraként mutatkozik meg. A lírai beszédmód ilyen módon ellentétbe kerül azokkal az olykor még felbukkanó tematikus futamokkal, melyek továbbra is az Én mitológiáját igyekeznek beteljesíteni. A szubjektum omnipotens helyzetének poétikai megingatása azonban, irodalmi alkotásról lévén szó, sokkal nagyobb súlyral esik latba, mint e pozíció tematikus megerősítésének esetleges kísérletei.

*

Két vers példáján igyekszünk szemléltetni az istenes versek beszédmódja és Ady közepe korszakának líra nyelve között mutatkozó, fent kifejtett összefüggést. A figurativitást radikálisan visszazsorító lírai beszédmód s egyben az 1912–1914 közötti költői korszak kiemelkedő alkotása az „Istenhez hanyatló árnyék”. A középső strofa első sorában olvasható két megszólításon kívül jószerével alig található metaforaként olvasható szó vagy szó szerkezet a versben. E két metaforának pedig nem feladata a szövegegységek közötti kapcsolat megteremtése, azaz nem tekinthetők a vers szerkezetének centru-

mába helyezett szóképeknek. A képszerűség jelenlétének másik forrását a hasonlatok szolgáltatók, amelyek a bibliai mottó szövegbe íródásából származnak. Ezért nem annyira vizuális teljesítményük, hanem intertextuális vonatkozásuk révén hatnak, nem a látványt hangsúlyozzák, hanem a bibliai hagyomány kontextusát.

A vers beszédmódjától távol áll az az esztéta dekorativitás, mely a jelképteremtés korszakának több jelentős alkotását is jellemezte. Egyszerűbb, az istenülő Én individuális nyelvi szertelenségeitől eltávolodó lírai hang szólal meg, amely a redukáltság hatását keltő megjelenése ellenére csak összetett interpretációs folyamat keretében értelmezhető. Az egyszerű, letisztult dikció jelentős részben az archaizáló beszéd imitációs eljárásából táplálkozik, melyek közé ugyanakkor zavarmentesen besimul a neologizmus is (búszilajon; hit-balsam). Olykor éppen régies hatást keltve, mint a második példa esetében, ahol az azonosító és az azonosított bibliai ismerősége feledtetni el a szóalkotás egységét. Többek között ez a megoldás is a költő invencióján arra a vers egészére jellemző sajátosságára utal, mely a beszédmód egységét nem egyes szöveghelyek rendkívüli megoldásaiban látja, hanem a szöveg belső szövetének sűrű kidolgozásában. Nem egyes szembevetendő szöveghelyek irányítják magukra a figyelmet arra készítve a befogadót, hogy rajtuk keresztül igyekezzen jelentést tulajdonítani a versnek. Egy adott szöveghely vagy trópus középpontként történő beállításával szemben, melynek következtében az önmagát kínálja fel az olvasás kitüntetett fókuszaként, sokkal inkább a szöveghelyek kölcsönös, bonyolult egymásra utalásának követése tűnik termékeny olvasási stratégiának. A vers értelmezése, aligha kísérlelhető meg a belső ismétlődések, illetve a belső textuális utalásrendszer alaposabb szemügyrevétele nélkül. A szöveg kohézióját elsősorban az

---

Éppen az istenes versekben kialakuló hangütés lassú átformálódása vezet el az új típusú lírai beszédmód kialakulásához.

---

alakzatok intellektuális ereje, valamint a versbeszéd fegyelme biztosítja, amely a szavak és paradoxonok újraismétlését a monotonia veszélye nélkül teszi a gondolatilag elmélyülő költői dikció alapjává.

A „Szent Lehetetlenség zsoltárja” Ady középső korszakának szintén azon alkotásai közül való, melyekben a figurativitás és az elvontabb, kevésbé esztétizáló, de sűrített textuális versbeszéd egyaránt megjelenik. A jelképteremtésre építő poétikára emlékeztet az a megoldás, mely a verset egyetlen kép köré, a pokolhinta trópusa köré szervezi. A vers felütésének intenzív vizualitása („Pokolhintán vad, szédítő körök, / Tüzes mélységek fönt és alant”) látomászerű jelleget kölcsönöz a szövegnek. Hasonlóan intenzív a középső háromsoros szakasz, valamint a verszárlat befejező hat sorának képi hatása. Ugyanakkor megjegyezhető, hogy a pokolhinta megjelenítése eltér a korábbi Ady-versek képalkotási eljárásától. Azokban az újszerű, saját rendkívüliségüket hangsúlyozó képek minden szokatlanságuk ellenére a hasonlóság elvére épültek. Olyan hasonlóság fűzi őket egymáshoz, mely a látnokköltő létfeltáró művészi teljesítménye nyomán válik beláthatóvá. A szokatlanság tehát egyáltalán nem zárja ki a hasonlóság elvének érvényesülését, a látomászerű kép olyan megvilágosodásként hat, amely feltárja az egymástól távolinak hitt dolgok egységét. Ha ebből a nézőpontból tekintünk a pokolhinta jelképére, szembe tűnik, hogy látvány vizualitása korlátozott, nem ébreszt határozott képszerű benyomást az olvasóban. Nem készíti arra, hogy mintegy „elképzelje”, saját látásában újraalkossa a vizionált képet.

A jelkép elvontsága ellenáll az ilyen jellegű, hasonlóságon vagy referenciális megfeleltetésen alapuló befogadói stratégiának. A figurának ezt a kezdeti absztrakt természetét a szöveg későbbi szakaszai még inkább kiemelik. A pokolhinta mozgását, a bejárt teret intellektuálisan kiélezett paradoxonok, illetve elvont fogalmak írják le (például: „Zuhanna szállni, szállva zuhanni / Való alatt és képzelet fölött”). A vers menetét a továbbiakban nem annyira a hinta látványának folytonos előtérben tartása, mint inkább a kezdeti

képhez kapcsolódó – nyelvi megvalósulásában a figurativitás szerepét erőteljesen visszafogó – „kommentár” forma kialakítása jellemzi. A pokolhinta figurájában előrevetített léthelyzetnek a nyitó képtől egyre inkább függetlenedő értelmezése bontakozik ki a vers nagyobb részében. A szöveg a maga megszólító erejét tehát jobbra nem a vizualitás lenyűgöző hatásából, hanem az elvont versbeszéd teljesítményéből meríti.

Irodalom

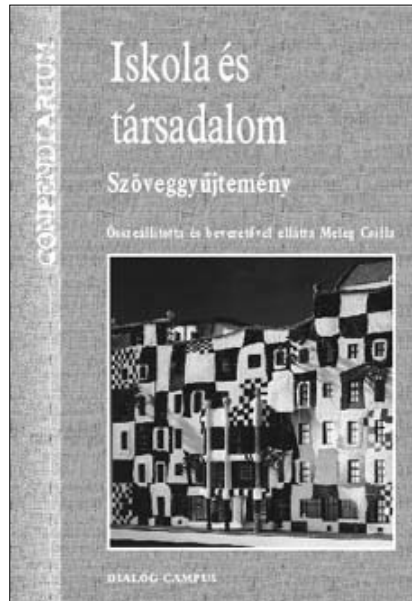
Bányai János (1999): Az Ady-vers kitöltetlen helyei. In: Kabdebó Lóránt (szerk.): *Tanulmányok Ady Endréről*. Budapest. 79–83.

Kenyeres Zoltán (1998): *Ady Endre*. Budapest.

Kulcsár Szabó Ernő (2000): Az „Én” utópiája és létesülése (Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában). In: uő.: *Irodalom és hermeneutika*. Budapest. 148–168.

Rába György (1986): A drámaelvű líra (Ady – Túl a szimbolizmuson). In: uő.: *Csönd-herceg és nikkell szamovár*. Budapest. 17–48.

Szegedy-Maszák Mihály (1998): Ady és a francia szimbolizmus. In: uő.: *Irodalmi kánonok*. Debrecen. 125–140.

A Dialóg Campus Kiadó könyveiből

„Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”

Ady Endre kuruc-verseiről

Az 'Új versek' megjelenésének időpontjától számítani a magyar irodalmi modernség kezdetét azt jelenti, hogy Adyt ismerjük el e modernség kezdeményezőjének, vezéralakjának vagy legalábbis egyik fontos képviselőjének. A költőnek ehhez a kivételezett pozíciójához az utóbbi időben több kétség is fért. A képlet érvényessége mellett lehet úgy érvelni, hogy megkeressük azokat a pontokat, amelyeken a költő nyilvánvalóan a korabeli világirodalmi modernség eredményeihez kapcsolódott, azokat folytatta vagy fejlesztette tovább. Én ellenkező irányban indultam el.

Ady olyan verseit választottam elemzés tárgyául, amelyek egyfelől egy avultnak tetsző irodalmi paradigma, a kuruc költészet újraélesztésére tettek kísérletet, tehát archaizáló jellegűek, másfelől egy esztétikailag problematikus, szellemiségét és irodalmi igényességét tekintve kétes értékű divatnak, a századvég és századelő kuruckodó hullámának hátán hányódnak. Az út, amelyen elindulok, nem teljesen járatlan. Egyrészt Ady-monográfiájában *Király István* nagy figyelmet szentelt ezeknek a verseknek. (1) Az általa képviselt értelmezési irány meghaladása nélkül reménytelen sors vár az Ady-lírának erre a tartományára. Másrészt én magam is – e konferencia-előadással azonos címen, korábban – készítettem egy, a kultusz-kutatás témakörébe vágó dolgozatot, amelynek gondolatmenete néhány, Ady úgynevezett „kuruc-versei”-vel kapcsolatos megállapításba torkollott. Ezeknek az előzményeknek a folytatásaként teszem föl a kérdést: vajon ez a kurucos Ady-líra egyike azoknak a ballasztoknak, amelyeket a korról lépést tartani kívánó költő a múltból magával vonzol, vagy pedig, mint e költészet annyi más pontján, itt is jól összefér egymással a hagyomány és a modernség kettős vonzása?

Ady kuruc versei a kuruc költészeti hagyomány továbbélésének azokhoz a fejleményeihez kapcsolhatók, amelyek kezdeményezője *Thaly Kálmán* volt, aki többek között „Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból” című könyvében újra-közölte és bemutatta a kuruckori magyar költészetet. (2) A Rákóczi-kor iránti érdeklődés feléledése a kiegyezés utáni évtizedek Magyarországon *Rákóczi* hamvainak 1906-os hazahozatalában kulminált, de *Szekfü Gyulán*ak a száműzött Rákóczi-ról írt könyve alaposan megtépázta a „vezérlő fejedelem” nimbuszát. (3) A 17–18. század fordulója magyar költészetének kultusza pedig, úgy látszott 1913 táján rossz véget ér. A kuruc dalpörbe torkollott, amelynek során az irodalomtudósok kétségbe vonták a Thaly-féle gyűjtemény legszebb, leghatásosabb darabjainak eredetiségét, s az „öreg kurucot” hamisítással vádolták meg. (4) Amikor Ady első kuruc-versei a „Szeretném, ha szeretnének” kötetben megjelentek, Thaly hitele még csorbíthatatlan volt, de – amint ezt a későbbiekben részletesebben megvizsgálандó „Két kuruc beszélget”-sorozat mutatja – Ady kedvét a folytatástól a leleplezések sem vették el.

A leleplezők első triumfálása korántsem bizonyult tartós diadalnak. A túlságosan magabiztos pozitívista tudományosságnak hamar be kellett látnia, hogy a hamisítás vádjának bizonyítása korántsem olyan egyszerű, mint első nekifutásra gondolták. Az első lé-

nyeges lépést a hamisítványok elmélyültebb stíluskritikájának irányában *Tolnai Vilmos* tette meg, amikor felismerte azt a jelenséget, amelyet a későbbi szakirodalom „saturation stylistique”-nek, stílárís (túl)telítettségnek nevez. (5) Ez a jelenség szükségképpen bekövetkezik, mivel a hamisító annak érdekében, hogy az olvasóban előidézze a szöveg autentikus voltának illúzióját, kénytelen aránytalan mértékben felszaporítani az adott stílusra jellemző nyelvi megoldásokat, s a figyelmes olvasó szemében éppen ettől válik gyanússá. „Ebben a néhány – tíz-tizenöt – költeményben benne van nemcsak az egész kuruczkori szókincs – írja Tolnai Vilmos, – hanem a teljes tárgyi gyűjtemény és történet is; összeszedhető az egész kurucz hadiszertár, a tábori élet minden mozzanata; a kurucz hősök mind felvonulnak; a nevezetes események mind szóba kerülnek. Ha Riedl Frigyes Arany és Petőfi népiességét koncentrált népiességnek nevezte, én ezt a Thaly-féle költemények nyelvére, hangulatára, tartalmára lefordítva sűrített kuruczsnágnak mondanám.” (6) Ady kuruczverseinek elemzése során nagy mértékben támaszkodom erre a stíluskritikai terminusra és a mögötte álló jelenségre.

A sokak által gyakorolt, de – Adyt leszámítva – legsikeresebben talán *Endrődi Sándor* verseiben imitált kurucos hang a Thaly szövegközléseiben és hamisítványaiban kialakított sűrített kuruczsnágnak volt a kivonata. A szöveghamisításnak Thaly által gyakorolt módja a stílusimitáció válfaja. Mint megtévesztő szándékú pastiche-ok készítője, azt akarta elhíttetni olvasóival, hogy nem utánzattal, hanem magával az eredetivel van dolguk, s ennyiben a jellemző jegyek sűrítésének nála hitelesítő funkciója volt. A bevallott stílusimitáció ellenben, amellyel Endrődinél találkozunk, nem igyekezett eltitkolni utánzat jellegét. A stílárís túltelítettség jelensége mindazonáltal mindkét esetben fennállt. A stílusimitáció két változatának, a hamisító célúnak és az utánzó jellegét vállalónak az egylényegűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Thaly, mielőtt hamisítványait megalkotta volna, saját neve alatt is megjelentetett kurucz-verseket. Így járt el például a „Bujdosók siralma. – Rodostó, 1735.” – című versében. Ez a költemény számos olyan ismérvvvel rendelkezik, amelyek utóbb az eredeti kurucz dalokként feltüntetett darabokban is felbukkannak.

Ady ilyen típusú költeményei az Endrődi-féle kurucz-versekkel rokoníthatók, s mint stílusutánzatok a stílárís túltelítődés törvénye alól nem vonhatják ki magukat. Az adott kerektek között be kell érnünk a nála jelenlévő sűrített kuruczsnág bizonyításának és szemléltetésének redukált változatával. Azaz verseiből kiemeljük azokat a mozzanatokat, amelyek a Thaly által feljavított kurucz hagyományra mennek vissza, de lemondunk arról, hogy mögöttük vetítenénk a századvégi gyűjteményekben megtalálható eredeti, a megszépített vagy a hamisított forrásszövegeket. Elegendő ugyanis egy rövid leltárt készítenünk, hogy belásuk: Ady a közös repertoárból válogatta ki a számára szükséges tematikus elemeket.

A versekben szereplő és beszélő alakok olyan harcosok, akik Rákóczi érkezését várják, akik a fejedelem seregében a labancok ellen harcolnak, vagy akik a vesztes szabadságharc után a bujdosók keserű kenyerét eszik. Azonosítható történelmi alakként egyedül a halála előtt álló öreg *Mikes Kelemen* alakja bukkan föl az „Az halottas ünnep” című darabban. A versek hősei fegyveresen állnak eléink, még ha ez a fegyver csak egy rossz kard is. Gyakran lovon ülnek, s ha történetesen gyalogosan járnak, annak jelzésére a költőnek mindig külön gondja van. A versekben sűrűn említik a kurucz vezérek nevét Rákóczitól *Esze Tamás*on és *Bottyán* vezéren át *Bercsényi* marsallig és a „lőcsei brigadérosig”. Az „Esze Tamás komája” című versben három, a kurucz kort idéző szimbolikus helyszínre: Bécsre, Munkácsra és Váradra bukkanunk. „Az utolsó kurucz”-ban a repertoár Pózzsonnyal, Tordával, Budával, Moldovával és Majlanddal egészül ki. A sorból „Kézsmárk hegye, Majtény síkja”, majd Lengyelország és Rodostó sem maradhat ki. De a szimbolikus helyek is sorra feltűnedeznek: az árokpárt, a „nagy erdők aljai”, a „bujtató lápok”, a nád, a gaz, a sár, a „koldus-vásár közepe”, az idegen lovak taposta porta, a tábortűz.

A versben felidézett személyek is a kurucz hagyományból ismerősek. Elsőként a beszélő nevű Kurucz Ádám bukkan föl, de többször szól Tyukodí pajtáshoz a versek beszélője.

Csak később éri be a költő a részben archaizáló György, Józsa, Cseke, Balázs, Balog átlagnevekkel. Ady kuruc verseinek egy része dialogikus jellegű, s bennük a harcostársak és sorstársak familiáris megszólítása mindig nagy hangsúlyt kap: „Esze komám”, „Kurucz Ádám testvérem”, „Tyukodi pajtás”, „György cimborám”, „Szívbeli pajtásom”, „bajtárs barátom”, „Józsa testvér”, „Komám”, „koldus társam”. A szereplőket leggyakrabban „bujdosó kurucokként”, „utolsó kurucként”, tehát harcos voltukban határozza meg, de – nyilvánvalóan önstilizációként – felbukkan a „deák”, „íródeák”, „kuruc deák” minősítés is.

A kuruc hagyomány mindkét uralkodó hangvétele jelen van Adynál. A szertelenségig hetyke, dicsekvő, s ezért karikatursztikus vonásokat is felmutató kötekedő, szókimondó, csúfondáros ellenségsúfolóra kevés példát találunk, s azt is a sorozat kezdetén, „A harcunkat megharcoltuk” című versben. Olyan darab is csak egy-kettő akad, az „Esze Tamás komája”, s esetleg a „Lesz más lakodalom”, amelyek a Rákóczi-szabadságharc kezdetét, a felkeléshez vezető elkeseredés állapotát idézik meg. A kuruc-versek döntő többsége a bujdosók panaszát, fohásztát, átkozódását imitálja. Ezek a darabok a vereség, a kudarc, az áruulás, a kijátszottság élményét variálják. A költő tárgyiasítja a versek beszélőit, s így a zsáner-szerű jellemzés számára tág tér nyílik. Ha redukáltan is, de a szerkezetet narrációs elemek alakítják. Sőt, a „Ki látott engem?” kötetből induló, nyolc darabból álló verssorozatban, amelyben főcímként vagy alcímként a „Két kuruc beszélget” vagy „Kurucok így beszélnek” formula bukkan föl, párbeszédese, balladisztikus szerkezet érvényesül.

Ady ebben a verstípusban (vagy ebben is) hangot ad a szerepvessztés-élményének, a felesleges-érgézetnek. Éppen ezekben a darabjaiban jut legmesszebbre a mandátum nélkül élő ember alakjának kimunkálásában, akit abban a fájdalmas és kétségkívül drámai pillanatban állít elénk, amelyben küldetésétől megfosztották, vagy amelyben ráébred arra, hogy állítólagos küldetése csak üres illúzió volt, hogy nem egy szent ügy hőse, hanem egy történelmi játszma balekja.

A kuruc-versek ritmusa magyaros ütemezésű, alkalmazkodik ahhoz a mintához, amelyet Ady a hagyományban talált. Thaly említett gyűjteményének „Kuruczvilági énekek” ciklusában bukkanhatott például a költő az „Egy bujdosó szegénylegény...” című darabra: „Ügy elmégyek, meglátjátok, / Soha hirem sem halljátok; / De ha még is hallánatok: / Tudom, hogy megsiratjátok! // S az merre jár lova lába: / Búsul az erdő utána, / Árnyékot borít reája – / Elbujdosó katonára.”

A kuruc-versek ritmusa magyaros ütemezésű, alkalmazkodik ahhoz a mintához, amelyet Ady a hagyományban talált. Thaly említett gyűjteményének „Kuruczvilági énekek” ciklusában bukkanhatott például a költő az „Egy bujdosó szegénylegény...” című darabra: „Ügy elmégyek, meglátjátok, / Soha hirem sem halljátok; / De ha még is hallánatok: / Tudom, hogy megsiratjátok! // S az merre jár lova lába: / Búsul az erdő utána, / Árnyékot borít reája – / Elbujdosó katonára.”

(7) Ennek a bujdosó nótának a ritmusából és részben képanyagából építette föl Ady a „Bujdosó kuruc rigmusá”-t: „Jó tíz évig a halálban, / Soha, soha hites vágyban, / Soha, soha vetett ágyban. // Kergettem a labanc hordát, / Sirattam a szívem sorsát, / Mégsem fordult felém orcád / Rossz csillagú Magyarország.”

A stílusimitáció szükségszerű nyelvi vellejárója, különösen akkor, ha a megújított hagyományt a jelentől évszázadok választják el, az archaizálás. Ámde Ady nyelvhasználat nemcsak időbeli határokat lépett át, hanem markáns nyelvi regisztert választott, azt, amelyhez tartozónak tekintette a költő a kuruc költészetet: a népies líra stílusához közelítette ennek a verscsoportnak a nyelvezetét. Megfigyelhető, hogy mind az archaizálás, mind a népiesítés egyre hangsúlyosabbá vált az idő haladtával, olyannyira, hogy végül már-már modorosnak érezzük. Ha eltekintünk az olyan profán kijelentéstől, mint amilyen „Kurucz Ádám testvérem”-é: „Én se voltam zabi gyerek”, vagy „A harcunkat megharcoltuk” obligát „Tyukodi pajtás” megszólítása, a nyelvi régiség tudatos és következetes megidézése viszonylag későn, a „Minden Titkok versei” kötetben olvasható „Az utolsó kuruc”-cal kezdődött: „Súlyos inségimben / Se Bécsben Úristen, / Se Krisztus Pozsonyban, / Se Szentlélek Tordán, / Igazán nem hittének, / Ez árvult országban / Vén századok óta / Gonoszak az istenek”.

A legerősebb az archaizálás a kurucok beszéltetésére épített kompozíciókban. A sors iróniája, hogy Ady egy olyan szót emelt be egyik kuruc-versébe, s látott el döntő funkcióval, amely utóbb a kuruc dalpör egyik legvitatottabb szava lett: az „akárki” névmást. Tolnai Vilmos szerint ez a szó *Faludi Ferencnél*, tehát évtizedekkel a kuruc költészet lezárulta után bukkan föl először az írott nyelvben, Thaly gyűjteményében való vendégszerplése tehát ügyetlen hamisításról árulkodó anakronizmus. Tolnai vitapartnerei meggyőzően kimutatják, hogy a szó, legalábbis tájnyelvi elemként igenis, létezhetett a kuruc korban. (8) Az „Esze Tamás komája” utolsó strófájában Ady épp azzal a céllal használja az „akárki” névmást, hogy ezzel prioritást biztosítson a népi kurucság, az alacsonyabb néprétegek spontán lázadása számára, akár még a „vezérlő fejedelem” rovására is: „Rákóczi, akárki, / Jöjjön valahára”.

Csak hogy az, aki bevallottan, nem hamisítás végett hajt végre stílusimitációt, ennél sokkal merészebb anakronizmust is büntetlenül megengedhet magának, mint ezt „Az utolsó kuruc” nevezetes stílusterése bizonyítja: „Nincsen itt már semmi / S szépen tönkremenni / Budapest is tiltja”. Sőt, ha a költő a mának szóló, élő költészetet kíván művelni, a versek sűrített tematikus és stiláris kurucságát az anakronizmusok nem kevésbé sűrű, bár inkább rejtett hálójának kell egyensúlyba hoznia. Arra, hogy Ady a kuruc hagyományt korszerű mondandók artikulálása érdekében a legnagyobb tudatossággal újította meg, perdöntő bizonyítékkal szolgál *Móricz Zsigmond* emlékezése: „Megjelent tőlem egy vers a Vasárnapi Újságban, a „Bujdosó kuruc éneke”. Ady, aki minden verset falt, ezt is elolvasta, s szólott róla gúnyosan, nevetve: nem értette, minek írtam meg. Nem találta benne a ma szimbolikus esetét. »Minek írtad meg, ezt akkor kellett volna megírni – mondta. – Most csak azt kellett volna megírnod, hogy ma is bujdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és üzött vad.« Ez akkor nagyon hatott rám, s tudtam, hogy ő a történelmi színeket csak arra használta, hogy formát adjon a mai problémáknak”. (9)

Az ilyen időszerűség azonban lehet rövid életű, napi érdekű, s elmúlhat a divattal. Előadásomban épp arra keresem a választ: tartósnak, időtállóknak bizonyultak-e ezek az újító szándékú kuruc-versek, s ha igen, melyek a modernségük a kritériumai? Ennek a modernségnek a meghatározása során nem kerülhetem el a Király István felfogásával való konfrontálódást. Király mindkét Ady-könyvében veszélyes féligazságokat fogalmaz meg Ady kurucos költészetéről, a részletek alapos, sőt lehengerlő kimunkálásával. Abban igaz van, hogy „az úri-nemesi kuruc romantikával szembefordulva a tradicionális Habsburg-ellenes, szabadságharcos-függetlenségi jelentésből végleg kioldotta ő már a fogalmat. Kiegészítéstagadó, 48-as párti, osztrákellenes él alig járt már nála a kurucsággal együtt”. (10) Az ilyen jelentéskioldás nélkül, amelyet Király könyve egy másik helyén „dezideologizáló transzformációnak” (11) nevez, nem jöhetett volna létre a sajátos, adyszínezetű kurucság.

Az is igaz, hogy a kuruc alakja politikai és katonai konfrontációt implikál két, egymással szemben ellenséges tábor között, még akkor is, ha a jelentést kioldjuk a több százados osztrák-magyar konfliktusból, s így nem iktatja ki egy merev, élettelen gondolkodási séma eluralkodásának kockázatát. A kurucok karddal, lovon járó, csatákban életüket kockára tevő hősök, tehát a kuruc kor adottságaiból épülő lírai szerepek a közélet színterein mozgó, valamely ügy mellett életét és legalapvetőbb érdekeit vásárra vivő embert, a Móricz-emlékezésben idézett „igaz embert” teszik láthatóvá. Még azt is meg kell engednünk, hogy Ady kuruc-verseiben megfogalmazta azokat az alkalmi mondandóit, amelyekkel a századelő magyar történelmének nagy, de nem feltétlenül tartós, s mára már az emlékezetből kivészett dilemmáiban foglalt állást. Abba a tényektől egyre messzebbre rugaszkodó retorikába azonban, amely erre hivatkozva a kuruc-szerepben rejlő „helytálló hűségéről”, „rendíthetlenségéről”, a végsőkig küzdők hajthatatlanságáról”, majd a második Ady-könyvben a nihillal szemben a mégis-morál jegyében a pozitív válasz kiküzdéséről szaval, már nem érdemes Királyt követnünk. (12)

Annál kevésbé, mert álláspontjának szerencsére épp a fonákja az igaz. A szablya, a ló, a nyereg, a vitézi élet kellékei, a „labanc-horda” kergetése és a sűrített kurucság egyéb adalékai a látszat ellenére nem akadályai annak, hogy Ady ebben a verstípusban (vagy ebben is) hangot adjon a szerepvesztés élményének, a feleslegesség-érzetnek. Éppen ezekben a darabjaiban jut legmesszebbre a mandátum nélkül élő ember alakjának kimunkálásában, akit abban a fájdalmas és kétségkívül drámai pillanatban állít elénk, amelyben küldetésétől megfosztották, vagy amelyben ráébred arra, hogy állítólagos küldetése csak üres illúzió volt, hogy nem egy szent ügy hőse, hanem egy történelmi játszma balekja. Ady kuruc-verseinek döntő többségét a perspektíva-vesztés, a becsapottság, az eltévedettség érzése uralja. A korai ‚Harcunkat megharcoltuk’ és ‚Esze Tamás komája’, illetve a Csinszka-szerelem beteljesülésében reménykedő későbbi ‚Lesz más lakodalom’ kivételével (a ‚Kurucz Ádám testvérem’-et más okból elkülönítve) minden darab hőse a bujdosó kuruc, egy végérvényesen elvesztett ügy képviselője.

A vereség utáni, vesztes helyzet a totális nemzeti önkritika megfogalmazására ad módot, amely nem alternatívát kínál a kritikusnak, hanem a játszmából való teljes kilépésre készíti. Nem véletlen, hogy a szerepről való lemondás megindoklásának egyik legélesebb változatát egy kuruc versben, a ‚Sípja régi babonának’ címűben találjuk: „átkozott nép” – olvashatjuk itt a magyarokról – „Ne hagyja az Úr veretlen, / Uralkodást magán nem tűr / S szabadságra érdemetlen, / Ha bosszút áll, gyáva, lankadt / S ha kegyet ad, rossz, kegyetlen”. Mintha Jónást hallanánk *Babits* versében, aki prófétasága értelmét vonja kétségbe az Úrhoz intézett szemrehányásában. De ez a szemrehányás-sorozat a házához már a ‚Bujdosó kuruc rigmusá’-ban megfogalmazódik: „Mégsem fordult felém orcád / Rossz csillagú Magyarország. // Sirattalak, nem sirattál, / Pártoltalak, veszni hagytál, / Mindent adtam, mit sem adtál, / Ha eldőltem, nem biztattál”. A következtetés, amit a kiábrándító önképből a bujdosó levon az, hogy végleg elhagyja a képviselt ügyet, hátat fordít hazájának: „Üzenhetek már utánam / Kézsmárk hegye, Majtény síkja, / Határszáron botot vágok, / Vérem többé sohse issza / Veszett népem veszett földje: / Sohse nézek többet vissza”.

Ady kuruc-verseit olvasva megismerkedhetünk a gazdátlanná, céltalaná és földönfutóvá vált ember létállapotával, amelynek két változatát állítja elénk. Az egyik esetben a gyökértelessé vált egykori harcos számára megnyílnak a parazita-lét esélyei, mint a ‚Bujdosó kuruc rigmusá’-ban olvashatjuk: „Már életem nyugalommal / Indul és kevéske gonddal, / Vendégséggel, vigalommal, / Lengyel borral és asszonnyal. // Lengyel urak selymes ágya / Mégis forró, mint a máglya. / Hajh, még egyszer lennék árva, / Be jó volna, hogyha fájna”. Ebben a helyzetben és az ilyen kilátásokkal szemben a nosztalgikus vágyódás, a rezignált múltba tekintés rajzolja ki azt, ami örökre elveszett a lírai én számára: a rendeltetési életet. A másik változat a későbbi versekben, különösen a ‚Két kuruc beszélget’ szériában bontakozik ki. A kurucok itt egyéni életesélyeik tekintetében is vesztesek, a deklaszálódás, a megöregedés, az elszegényedés, a züllés várja őket: „Tegnap vitézek, ma vagyunk csak kószák.”

Király István az ilyen darabokban annak a beszélőnek a szólamát emeli ki, akiben megtalálja a kurucos dacot, a „mégis-morál” gesztusát. Holott e dialógusversek karakterét a reménytelenség hangján szóló beszélő határozza meg: „Nem látom a ködöktől a jövendőt, / Fultak itt a szívek / És éhesek és gonoszak a bendők”. A ‚Kurucok így beszélnek’ című darabban a reménykedő beszélgető társ néma marad, csak az út végére ért, önmagát feladó egykori harcos hangját halljuk: „Nekem pajtás, úgyis mindegy, / Bánja fene, hogy ki fal föl / Buta, bús mindegy-minket”. A lehangelő részletektől a mentális vak-ságot megfogalmazó olyan általánosításig jut el Ady, mint a ‚Felgyujtottuk a világot / S nem látunk egy lépést”.

Az eltévedésnél, a tétovaságnál, a tanácstalanságnál nem lehet nagyobb ellensége a magát valamely ügynek szentelő, küldetésishittel élő embernek. Márpedig Ady kuruc-ver-

sei elérkeznek a szerep-rombolásnak erre a végállomására. „Merre, Balázs testvér, de merre, de merre?” – hangzik az utolsó előtti ‚Két kuruc beszélget’-ben a sürgető kérdés, s a válasz: „Azt mondom én, testvér, jobb lesz ha semerre.” Aki ismeri Ady költészetét, az jól tudja, hogy nem választja el kínai nagy fal a különböző verstípusokat. Azok között a versek között, amelyek kivételesen nagy presztízzsel rendelkeznek, számon tartjuk ‚Az eltévedt lovas’ című költeményt. Az eltévedésnek ez a megrendítő ábrája azonban bizonyosan nem született volna meg a kuruc-versek nélkül. A múltból felrémli eltévedt lovasnak nincsenek korhoz kötött vonásai, de a vakság-élményt, a ködben járás tapasztalatát és a kétségbeesetten reménytelen útkeresést variáló kései kuruc-versek szoros rokonságban állnak ‚Az eltévedt lovas’-sal. Az ellentétes irány, tehát ez utóbbi vers alapélményének beáramlása a kuruc-versekbe ugyancsak jól követhető. Ilyen ozmózist Ady költészetének legmodernebb megnyilvánulásai és eme tradícióba kötött verscsoport között még számos vonatkozásban föl lehet mutatni.

Az átszivárgások, átáramlások teljes körének feltárása meghaladja a tanulmány kerekeit, de néhány olyan összefüggésre rá kell mutatnunk, amelyek pontosabban kijelölik a kurucversek helyét az Ady-féle lírai modernség összefüggérendszerében. Az antitézisekben kibontakozó teljesség igénye költői programja tudatosan vállalt meghatározó jegyének látszik. Elsietett lenne arra válaszolni, hogy ez az igény mindvégig jellemezte-e őt, vagy pedig költői gyakorlata 1912 körül elkezdődött átalakulása részben vagy egészben eltérítette őt ennek a teljességre törekvésnek a megvalósításától. Verseit olvasva mégis az az összbenyomásunk, hogy ha valamilyen elköteleződés, valamilyen törekvés hangot kap egy-egy versében, bizonyosak lehetünk benne, hogy nem kell sokáig keresnünk, hogy azzal gyökeresen ellentétes irányú törekvésre, elköteleződésre is rábukkanjunk egy másik költeményében.

Az ön-kiegyensúlyozásnak, önmagával való ellentétbe, sőt ellentmondásba kerülésnek ez a feszültségeket gerjesztő önkorrekciós folyamata a biztosítéka annak, hogy az eddigiekben leírt szerepleépítésnek is megtalálhatjuk a diametrális ellentétét, a buzdítás, a magára találás, a szerep újra megjelésének gesztusait. Amíg ez az önszabályozó rendszer működik Ady pályáján, addig nem számíthatunk arra, hogy olyan messzire rugaszkodjék a nemzetkritikában, a bujdosó attitűd abszolútizálásában, amelyből már nem lenne képes visszalendülni az afirmatív állapotokba. Az életmű utolsó három versének erőviszonyaira vetett pillantás arra engedne következtetni, hogy ez a dialektika végigkísérte őt pályáján. Az utolsó ‚Két kuruc beszélget’ időben is és a szellemi térben is a rezignált véglet közvetlen közelében, ‚Az utolsó hajók’ című vers szomszédságában helyezkedik el. Ignotusnak mégis sikerült a haldokló Adyól még egy utolsó verset kipréselnie, amelyben a „fáradt félelem”-től és a „hetyke utálat”-tól lenyűgözött, életunt nagybeteg költő a magyarság sorsa miatti aggodalmának ad hangot ‚Üdvözlét a győzőnek’ című versében, s életművét egy ilyen testamentummal zárja le. (13)

A kurucversek vizsgálatából tehát nem azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Ady túl lépett volna a duk-duk affér lezárása során kialakított szerepen. (14) Magának ennek a szerepnek is megvannak az előzményei azokban a versekben, amelyekben Ady én-je egy-egy aspektusának kibontása érdekében kölcsön veszi valamely régmúlt, jelenlegi személyiségével tényleges vagy inkább képletes rokonságban lévő egykori hiteles vagy képzelt történelmi személy alakját, mint az ‚Ond vezér unokája’, ‚Dózsa György unokája’, ‚Gyáva Barla diák’, ‚Mátyás bolond diákja’, ‚A befalazott diák’ című versekben. Egy-egy ilyen gesztussal, éppúgy mint utóbb kurucverseiben, biztosítja a maga számára egy több évszázados történelmi és kulturális hagyomány örököse, folytatója pozícióját. Ugyanakkor az esetek túlnyomó többségében olyan tulajdonságokkal ruházza fel a vers hőst, amelyek birtokában az alak ezt az örökséget csak problematikusán vállalhatja, személyi tulajdonságainál fogva nem vagy csak fogyatékosan alkalmas a szerepből adódó követelmények teljesítésére, a szerephez képest valamilyen deviancia jellemzi, valamilyen fogyatékoság

nyűgözi. A bujdosó kuruc szerepmintájának alapelemei tehát az „Új versek”-től kezdve jelen vannak lírájában. A bujdosó kuruc „csak” egy jól eltalált új alakváltozat.

Ady döntő történelmi tapasztalata, amelynek megfogalmazása költészetének alighanem egyik legfontosabb programja, egy ezer éves történeti folytonosság tragikus lezárul-tának vagy félbeszakadásának felismerése, de úgy, hogy nemcsak belátja a diszkontinuitás szükségességét, hanem kötelességének tartja, hogy tevékenyen elő is mozdítsa ennek mielőbbi bekövetkezését. Személyében ezt úgy éli meg, mint egy szerep kiüresedését, az időből való kicsúszását, egy olyan szerepét, amelynek betöltésére, úgy érzi, ő is rendeltetett. A bujdosó kuruc alakjában rábukkant ennek a végső fejleménynek az egyik legjobb megtestesítési, megszemélyesítési lehetőségére. Ezért nem túl lép rajta egyhamar, ezért foglalkoztatja őt ez a figura pályája legvégéig. Ezért áll meg mellette és körülötte makacsul. A szerep lebomlása, értelmetlenné válása nyűgözi le tekintetét. Nemigen tekint ennél tovább, nem kutatja, van-e lehetséges kibontakozási tér számára e szerepen túl. A 21. század elején, tudj’Isten mi okból, nem a sok évszázados örökség vállalásának gesztusa, hanem a tőle való megfosztódás kínos élménye iránt vagyunk érzékenyebbek. S ezt az érzékenységenket Ady kuruc-versei a legteljesebb mértékben kielégítik.

Azt gondolom tehát, hogy az Ady költészete iránti érdeklődés megújítása érdekében bátran és alaposan, kritikailag hozzá kell nyúlnunk Király István Ady-képéhez. Ha ugyanis egy idejétmúlt üdvtörténetből kiszabadítva újra szemügyre vesszük a magyar századelő e nagy alakját, s ha nem kérjük rajta számon a költészet évtizedekkel későbbi fejleményeit, akkor föl kell ismernünk, hogy kuruc-verseiben Ady egy örökölt szerep leépítésének folyamatába enged betekintést, amely az utolsó „Két kuruc beszélget” kezdő-sorában eljut a modernség egyik legkietlenebb tapasztalatáig: „Most már nagyon jó, mert nem lehet rosszabb”. Ki kívánhat ennél több modernséget és kevesebb mégis-morált?

Jegyzet

- (1) Király István (1970): *Ady Endre*. II. kötet. Magvető, Budapest. 701–720. Uő. (1982): *Intés az őrzőkhöz*. II. kötet. Szépirodalmi, Budapest. 621–633.
- (2) Thaly Kálmán (1885): *Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*, Ráth Mór, Budapest.
- (3) Szekfű Gyula (1913): *A száműzött Rákóczi 1715–35*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- (4) Csak néhány egykorú terjedelmesebb és jelentősebb írást emelünk itt ki: Tolnai Vilmos (1913): Kuruczko-ri irodalmunk szövegeiről. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 408–412. Uő. (1914): A kurucz balladák hitelessé-géről. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 656–674. Horváth János (1913): Kuruc dalpör. *Magyar Figyelő*, 4–6, 223–226. Riedl Frigyes (1913): A kuruc balladák, *Irodalomtörténet*, 417–452.
- (5) Genette, Gérard (1982): *Palimpsestes*, Seuil, Paris. 177–181.
- (6) Tolnai, 1914, 661.
- (7) Thaly, 1885, 440–441.
- (8) Tolnai, 1913, 412. Harsányi István – Gulyás József – Simonfi János (1914): *A kuruc balladák hitelessége*. Dani és Fischer a Ref. Főiskola betűivel, Sárospatak. 22–23.
- (8) Idézi Király, 1970, 708.
- (10) Uo. 709.
- (11) Uo. 295–296.
- (12) Uo. 709., 712., 713.
- (13) Király, 1982, 228.
- (14) Király, 1970, 637–656.

Örök visszatérés: Nietzsche és/vagy Eliade

„Nyárdélutáni Hold Rómában”

Ady és Nietzsche kapcsolatát mindezidáig sokféleképpen értelmezték. A német filozófusból és a magyar költőből egyaránt idealistát faragni akaró recepció (Túróczi-Trostler József, Földessy Gyula) szerint az egyetlen költő, aki Nietzsche pátoaszát közvetíteni képes (1), sőt akár gondolati gazdagságával le is körözheti (2), az mindenképpen Ady.

Mások – miközben észreveszik a „Zarathustra”-féle metafizikatagadást (Halász Előd szerint ez a szubjektum atavisztikus szétrobbantásával. (3) Gintli Tibor szerint az én abszolutizálásával (4) jár; addig az Ady-versekben egyfajta unio mysticáról beszélnek, vagyis arról, hogy bennük a lírai én határainak – noha sokszor nem teljes érvényű – feloldása a Minden bekebelezésével történik meg.

Ecce homo’ című írásának 4. fejezetéből kiderül, hogy bár Róma Nietzsche számára – anti-keresztény meggyőződése miatt – „a földkerekség leghitványabb szögletét jelentette”, e városban hasított bele „a Zarathustra gondolatának első villáma”, s végül e „szent helyen” írta meg művének nagy részét. Érdekes, hogy az örök város Adynál is az örök visszatérés gondolatát idézi fel, ehhez kapcsolódik két neves Róma-verse, a „Jártam már Délen”, illetve a „Nyárdélutáni Hold Rómában” is – ám joggal vetődik fel a kérdés, hogy milyen összefüggés áll fenn a nietzschei gondolat és Ady fenti két szövege között. Az ebből a szempontból összetettebb vers, a „Nyárdélutáni Hold Rómában” elemzésére vállalkozom, s csak néhány ponton szembesítem az általam levont tanulságokat a másik költeménnyel.

Az már első ránézésre is feltűnhet, hogy néhány szembetűnő átvétel ellenére a „Nyárdélutáni Hold Rómában” című versben az örök visszatérés motívum („Nagy kékség-piroság / Most újból-újból hozzák / Régből azt, ami volt”, „Örökkön éltem, élek, / Csupán hüvelyt cserélek”, „akár Remus vagyok”) nem vegytisztán képviseli a nietzschei koncepciót, néhány elem máshonnan – a mitikus ismétlés révén, és az én metafizikai feloldódásának gondolatából –, még hozzá meglehetősen szofisztikus módon keverve jelenik meg benne. Mielőtt megnéznénk, pontosan miképpen, még arra is utalnék, hogy a versszövegben nyelvi és szerkezeti szinten is számos helyen előfordulnak a körre, körforgásra utaló képződmények, elég a keretes szerkezet adta visszatérésre, a körbeérő (s amúgy is egyfajta spirálként kanyargó) rímszerkezetre, az „újból-újból” kifejezésre, a „sűrög-forog” ige etimológiai eredetére gondolni, sőt talán az sem túlzás, ha felfigyelünk az „átfogó” matematikai jelentésére vagy az „örök, örökkön, örökség” szavakra mint anagrammákra is.

Nietzsche művében az öröklét a pillanattól következik, az von maga után mindent, még magamagát is – ami egyszer már volt, az születik újjá, s akik az átjáróban (tudniillik a két – a visszafelé és a kifelé tartó – örökkévalóság kereszteződésében, a bármikori pillanatban) állnak, azok egyszer (vagyis végtelen sokszor) már ott voltak. Az emelkedett

gondolat éppen abban áll, hogy a kifelé és a befelé tartó örökkévalóság útját minden befutotta már, „ami futni bír”, „hogy ami csak megtörténhet, mind meg is történt, meg is tétetett”, s vissza kell térnünk mindörökre, „befutván ama másik utat, azt a hosszú, borzasztó utat, mely itt visz előttünk kifelé”. *Tatár György* jogosan állítja szembe ezt az örök visszatérés-elképzelést a mitológiai örök visszatérés fogalommal, amely egyfajta (noha végtelen) időbeliséget és egy öskezdetet affirmál: „A gondolat struktúrájában tökéletesen mitológiamentes: nincsen elbeszélhető előtörténete. A világ önmagával való identitásának nincsen előtörténete, nincsenek előzményei, nem egy kifejlett és végérvényessé érett forma az, ami mint ilyen most már örökké megmaradna vagy visszatérne, mert a világ élettörténetében bármely tetszőleges pontot vegyünk is fel ilyen végső alakként, kivétel nélkül valamennyi ezt megelőző életfázis is örökké visszatér.” (5) Mitikus precedens esetén vég nélkül ismétlődésről, Nietzschénél viszont Ugyanannak az örök visszatéréséről beszélhetünk, egy magába visszafolyó időkörről, az eleven egyszerűség öröklétéről: az emberen túli ember egyedül önmagát tekintheti önmaga – örök – precedensének.

A mítosz feltételezte örök visszatérés – vagy ahogy *Eliade* könyvcíme mondja, „Az örök visszatérés mítosza” – (6) szerint tehát egy adott objektum vagy tény úgy nyeri el realitását, hogy az archetipusát ismétli meg, utánozza. A mítoszban hívó ember számára a precedens nélküliből hiányzik a valóság; noha az is igaz, hogy az ismétlés révén önmaga is igyekszik archetipikussá és paradigmaticussá válni.

*A jéghideg, kísérteties holdfény
mint negatív konnotációjú
szimbólum egyébként nemcsak
az „Így szólt Zarathustra”
világához köthető (mint az örök
visszatérés megnehezítője),
hanem gyakran visszatérő
eleme az Ady-verseknek – a
„Bihar vezér földjén”-nek, a „Jó-
sönd Herceg”-nek, a „Kocsi-út az
éjszakában”-nak – is, míg a
„kvázi”-zarathustrai „Jártam
már Délben” soraiban – ahol
megvalósulni látszik a
nietzschei örök visszatérés
– a poéta a „bukó, vörös nap”-ot
bámulja.*

hatja a visszavágyódás az örök visszatérés mítoszához, vagyis a történelem idejének az eltolásához. Itt érdemes idéznünk *Northrop Frye* (modern) irodalmi alkotásokra vonatkoztatott mítoszelméletét is (7), amely szerint a mítoszvilág egyféle absztrakt vagy tisztán irodalmi világ, ahol is az elmondott „történet” olyan cselekedetek utánzása, amelyek „a vágy elképzelhető határain vagy hozzájuk közel mennek végbe”, s e vágy megvalósítására a különböző műfajoknak (tragédia, komédia, románc, irónia, szatíra), illetve ezek keveredésének megfelelően különböző szinteken kerülhet sor.

A „Nyárdélutáni Hold Rómában” című versben szószerinti idézet található Nietzschétől: Ady Rómát, az örök várost mint „Mindennek az átfogóját” határozza meg. Csakhogy – mint arra majd még visszatérünk – Zarathustra beszédében („A hatalmas vágyakozásról”) a „mindennek átfogója” nem a (vagy egy) város lesz, hanem a „lelke”: „Ó, lelkem, új neveket és tarka játékszereket adtam néked, „sorsnak” meg a „mindent átfogónak”, meg az „idő köldökzsinórjának” meg „azúr harangnak” mondtalak”. Mindamellet érdemes megjegyezni, hogy Ady a „Mindennek átfogóját” „pulyásan is nagy”-nak tételezi fel, s e kifejezésben a pulya – tudniillik a gyermek – úgyszintén a nagy, a fensőbbrendű,

az Isten halálából az erkölcsök átértékelésére következtető ember erkölcsi, sőt létállapotának felel meg (a ‚Zarathusztrá’-ban a teve a meglévő értékrendet elfogadó és a terheket kitarotán hordozó, az oroszlán a szabadságvágyó, a tabukat ledöntő, a kisgyermek pedig az ártatlan újrakezdés, az új értékrend kialakítása előtt tisztán álló egyénnek a szimbóluma). A ‚Nyárdélutáni Hold’-ban fent említett elcsúszás a lélektől a város felé több szempontból is árulkodó: a szent vagy a más aspektusok miatt centrális elhelyezkedésű hely (város, templom vagy ház) a világ közepének jelképrendszere folytán – tehát mint axus mundi – alapvetően mitikus és transzcendentális természetű. (8) Róma ebben az értelemben kivételes helyet foglal el, ugyanis népe – mint Eliade felhívja rá a figyelmet – kivételes történelmi tudattal rendelkezik, s a város pusztulása és renovációja számos elméletet kapott az idők folyamán. Többszöri újjáépítése a megújulás tapasztalatát hozza be, megismétli a teremtést, a kozmogóniát. (9) Róma, az urbs aeterna (vagy másképp, az alakulásában is örök város) kapcsolható Frye műthoszelméletének azon gondolatához is, hogy a poétikus szövegben a ciklikus mozgás tematikusan gyakran a kert- vagy városmotívum által jelenik meg, amelyek nem „az emberi látomás végső céljának helyzetében, hanem az építés és növényültetés folyamataként” jelennek meg. (10) Jellemző, hogy míg Róma a ‚Zarathusztrá’-ban textuálisan csak egy gúnydalban szerepel (a ‚Párbeszéd a királyokkal’ című fejezet végén), Ady – akinek lassan beérő, de annál lelkesebb Róma-szeretetről *Elek Artúr* számol be (11) – éppen az elmondottak miatt szereti. Azt írja: „Róma a világ egyetlen felséges helye”, illetve: „Ebben a városban van *elrombolva s felépítve* minden, amiből a mi *lelkünk összerakódik*”. (F. Gy. kiemelése) (12)

A másik általunk megállapított sajátosság a „lelket” érinti, hiszen, mint mondtuk, Ady nem arról állítja, hogy a „Mindennek átfogója” lenne, hanem a városról, bár ez utóbbi szintén csak összejátszható a vers állította szubjektummal. Ami a nietzschei szubjektumot illeti, az úgy tartalmazza a mindent, mint a hősnek egyetlen, de az örökkévalóság óta hordott maszkját, a „Maszkot, amit a látható világegész hord”, ám amely mögött nincs senki. (13) Ady Magam- (s olykor néha Másik-versei) ha lehet, még ennél is bonyolultabbak, ellentmondásosabbak, hiszen – mint *Hévízi Ottó* megfogalmazta – a lukácsi ironia („a hit tárgyra irányulásának elveszésének”) megnyilvánulásaiként foghatók fel. (14) E költeményben például egyrészt ugyan kimondható, hogy Ady úgy állítja a Magamot, hogy egyrészt intertextuálisan összejátszatja egy egész várossal (Nietzsche: „lélek” = „mindennek átfogója”, Ady: „Róma” = „mindennek átfogója”, következésképpen: „lélek” = „Róma”). Ha egyfajta metonímiaként értelmezzük, szintén csak ezt az elgondolást erősítheti meg az az elképzelés, hogy a város beborítja és védi „az én-élet poklából kilábolt” szubjektumot. Másrészt már csak azért is, mert a költő egy második, explicitebb metonímia útján a szubjektumot összemossa Róma valahavolt lakóival, azok lelkével („Örökkön éltem, élek, / Csupán hüvelyt cserélek”), s e lakók közül is kiemelve Remuszéval, az egyik alapítóéval. Az ironikus csúsztatás azonban itt is jelen van: ha nem is megyünk vissza az őskézdetig, a valódi római (s isteni, mert Marstól származó, következésképpen a Káosz sokadik leszármazottjának tekinthető) és inkább Romulus, semmint Remus, mert hiszen ez utóbbi utódok nélkül halt meg. Ez a félre-cúsztatás talán ott is érzékelhető, hogy a Hold (amely, mint látni fogjuk, szintén csak ciklikus-mitikus motívum) „fecske-raj-követséggel” érkezik, s hiába interpretálható a tavaszhiánok fecske is az újjászületés, a körforgás bevett szimbólumaként, az augurum intézménye Rómában Romulus nevéhez kötődött, őt tisztelték az első augurként: éppen, mivel madárjós-lással győzte le és iktatta ki a leszármaztatás jogából ikertestvérét, Remust.

Míndamellettt ebben a versben a folyamatos „hüvelycsere” mögött látszólag mintha egy örök szubsztanciaként tételezett szubjektum létezne (Ady azt azonosítaná az örökké élő lélekkel), összehangzóan egyes optimista kicsengésű, de ellentétben más pesszimistább hangvételű Másik- vagy Maszkversekkel. Utóbbira legjellemzőbb példa ‚Az elrejtett arcok’ című vers: „Megölnék az elrejtett arcok”, „Mint orvok, úgy rejtőznek el Titok-takaróba zárva./ Néhány nyár óta nincsen arc, / Csak csúfolódó néhány lárvá”.

Az általunk elemzett versben szereplő „hüvelycsere” (maszkcsere) egyébként annyiban is elrugaskodik a nietzschei elképzeléstől, hogy a német filozófusnál csak egyetlen maszk van, egyetlen hüvely, a hősé, mely azonban voltaképpen a teljes világgal azonos (Világmaszk), még ha a semmit takarja is csupán. Itt jegyeznénk meg, hogy a ‚Nyárdélutáni Hold Rómában’ ebből a szempontból egyébként szemben áll a ‚Jártam már Délén’ című verssel, ahol is a ‚Keletről jött’ ‚ifjú vándorló’ poéta az ókorban is a ma Rómába ellátogató költővel nagyjából azonosnak tételeződik fel, nem más emberek maszkját ölti fel. A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű: a költői ének mintha lenne egy másik, noha nem ugyanolyan egyértelműséggel adódó kivetülése is (maszkja?): ez pedig a ‚nótás’, ‚béna’ talján (‚Ki ez a bárd? A mának hegedőse? Vagy árny talán? A tegnap Koldus-őse?’), márpedig ő is ott van mindkét idősíkbán. Szintén különös, hogy bár Nietzsche-vel egybehangzón Ady itt azt írja, ‚évezredek folytak egy pillanatba’, ez a ‚pillanatnak’ mint ‚valóságának’ csak egy adott szegmensére igaz: Róma az örök körforgásban részt vevő két állandó alak számára olyan hátteret nyújt, amelyben az architektúra nagyjából azonos, de a statisztéria változik, következésképpen azt is mondhatnánk, a nietzschei örök visszatérés itt valóban csak az ‚emberfölötti’ emberrel – a költővel – történik meg, a többi ember nem csupán az élmény, a megélés szintjén, hanem egyébként is kimarad belőle. E vers komplexitása egyébként ezen a ponton ki is merül, a ‚Nyárdélutáni Hold Rómában’-hoz hasonló (és még a továbbiakban is elemzendő) mitikus és misztikus elemek, illetve az ironikus mozzanatok itt nincsenek jelen.

Visszatérve a ‚Nyárdélutáni Hold Rómában’ című versre: a ciklikusan értelmezett örök visszatérésnek – a városé mellett – még két igen fontos motívumát találjuk meg a szövegben, ezek pedig a Nap és a Hold, amelyek közül a második számottevő dominanciával bír. Az ‚égitestek tűzvilága” (Frye) (15) – a körforgásnak, illetve az eltűnésnek-visszatérésnek köszönhetően – a ciklikus-mitikus szemlélet egyik jellemző képkategóriájának tekinthető, s különösen a Hold az, amely – fázisainak: megjelenésének, növekedésének, fogyatkozásának, eltűnésének, majd újramegjelenésének köszönhetően (vö. halál és feltámadás, népek vagy az emberiség pusztulása és ismét magára találása stb.) – tanúságot tehet az örök visszatérésről. Idézzük még egy pillanatra Eliadét: ‚E ponton újfent (ti. a hold motívumával kapcsolatban) az archetipikus cselekedet ismétlésének motívumával találkozunk, amelyet minden szintre – a kozmikusra, a biológaira, a történelmi és az emberire – kivetítenek. Ám ebben az összefüggésben ugyancsak fölfedezhetjük, hogy minden szinten és minden egyes új ‚születéskor’ megújul az idő: körkörös.” (16)

A Hold és a Nap szimbolikája a ‚Zarathustrá’ban is figyelemreméltó, márpedig itt úgy tűnik, a Nap és a nappal köthető inkább az örök visszatéréshez, míg a Hold a nehézkedés szellemének állításaihoz: a törpe a holdfényben jelenik meg, Zarathustrának saját tanáiban való elbizonytalanodása az estéhez (s az éji fényhez) köthető, ezzel szemben a pályája csúcán álló Nap – mint ‚az örökkévalóság kútja” – boldogságot hoz a számára, a ‚Délidő’ című fejezetben csakúgy, mint a könyv lezárásában, a ‚A jel’-ben, amelynek utolsó mondata az ‚izzó” és ‚erős” Zarathustrát a pirkadó, a hegyek közül felszálló Naphoz hasonlítja. A jéghideg, kísérteties holdfény mint negatív konnotációjú szimbólum egyébként nemcsak az ‚Így szólott Zarathustra’ világához köthető (mint az örök visszatérés megnehezítője), hanem gyakran visszatérő eleme az Ady-verseknek – a ‚Bihar vezér földjén’-nek, a ‚Jó-csőnd Herceg’-nek, a ‚Kocsi-út az éjszakában’-nak – is, míg a ‚kvázi”-zarathustrai ‚Jártam már Délben’ soraiban – ahol megvalósulni látszik a nietzschei örök visszatérés – a poéta a ‚bukó, vörös nap”-ot bámulja.

Ady versében Nap és Hold viszonya, és a Hold mitikus, illetve metafizikai szerepe egyébként sem problémamentes: azon túl, hogy a Hold-motívum valóban keretszerűen fogja körbe a verset – vagyis ciklikusan visszatér –, jelzője a baljós ‚vigyorogva”, illetve a ‚sandít”, s kiderül róla, ‚nem hevít” – ebben a vers *Musset* ‚Ballade á la lune’ (Ballada a holdhoz) című ironikus-parodisztikus verséhez hasonlít a leginkább, ráadásul a szóban forgó alkotás szintén

csak keretes szerkezetű, és ugyancsak antik mitológiai allúziókat tartalmaz. Bár *Király István* monográfiájában a lelkesedés és ujjongás egyfajta hanyatlását veszi észre az Ady-szövegben, a versközépre tehető harmónia csúcspontjától kezdve állapítja meg a versbeszédben az idegességet, a negatív kicsengést, pedig az valójában már a verskezdésben is jelen van. (17) Ráadásul az is kérdéses mindezek után, hogy a Hold és a Nap egyszerre való jelenléte egyértelműen kozmikus távlatokat nyit-e meg a szövegben. A versközép arra utal, hogy ez valóban így van („... Diadalok és romok, / Nap s Hold közé beszöve/ Hanyattan az Időbe, / Róma sürgő-forog”). *Eisemann György* is arra a következtetésre jut Ady mitikus képzetét elemző tanulmányában, hogy a vers az unio mystica pillanatával, azaz „a Nap és Hold közötti idő létesülésének mozzanatával” szembesít minket, hasonlóan a „Mindent hurcolva” hasonló soraival („A Nap korán kelt Holdja én, / Ki holtáig borzongja a Mindent”), ahol az „újjászületett egzisztencia” szintén csak a két égitest viszonyának hordozója. (18) Hasonlót állít *Gintli Tibor* is, aki szerint Ady szemlélete nem a nietschei felfogáshoz áll valójában közel, hanem a misztikához, igaz, egyrészt hozzáteszi, hogy Ady az Istenhez emelkedéshez való utolsó lépést, az Mindenbe vesző én teljes megsemmisítését már nem tudja megtenni, másrészt a misztikus felfogást le is választja a mitikusról, hiszen szerinte előbbi az én és világ dichotómiájának feloldását az én felszámolásával, a második az én abszolutizálásával oldja meg. Jelen versben az unio mystica megtörténtét támasztják még alá a város keresztény vonatkozásai, s ugyanígy, a versben háromszor is előforduló „szent” szó is, amely viszont némileg oppozícióban áll az örök visszatérés kapcsán említett ókori példákkal, azaz Remusszal és Ulysesszel (a „Jártam már Délen” pedig egyértelműen antik ihletettségű).

Az eddigi elemzést összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a Mindennel való misztikus egybeolvadás mintegy állítva és visszavonva jelenik meg a versben. Ráadásul a „Nyárdélutáni Hold” kifejezés a címben a negatív jelzőkkel és az ironikus csúsztatásokkal egybeolvassa akár oximoronként is felfogható, hiszen e jelenség ugyan nem lehetetlen, de mindenesetre meglehetősen ritka (hasonló kvázi-oximoron figyelhető meg a „Fekete Hold éjszakáján” című versben, ahol a tiszta oximoronnak ható címet később elfogadható magyarázat követi); ha pedig valóban oximoronként értelmezzük, akkor párhuzamba állítható a (némileg torzított) nietschei citátumként is felfogható „pulyásan is nagy” „Mindennek átfogója”-val.

Márpedig az oximoron igencsak kétarcú trópus, a metafizikaival való összefüggése összetett. Ennek megértéséhez szögezzük le, hogy az oximoron és a metafora egymáshoz közelálló alakzatok, hiszen míg az egyik a jelentésbeli önellentmondás legegyszerűbb – mert közvetlen – típusa, addig a másik ezt indirektebb módon képviseli: megalkotásakor az alany egyértelműen kiütköző fizikai jellegzetességeit lefokozva néhány számunkra alkalmasnak tűnő tulajdonságot választunk ki. (19) Térjünk tehát vissza az oximoron ketős természetéhez: e szókép utal egyrészt a mitikus világlátással való szembenállásra is (mint *Cassirer* megjegyzi, a metafora, s különösképpen az oximoron még nem jelenik meg a mítoszban, hiszen az nem tételezi fel, hogy bármilyen ellentmondásba is keveredhetnének a hétköznapi vagy empirikus tudással) (20), másrészt viszont annyiban összefüggésbe hozható a misztikus analogia entis-szel, az analogikus világlátással is, hogy ha minden analógiába állítható egymással, akkor a kapcsolatok sorából az önellentmondás (sőt, a radikális önellentmondás) sem lóghat ki igazán. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy *Ricoeur* mindazonáltal a metafizikai analógiát (lásd például *Arisztotelész* „Metafiziká”ja, vagy *Aquinói Szent Tamás* analógia entis-e) és a költői természetű, vagyis az anyagi-gondolati meghatározottságú tartalmától nem teljesen elszakadó metaforát szembeállítja egymással: mindkettő a név és a jelentés határainak robbanásaként, továbbá állítmányi hozzárendeléseként fogható fel, ám éppen ez utóbbi jelenléte miatt különböznek is egymástól: az analógia itt transzcendentális terminusok egymáshoz rendelése, míg a metaforikus eljárás olyan jelentésék állítmányi szerkezetbe való emelésén alapul, amelyek mágukban hordozzák materiális – nyelvi – tartalmukat.

Ez a bizonytalanság itt kétszeresen „ki van játszva”: egyrészt a többféleképpen (ténymegállapításként vagy oximoronként) értelmezhető cím, illetve Ady egyszerre reznált, és mégis erőltető metafizikai, lukácsi értelemben ironikus vilásképe által. Ez utóbbi azonos azzal az iróniával, amelyet – mint már elmondtuk – Hévízi Ottó a fiatal *Lukács* fogalma alapján mint „intuitív kettős látást”, mint „reflektált abszolútum-értelmezést” határozott meg, és amely Ady Mindent egyszerre tagadó és állító analógiáiban szintúgy megnyilvánul. (21) Az a tény, hogy jelen versben értelmezésünk szerint mennyire érvényesül az ironia, kihat arra is, hogy Ady alakzatait inkább retorikai-nyelvi meghatározottságukban (üres retorikai formák halmazaként) (22), vagy metafizikai háttért feltételezve mögéjük képzeljük el (az előbbi eset legszélsőségesebb változata persze diszkvalifikálná a vers lírai szubjektumáról mondottakat, hiszen ez esetben a „mindenki vagyok” voltaképpen a „senki sem vagyok” afirmációval lenne egyértékű).

A szerintem tartható köztes álláspont egyébként elvileg jól kapcsolható a kettős látás-mód (az örök visszatérés fogalmának kettős vagy ellentmondásos) természetéhez is. Ez egyébként Frye elméletben is megjelenik, igaz, ő talán még határozottabban beszél a „tél műhoszáról vagy másképp, az általa műfajként felfogott iróniáról és szatíráról, amelyeket úgy határoz meg, mint a „tapasztat mitikus formáit”, vagyis olyan kísérleteket, „amelyekkel az idealizálatlan létezés megfoghatatlan ambiguitásának és bonyodalmainak akarnak formát adni”. (23)

Jegyzet

- (1) Turoczy-Trostler József (1924): A magyar Nietzsche. *Nyugat*, 8–9.
- (2) Földessy Gyula (1927): *Újabb tanulmányok*. Ludwig Vögel Verlag, Berlin. 28.
- (3) Halász Előd (1942): *Nietzsche és Ady*. Ictus, Budapest. 42. (Eredeti kiadás: Danubia, Budapest.)
- (4) Gintli Tibor (1994): A Minden-élmény jelentősége Ady lírájában. *It*, 1–2. 33–45.
- (5) Tatár György (1989): *Az öröklét gyűrüje*. Gondolat, Budapest. 139.
- (6) Eliade, Mircea (1993): *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem*. Európa, Budapest.
- (7) Frye, Nortrop (1998): *A kritika anatómiája*. Helikon, Budapest. 117.
- (8) Vö. Eliade, i. m. 19.
- (9) Eliade, i. m. 115.
- (10) Frye, i. m. 135.
- (11) Elek Artúr (1919): Ady Rómában. *Nyugat*, I. 254–258.
- (12) Idézi: Király István (1970): *Ady Endre*. Magvető, Budapest. II. 359.
- (13) Tatár, i. m. 153.
- (14) Vö: Hévízi Ottó: *Ady iróniája*, in: uő.: *Alapítvány. Gondolatformák a századfordulón*. T-Twins-Lukács Archívum, Budapest. 207–228.
- (15) Frye, i. m. 135.
- (16) Eliade, i. m. 132.
- (17) Vö. Király, i. m. II. 359–364.
- (18) Eisemann György (1998): A lírai én mitológiája Ady Endre költészetében. In: uő.: *Ősformák jelenidőben*. Orpheusz, Budapest. 128–148.
- (19) Beardsley, Monroe C. (1962): The Metaphorical Twist. *Philosophy and Phenomenological Research*, 22, mars. 293–307. A metaforikus csavar. *Helikon*, 36. (1990) 4. 407–421. Idézi még: Ricoeur, Paul (1975): *La métaphore vive*. Seuil, Paris. 122–123.
- (20) Cassirer (1975): *La philosophie des formes symboliques*. 2. (*La pensée mythique*). Idézi: Ricoeur, Paul: *La métaphore vive*. Seuil, Paris. 271.
- (21) Hévízi, i. m.
- (22) Török Lajos (2002): *A hang és a titok. Bajnóvadás volt itt...* című tanulmánya, amely a címben is megjelölt verssel kapcsolatban (illetve annak eredeti, vagyis nem *A Minden-Titkok versei-kötetben* szereplő változatával) kapcsolatban például ezt mutatja ki, teljesen kiiktatva ezzel Ady Minden-fogalma mögül a metafizikai háttérrel. Vö: Török Lajos (2002): *A hang és a titok. Bajnóvadás volt itt...* In: H. Nagy Péter (szerk): *Ady-értelmezések*. Iskolakultúra, Pécs. 55–62.
- (23) Frye, i. m. 189.

Az emlékezés mint életértelmezés

Ady Endre két kevésbé ismert versének tükrében

Ady Endre költői képei – mint verseinek központi és legjellemzőbb alkotóelemei – a legtöbb esetben egyértelmű emlékezés-jelleggel (is) rendelkeznek, amelynek tartalmi és formai jegyei egyaránt felfedhetők. Éppen ezért furcsa, hogy teljes egészében vagy döntő részben emlékező verse nem sok akad.

Különösebb bizonyítást nem igényel az a megállapítás, amely bármely esztétikai minőség kétirányú megközelítésére vonatkozik. Az általánosabb a legtöbbször csak folyamatos olvasásra, zökkenőmentes befogadásra törekvő laikus állapota, aki – maradvány a beszéd és írás által közvetített daraboknál –, figyelme középpontjába inkább az alkotást körülvevő kort, vagy inkább a létrehozó személyiségét, vagy inkább magát a művet emeli. Ezt teszi persze a professzor is, csak kicsit pontosabban: nyelvet alkot, esetleg nyelvet félretol, gondolatot kiemelve magyaráz, vagy körülmények és jelenségek között szelektálva zsinórmértéket keres; mindenesetre tudja, nem tudja, kimondva, kimondatlanul is követi a belső hangja által vezetett, inkább a bürökpharat választó görög filozófust, s a tanítása nyomán megerősödött közös európai szokást: kérdések és válaszok, előfeltevések és cáfolatok/megerősítések segítségével nem csak megismerésre, hanem dialógusban tetten érhető megértésre is törekszik.

Jogosultsága és hagyománya mindkét útnak van, kizárólagossága aligha: míg egy laikus, nem csituló érdeklődést feltételezve korlátlan felvevője lehet a szaktudományok eredményeinek, addig a professzor számára, hasonló irányultság esetén is, megközelítőleg teljesen, érintőlegesen és felületesen, illetve ismeretlenként sorakoznak saját szakjának közelebbi és távolabbi részterületei, a többről nem is beszélve. A diskurzus szükséges különbségei tehát nem indokolhatják az egymással kapcsolatot tartani nem kívánó szándékot, amely nem egy esetben már magát a szemügyre vett tárgyat is veszélyezteti. Az elődöket és kortársakat egyaránt szóra bíró megközelítést leginkább talán avval a névtelen metódussal lehetne elérni, amely rugalmasan vegyíti tárgy és módszer egymásra vonatkozó megfeleltetését, otthonosan mozogva itt és ott, fogalmi szempontokból lehet hogy kritizálhatóan, ám új problémalátása következtében a művészi élményt figyelmen kívül hagyott vagy unásig tárgyalt alkotások esetében is egyaránt felkeltve és elmélyítve.

*

Az emlékezet az emberi (és hozzá kell tenni: az állati) tudat részeként elsősorban a pszichológia vizsgálati módszereinek hatásköre alá tartozik. Összetevőinek megismerése elméleti feltevések és kísérleti eredmények figyelembevételével sokféleképpen lehetséges, a kutatások leginkább időbeliségére és működésére irányulnak. Bár az egyes pszichológiai irányzatok más és más jellemzőit emelik ki, általánosságban mégis elfogadott, hogy nem egységes folyamatként definiálendő, hanem a mnémikus, azaz a „jeleneten túli fennmaradás” jelenségeinek összességéeként. Az emlékezés viszont olyan funkciók gyűjtőfogalma, amelyek szinte minden lelki jelenségben megtalálhatók, s az alkalmazkodás, az ismétlés és a kreativitás révén a felmerülő élethelyzetek megoldásában segítenek.

Mivel a pszichikumnak időbeli kiterjedése van, mind az emlékezet folyamata, mind az emlékezés funkciói egyaránt irányulhatnak a múltra, a jelenre és a jövőre is. Mindkét lélektani fogalom jelentős szerepet játszik az egyes művészeti objektumok létrehozásában és befogadásában, sokszempontú tárgyalásuk persze átlépi és el is hagyja saját szaktudományának érvényességi körét, s egy másik (például az irodalomtudomány) földjére lép.

Az emlékezet/emlékezés megjelenése, tipizálása, tartalmi jegyeinek, nyelvi specialitásainak feltárása egy irodalmi műben differenciált vizsgálat tárgya lehet. Bár e kettős jelenség nem központi kérdése az irodalomtudománynak és -elméletnek, mégis, elsősorban huszadik századi szépirodalmi művek hatására, főleg az utóbbi alkotók és tudósok közös érdeklődésének céljává lett. Az elméleti konklúziók alapján elválasztható egymástól az elsődleges és másodlagos emlékezés: míg az előbbi érvényességi köre a személyiség, vagyis a tartalmi, az utóbbi a nyelv, azaz a formai jegyekre vonatkozó, kombinált valóság-elemeket foglalja magába. Mindkettőnek lehet szándékos és szándék nélküli előfordulása, illetve ezek a formák át is alakulhatnak egymásba, vagy együttes jelenlétet mutathatnak. (1) Elválasztásuk elsősorban a megjelenés alapján lehetséges: ha egy műalkotás egésze ez a mozzanat nyomja rá bélyegét, akkor tudatos, ellenkező esetben (valószínűleg) öntudatlan érvényesülésről lehet szó. Emlékezni lehet létező és irreális (Harc a Nagyúrral) személyekre, egy megtörtént eseményre, cselekedetre, valóságos dologra, fogalomra, helyre stb., de ugyanezek elképzelt alakjaira is. Az emlékezés tárgya mindezekon túl

Az idősíkok átjátszanak egymásba, s abszolút értékkel csupán a sétatűt jelölt, illetve az emlékezés jelöletlen ideje rendelkezik; ami a kettő között van, áttetsző, akár maga a képzelet. Ennek az egymásba áttűnő időnek versbeli megformálása Ady egész költészetében egyedülálló.

egy bármilyen megformálású, anyagú műalkotás esztétikai minőségétől függetlenül, vagy egy bármilyen nyelvi struktúra, verstan, stilisztikai forma, alakzat is lehet. Az elképzelt vagy jövőbeli irányultság természetesen más lelki jelenségek (és irodalomtudományi kategóriák) egyidejű létezését szintén megengedi és feltételezi: álom, képzelet, emlék – időközöttség és értelmezés szoros kapcsolatban állnak egymással. Sőt, lehetséges emlékezés az emlékezésben is, mint az előbbiek legátfogóbb megnyilvánulása. Az emlé-

kezés, mivel nem az aktív élet- és önszemlélet eszköze, mindig magában foglal bizonyos szemlélődő mozzanatot is, s a közvetlen vallomások jelleg, amely legtöbbször számvetéssel jár, az életpálya más alkotásaihoz hasonlítva, a tisztán emlékező versekben álcánküliséget eredményezhet.

Ady Endre költői képei, mint verseinek központi és legjellemzőbb alkotóelemei, a legtöbb esetben egyértelmű emlékezés-jelleggel (is) rendelkeznek, amelynek tartalmi és formai jegyei egyaránt felfedhetők. Éppen ezért furcsa, hogy teljes egészében, vagy döntő részben emlékező verse nem sok akad.

*

A húszas éveik derekán járó nagyváradi újságíró valószínűsíthetően 1903 augusztusában ismerkedett meg *Briüll Adéllal*, aki azonban szeptemberben már Budapesten tartózkodott, majd október elején, férjével együtt Párizsba utazott. Ezek az egymástól távol töltött hónapok hozták felszínre, majd erősítették meg Adyban azt a tudatot, hogy kiút nélkülinek látszó élete válságaira a megoldást ő is Európa fővárosában keresse. Mindez ekkori levelezéséből világosan kiderül. Párizsba azonban csak a következő év januárjának végén vagy február elején jutott, első onnan küldött levelének dátuma február 4. A Rue de Lévis 92 alatt vett ki egy albérltet, abban a házban, amelyben a *Diósi* házaspár is lakott. Elképzelései azonban nem teljesültek: franciaországi tartózkodásának biztos anyagi alapjait nem sikerült megteremtenie, s a nagyváros is idegen és ismeretlen maradt előt-

te. Kapcsolata Brüll Adéllal az első pillanattól kezdve kiegyensúlyozatlan volt, s végig az is maradt; személyiségük, valamint az azok köré önmaguk és a másik által szőtt mítoszok, mint ideologikumok, folytonosan konfrontálódtak egymással. Ráadásul ezekben a hetekben jelentkeztek először Ady betegségének tünetei, az orvosi vizsgálatokon *Bölöni* és Diósiné segítségével esett át. Mindez azt mutatja, hogy a nem szeretett, de ismert hazai környezet helyébe csupán a nem ismert, és ezért nem is szeretett francia környezet lépett, s ez kevés volt a már meglévő életézés jó irányban való változásához. Erre utal az „Este a Bois-ban” című vers is.

Befődte lelkemet és Párist
Muzsikás, halk, szomoru este.
Eltévedtünk. A nagy Bois-ban
A kocsim az utat kereste.
És mintha rólunk ki se tudna,
És mintha minket ki se várna,
Baktattunk álmos gördüléssel.
Nagymessziről zúgott a lárma,
A fákon át hívtak a mécesek,
Szomorú volt nagyon a lelkem,
A kocsis nótát füttyörészett.

Nagy éjszakában mintha hullnánk,
Csoda-világba, végtelenbe.
Új, titkos földre, új időbe,
Új létezésbe, új jelenbe,
Szent árnyak kerengtek előttünk.
Hahó, kocsis: kis, fehér házba,
Amott, amott. Hahó. Repüljünk.
Hajts, hajts. A múltba, ifjuságba.
Ott. Látom. Jaj. Villámos élet,
A nagy Babel útjára hágtunk.
Sírtam. A kocsis füttyörészett.

E vers keletkezésének körülményei viszonylag jól ismertek. Ady 1904. júliusi, bizonytalan datálású vallomások levelében ugyanis többek között ezt írta *Bíró Lajos*nak: „Este, 9 óra van. Megyünk kocsin a Bois-ba. Ez az én élvezeteim klu-ja.” (2) A Bois de Boulogne, amely Párizs nyugati részén, a Diadalívhez közel található, a francia főváros egyik kedvelt kirándulóhelye. Bölöni szerint a ligetbeli rituális kocsikázás Brüll Adél számára a párizsi népben való feloldódást, az egyenértékűség és azonosság érzését jelentette, amely azonosulásba Adyt is igyekeztek bevonni. A levélrészlet harmadik mondata azonban iróniát rejt, a klu (clou) főnév jelentései között ugyanis a tragacs és a főattrakció is megtalálható. Ezeknek a körülményeknek és készletéseknek a hatására született az előbbi vers, amely a *Budapesti Napló* 1904. október 6-i számában jelent meg először.

A két versszakban végig a kiváltó élménytől való folyamatos távolodás figyelhető meg. Bár a verskezdet utal a keletkezésre, azonnal el is idegeníti azt a kocsiút elvesztésének megemlékezésével. A pillanathoz kötött mozzanat ugyanis többletjelentést kap, az utazás s a megtett élet egyformává lesz: mindkettő kísérője az elhagyottság. Másfelől a kezdetben passzív, csupán résztvevő költő már a negyedik sorban cselekvővé formálja magát, s egyben az adott helyzetben a másik két szereplővel szembeni önállóságát is demonstrálja. Ezt a birtokos személyrag mögött megbúvó emberi viszonytal, illetőleg az egyes szám első személyre váltással érzékelteti. „A Bois-ban / kocsim az utat kereste.” S bár az eltévedés, az elhagyottság a kocsimban ülők közös tulajdona, mégis csupán a beszélőre vonatkozik, hogy: „Szomorú volt nagyon a lelkem.”

Az emlékezés lélektani alaphelyzete a második versszakban jelentésbővülés révén általános életértelmezéssé válik. A térenkívüliséget időnkívüliség követi: egyszerre érvé-

nyes a valóságos kocsizás múltideje, a közben elképzelt jövő, amely a múlt, s egyben az emlékezés jelene is. Az idősíkok átjátszanak egymásba, s abszolút értékkel csupán a sétaút jelölt, illetve az emlékezés jelöletlen ideje rendelkezik; ami a kettő között van, áttetsző, akár maga a képzelet. Ennek az egymásba áttűnő időnek versbeli megformálása Ady egész költészetében egyedülálló: „Hahó, kocsis: kis, fehér házba, / Amott, amott. Hahó. Repüljünk. / Hajts, hajts. A múltba, ifjuságba. / Ott. Látom. Jaj. Villamos élet.” A rövid, hiányos mondatok az emlékképek egymásutánjának intenzitását mutatják, azok részletezése nélkül: az áttételesség, e sorok időváltása pedig az emlékezés pillanatában problémátlannak, sőt vonzóknak érzett múlt utáni vágyakozást, amely lassan helyettesíti a Párizs iránt érzett korábbi vágyat, mint egyetlen megoldást az elszalasztott lehetőségek miatt feltámadt önvádak ellen. (3) A „fehér” jelző egyébként Ady sok más versében egyértelműen az ártatlanság, büntelenség szinonimája. Az utolsó előtti sor rezignált felismerése azonban nem tűri sem az illúziót, sem egyéb öncsalást: közösség csupán a nagy Babelben található; a megírás idejének emlékező jelene valóságos múlttá válik. Mindezt a két versszak lezárásaként, mint a szenttelen külvilág metaforája, a kocsis fűtörésze ellenpontozza.

*

Párizs 1909-ben ismételten előhívta Adyból az emlékező attitűdöt. Január első napjaiban ugyanis negyedik alkalommal érkezett meg a francia fővárosba, ahonnan 18-án ezt írta *Medve Miklósnénak*: „szomoruan, megérkezve üdvözlöm magukat. Miért is nem beszéltek le, hogy Párisba jöjtek. Valóságos poklot találtak itt az én nyomorék idegeim.” (4) Ezek a sorok adják háttérét és magyarázatát a „Megint Páris felé” című, több részből álló versnek, amely 1909. február 16-án jelent meg a Nyugatban, ahol egyes részei Páris, január 17., 18., 19., 20. dátumozással olvashatók, a befejező négy sorosnak itt még önálló címe is van. Utóbb ezt is elhagyta, hogy a keletkezés körülményeitől elválasztva, általános érvényűvé tegye.

Unt hegyek, kik maradtok
S élémkacagó völgyek.
Jaj, jaj, jaj,
Nincs akitől búcsúzzak
S akiket üdvözöljek.

Lelkemen elhagyott táj
S közelgő: feketén ül.
Jaj, jaj, jaj,
Oktalan minden ország,
Ha az ember megvéniül.

Rohanó vonatomból
Néha félve kinézek.
Jaj, jaj, jaj.
Öt év alatt vakult meg
Annyi látás, igézet.

Páris, Páris, mindjárt itt lesz,
Szépen, szerelmesen, lágyan,
Könnyesen és fiatalon
Valamikor hogy kívántam.

Hogy vigyáztam, hogy akartam,
Megindultan, vággyal telten,
Messze fényét, híres fényét
Önmagamtól irigyeltem.

Páris, Páris, mindjárt itt lesz,
De én mit akarok tőle?
Ni-ni-ni, már idelátszik
Fényköd-selymes szemfödője.

Fölcsillog az éges égig
Én Párisom csillogása.
Óh, más Páris, most érkezik
Te régi gyerkőcöd mása.

Sebzett száz kézzel fogdos össze
Száz nagy polip, valótlan emlék:
Mintha nagyon sokan lennének
S kergetnének egy bús estének.

Egek be zűrös a világ,
Be bús az este, ami jön,
Mintha ezredmagammal lennék
S mintha mégis
Nagyon-nagyon egyedül lennék.

Se terv, se kedv, se pénz, se asszony.
Álomporoktól zúg a fejem.
Nincs, ami Párisban marasszon.
Nincs, ami életben marasszon.

Már első olvasás után azonnal szembetűnő, hogy noha a cím megérkezés előtti időpon-
tot rögzít, a dátumok jobbára azt követő megírást jeleznek; téma és megörökítés ellenté-
te egyik összetevője tehát itt az emlékezésnek. Az utazás az első részversben is egyszer-
re valóságos és ugyanakkor virtuális, pontosabban nagyobb időléptékű, a rohanó vonat a
gyorsan fogyatkozó távolságot és az elillanó életéveket egyaránt maga mögött hagyja.
Világosan megfigyelhető egy másik, elsősorban versgeneráló ellentét is: az utazótól el-
marad a szülőföld, s közeleg hozzá a feloldás reményét sejtető, vágyott világ, csakhogy
sem a búcsú, sem az üdvözlés nem lehetséges. A harmadik sorokban ismétlődő indulat-
szavaknak kissé „festett vérzés”-jellegük van ugyan, de az egyes versszakok kezdete és
befejezése között mintegy bevezetik az utolsó sorokat, s ezzel átélhetővé teszik nyelvi és
gondolati üzenetüket. A vers egészében mind az elsődleges, mind a másodlagos emléke-
zés tetten érhető. Az első franciaországi látogatásra utaló sorok konklúziója („Öt év alatt
vakult meg / Annyi látás, ígézet”), a személyiség hiányérzeteiben változatlan, ám remé-
nyeiben megváltozott jelenlétét mutatja, míg a feketén közelgő lelki táj metaforájának
végzetes, elháríthatatlan, kikerülhetetlen határozója a versírás köztes időállapotában a
külső világra éppenúgy vonatkozik, mint az elhagyottra, s egyben öntudatlan, nyelvi em-
lékezés az előző vers „fehér” jelzőjére. Ez még akkor is igaz, ha egyébként a „teljes szín”
és a „teljes színtelenség” ellentéte általában is a rossz és a jó szembenállására utal. A má-
sodik részvers, amely közvetlenül a megérkezés előtti pillanatokban keletkezhetett, te-
matikai ellentét hordozója: az első két versszak emlékező gondtalansága élesen különbö-
zik a két utolsó kiábrándult jelenétől: a „Szépen, szerelmesen, lágyan, / Könnyesen és fi-
atalon” határozóival egy negatív értelmeket hordozó metaforikus szerkezet áll szemben:
„Fényköd-selymes szemfödője”. Hiába hívta egykor Brüll Adél Adyt azonosulásra, az il-
lúzió végképp szertefoszlott: öt év előtt az ironia, a távolságtartás, 1909-ben viszont a
kettős identitásválság gátolta ezt meg. („Óh, más Páris, most érkezik / Te régi gyerkőcöd
mása!”) A kétstrófás, harmadik részvers, amely egyébként nyelvi elemeiben, kifejezése-
iben nem oly sikerült, mint a többi, hiszen első versszakában kellemetlen hangzású ugyan
a sok e betű, a második versszak pedig innen, a 21. század elejéről kissé túlbeszéltnek
hat, tartalmi jelentőséggel bír; nem kétséges ugyanis, hogy Ady itt az elsők között fo-

galmazta meg azt az életérzést, amit később a nagyvárosok kényszerek és kétségek között élő költői, írói, művészei megörökítettek.

Mindezt meggyőzően bizonyítja a bravúros záródarab, a négysoros. Mint az előző, ez is jelen idejű ugyan, de valójában időközötti. Sem az odautazásra, sem az otlétre, sem az elutazásra önmagában nem vonatkozik. Létállapotot jelöl, s mint ilyen főleg a 20. század második felének zaklatott kiábrándultságát előlegezi meg. Négy sor, négy egyszerű kijelentés. Ezek egyre bővülő körökben, szoros gondolati egységben számlálják elő a lét hiányait, olyan következetesen és szervezeten, hogy egyszerűsítve bár, de a logikát felismerve és megtartva, az utolsó három sor helyett ezt is lehetne írni: se testi nyugalom, se életmód, se életcél. Az első mondat tagadószavainak fosztóértelme az állapotkarbantartó birtokoktól való távolságot örökíti meg. A személyes lét naponta kényszerűen megújított működését csupán a stimuláló és szedatív szerek biztosítják. A két utolsó sor egy-egy szóban különböző nyelvi struktúrája, a költői képek és a rím hiánya a végső és változtathatatlan gondolat műalkotásként még éppen elfogadható megfogalmazása. A körülményekre már nem tekintő kimondás, a nyomában mindig ott ólálkodó örökös elhallgatással magánál a műnél is fontosabbá vált. Amit, akár a versek további áradásával is titkon

Pózek nélkül, vallomásosan mutatja magát, csupán az értelemre figyelve, s evvel közelebb kerül a 20. század végének, a 21. század elejének versolvasójához. Különleges időszemlélete és időkezelése átmeneti jegyeket hordoz, létállapotokra emlékezik, amelyek maguk is időrejtő tulajdonságúak; az utókornak, amely ugyan formailag nem tanulhatott tőle, gondolatainak és létszemléletének bizonyos vonásait bizony ma is figyelembe kell vennie.

kell tartani, hiszen a fekete zongora fedele végképp lecsapódott... „Az ismétlés és emlékezés ugyanaz a mozgás, csak az irányuk ellentétes, mert amire az ember emlékezik, az volt, s ezt visszafelé csak megismétli; ezzel szemben a tulajdonképpeni ismétlés előre emlékezik. Ezért az ismétlés, már amennyiben lehetséges, boldoggá teszi az embert, az emlékezés viszont boldogtalanná, azon feltétel teljesülésével persze, hogy az ember időt szakít magának az életre, és nem arra törekszik, hogy már születése órájában ürügyet találjon arra, hogy magát az életből visszaopja (...)” – mondja Kierkegaard. (5)

*

Ez a két kis vers nem tartozik Ady Endre legismertebb művei közé. Ám ennek ellenére, vagy tán éppen azért, mert poétikailag la-

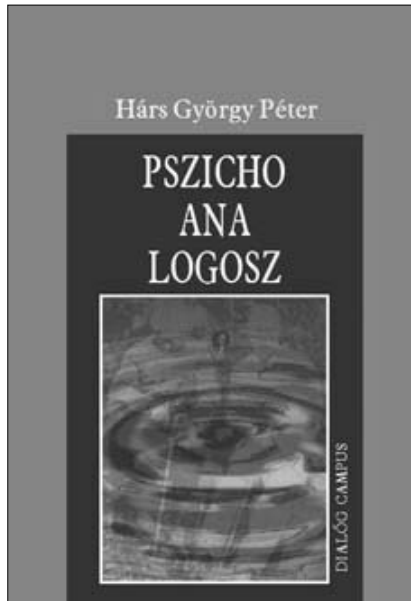
zábbak, felvillantanak egy olyan – más – vonást a költői arcon, amely eddig jobbra homályban maradt. E versekben ugyanis Adyt nem foglalkoztatta a kifejező modor (szembetűnő például az ismétlődő sorok elmaradása), személyiségben túli értéket nem kér számon, eszmét és ideológiát meg nem fogalmaz. Ezzel szemben pózek nélkül, vallomásosan mutatja magát, csupán az értelemre figyelve, s evvel közelebb kerül a 20. század végének, a 21. század elejének versolvasójához. Különleges időszemlélete és időkezelése átmeneti jegyeket hordoz, létállapotokra emlékezik, amelyek maguk is időrejtő tulajdonságúak; az utókornak, amely ugyan formailag nem tanulhatott tőle, gondolatainak és létszemléletének bizonyos vonásait bizony ma is figyelembe kell vennie.

Jegyzet

(1) Ha például a *Mátyás bolond diákja* című vers egyik sora a következő: „De néha, titkos éjeken”, nyilvánvaló a Vajda Jánosra utaló emlékezés, másfelől feltételezhető az „észak-fok, titok, idegenség” önértelmező, tehát személyiségkonstituáló, személyiségmegerősítő emlékezete is.

(2) Vitályos László (1998, sajtó alá rend., jegyz.): *Ady Endre levelezése. I. 1895–1907.* Akadémiai – Argumentum, Budapest. 102–103., 437–439.

- (3) A Bíró Lajosnak írt, előző jegyzetben idézett levélben a következő sorok olvashatók: „Mit akarok? Mi lesz velem [...] Magamat folyton elnyomom. Alkuszom az írásaimban, a napi életemben, a kenyéréret. S emel[lett] nincs nyugovásom, nincs eredményem...”
- (4) *Ady Endre levelezése. II. 1908–1919.* (2001) (Sajtó alá rend.: Hegyi Katalin, Vitályos László, jegyz.: Vitályos László.) Akadémiai–Argumentum, Budapest. 140., 431.
- (5) Kierkegaard, Soren Aabye (1993): *Az ismétlés.* Ictus, Budapest. 7.

A Dialóg Campus Kiadó könyveiből

„Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy.”

Az ,Új versek' fogadtatásáról

Ady a maga létének-fontosságának igazolását mindvégig a körötte zúgó viharban találja meg, az 1906 januári vitára azonban nem találunk más magyarázatot, mint azt, hogy sértő megjegyzéseivel a lehető legnagyobb közfigyelmet akarja kiváltani – és e nézőpontból vizsgálva a dolgokat az „értelmetlen” provokáció jó néhány további mozzanattal együtt koherens szerkezetbe rendeződik.

1 906 január végén Ady Endre, amikor – számításai szerint – már egy hetet sem kell várnia az ,Új versek' megjelenésére, két olyan irodalmi tárgyú cikket is közöl, amelyben a cím által ígért témáról viszonylag kevesebb szó esik. A Budapesti Naplóban január 25-én *Ignotus* ,Olvasás közben' című gyűjteményes munkáját ismerteti, három nap múlva pedig saját kötetét ajánlja, valójában mindkét alkalommal főként vagdal kozik, a műfajból adódóan behatárolt színvonalon. *Ignotus* kiválóságával kontrasztban Ady pátriája, Szilágy vármegye műveletlen, besúgásra termett (?), mások elveszejtésére rendelt monolitiként jelenik meg egy homályos, de főként sértőnek látszó példázatban: „Lakik benne valami kétszázezer ember. Akad közöttük néhány derék idea-faló lélek is. Nem merném közülrök háromnak elmondani, hogy ki e Vasálarc [ti. *Ignotus*]. Az intellektuális kultúra magyar hívői az első keresztények sorsára jutottak. Szomorú és lopott életet élnek. Zsoltáiraikat katakombákban éneklük. Róma hazafias kémei settenkednek a hátuk mögött. Mi lenne, ha egyszer én eldicsekednék nemes Szilágy vármegyében a magyar irodalom *Ignotus*ával?” Ady *Gyulai Pált*, *Riedl Frigvest*, *Baksay Sándort* előnytelen összehasonlításokban szerepelteti, *Arany Jánost* „a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának” nevezi, de mindenekelőtt a magyar haza elmaradottságát bizonyítja nehezen szétszálazható szillogizmusokkal. E föld mindenkori jellemzője „a lázadás a betű ellen”, ideálja Mokány Berci, a Nyugatot járt magyarok sorsa a „visszahülyülés” vagy a rejtőzködés; itt még a halála után is rohad az ember, mert a hamvasztást sem engedélyezik. (1) Az intenció még karakteresebb az ,Új versek'-ről szóló okfejtésben, ahol szinte minden az itthoni reménytelenség sugalmazásának rendelődik alá: „Egyazon erő űz el a Duna tájáról, ami a magyar parasztot. Menni, menni akárhova, mert itthon rossz. A Caronia utasai kenyér céljából bujdosnak el, s a magamfélék valamiért, ami ez országból jobban hiányzik a kenyérnél is. Az ispán-uralom nem tűri a gyomorkorgást, s nem tűri a lélek éhségét. Az irodalomban is csak a béresgazda-individuumoknak szabad élniök. Új lélek és új hang szinte olyan bűn, mint 13-ad részért nem aratni. Ispán-rendszert csináltak a magyar grófok mindenütt. A feudális uralomnak van irodalmi kirendeltsége is. És minden rendű tanyán a nagyúri istenséget kell imádni. Engedelmeskedni kell az ispáni botoknak. Béresgazda vagy cseléd türetik meg. De konvenció van a veszedelmes szegénylegényekkel. Parlamentet, irodalmat, művészetet, tudományt, vármegyét s bármit

tessék nézni: módosult, de hű képe a régi Magyarországnak. Urak, ispánok, béresgazdák, cselédek, jobbágyok és szegénylegények élnek itt.” (2)

Szilágy megye természetesen találva érzi magát, s az elkövetkező hetekben előbb a zilahi Független Újságban, majd a Szilágyságban – sok személyes elemmel vegyítve – vitacikknek jelennek meg Ady nézeteiről. (3) A kritikai kiadás vonatkozó magyarázata szerint e polémiával új fázis kezdődik a magyar szellemi életben: az Ignotusról szóló cikk után indul meg „Ady ellen a függetlenségi nacionalista és konzervatív sajtó részéről az a széleskörű hajsza, mely az ‚Új versek‘ megjelenése után még jobban felerősödik, és kezdetét jelenti a még Ady halála után is tartó nagy Ady-pernek”; (4) ugyanez a koncepció tér vissza *Vezér Erzsébet* Ady-könyvében, a Szilágy megyei „szánalmasan provinciális vita” némi rásegítéssel itt is „az első nagy támadás”-ként, az ‚Új versek‘ által kiváltott összecsapások bevezető szakaszaként jelenik meg. (5)

A következtetés, miszerint az Ady-ellenes egységfront szinte azonnal megképződik, első hallásra logikusnak tűnik – s nyilván az 1948 utáni hosszú korszak kultúrpolitikája önön legitimációját ilyesféle felfedezésekben találhatta meg –, ráadásul a Független Újságnak szóló válaszcikkben maga Ady is oly plasztikusan ábrázolja a „széleskörű hajsza” kibontakozását: „Vidéki lapok pizskolódo cikkekre méltatnak Kolozsvárott, Debrecenben, Pozsonyban, Nagyváradon, Aradon s másutt. Budapesti zuglapok külön rovatban próbálnak hajszozni.” A filológiai feltárások azonban mindmáig nem jutottak nyomára ezeknek a korai „pizskolódo cikke”-nek, feltehetőleg nem is íródtak meg, s őket emlegetve Ady pusztán a retorikai bővítés eszközét alkalmazza; válaszanak egészében vett izgatottsága, s azután a túlzások is eredendő óvatosságra intik az értelmezőt: „Elhagyom ezt az országot, hogy soha vissza ne térjek” – mondja, később pedig kijelenti, hogy őt „Pontius Pilátus, a római pápa, a dalai láma, a koalíció és senki a világon” nem korlátozhatja esztétikai ítéleteiben, szóval érződik, hogy az acélhegyű toll itt kissé megszaladt. (6)

Közvetlenül az Ignotus-kritika nyomán tehát nem indul meg Ady ellen sem „függetlenségi nacionalista”, sem „konzervatív” oldalról „széleskörű hajsza”, már csak azért sem, mert a Szilágy című hetilapban Ady pártfogói fogalmazzák meg a véleményüket: egyikőjük *Giczei Diószeghy Mór* érkávási református lelkész – Érkávás csak néhány kilométerre van Érmindszenttől, s „Móric bácsi” korábban is megértőleg próbálta csillapítani Ady különböző konfliktusait (7) –, a másik *Both István*, a lap szerkesztője, aki a zilahi kollégiumban magyartanára és az utolsó évben osztályfőnöke volt Adynak. Both személyes érintettség okán sem érdekelt az ügy elmergesítésében: a polémia során Ady ellenfelei felemlégetik, hogy a költő első párizsi útjához éppen az »elmaradott« Szilágy vármegyétől kapott 600 korona ösztöndíjat – s az erre vonatkozó indítványnak Both István volt az egyik aláírója. Mindazonáltal Both István később sem érzi úgy, hogy haragudnia kellene Adyra: lapja másodközlésben hozza az ‚Új versek‘ dicséző kritikáit (8), „a »Szilágy« legkiválóbb Bandíjáról és az ő legkiválóbb kötetéről”, vagyis ‚Az Illés szekerén‘-ről 1909-ben már saját maga ír, megjegyezvén, hogy az Ady részéről megesett ama korábbi „kemény véleménynyilvánítások”-at és „röpke megjegyzések”-et csakis a szeretet és a javító szándék motiválhatta (9), de Both Trianon után, Magyarországra áttelepülve is meleg hangon emlékezik zseniális diákjára (10) vagy ahogy korábban emlegette, a „korhely eminens”-re, akivel szemben mindösszesen az a kifogás hozható fel, hogy túlzó bírálói megnyilvánulásaival már az önképzőben is elvette a többiek kedvét a versírástól. (11)

*

Ha az írói életrajz tágabb összefüggéseit vesszük szemügyre, nehezen érthető, hogy Ady miért akarja maga körül mindenáron kielezní a helyzetet éppen akkor, amikor rettenetesen elfoglalt (hiszen újságíróként a Budapesti Napló mellett a Fejérváry-kormány mellett működő darabont sajtóirodának is dolgozik), amikor kimerült és rossz idegállapotban van, s amikor – ezzel mai elképzeléseinket vetítjük vissza – első „komoly” ver-

seskötetének megjelentetésére készül. Ady persze a maga létének-fontosságának igazolását mindvégig a körötte zúgó viharban találja meg, az 1906 januári vitára azonban nem találunk más magyarázatot, mint azt, hogy sértő megjegyzéseivel a lehető legnagyobb közfigyelmet akarja kiváltani – és e nézőpontból vizsgálva a dolgokat az „értelmetlen” provokáció jó néhány további mozzanattal együtt koherens szerkezetbe rendeződik. (12)

Egészen pontosan úgy fogalmazhatnánk, hogy Ady intenciója eredendően az „Új versek” körüli reakciók polarizálása lehetett. Ez a megosztó szándék már 1905 októberében, a kötet előfizetési felhívásához fűzött, s minden bizonnyal Ady közreműködésével íródott hírlapi reklámszövegben is megjelenik: „A könyv Ady Endre új verseinek javát foglalja magában, olyan verseket, amelyek közül egy sem jelent meg úgy, hogy általános érdeklődés, irodalmi vélekedések, művészi felfogások összemérése ne kísérte volna. Maga a könyv pedig semmiképpen sem sorozódhatik be majd egyszerűen napirendre térni: *újra* el kell olvasni őket, kritizálni kell őket, lelkesedni értük – vagy felháborodni rajtuk.” (13) Aztán a fentebb tárgyalt, január végi cikkekben a modern irodalom kérdésköre kombattáns közéleti tematikával kapcsolódik össze,

---

Soha nem fogjuk megtudni, hogy az 'Új versek' megjelenése mekkora figyelmet vívott ki, de „annál” valószínűleg kisebbet. A nagy trouvaille akkor következett volna be, ha az Ady által elhelyezett dinamitrudacsok hatására országos polémia robban ki modernnek és ellenfeleik között. Ha Ignótus A Hétben továbbgondolja az Ady által írtakat... ha Both István nem szereti annyira volt tanítványát... a lomha magyar közönség csak úgy rohant volna a könyvesboltokba (de talán még ekkor sem rohant volna).

---

mi több, az „Új versek” „ismertetőjét” zárva Ady még fel is szólítja (képzelt) ellenfeleit, rajta, támadják meg, verjék el rajta a port: „Úgy érzem s bátran vallom, hogy az európai magyar lelkének a szószólója vagyok. (...) Újak a vágyaim, új a sirásom, új a mámorom, új az örömöm. Mindezért megérdemlem, hogy agyonüssenek. Szívesen s mosolyogva várom testemmel az ütést. Lelkem a felkerekedett lelkek között van s – nincsen itt.” (14)

Azután megindul a vita főváros és vidék ellentétéről, elmaradottságról és progresszióról, hazaszeretetről és magyarszidásról, s a fejleményeket Ady a maga válaszában (15) elégtétellel nyugtázza: „A támadásokat megszoktam. Nyilván: vagyok valaki.” Majd újólág bombasztikus kijelentéseket vonultat fel, például: „A politika piszkos árját borzongva nézem. Ennek az országnak gazdaságban és kultúrában kell erősödnie. Akik

nem ezt vallják; igenis Mokány Bercik”; illetve: „Jobb magyar vagyok minden honhaza-finál. A magyar Geniusz igájába fogtam magam, s amit csinállok, arra büszke vagyok.” De Ady reflektál a 600 koronás támogatás ügyére is, „Pfuj, pfuj, pfuj. Utálat erről írni” – mondja, s ha csak sejtené, hogy a Független Újság cikke „az összeg felhányásával a vármegye hangulatának adott kifejezést”, visszafizetné a pénzt, bár állítása szerint „a Mokány Bercik Magyarországának hősei egy stikli után, amelyet valamely vármegyeházán elkövettek, ezeket banketteznek el”, és így tovább. A példázatos beszédmód és a szándékos homály persze már eleve lehetetlenné teszi az olyan kérdések tisztázását, mint hogy ki a nagyobb Mokány Berci, hogy nehéz-e „a magyar Geniusz igája”, hogy milyen a hangulat a megyeházán, vagy, visszaulva a polémia genezisére: hogy „a feudális uralomnak” tényleg van-e „irodalmi kirendeltsége”, s hogy valóban „minden rendű tanyán” „a nagyúri istenséget” kell-e imádni. (16) Mindazonáltal a lényeg – szerintünk – nem itt van. A lényeg kis döccenéssel az országos (mi már tudjuk: nem létező) „hajsza” emlegetése után található: Ady a már emóciókkal telítődött figyelmet megpróbálja kötetére fókuszálni: „Semmi ez. Még ezután jön a java. Én nem leszek jámborabb, mint újságíró.

Aztán igen merész verskötetemet pénteken küldözgeti szét a kiadóm”; s a válaszcikk második felében a Független Újságot e régi-új tematikai elem előtérbe helyezésével tovább provokálja: „Figyelmeztetem, hogy ehhez [a „bántás”-ra] még több alkalmat nyer rövidesen. Új kötetemre egy sereg éhes, irigy és tehetetlen bácsi fog ráfortyanni. Nagy kéj lesz ez, s alig várom.” (17)

*

A reklám világában azt a technikát, amellyel egy termék perifériáján gyorsan terjedő hírek, jól adagolt információk segítségével közérdeklődést keltenek, majd ezt az adott termék eladásának fokozására használják fel, a gerilla-marketing egyik fajtájaként tartják számon. A médiafigyelem társadalmi vagy erkölcsi szempontok bevonásával még tovább fokozható, ám fontos, hogy a „kampányban” az adott terméktől vagy cégtől függetlennek látszó személyek szólaljanak meg, hiszen a siker javarészt a „szakértői” pozíció által generált hitelességben rejlik. A gerilla-marketing ekként pontos tervezést feltételez, ám siker esetén – mivel szinte ingyen van – nem csak kifizetődő, de nagy trouvaille is, vagy, ahogy Ady Endre mondja: „nagy kéj”.

Ha bejönnek a számítások, abban a városrészben, ahol száz évvel ezelőtt a Budapesti Napló szerkesztősége volt, és ahol Ady hónapos szobákban lakott, és ahol ma a Kárpát-medence egyik legnagyobb pénzügyi központja található, vagyis a Váci-körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) és a Duna-part közötti területen; szóval, ha sikerül a kampány, és dől a lé, a zseton, a zsé: a marketingtanoncok elasztikus gumiszalaggal megerősített, kissé felhajló orrú, márkás cipőjükben leszaladnak az egyik közeli exkluzív borkereskedésbe, vagy leküldik a titkárnőt, és ön-ünneplés céljára drága bort vesznek. A borkereskedésben a pincébe nem lehet lemenni, ezért megkérdezik tőlük, milyen kategóriáról lenne szó. Azt mondják, harmincöt-negyven. Ilyenkor felhoznak egy jobb bort, kicsit várni kell, mert még rá kell tenni a pókhálót és a negyvenezres árcímkét. A karbantartóknál, mind régi tefusok, akadnak rongyok is – az egyik törülközőn még kiolvasható: 1. sz. Autóközlekedési Vállalat, Tüköry u. 3. –, a palackokat ezzel koszítják. De ezt a ficsúrok nem tudják. Fent aztán ünneplés van, utána prostituáltat rendelnek, otthonra, „No extra”, mondják a gyakorlottabbak már kérdés nélkül is a dispatcher-nek a telefonban.

„Cukorra légy, hárson virág” – mondta Ady Endre.

*

Azok a kortársak, akik közelről figyelhették az „Új versek” fogadtatását, lényegében egyetértenek abban, hogy a kötet kezdetben újságírói-kávéházi körökben vívott ki érdeklődést. (18) Külön tanulmányt érdemelne azonban annak elemzése, hogy e jeles szerzők – visszatekintve – milyen koncepciókkal kívánják Ady színrelépésének a jelentőségét fokozni. *Révész Béla* „monumentális képet” fest: „A próféta hírnökei után fölromlott maga a próféta”, s „alig kezdte meg Ady a munkáját, hívők, rajongók, testvérharcosok álltak mellette; majdnem mind fiatalok, ám ez a fiatalság nagyot és szépet jelentett; pompás erjú írók és költők, akiket büszke munkára sugallt Ady zsenije, ifjú tudósok, modern politikusok, reformer festők, akik érezték, hogy Ady költészete az egyetemesség végleteit karolja, és a tényleges ifjúság, diákság, olvasó hivatalnokok, föltörő munkásproletárok, akik tanultan várták a maguk emberét” (19); *Böloni György* szerint „Ady megtalálta megértőit és híveit az uralkodó osztályok keretein kívül állókban és azokban, akiket bent osztályukban annak elavult ízlése és irodalmisága semmiképp nem elégitett ki. Egy modern Magyarország nem látható sehol, de sokan vannak a nyugtalanok, álmodozók, elégedetlenek, akik egyszerre az ő emberüket sejtik meg Adyban és így Ady a formálódásban lévő új magyar szellemi generáció vezére lesz.” (20) *Schöpflin Aladár* Ady-könyve szerint az „Új versek” „úgy hatott, mint egy riasztó kiáltás”, amelytől fokozatosan mozgásba jött az irodalmi élet, ám „Ez a mozgás egyelőre még nem vetett széles gyűrűket.” (21)

Soha nem fogjuk megtudni, hogy az ‚Új versek‘ megjelenése mekkora figyelmet vívott ki, de ‚annál‘ valószínűleg kisebbet. A nagy trüvaille akkor következett volna be, ha az Ady által elhelyezett dinamitrudacsok hatására országos polémia robban ki a modernnek és ellenfeleik között. Ha Ignóus A Hétben továbbgondolja az Ady által írtakat... ha Both István nem szereti annyira volt tanítványát... a lomha magyar közönség csak úgy rohant volna a könyvesboltokba (de talán még ekkor sem rohant volna).

Ám az ‚Új versek‘-ről így is napvilágot lát legalább három tucat kritika, s ezeknek túlnyomó része a magasztalás regisztereit szóltatja meg. Hogyan állíthatjuk azt, hogy az ‚Új versek‘ megjelenését csak kevesen vették észre?

Véleményünk szerint ezek a kritikák nem a kötet iránt megnyilvánuló széles érdeklődést tükrözik, többségükben még a reklámkampány részét képezik: kihívóak, fenntartás nélkül halmozzák a dicséreteket, módszertanuk sem túl kifinomult, hiszen a verseket gyakran prózai átírással hozzák, az olvasókat viszont állásfoglalásra készítik. „Az ő verseit mohó gyönyörűséggel olvassák a magyar modernnek, és fogcsikorgató ellenkezéssel a szívós maradiak” – állapítja meg *Juhász Gyula*; „Rajongani kell érte, vagy mérhetetlenül gyűlölni. Középut nincs. Kívülről kell megtanulni minden sorát, vagy tűzbe vetni a versét. Langyos szavakkal nem lehet beszélni róla. Mert Ady Endre nagy ember. Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy. Kis emberekért nem szoktunk rajongani és kis embereket nem szoktunk nagyon gyűlölni” – adja meg a paramétereket *Hegedüs-Bite Gyula*; *Grósz Henrik* szerint „Ady Endre talány lesz azoknak, akik a költészetet a maguk nyárspolgári érzései kifejezésének tartják, de megváltás az új embereknek, akik már ma érzik lelkükben azokat az eljövendő időket, amelyek majd felszabadítják az embert a rabság alól, amelyben ma az előítéletek és elfogultságok egész raja tartja”; „Olvasom Ady Endre kritikáit. Hallgatom az érte rajongók dítirambusait és látom ellenfeleink, meg nem értőink, lekicsinylőink hatalmas csapatát. Nagy poéta az, akinek nótája ilyen egymással tusakodó kritikai csapatot tud a fórumra csalni” – kezdi tárcáját *Nagy Mihály*, s az egyszeri olvasó miért is kételkedne állításainak »életes« igazában?; *Mohácsi Jenő* túlbonyolított gondolatmenete szerint Adyt még kevesen ismerik, de már sokan gyűlölik, erre nagyon büszke lehet, ám néhányan már rajonganak érte, erre viszont nem kell büszkének lennie, mert ez természetes stb; *Neményi Erzsébet* A Hétben már előre bejelenti, hogy „súlyos hazátlanság, hűtlenség és ki tudja micsodaság vádjai” szállnak majd a költőre, vagyis üldözni fogják, de ha lehet, szerinte inkább mégse üldözzék. (22) Olyan ez, mintha valaki megadta volna a kulcsszavakat és magára hagyta volna a referenseket – igen megadhatta, mert a kritikák jelentős hányadát Ady szimpatizánsai és a Budapesti Naplónál dolgozó kollégái írják meg.

A Budapesti Napló példányai alapján, illetve írói lexikonok és megbízható szakmunkák jegyzetanyaga segítségével (23) a következőképpen rekonstruálhatjuk Adyunk és recenzenseinek kapcsolatrendszerét: amikor *Szini Gyula* 1905 októberében a Figyelő hasábjain elsőként üdvözli Ady újabb verseit, minden bizonnyal már eldöntött tény, hogy a Budapesti Naplóhoz szerződik, Adyról – álnéven – a Pesti Naplóba is ő ír. *Fenyő Miksa* a Figyelő időszakából már biztosan ismeri Adyt; *Biró Lajos* köztudottan a leghűségesebb barát, Adyval egy ideig együtt is laknak, mellesleg *Biró* a Budapesti Napló szerkesztője. *Hegedüs-Bite Gyula* a lap rendőrségi tudósítója (és lírikusa), tárcája két dunántúli újságban is megjelenik. *Neményi Erzsébet*, *Békéssy Imre*, *Csáth Géza*, *Kemény Simon*, *Mohácsi Jenő* a Budapesti Napló munkatársa, *Juhász Gyulától* verseket közöl a lap. *Szentmiklósi József* bejáratos a szerkesztőségbe, de Adyt még vidéki újságíróként ismerhette meg. A Népszava kritikusanak, *Grósz Henrik*nek a jóindulata sem lehet kétséges, hiszen Ady 1906 elejétől már ennek az orgánumnak is dolgozik. A Huszadik Század két kritikát is közöl; *Jász Oszkár* maga is publikál a Budapesti Naplóban, de Ady kötetét *Kunfi Zsigmond* adja a felkért kritikus, a temesvári *Bürger Ernő* kezébe (Kunfi később bejáratos lesz a Három Holló Ady-szeparéjába). Révész Béla, a Jövendőnek szánt kritika írója már

ez idő tájt is Ady bizalmasa; *Hevesi Sándor* Ady barátja, *Nagy Mihály* a költő váradi rajongó híve, s az 'Új versek'-et két helyi lapban is népszerűsíti – Nagy Mihály ír a Budapesti Naplónak is, noha Adyval való személyes megismerkedése inkább 1906 utánra tehető. Végül *Székelly Artúr* 1906-ban még nyolcadik gimnazista, aki kritikájával házalva a költőt is megkeresi.

Ha levonjuk a levonandókat, s a kollégák szuperlatívuszait, éreznünk kell, hogy az 'Új versek' nagyon kevés valódi figyelmet generál. Körülbelül annyit, amennyit egy olyan szerző vívhat ki magának, akinek nincs biztos kiadói hátszaga, aki nem kötődik egyetlen befolyásos irodalmi társasághoz, hetilaphoz vagy színházhoz sem, s aki a fővárosban most debütál (*Kabos Edének*, Ady szerkesztőjének köszönhető, hogy a Pallas Rt., amelynek Honvéd utcai székházában készül a Budapesti Napló, egyáltalán vállalja a kiadással járó kockázatot). (24) Különbözik pedig minden úgy történik, ahogy történni szokott, a „függetlenek” közül Schöpflin Aladár szikár tárgyilagossággal teszi mérlegre az 'Új versek'-et a Vasárnapi Újságban – és nincs elragadtatva –, *Hatvany Lajos*, aki akkor még szintén nem Ady-rajongó, a Huszadik Században fanyalog, végül a Budapesti Szemle is a szokásos másfél éves késéssel közli elutasító, de nem ellenséges bírálatát.

Mindemellett van még egy sejtésünk. 1905-ben, *Osvát Ernő* Figyelőjében lát napvilágot Ady első budapesti időszakának legfontosabb önvallomása, az 'Ismeretlen Korvinkódex margójára' című esszé, amely az 1906 január végi két cikkel egyetemben (mindig ide jutunk vissza) a mai olvasó számára az európai magyarok távlatos hivatásáról és egyben tragikus sorsáról szóló okfejtésként értelmeződik. (Némi felszínes malíciával színezzve: miként a régi álmoskönyvek szerint libasültet enni jó, úgy ispánt, gróft szidalmazni progresszív gondolkodásra vall.) Ám amikor Ady 1905–1906-ban a vármegyéket karikírozza és az agrárius Magyarországot kárhoztatja, valamint a vidéket a grófok alkotta ispán-rendszer terrénumaként aposztrofálja, az innen való kivándorlásban látva az egyetlen megoldást, valójában egészen konkrét, aktuálpolitikai témákra reflektál, s kenyéradó lapjának, a Budapesti Naplónak más újságokéval összetéveszthetetlen darabont retorikáját alkalmazza. A korabeli olvasó ezt minden bizonnyal érzékeli, de nyilván nem függetlenítheti magát attól sem, hogy Ady ugar-versei (és ha belegondolunk: tulajdonképpen a Párizs-versek is ugar-versek, csak a másik oldalról nézve) a vezető darabont újság vasárnapi számainak címlapján, a vezércikkkel társítva jelennek meg, s e vezércikkek időnként egészen bizarr, elidegenítő tematikát vonultatnak fel. (25)

Szóval kérdéses, hogy ez a meglehetősen furcsa, felfokozott emóciókban bővelkedő kontextus – amely idővel kiüresedvén egyszerűen levált az Ady-költészettről – használta az 'Új versek' fogadtatásának. Az irodalmi köröktől távolabb élő, nem beavatott olvasók érzéseit legpontosabban talán *Ady Lajos* idézi fel: „A május [valójában február] elejére megjelent kötetnek volt ugyan lármája, s itt-ott extatikus jelzőkben magasztalta egy-egy hírlapi cikk (valamelyik Ady-hívő buzgalmából), ám a láрма, mit a kötet keltett, záj és vásári és éppen ezért sokakban ellenérzést keltő volt. Mindenesetre: a kötet nem jelentett »irodalmi eseményt«, amint Bandi és legközvetlenebb barátai várták volna, másfelől pedig a koalíciós politikai konjunktúra egy pár irodalmi lovagja, ha nem is komoly és boncoló kritikában, de olcsó viccekkel és csipkelődéssel keményen nekitámadt a kötetnek.” (26)

Rengeteg dologról kellene még beszélünk. Erős kritikával kell olvasnunk a Lédának szóló Ady-leveleket is, hiszen a költő az ellene irányuló invectívák súlyosságát helyütt is eltúlozza, talán így próbálja magát fontos embernek beállítani, talán így próbál némi megértést (együttérzést) kikönyörögni. De ugyanezen, empátiáért folyamodó technika előkerül 1908 januárjában is, midőn már sorra jelennek meg a 'Vér és arany' kötetét népszerűsítő írások: „Magát láttam, magáról képzelődtem s nagyon szenvedtem. És láttam az életem világosan és átkozódtam. Egyébként is olyan vagyok, mint egy üldözött vad. Az Ignotus kritikája megvadította az ellenségeimet. Ugy bántanak, úgy marnak, hogy ret-

tenetes” – hangzik az egyik lamentáció részlete. (27) Ady itt arra az Ignótus-szövegre utal, amellyel Ignótus az Ady-versek érthetlenségére vonatkozó szórványos megjegyzéseket kívánta semlegesíteni – ebben szerepel az elhíresült mondat: „Akasszanak fel, ha értem” –, ám bizonyossággal állíthatjuk, hogy még ennek hatására sem tör ki jelentékenyebb sajtóvihar; a Görcsöni Dénes álnéven író *Friedreich István* az egyetlen publicista, aki ez idő tájt Adyt és a nyugatosokat elszánt rendszerességgel támadja. (28)

De 1908 nyarától már kezd kibontakozni A Holnap-vita, s a Holnaposok megható ragaszkodással veszik körül Adyt, aki majd a Duk-duk affér során durván lerázza magáról „a kis népszerűsítőket”-et. De megsérti Ignótust és Hatvanyt is, s azonnal a közfigyelem centrumában találja magát: áruálás, meghasonlás, belső ellentétek, ezek most az új kulcsszavak, és már a következő kötet is megjelenésre vár. „Duk-duk” – szlogennek is kitévő, primitív és rejtélyes, és mindenki azt képzel mögé, amit akar: „Use Your Illusion”. Ez a kampány nem várt sikert hozott.

*

Bob Dylan írja önéletrajzi emlékezéseinek nemrégiben megjelent első kötetében, hogy dalt írni akárhol lehet, de segít, ha már mozgásban van az ember (29) – úton, sínen, vízben és a levegőben, akkor könnyebben kapcsolja az ötödik sebességet. Már majdnem kézszen voltam ezzel a szöveggel, gondoltam, a végére mégis írnom kellene valamit erről az egész magyar-szidásról, merthogy, persze, azt hisszük, hogy a többi ország mind elsősorú, csak a miénkről gondoljuk azt, hogy a lelkek temetője. Pedig minden ország kicsinyes és követelődző, érdekérvényesítő terep. Úgyis utaznom kell, mondtam, majd átgondolom a vonaton.

---

*Éljen a csend. Éljen a
reménytelenség. Él a magyar
ugar. Él Ady Endre.*

Odafelé általános iskolások ültek a fülkében, a gyerekekkel nem volt semmi baj, csak a kísérő tanárokkal, a gyerekek tudomásul vették, hogy tömeg van, a tanárok hisztiztek és affektálva így beszéltek: „Ez mind fel akar szállni? Leszakad a vonat. Szinte tudtam. Felejtsetek el!” – és nem engedték tovább az utasokat. Később a gyerekeket heccelték, csicskáltatták őket, hogy lázadjanak, aztán bratyiztak velük, végül újra megalázták őket. Visszafelé szakközépiskolásokkal utaztam, ők ilyeneket mondtak: „Eszed legyen, ne étvágyad”, „Ne szólj bele, nem telefon.” Erről a sógoraim jutottak az eszembe, akiknek kocsmája van és a kocsmá mellett kerti gipszöntvényeket árulnak (na jó, kerti törpéket árulnak egészen pontosan, nekem is adtak egy csákányosat, tegyem ki a szőlőbe), nekik meg az a kedvenc szórakozásuk, hogy mennek az Alfa Romeóval, és amikor valaki előzni kezd jó messzire a szembejövő sávban, rátaposnak a gázra, mondhatni, kapcsolják az ötödik sebességet – mindenki megpróbál némi izgalmat lopni az életébe, ahogy lehet... Aztán a vonaton a szakközepesek meghallgatták az összes csengőhangot és átvizsgálták a memóriakártyáikat, csodálkoztak, hogyan is férhet fel annyi hang és kép („Sound and Vision”) ilyen kicsi helyre; unatkozni kezdtek, és a farkánál fogva egy fekete gumipatkányt forgattak a fejük felett, majd lekallerezték a kalauzt, és beszóltak neki: „Ne fűtyülj, nem fazék.” A kalauz bejött és ordított: „Vedd le a lábad, mert meggyógyítom!”, erre a szemébe vakuztak.

Azt akartam mondani, vigyázni kell a magyar-szidással, a haza olyan, mint egy arche-típus, benne él az emberben. Nem sokat lehet ellene tenni. Semmit. Felnőtt ember megpróbál vele együtt élni, mint egy elháríthatatlan természeti katasztrófával.

De ezt még a múlt héten gondoltam.

Aztán átmentem egy másik kocsi-ba, ahol mindenki csendben volt. Ültek a fülkékben reménytelenül. Később átjött a kalauz is, a folyosón beszélgetett más vasutasokkal, mondta, rájuk zárta az ajtót, s hogy szerinte az elektromos sokkolónak ma már olyan alapvető munkaeszköznek kéne lennie, mint régen a tárcsa vagy a jelzőfény volt. Kü-

lönben is, ő 58-as, 77-ben kezdte az ipart, abba akarja hagyni, mert nem bírja a lába. Érteni véltem Adyt a tapintható önvészítés állapotában. (Neki iszonyú bütykei voltak, és hogy ezeket eltakarja, széles flanelnadrágot hordott, mint *Latzin Norbert* a Bergendyzenekarból.) Érdeklődést kelteni, megosztani, sőt dörzsölni a sebekbe. Palira venni és átvérni mindenkit, akit lehet. Sika, kasza, léc, lelépni Párizsba. Mert ott várja Léda, az ő kisvárosi démonja és dadusa, aki mindennap megmondja, mit csináljanak, amolyan puha és anyus. A Dodó meg az ő legjobb barátja. Legalábbis így képzelte. Még ki se nyitotta a bőröndjét, és már bajban volt.

Éljen a csend. Éljen a reménytelenség. Él a magyar ugar. Él Ady Andre.

Jegyzet

- (1) Ady Andre (1906): *Ignotus* könyve. Budapesti Napló, január 25. In: Ady Andre *Összes prózai művei*. Újságcikkek, tanulmányok VII., Kispéter András – Varga József (szerk., 1968): Akadémiai, Budapest. 105–107.
- (2) Ady Andre (1968): Író a könyvről. Új versek, Budapesti Napló, 1906. január 28. In: *AEÖPM*, VII., 111–112.
- (3) *AEÖPM* VII., 1968, 390–405.
- (4) *AEÖPM* VII., 1968, 377.
- (5) Vezér Erzsébet (1977): *Ady Andre élete és pályája*. Gondolat, Budapest. 170., 164–169., ill. Seneca (1997); Budapest. 109., 104–108. (A kötetet előző „dühös hírlapi támadások zuhatagá”-ra vonatkozó kitétel korai előfordulását lásd. Ady Lajos [1923]: *Ady Andre*. Amicus, Budapest. 113.)
- (6) Ady Andre (1906) Válasza. Szilágy, február 8. In: *AEÖPM*, VII. (1968) 123–125.
- (7) Kovalovszky Miklós (szerk., 1961): *Emlékezések Ady Endréről I.* Akadémiai, Budapest. 66–67.
- (8) V.ö. Koczkás Sándor (szerk., 1988): *Ady Andre összes versei II.* Akadémiai, Budapest. 248., 263–264.
- (9) Both István (1909): *Ady Andre legújabb versei*. Az Illés szekerén, Szilágy, február 4., 1–3., i. h. 1., 2.
- (10) Both István: *Emlékezések Adyra*. Bevezetés In: Dóczy Jenő – Földessy Gyula (szerk., 1925): *Ady-Múzeum II.* Athenaeum, Budapest. 151–158.
- (11) *EmlAE I.*, 1961, 400.
- (12) Érdekesként jegyezzük meg, hogy az Ignotusról szóló cikket – talán elszólásként – Vezér Erzsébet is „provokáció”-nak minősíti (1977. 164.).
- (13) Név nélkül (1905): Ady Andre új versei, Budapesti Napló, október 22. In: *AEÖV*, II., 1988. 231–232., i. h. 231.
- (14) *AEÖPM* VII., 1968, 112.
- (15) *AEÖPM* VII., 1968, 123–125.
- (16) *AEÖPM* VII., 1968, 111.
- (17) *AEÖPM* VII., 1968, 123., 124.
- (18) Révész Béla (1922): *Ady Andre életéről, verseiről, jelleméről*. Kner, Gyoma. 47–48. Bölöni György (1955): *Az igazi Ady*. [1934] Magvető, Budapest. 58. Schöpflin Aladár (2005): *Ady Andre*. [1934] Polis, Kolozsvár. 82–83.
- (19) Révész, 1922, 49., 51.
- (20) Bölöni, 1955, 58.
- (21) Schöpflin, 2005, 82–83. (NB. ez a fáziskülönbség Schöpflin pár évvel később írt összefoglaló munkájából már hiányzik: „Kürtharsóság közben lépett az irodalom porondjára és mindjárt első megszólalásával [ti. könyvének első négy sorával] harcba szólított mindenkit, az egész akkori magyar irodalmat. [...] Senki se csodálkozzék, hogy ez a támadás azonnal kihívta az ellentámadást.” Schöpflin Aladár (1937): *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill, Budapest. 171.)
- (22) *AEÖV* II., 1988. 234., 243., 241., 246., 243., 246.
- (23) Mindenekelőtt lásd. Gulyás Pál és Viczián János *Magyar írók élete és munkái* című lexikonját, illetve: Kovalovszky Miklós (szerk., 1987): *Emlékezések Ady Endréről III.* Akadémiai, Budapest. 419., 422., 428., 443., 460., 467., 469., 472., 521. Vitályos László (szerk., 1998): *Ady Andre Levelezése I.* Akadémiai–Argumentum, Budapest. 138., 481., 516., 522., 556., 563.; a kritikák szövegét és megjelenési adatait lásd. *AEÖV* II. 1988. 230–277.
- (24) Vö. Ady Lajos, 1923. 113–114.; *EmlAE* III., 1987. 392.
- (25) *A Szívek éjén* című Ady-vers (a kötetben: *A Léda szíve*) például *A turha* című névtelen vezércikk első felelével szerepel egy lapon a Budapesti Napló 1905. november 26-i számában. Másfelől viszont az *Új versek* kulcsszavai a Budapesti Napló 1906-ra szóló előfizetési felhívásában térnek vissza: „Állván ismét egy kezdődő évtized küszöbén és állván a forrongó idő és a forrongó magyar társadalom közepette: a Budapesti Napló változatlanul vallja azt a hitvallást és változatlanul bízik benne, hogy a kultúra szegényes magyar mezőin színes, meleg, csodaszép virágzást akkor és csak akkor várhatunk, ha új gondolatok, új eszmék nyugati levegője árad ugarunkra. A magyar föld, a magyar nép, a magyar dolgozó polgárság jövődjöje: a gondolatok új serege,

amelyért még döngetni kell a kapukat. A gondolatok új világa: itt van kultúránknak, országunknak, magyarságunknak jövődjöje. / És e hit szerint, e valláshoz híven a *Budapesti Napló* első betűjétől az utolsóig következetesen, makacsul, harcos készséggel és lelkesen szolgálja az új gondolatok világát. Az új eszmék friss levegője árad vezércikkében, a megújulást kereső irodalom jelenik meg a maga különös és hódító szépségű formáiban tárcarovatában, a régi kországokban szenvedő társadalom új életét keresik a hírek élén megjelenő cikkei: –minden sora ennek az újságnak az új életet, az új embert, a munkának, a kultúrának, a művészi szépségeknek, a politikai, társadalmi és gazdasági igazságnak eljövendő új korát szolgálja, érte küzd, érte verekszik törhetetlen, makacs és lángoló hittel.” Név nélkül (1906): Előfizetési felhívás. *Budapesti Napló*, január 4., 7.

(26) Ady Lajos, 1923. 114.

(27) Ady Endre – Diósi Ödönnének. [Budapest, 1908. január 21.] In: Hegyi Katalin – Vitályos László (szerk., 2001): *Ady Endre Levelezése II.* Akadémiai–Argumentum, Budapest. 9.

(28) Vö. Koczkás Sándor – Kispéter András (szerk., 1995): Ady Endre *Összes versei III.* Akadémiai–Argumentum, Budapest. 151–154., 154–157., 157–161. ill. [Friedreich István] Görcsöni Dénes (1908): Nyugat. *Alkotmány*, február 20., 2–3. [Friedreich István] (1908, gd.): Folyóiratok szemléje. *Katholikus Szemle*, 3. 343–344.; 4. 469–470.; 5. 584–586., 590.

(29) Dylan, Bob (2004): *Chronicles I.* Simon & Schuster, New York. 165.

A Dialóg Campus Kiadó könyveiből

Az Arany János Program tanulói

Az Arany János Tehetséggondozó Programot (AJP) az Oktatási Minisztérium 2000-ben indította el azzal a céllal, hogy olyan iskoláztatási támogatást nyújtson a kistelepüléseken élő, hátrányos helyzetű, tehetséges tanulóknak, amelynek segítségével eljuttathatók a felsőfokú továbbtanuláshoz.

A program ugyan a hátrányos helyzetű diákoknak szólt, de a hátrányok közül elsősorban a települési hátrányra koncentrált, és a tanulók kiválasztásánál szigorú feltételként szerepelt, hogy csak „tehetséges” tanulók vehetnek részt benne. Ezt erősítette, hogy megvalósítására a legjobb színvonalú vidéki gimnáziumokat választották ki, és a szakmai irányításra a minisztérium a Debreceni Egyetem Pszichológiai Tanszékének olyan szakembereit kérte fel, akik már korábban nagy tapasztalatot szereztek a tehetséggondozás területén.

Az AJP a hátrányos helyzetű gyerekeknek szánt programok között szakmai szempontból különleges értékkel bír, hiszen a program eredményei alapján talán választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy képes-e az iskola kamaszkorban csökkenteni a családból hozott társadalmi hátrányokat. A program kidolgozása az alábbi megfontolásokra épült:

- olyan iskolákba kell bejuttatni a tanulókat, amelyeknek fő profilja a felsőfokú tanulmányokra való felkészítés, ezáltal garantált, hogy tanulásra motiváló iskolai környezetbe kerülnek, ahol jó szakemberek oktatják és nevelik őket;

- olyan képzési programot kell nyújtani a gyerekeknek, amely hozzásegíti őket ahhoz, hogy a családból és iskolából hozott, készségekben, tudásban és műveltségben megmutató hátrányaikat „ledolgozhatják”, vagyis biztosítani kell, hogy az átlagosnál hatékonyabb iskolai oktatásban és nevelésben részesüljenek;

- kompenzálni kell a kedvezőtlen családi helyzetet és a rossz anyagi körülményeket, vagyis az oktatási intézményeknek (iskolának, kollégiumnak) át kell vállalniuk azokat a szocializációs feladatokat és anyagi terheket, amelyeket a középosztályi családok vállalnak gyerekeik taníttatása érdekében.

A „kísérlet” ezúttal ideális feltételek mellett zajlott, ugyanis az oktatási rendszer legjobb középiskoláiban, az átlagosnál sokkal jobb anyagi feltételek mellett (a programban résztvevő iskolák kétszeres, a velük együttműködő kollégiumok pedig háromszoros fejkvótát kaptak), s a legjobb szakemberek vállalkoztak erre a feladatra.

Különös értéknek tekinthető ez a program olyan tekintetben is, hogy kísérletet tett arra, hogy a közös érdekek mentén összebékítse és együttműködésre készítse az intézmények között és az intézményeken belül annak a két eltérő pedagógiai álláspontnak a képviselőit, amelyek közül az egyik szigorúan teljesítményelvű, és úgynevezett „elitista” szemléletet képvisel (amely szerint az iskola legfontosabb feladata a tehetséggondozás), a másik pedig inkább az iskola szociális funkcióját hangsúlyozza, és a hátránykompenzálást tekinti legfontosabb feladatának. Ennek a programnak a megvalósítása során ugyanis a korábban főként „tehetséggondozásra” koncentrált tanárok szembesülhettek azzal a szakmai kihívással, hogy képesek-e a hátrányos helyzetű gyerekeket eljuttatni oda, ahova korábban csak szerencsésebb sorstársaik jutottak el.

És végül különös értéke ennek a programnak az is, hogy egy jobboldali (amelyik elkezdte) és egy baloldali (amelyik folytatta) oktatási tárca együtt munkálkodott a kísérlet megvalósításán.

A program fenntartói menedzselése azonban nem volt mentes a konfliktusoktól. Az AJP programot már elindulásakor nagy sajtóvisszhang és sok kritikai megjegyzés kísérte, elsősorban azért, mert a szakértők egy része úgy vélte, hogy a „tehetség” kritériumának erőteljes hangsúlyozása lehetetlenné teszi, hogy a leginkább támogatásra szoruló, legsúlyosabb hátrányokat elszenvedő gyerekek (köztük a roma tanulók) esélyt kapjanak a programba való bekerülésre. Hiszen a korábbi oktatásszociológiai kutatások már meggyőzően bizonyították, hogy ezek a gyerekek, akármilyen „tehetségesek” is, 14 éves korukra már nagy valószínűséggel nem tartoznak az általános iskolák „jó tanulói” közé. Azokban az általános iskolákban, ahova járnak, az esetek többségében sem hátrányos helyzetük kompenzálására, sem tehetségük kibontakoztatására nincs sok esély. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy egészen kivételes tehetséggel kell rendelkeznie annak a gyereknek, aki hátrányos családi körülmények között élve, tárgyi és személyi feltételeiben is „hiányos” általános iskolába járva kibontakoztatja tehetségét.

Mіндеzen megfontolások alapján már 2001-ben több olyan elégedetlen hangvételi publikáció látott napvilágot, amely szerint az OM legköltségesebb fejlesztési projektje ezúttal sem a leginkább rászoruló tanulókra költi a többlettámogatást. Ennek volt köszönhető, hogy a 2002-ben hatalomra került liberális oktatási kormányzat felülvizsgálta az AJP eredeti koncepcióját, és arra az elhatározásra jutott, hogy a programba jelentkező tanulók kiválasztásánál a korábrinál hangsúlyosabb szempontként kell érvényesíteni a hátrányos családi helyzet kritériumát. Egyúttal 2004 őszén Kollégiumi Alprogramként egy olyan modellt is elindított, amelyben a kollégiumok nagyobb szerepet kapnak a felzárkóztatásban, és amely elsősorban a leginkább hátrányos helyzetű tanulók támogatására koncentrált.

Az AJP programról végzett hatásvizsgálatunk (1) aktualitását részben az adta, hogy 2005 tavaszán végezte el a középiskolát a programban résztvevő tanulók első évfolyama, tehát lehetőség nyílt annak a vizsgálatára, hogy milyen eredményeket értek el a programban résztvevő iskolák a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatásában. Részben pedig az, hogy a Kollégiumi Alprogram is elindult, tehát lehetőség nyílt a két alprogram tanulóira jellemző társadalmi háttér összehasonlítására. Itt közölt írásunk azokat az információkat foglalja össze, amelyeket a hatásvizsgálat során a tanulók társadalmi összetételéről összegyűjtöttünk.

A tanulók családi háttere

Az AJP-ben résztvevő iskolák többsége a programfelelősök szerint társadalmi szempontból „vegyes” összetételűnek tekinthető, mert a városi jómódban élő, értelmiségi, vezető és vállalkozó szülők mellett a környékbeli kisebb települések ambiciózus, jó tanuló gyerekeit is befogadják. A programfelelősök szerint az iskolába való bekerülésnél elsősorban a felvételi teljesítmények számítanak, és egyáltalán nem nézik sem a szülők foglalkozását, sem iskolai végzettségét. Ennek ellenére azt tapasztaltuk, hogy az AJP-ben résztvevő iskolák (programon kívüli) tanulói között, ahogy a gimnáziumokban általában, meglehetősen alacsony a hátrányos helyzetű tanulók aránya. Ennek feltehetően az az oka, hogy ilyen családi körülmények között felnőve a gyerekeknek nincs esélyük arra, hogy az AJP elit iskoláinak felvételi követelményeit teljesítsék.

Az iskolaigazgatók szerint az elmúlt két évben az iskolák egészét tekintve nem sokat változott a felvett tanulók összetétele. Azok az igazgatók, akik szerint változás volt tapasztalható, leginkább a családi háttér romlását jelezték. Ezzel szemben az AJP tanulóinak körében az igazgatók az iskolák kétharmadában tapasztaltak változást. Az oktatási tárca elképzeléseinek megfelelően a legtöbb esetben a családi helyzet rosszabbodását, vagyis a hátrányos helyzetű tanulók számának növekedését jelezték. Emellett az iskolák igazgatóinak egynegyede említette, hogy (valószínűleg az egyre gondosabban kidolgo-

zott felvételi eljárásoknak köszönhetően) jobb felkészültségű tanulók kerültek az iskolába. Vagyis az iskolaigazgatóktól származó adatok szerint az AJP felvételi szempontjainak és eljárásának megváltoztatása közelített ahhoz az elképzeléshez, amely alapján a liberális minisztérium átalakította a programot.

A kutatás során az igazgatóktól is gyűjtöttünk információt tanulóik társadalmi háttéréről. Az adatokat egy 2003-as országos iskola-vizsgálat adataival hasonlítottuk össze. (2) A 2003-es vizsgálat adatai szerint a vidéki gimnáziumokban átlagosan 10 százalék volt a hátrányos helyzetű tanulók aránya. A programban résztvevő iskolák igazgatói szerint a 2004/2005-ös tanévben a nem AJP-s tanulók között a szociálisan hátrányos helyzetűek aránya 13 százalék volt. Ehhez képest az iskolák tanulói összetételében nyilvánvalóan nagy változást jelentett az AJP-s tanulók megjelenése, akik között a szociálisan hátrányos helyzetűek arányát az igazgatók 71 százalékra becsülték.

Az AJP-s tanulók családi háttérének elemzéséhez 2005-ben maguktól a tanulóktól is gyűjtöttünk adatokat. (3) Az adatgyűjtés elsődleges célja az volt, hogy megállapítsuk, mennyire volt képes megfelelni az AJP annak a célnak, hogy a programba bekerülő gyerekek kiválasztásánál a tehetség szempontja mellett a hátrányos családi helyzet szempontját is érvényesítse. Azt tapasztaltuk, hogy a tanulók közül a legtöbben Borsod és Szabolcs megyében élnek (13–11 százalék). Mivel a program eredetileg a kistelepülésen élő diákok felzárkóztatására szerveződött, nem meglepő, hogy a tanulók háromnegyede él községekben, egyötöde kisvárosokban, és mindössze 4 százalékuk nagyvárosban. (1. táblázat)

1. táblázat. A tanulók régiók és településtípus szerinti eloszlása %-ban, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Régiók/településtípus	N	Nagyváros*	Kisváros	Község	Összesen	Átlag
Központi	60	18,3	28,3	53,4	100	3,0
Észak-Magyarország	477	2,3	14,6	83,1	100	23,8
Észak-Alföld	394	3,6	35,8	60,6	100	19,7
Dél-Alföld	294	5,8	27,6	66,6	100	14,7
Dél-Dunántúl	265	7,2	14,0	78,8	100	13,2
Nyugat-Dunántúl	165	3,0	8,5	88,5	100	8,2
Közép-Dunántúl	348	2,3	14,4	83,3	100	17,4
Átlag	2004	4,2	20,4	75,4	100	100,0

*A programban főként kistelepülésen élő tanulók kaptak helyet, ezért a kis elemszám miatt a főváros, a megyeszékhelyek és a 20 ezer lakos fölötti városok egy kategóriában szerepelnek nagyváros néven.

A tanulók helyzetét a települési hátrányok mellett családi hátrányok is gyakran nehezítik. Mindössze kétharmaduk él teljes családban, a szülők egyötöde elvált, és a tanulók több mint egytizedének egyik vagy mindkét szülője meghalt. Minél kisebb településen él a tanuló, annál valószínűbb, hogy ép a családja. Míg a községekben a gyerekek 70 százaléka, a kisvárosokban pedig kétharmaduk él teljes családban, addig a nagyvárosiaknak mindössze egyharmada. Tehát a nagyvárosi gyerekek többsége kifejezetten családi hátrányai miatt kerülhetett be a programba.

A tanulók 95 százaléka él együtt az édesanyjával, 70 százalékuk az édesapjával, és a tanulók 83 százalékának van testvére. A családok 15 százaléka él együtt nagyszülővel és 4 százaléka más rokonokkal is. Az átlagos családlétszám 4,3 fő. A családfelbomlások miatt a nagyvárosi családok összetétele lényegesen eltér a többiektől. Itt csaknem egytizeddel kevesebb a tanulóval együtt élő édesanyák, és 30 százalékkal kevesebb az együtt élő édesapák aránya. A nagyszülőkkel és egyéb rokonokkal való együttélés is főként a községekben élő tanulók családjaira jellemző.

Annak ellenére, hogy a szülők alacsony iskolázottsága 2003-tól szerepel a felvételi kritériumok között, a tanulói kérdőívekből az derült ki, hogy az AJP-s tanulók körében

az apák mindössze egytizedének van csupán általános iskolai végzettsége, és csak 1 százalékuk nem végezte el az általános iskolát. Az apák közel fele szakmunkás végzettséggel, egyharmaduk érettségivel rendelkezik, egy tizedük pedig felsőfokú végzettségű. Az apák kétharmadának van szakképzettsége: egyharmaduknak gépipari, egynegyedüknek építőipari, 15 százalékuknak pedig műszer-, autó- vagy villamos-ipari szakmája van.

Az apák közül a legtöbben nagy magáncégeknél dolgoznak (28 százalék), és csak az apák egynegyede dolgozik az állami szférában (kötségvetési intézményben vagy állami vállalatnál). A kisebb foglalkoztatók: szövetkezetek, kisvállalkozások és önálló vállalkozók aránya hasonló (14–17 százalék), összességében a munkavállalók fele dolgozik ilyen munkahelyeken. A foglalkoztatottak között a fizikai munkakörben dolgozók vannak többségben. A szakmunkások aránya a legmagasabb (30 százalék), segéd- vagy betanított munkásként az apák egytizede dolgozik. A vállalkozók és magángazdák, valamint a szellemi munkakörben dolgozók hasonló arányt képviselnek (13–15 százalék). Ez utóbbiak között fele-fele arányban vannak a vezetők és értelmiségiek, valamint a nem fizikai alkalmazottak. Az apák közel egyharmada inaktív. Kisebb arányban vannak közöttük az alkalmi munkásként dolgozók (4 százalék), többségük kiszorult a munkaerőpiacról. Jelenleg egytizedük van állás nélkül, de az apák több mint fele volt már korábban munkanélküli. A munkanélküliekhez hasonló az inaktívak aránya (11 százalék), közülük többen rokkantnyugdíjasok és kevesebben öregségi nyugdíjasok (5 százalék).

Az apák iskolai végzettsége és foglalkozása szorosan összefügg. A szellemi szférában dolgozók rendelkeznek a legmagasabb végzettséggel, körükben vannak a legtöbben, akiknek felsőfokú végzettségük van, míg a vállalkozók és gazdák leginkább érettségivel vagy szakmunkás végzettséggel rendelkeznek. A fizikai munkakörökben dolgozó szakmunkások többsége szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezik, míg a betanított és segédmunkások, illetve alkalmi munkások és a munkanélküliek többsége alacsonyán iskolázott.

Az apák munkanélkülisége is szorosan összefügg iskolai végzettségükkel. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők több mint kétharmada még nem volt munkanélküli, ugyanakkor ez az arány a 8 általánost végzettek között csak 34 százalék. Az alacsony végzettségűek 22 százaléka jelenleg is munkanélküli, míg ennek az aránya a felsőfokú végzettségűek között mindössze 5 százalék.

Iskolázottság tekintetében az anyák kedvezőbb helyzetben vannak az apáknál: 18 százalékuk rendelkezik általános iskolai végzettséggel, egynegyedük szakmunkás, közel 40 százalékuk érettségizett és 19 százalékuk felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Míg az apák kétharmada, addig az anyáknak csak egyötöde rendelkezik szakmával. Az anyák 41 százaléka nem fizikai alkalmazott, egy-egyötödük dolgozik a könnyűiparban, illetve a kereskedelemben és vendéglátásban. Míg az apák többsége a magánszférában dolgozik, addig az anyák több mint felét az állami szféra foglalkoztatja.

Míg az apák többsége szakmunkásként dolgozik, addig az anyák körében a szellemi foglalkozásúak vannak többen (értelmiségi 16, nem fizikai 17 százalék). Az apákhoz képest, az anyák körében jóval kisebb a vállalkozók aránya (4 százalék), míg több mint egytizedük háztartásbeli, illetve GYES-en, GYED-en van. Az apákhoz képest mind a rokkantnyugdíjasok (9 százalék), mind a nyugdíjasok (2 százalék) aránya kisebb. A munkanélküli anyák aránya az apákéhoz hasonló (10 százalék), viszont az apáknál kisebb azoknak az aránya, akik már megtapasztalták a munkanélküliséget (45 százalék).

Az iskolázottság és foglalkozás az anyák esetében is szoros kapcsolatban áll. A felsőfokú képzettségűek főként vezetőként és értelmiségiként, míg az érettségizettek nem fizikai alkalmazottként dolgoznak. A szakmunkás végzettségűek mellett az érettségizettek szintén jelentős arányt képviselnek a szakmunkás foglalkozásúak között. Az alacsonyán iskolázottak az apákhoz hasonlóan a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásúak között vannak jelentős arányban, illetve az inaktívak körében, és azon belül is főként a háztartásbeliek között.

A munkanélküliség az anyák esetében is szoros összefüggést mutat az iskolázottsággal. A felsőfokú végzettségük között több mint háromszor akkora azoknak az aránya, akik még nem voltak munkanélküliek (81 százalék), mint a 8 általánost végzettek között (26 százalék), és az utóbbiak között közel tízszer annyian vannak (22 százalék), akik jelenleg is munkanélküliek, mint az előbbieik között (2 százalék).

Az AJP programban résztvevő tanulókról tehát egyértelműen kijelenthető, hogy annak ellenére, hogy a gimnáziumok más tanulóikhoz képest nyilvánvalóan hátrányosabb helyzetűnek számítanak, a szülők iskolázottságát és foglalkozását tekintve többségük nem tartozik a leginkább hátrányos helyzetű társadalmi csoportokba. Inkább arról van szó, hogy ennek a programnak azokat a falusi középrétegekhez tartozó családokat sikerült elérnie, amelyekben a gyerekek iskoláztatását a szülők munkanélkülisége, és/vagy a családok felbomlása nehezíti.

A családok iskoláztatási stratégiájára és lehetőségeire vonatkozóan a testvérek iskolázottsági adatai is tanulságosak lehetnek. Az AJP-s tanulóknak átlagosan 1,6 testvéruk van. A tanulók 7 százalékának nincs testvére, míg akadnak olyan családok is, ahol 11 gyerek él együtt. A 14 éven felüli testvérek átlagos életkora 20–26 év között mozog, vagyis közülük már sokan befejezték iskolai tanulmányaikat. Azok a testvérek, akik már nem tanulnak, legnagyobb arányban szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek (36 százalék). Szintén magas a szakmunkás végzettségük aránya (26 százalék). A testvérek egytizede rendelkezik gimnáziumi érettségivel és egyötödük felsőfokú végzettséggel. A felsőfokot végzettek körében inkább a főiskolai diploma jellemző. Nem nagy arányban (6 százalék), de vannak olyan felnőtt testvérek is a megkérdezettek családjában, akik csak alapfokú iskolát végeztek.

A szülők és a felnőtt testvérek iskolázottsága szoros kapcsolatot mutat. Az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekeinek többsége is alacsony végzettségű maradt. Az általános iskolai és a szakmunkás végzettséggel rendelkező szülők felnőtt gyermekei főként szakmunkás végzettséget szereztek. Az érettségizett szülők gyermekei rendelkeznek leginkább maguk is érettségivel, illetve felsőfokú végzettséggel. A testvérek iskolázottsági adataiból tehát arra következtethetünk, hogy az ő esetükben is meglehetősen szigorúan érvényesült az iskolázottsági szint reprodukciójának, illetve a kis léptékű mobilitásnak más kutatások során is tapasztalt törvényszerűsége. (4) Vagyis az AJP-s tanulók többségének a program abban nyújt segítséget, hogy testvéreiktől eltérően ne szüleik iskolázottsági szintjét reprodukálják, hanem szakmatanulás és érettségi helyett felsőfokú végzettséget szerezzenek.

A fenti adatokból az is jól látszik, hogy az AJP tanulói társadalmi réteghelyzetük alapján nem tekinthetők „homogén” csoportnak. Annak érdekében, hogy meghatározzuk, hogy az iskoláztatást nehezítő társadalmi hátrányok milyen arányban jellemzik a tanulókat, a „hátrányok” alábbi csoportjait határoztuk meg:

- települési hátrány (kistelepülési lakóhely);
- családi hátrány (csonka család, nagycsalád: 3 vagy több gyermek);
- munkaerőpiaci hátrány (a szülők alapfokú vagy annál alacsonyabb iskolai végzettsége, inaktivitása, munkanélkülisége).

A tanulói kérdőívek alapján azt tapasztaltuk, hogy a felsorolt hátrányok közül a kistelepülési lakóhely fordul elő leggyakrabban (70 százalék). A tanulóknak csaknem a fele él nagycsaládban, és közel egyharmada felbomlott családban. Valamilyen iskolázottsági vagy munkapiaci hátrány pedig a tanulók szüleinek közel felét jellemzi. (2. táblázat)

A családokban tapasztalt hátrányok általában együtt fordulnak elő, az AJP-s tanulók családjaira átlagosan 1,6-féle hátrány jellemző. Azt tapasztaltuk, hogy az általunk alkalmazott szempontok alapján mindössze 3 százalékuk nem tekinthető hátrányos helyzetűnek, egyötödük (22 százalék) esetében pedig a kistelepülési lakóhely az egyetlen hátránytényező. A tanulók bő egynegyede a kistelepülési lakóhely mellett családi körülményei

2. táblázat. A hátrányok előfordulásának gyakorisága, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

	<i>Esetszám</i>	<i>%</i>
Kistelepülési lakóhely	1508	70,0
Csonka család	669	31,1
Nagycsalád	973	45,2
Apa alacsony iskolázottsága	219	10,2
Anya alacsony iskolázottsága	378	17,6
Apa munkanélkülisége	224	10,4
Anya munkanélkülisége	257	11,9

miatt is hátrányos helyzetűnek tekinthető, a tanulók közel fele (47 százalék) pedig több szempontból is (kistelepülés, családi körülmények, a szülők munkapiaci helyzete) is hátrányos helyzetű.

A tanulói kérdőívekből kiolvasható adatok tehát igen hasonlóak az igazgatóktól származó információkhoz. Az igazgatók 71 százalékra becsülték az AJP-s tanulók között a hátrányos helyzetűek arányát, a tanulói kérdőívek szerint pedig 75 százalék azoknak a tanulóknak az aránya, akiket a kistelepülési lakóhely mellett másfajta hátrányok is súlytanak.

A felsorolt hátrány tényezők szoros kapcsolatot mutattak a családok anyagi helyzetének jellemzőivel. Az AJP-s tanulók családjában átlagosan 1,4 fő dolgozik. Az összes családok kétharmadában van kereső édesanya, és felében kereső édesapa (53 százalék). Ahol mindkét szülő együtt él, ott az édesapák 74 százaléka és az édesanyák 70 százaléka dolgozik. A családok kevesebb, mint egytizedében dolgozik a testvér, és még ennél is elhanyagolhatóbb mértékű a kereső nagyszülők és rokonok aránya. A nettó átlagjövedelem havonta 116 000 Ft, az átlagos egy főre eső jövedelem pedig 29 400 Ft. (5)

Azt tapasztaltuk, hogy a családok hátrányos helyzetével valamennyi jövedelmi tényező összefügg. A nem hátrányos helyzetű családokban a keresők száma kétszerese, és a havi jövedelem összege, valamint az egy főre eső jövedelem összege is majdnem kétszerese a több szempontból is hátrányos helyzetű családokénak. (3. táblázat)

3. táblázat. A családok jövedelmi helyzete hátrányos helyzetűk szerint, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

<i>Egyéb jellemzők</i>		<i>Kereső családtagok száma</i>	<i>A család havi nettó jövedelme, (ezer Ft)</i>	<i>Egy főre eső jövedelem havonta, (ezer Ft)</i>
<i>Hátrányok</i>				
Nincs hátrány	átlag	2,03	173,10	44,30
	<i>N</i>	63,00	27,00	27,00
Csak település	átlag	1,83	140,30	36,50
	<i>N</i>	458,00	223,00	220,00
Család	átlag	1,65	131,00	33,00
	<i>N</i>	565,00	287,00	280,00
Munkapiac is	átlag	1,02	96,50	23,80
	<i>N</i>	985,00	558,00	550,00
Összesen	átlag	1,40	116,30	29,30
	<i>N</i>	2071,00	1095,00	1077,00

Hasonlóan szoros összefüggést tapasztaltunk akkor is, amikor a családok lakáshelyzetét és fogyasztási cikkekkel való ellátottságát vizsgáltuk. (6) A több szempontból hátrányos helyzetű családok közel kétharmada lakáshelyzetét és fogyasztási körülményeit tekintve is alatta maradt az átlagnak, míg a nem hátrányos helyzetű családok 82 százalékára az átlagnál jobb lakáskörülmények és fogyasztási helyzet volt jellemző. (4. táblázat)

Igyekeztünk azt is kideríteni, hogy hogyan változott az AJP-s tanulók társadalmi összetétele az elmúlt öt év alatt, vagyis teljesült-e a liberális oktatási kormányzat azon törekvése, hogy a tanulók felvételénél határozottabban érvényesüljön a hátrányos családi helyzet krité-

4. táblázat. A családok fogyasztási helyzete hátrányos helyzetűk szerint, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Fogyasztási Helyzet	Nincs hátrány N=65	Csak település N=462	Család N=572	Munkapiac is N=1019	Összesen N=2118
Az átlagosnál jobb	81,5%	65,2%	58,7%	35,5%	49,7%
Az átlagosnál rosszabb	18,5%	34,8%	41,3%	64,5%	50,3%
Összesen %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

riuma. A tanulói kérdőívekből az derült ki, hogy a hátrányokkal nem rendelkezők aránya öt év alatt alig változott, a csak települési és családi hátrányokkal érkező tanulók aránya azonban lényegesen csökkent, míg a többszörösen hátrányos helyzetűek aránya öt év alatt 13 százalékkal emelkedett, és a változás a családok jövedelmi helyzetén is lemerhető. Vagyis az iskolák a felvételik során igyekeztek alkalmazkodni a kormányzat által elvárt szempontok érvényesítéséhez, és jelenleg már fontosabbnak tekintik a hátrányos helyzet kritériumát, mint a program indulásakor, de az utoljára beiskolázott évfolyamban is 17 százalék azoknak a tanulóknak, akik kizárólag települési hátrányok miatt kerültek a programba. (5. táblázat)

5. táblázat. A hátrányos helyzetű tanulók aránya évfolyamok szerint, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Hátrányok	Évfolyam					Összesen N=2117
	1 N=495	2 N=470	3 N=500	4 N=427	5 N=225	
Nincs hátrány	2,2%	4,0%	2,8%	3,7%	2,2%	3,1%
Csak település	17,4%	21,9%	24,4%	21,8%	25,3%	21,8%
Család is	26,7%	28,7%	25,8%	24,8%	31,6%	27,1%
Munkapiac is	53,7%	45,3%	47,0%	49,6%	40,9%	48,1%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Egy főre eső jövedelem (ezer Ft)	26,377	30,847	28,810	31,371	30,948	29,487

A hátrányos helyzetű tanulók csoportján belül külön alcsoportként vizsgáltuk a roma tanulókat, mivel az ő esetükben a társadalmi hátrányokat nemzetiségi kisebbségi hátrányok is tetézik. Az AJP iskolai programjában meglehetősen alacsony (4 százalék) a roma tanulók aránya. A program 2003-es átalakítása (a szociális hátrány nagyobb hangsúlya, és a Kollégiumi Alprogram elindítása) is részben annak volt köszönhető, hogy már az első évek beiskolázásánál kiderült, hogy a leginkább hátrányos helyzetűeknek (köztük a roma tanulóknak) nincs sok esélyük arra, hogy a programba bekerüljenek. Azt tapasztaltuk, hogy az elmúlt öt év alatt a roma tanulók programba kerülési esélye alig változott. A most végzős tanulók között is csak 4 százalékkal vannak képviselve és az elsősök között is mindössze 5 százalékos az arányuk.

Amikor azt vizsgáltuk, hogy a roma tanulók – hátrányaikat tekintve – hogyan viszonyulnak a többiekhez, azt tapasztaltuk, hogy mind a családi és környezeti hátrányokat tekintve, mind anyagi helyzetüket tekintve rosszabb körülmények jellemzik őket, mint nem roma társaikat. Míg a többszörösen hátrányos helyzetűek (település, család, munkapiac) aránya a nem roma tanulók szűk felét (47 százalék) jellemzi, ugyanez a helyzet a roma tanulók több mint négyötödénél (82 százalék) fordul elő, s míg a nem romák családjainak ugyancsak a felét jellemzi az átlagosnál rosszabb fogyasztási helyzet, ez a roma tanulók több mint háromnegyedének (77 százalék) esetében fordul elő. Hasonlóan nagy (majdnem 10 ezer Ft-os) különbség tapasztalható a romák hátrányára a havonta egy főre jutó családi jövedelem tekintetében is. (6. táblázat)

Amikor azt is megvizsgáltuk, hogy milyen gimnáziumokba sikerült a roma tanulóknak nagyobb arányban bekerülniük, akkor az derült ki, hogy erre főként azokban a régiókban volt lehetőség, ahol a legnagyobb arányban élnek. Mivel általános iskolai tanulmányi eredményük is gyengébb volt valamivel a felvettek átlagánál, az átlagosnál na-

6. táblázat. A tanulók hátrányai nemzetiségük szerint

		<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>	<i>Összesen</i>
Hátrányok	nincs hátrány	3,2%		3,1%
	csak település	22,4%	7,8%	21,8%
	család is	27,8%	10,0%	27,0%
	munkapiac is	46,6%	82,2%	48,1%
Anyagi helyzet	az átlagosnál rosszabb fogyasztás	49,0%	76,7%	50,2%
	egy főre eső jövedelem (ezer Ft)	29,884	21,215	29,478
N		2029,000	90,000	2119,000

gyobb eséllyel kerültek be azokba a gimnáziumokba is, amelyeknek a felsőfokú továbbtanulási arányaik elmaradnak a programban résztvevő iskolák átlagától.

A roma tanulók programon belüli alacsony aránya azt jelzi, hogy az Arany János Programnak az utóbbi években tapasztalható változások ellenére sem sikerült elérnie a leghátrányosabb társadalmi rétegeket. Részben ennek a tapasztalatnak köszönhető, hogy az OM 2003-ban alprogramként elindította az Arany János Kollégiumi Programot, amely amellet, hogy szerkezetében és szakmai koncepcióját illetően is eltér az iskolai programtól (7), abban is változást hozott, hogy kifejezetten a hátrányos helyzetű tanulók középiskolai továbbtanulásának támogatására koncentrál. Mivel 2005-ös adatfelvételünk idején a program még éppen csak elindult (mindössze öt intézmény vett részt benne), ennek az alprogramnak a hatásvizsgálatára még nem nyílt lehetőség. A programban résztvevő 100 tanulóval azonban kitöltöttük a tanulói kérdőíveket, s így lehetőség nyílik a két alprogram tanuló-csoportjának az összehasonlítására.

Az adatokból az derült ki, hogy a Kollégiumi Alprogram tanulói között 89 százalék a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya, ami az iskolai program hasonló helyzetű tanulóinak majdnem kétszerese. És a kollégiumi programban több mint 13-szor magasabb a roma tanulók aránya (55 százalék, szemben az iskolai programban jellemző 4 százalékkal). Ez a két adat egészen világosan jelzi a két tanulócsoporthoz tartozó társadalmi különbségeket, és ugyanez a különbség a családok anyagi helyzetében is érzékelhető. (7. táblázat)

7. táblázat. A két AJP Alprogram tanulóinak jellemzői, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

<i>Jellemzők</i>	<i>Iskolai alprogram</i>	<i>Kollégiumi alprogram</i>
Hátrányok		
nincs hátrány	3,1%	5,1%
csak település	21,8%	
család is	27,0%	6,1%
munkapiac is	48,1%	88,9%
Nemzetiség		
nem roma	95,8%	44,6%
roma	4,2%	55,4%
Anyagi helyzet		
az átlagosnál rosszabb anyagi helyzet	50,0%	78%
egy főre eső jövedelem (ezer Ft)	29,478	22,206
Tanulmányi eredmény		
általános iskolai eredmény	4,300	3,800
N	2119,000	99,000

Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy míg az iskolai programba átlagosan 4,3-as általános iskolai átlageredménnyel kerülnek be a tanulók, a kollégiumi programba mindössze 3,8 a belépők átlagos tanulmányi eredménye. Ezek az adatok tehát azt is jelzik, hogy a Kollégiumi Alprogram esetében feltétlenül indokolt az iskolai programtól eltérő pedagógiai eljárásokat alkalmazni.

Tanulmányi eredmények

Az AJP-ben résztvevő iskolák a nem AJP-s tanulókat szinte kivétel nélkül felvételi szelekcióval veszik fel, tehát jó képességű, az általános iskolákban átlagosan 4,5-es tanulmányi eredményt produkáló gyerekekkel dolgoznak. Az eddigi tapasztalatok szerint az iskolák átlagos tanulóihoz képest az AJP-s tanulók gyengébb felkészültséggel lépnek be a középiskolákba. Ez a felkészültségben jelentkező lemaradás részben hátrányos családi környezetüknek, részben az átlagostól elmaradó színvonalú kistéleplési általános iskoláknak köszönhető. Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy általános iskolai bizonyítványuk ugyan csak néhány tizeddel gyengébb a többi tanulónál (4,3-es átlag), de mivel sokkal gyengébb színvonalú általános iskolákból hozzák ezeket az eredményeket, a pedagógusok lényegesen nagyobbban érzékelik a különbségeket.

Mivel a program alapvető célja a tanulóknak az iskola színvonalához való felzárkóztatása, az iskolák természetesen nem kívánják csökkenteni a velük szemben támasztott követelményeket. A pedagógusok véleménye szerint az első, felzárkóztató évfolyamban ugyan „türelmesebbek” az AJP-s tanulókkal, de később ugyanúgy kell teljesíteniük, mint a többieknek, vagyis az AJP-s osztályoknak ugyanolyan tanulmányi követelményeket szabnak, mint a többi osztálynak.

A középiskolában elért eredményeket elemezve azt tapasztaltuk, hogy az iskola nem AJP-s tanulói jobb eredményekkel indulnak, és ez a különbség később, a középiskolai évek alatt sem változik. Mindvégig megmarad az a két-három tizedes különbség, amely az iskolába való belépésnél mutatkozott. Emellett az is tapasztalható, hogy az iskola nem AJP-s osztályaiban az általános iskolai tanulmányi eredményhez képest romlanak az első évben a tanulók eredményei, de a felsőbb évfolyamokon javulnak. Az AJP-s osztályokban viszont az első évben nem esik vissza ilyen nagymértékben a tanulmányi eredmény (ami valószínűleg az első évben tanúsított „türelem”-nek tudható be), a későbbiekben azonban gyengébb teljesítmény tapasztalható.

A tanulmányi eredmények az iskolák jellemzői alapján is eltérnek. A nem AJP-s tanulók eredményei minden évfolyamon 3–5 tizeddel jobbak a megyeszékhelyi gimnáziumokban, mint a kisebb városok iskoláiban. Az AJP-s tanulók eredményei inkább régiók szerint mutatnak különbséget. Ahogyan a belépő tanulók általános iskolai eredményeinél is tapasztaltuk, a keleti régióban, ahol több gyerek jelentkezik, és nagyobb a válogatási lehetőség a felvételinél, jobbak az eredmények, mint a nyugati megyék iskoláiban. A diákok tanulmányi eredményeiből kiténik, hogy – mint minden iskolában – a végzős évfolyam átlagai a legjobbak. (8. táblázat)

8. táblázat. Középiskolai tanulmányi eredmények, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Jellemzők	1. év átlaga	2. év átlaga	3. év átlaga	4. év átlaga	5. év átlaga	Esetszám
Nem						
fiú	4,2	4,0	3,9	4,1	4,2	592
lány	4,4	4,3	4,2	4,4	4,5	1017
Évfolyam						
1. év	4,2					499
2. év	4,3	4,0				457
3. év	4,4	4,2	4,0			494
4. év	4,3	4,2	4,1	4,0		406
5. év	4,5	4,3	4,3	4,4	4,4	217
Hátrány						
nincs hátrány	4,4	4,3	4,1	4,3	4,0	65
csak település	4,4	4,3	4,2	4,2	4,3	462
család is	4,3	4,2	4,1	4,3	4,3	573
munkapiac is	4,3	4,2	4,2	4,3	4,4	1019
Nemzetiség						
nem roma	4,3	4,2	4,2	4,3	4,4	2045
roma	4,1	3,9	3,9	4,2		90
Összes átlaga	4,3	4,2	4,1	4,3	4,4	
N	1517,0	1014,0	564,0	247,0	107,0	2119

A középiskolai tanulmányi eredmények jellegzetes eltéréseket mutatnak a tanulók jellemzői alapján is. A fiúk átlagosan két-három tizeddel rosszabb átlagokat érnek el, mint a lányok és ez az utolsó évben sem változik. A tanulók családi hátrányai szerint vizsgálva a tanulmányi eredményeket, azt tapasztaljuk, hogy minél hátrányosabb helyzetből indulnak, annál gyengébbek az eredményeik az alsó évfolyamokon, de a felső évfolyamokra fokozatosan sikerül javítani az eredményeiken. Vagyis azok az eljárások és módszerek, amelyeket az iskolák az AJP program keretében alkalmaznak, kétségtelenül javítják a hátrányos helyzetű tanulók által elért eredményeket.

Az AJP-s tanulók gimnáziumi eredményei ugyan az iskolák átlagához viszonyítva „gyengébb” teljesítményről tanúskodnak, ez azonban így is jócskán meghaladja az átlagos gimnáziumi teljesítményt, és különösen azt a teljesítményt, amelyet a hátrányos helyzetű gyerekek a gimnáziumokban produkálni szoktak. 2005-ben ugyan még csak néhány iskolában volt érettségiző AJP-s osztály, az összesen 309 végzős tanuló által elért 4,4-es érettségi átlag azt bizonyítja, hogy az AJP programban résztvevő tanulók, iskolák és pedagógusok kiváló eredményeket produkáltak. Különösen magasra értékelendő ez az eredmény, ha azt is hozzátesszük, hogy a program segítségével az érettségizők közül majdnem mindenki olyan kiegészítő ismereteket is megszerzett (nyelvvizsga, jogosítvány, ECDL vizsga), amelyek továbbtanulási esélyeiket és munkapiaci lehetőségeiket egyaránt javíthatják.

Továbbtanulás

Az AJP-s tanulók döntő többsége (81 százaléka) már az általános iskolában értelmiségi foglalkozást képzelt el magának, és ez az ambíció a középiskolai évek alatt tovább erősödött. Az általános iskolás korban értelmiségi pályára készülők 93 százaléka megőrizte elképzelését, sőt középiskolásként már az eredetileg fizikai foglalkozásra készülők 50 százaléka, és az eredetileg nem fizikai alkalmazottnak készülők 29 százaléka is értelmiségi pályára aspirál. (9. táblázat)

9. táblázat. A középiskolai pályaelképzelések az általános iskolai elképzelések szerint, AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Középiskolás kori aspiráció	Általános iskolás kori aspiráció			Összesen N=1307
	Értelmiségi N=1071	Nem fizikai alkalmazott N=131	Egyéb N=105	
Értelmiségi	92,5%	29,0%	49,5%	82,7%
Nem fizikai alkalmazott	4,6%	64,9%	10,5%	11,1%
Egyéb	2,9%	6,1%	40,0%	6,2%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ugyanakkor nem sokat változtak azok az összefüggések, amelyek a tanulók jellemzői és az általános iskolai aspirációk között mutatkoznak. Az adatokból inkább az olvasható ki, hogy a középiskolai évek felerősítik a családból hozott különbségeket. Továbbra is többen készülnek értelmiségi foglalkozásra a lányok közül, mint a fiúk közül, továbbra is negatívan befolyásolja az értelmiségi pályára készülők arányát a hátrányos családi helyzet, és továbbra is a roma tanulók közül készülnek a legkevésbé értelmiséginek. Az iskolák között is megmaradtak a karakteres különbségek: a legmagasabb presztízsű iskolákban a legmagasabb azoknak a tanulóknak az aránya, akik középiskolás korukban is értelmiségi pályákra aspirálnak. Vagyis az AJP-s középiskolák elsősorban azokban a tanulóknak erősítik meg az értelmiségi pályák iránti ambíciót, akik már ilyen ambíciókkal léptek be a középiskolákba, illetve akiknek a családi körülményei kevésbé korlátozzák a mobilitási ambíció megvalósítását.

Amikor választott jövőbeni foglalkozásuk iránt érdeklődtünk, az derült ki, hogy a diákok szerint az érdeklődés (84 százalék) játssza a legfontosabb szerepet leendő foglalkozásuk kiválasztásában. A tanulók egyharmada szeretne sok pénzt keresni, és egynekedük olyan foglalkozást igyekeznek majd választani, amellyel biztosan el lehet helyezkedni. A tanulók 16 százaléka szerint pedig az a fontos, hogy a választott foglalkozás könnyű és kényelmes munkát jelentsen.

A diákok pályaelképzeléseihez szorosan illeszkednek továbbtanulási terveik. 93 százalékuk mondta azt, hogy nappali felsőfokú képzésben szeretne továbbtanulni, 3 százalékuk pedig esti vagy levelező tagozaton. A továbbtanulni nem akarók felének már elege van a tanulásból, és sokan közülük (41 százalék) gyengébb tanulmányi eredményük miatt nem akarnak továbbtanulni. A család szűkös anyagi körülményei miatt a munkába állni szándékozó tanulók egyharmada mond le a továbbtanulásról, egynekedük pedig minél előbb pénzt szeretne keresni.

A továbbtanulási terveket a családi körülmények is befolyásolják. A felsőbb évfolyamokon növekszik a tanulási kedv, az átlagosnál többen akarnak továbbtanulni nappali tagozaton a kevésbé hátrányos helyzetűek közül, és az átlagosnál kevesebben a roma tanulók közül. (10. táblázat)

10. táblázat. A tanulók tervei jellemzőik szerint (%), AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Jellemzők	Tervek			
	Felsőfokú nappali N=1818	Felsőfokú esti N=60	Nem felsőfokú N=51	Munka N=26
Nem				
fiú	93,3	1,9	2,7	2,1
lány	92,8	3,6	2,7	0,8
Évfolyam				
1. év	92,9	2,7	1,7	2,7
2. év	91,7	2,6	4,3	1,5
3. év	94,2	2,8	2,6	0,4
4. év	91,2	4,7	3,3	0,9
5. év	97,8	1,3	0,4	0,4
Hátrányok				
nincs hátrány	96,9	1,6	1,6	
csak település	96,7	1,8	,4	1,1
család is	94,1	2,3	2,3	1,3
munkapiac is	90,6	3,9	3,9	1,5
Nemzetiség				
roma	83,1	9,0	6,7	1,1
nem roma	93,5	2,7	2,5	1,3
Az iskola presztízse				
átlag alatti	91,9	2,9	3,5	1,7
átlag feletti	94,6	3,0	1,7	,7
Összesen	93,0	3,1	2,6	1,3
Összes N	1818,0	60,0	51,0	26,0

A felsőfokú továbbtanulási tervek azonban az AJP-s tanulók többsége esetében még nem köthetők intézményekhez. Konkrét egyetemet csak a tanulók egyharmada jelölt meg, szakirányokat pedig 45 százalékuk tudott meghatározni. Szakirányok szerint vizsgálva az aspirációkat, az derült ki, hogy a tanulók körében a bölcsész szakok a legnépszerűbbek, ezekre szeretne jelentkezni a diákok egyötöde. Fele ekkora azoknak az aránya, akik orvosok, mérnökök, jogászok vagy tanárok szeretnének lenni. A jelentkezési arányok alapján a középmezőnybe tartoznak a természettudományi képzések, és a közgazdász képzés (amely az országos listát vezeti). Legkevésbé az agrártudományok iránt mutatkozik érdeklődés. (A www.felvi.hu 2005-ös adatai szerint a legnépszerűbb szakirá-

nyok sorrendje a következő volt (a nappali tagozatos alapképzésre jelentkezőket figyelembe véve, az első helyre beadott jelentkezési lapok alapján): 1-közgazdasági, 2-jogász, 3-idegenforgalmi, 4-pszichológia, 5-gazdálkodási, 6-kommunikáció (főiskolai), 7-kommunikáció (egyetemi), 8-mérnök informatikus, 9-művelődésszervező, 10-magyar nyelv és irodalom.)

Felvételi esélyeikről az AJP-s tanulók nagyon óvatosan nyilatkoztak. (11. táblázat) Mindössze 3 százalékuk biztos benne, hogy felveszik, és egyötödük számít arra, hogy nagy valószínűséggel fel fogják venni valamelyik felsőfokú intézménybe. Háromnegyedük bizonytalan abban, hogy mire számíthat, és 3 százalékuk érzi úgy, hogy kevés az esélye arra, hogy felvegyék. Azt tapasztaltuk, hogy a felvételi sikerét illetően az átlagosnál nagyobb az önbizalmuk a fiúknak, a végzős tanulóknak, és a kevésbé hátrányos helyzetűeknek. A roma tanulók bíznak a legkevésbé a felsőfokú felvételi sikerében.

11. táblázat. A felvételi esélyek megítélése a tanulók jellemzői szerint (%) AJP kutatás 2005, tanulói kérdőív

Jellemzők	Biztosan felveszik	Valószínűleg felveszik	Esetszám
Nem			
Fiú	3,0	24,8	722
Lány	2,5	15,8	1244
Évfolyam			
1. év	2,9	17,9	472
2. év	2,9	16,9	467
3. év	2,5	21,3	497
4. év	1,9	16,9	439
5. év	3,6	25,2	224
Hátrányok			
Nincs hátrány	3,2	25,4	63
csak település	2,6	18,9	433
család is	2,6	19,3	529
munkapiac is	3,2	18,8	940
Nemzetiség			
nem roma	2,6	19,2	1912
roma	3,7	14,8	81
Az iskola presztízse			
átlag alatti	2,1	18,1	1082
átlag feletti	3,3	20,2	911
Összesen	2,7	19,1	
Összes N	53,0	380,0	2092

Az interjúk készítése során az iskolák programfelelőseitől is érdeklődtünk arról, hogy milyen továbbtanulási eredményeket várnak az AJP-s tanulóktól. A programfelelősök előzetes várártásai szerint az AJP-s tanulóknak nincs esélyük arra, hogy a legjobb egyetemek legdivatosabb szakjaira bejussanak, hátrányos helyzetű tanítványaiknak többsége a pedagógusok szerint legfeljebb főiskolai továbbtanulásra esélyes.

2005 őszén az AJP Programirodája számára már hozzáférhetőek voltak a programban résztvevő tanulók továbbtanulási eredményei. A Programiroda által szervezett konferencia beszámolója szerint a 20 vizsgált iskola közül ebben az évben 13-ban volt érettségiző osztály, ahol összesen 309 tanuló érettségizett. Közülük majdnem mindenki (97 százalék) jelentkezett továbbtanulásra és 82 százalékukat fel is vették valamelyik felsőfokú intézménybe.

Mivel adatfelvételünk időpontjában az összes végzősre vonatkozóan az iskolák még csak a 2004-es felvételi eredményeket ismerték, a 2005-ben érettségizett AJP-s tanulók továbbtanulási eredményeit az iskolák többi tanulójának egy évvel korábbi eredményeivel hasonlítottuk össze. Eszerint ugyanezekből az iskolákból a nem AJP-tanulók csaknem 95 százaléka jutott be a felsőoktatásba, míg az AJP-s osztályokból 82. Ez azonban az összes

gimnázium továbbtanulási eredményeivel összehasonlítva még mindig kiemelkedően magas eredménynek számít (az országos középiskolai felvételi rangsorban a 28–30. helynek felel meg), és különösen jó eredményként könyvelhető el, ha a hátrányos helyzetű tanulók felsőfokú továbbtanulási adataival hasonlítjuk össze. Abban is különbség mutatkozik az AJP-s tanulók és az iskola többi tanulójának továbbtanulási adataiban, hogy milyen intézménybe nyertek felvételt. Míg az AJP tanulóinak közel fele főiskolán tanult tovább, addig az iskolák többi tanulójának kétharmada egyetemre került. (12. táblázat)

12. táblázat. Felsőfokú továbbtanulás. AJP kutatás 2005, iskolai kérdőív, 2005-ös AJP konferencia adatai

	Az iskolák más osztályai % (2004) N=2158	AJP (2005) N=309
Nem tanult tovább a felsőoktatásban	5,2	18,4
Továbbtanult főiskolán	30,3	47,2
Továbbtanult egyetemen	64,4	34,4

A programfelelősökkel készült interjúkból az is kiderült, hogy többen aggódnak hátrányos helyzetű tanítványaik további sorsa miatt, mivel pontosan tudják, hogy nem elég a felsőfokú intézményekbe bekerülni, bent is kell maradni, sőt diplomát is kell szerezni ahhoz, hogy a gyerekek és a tanárok közös erőfeszítésének értelme legyen. A legtöbben azért aggódnak, hogy hátrányos helyzetű tanítványaik családjai – amelyeknek anyagi terheit a középiskolai évek alatt a program nagyvonalúan átvállalta – nem fogják bírni azokat a költségeket, amelyeket a gyerekek felsőfokú taníttatása jelent.

Az eredményeket összegezve arra a megállapításra jutunk, hogy a társadalmi mobilitás támogatását illetően az elit gimnáziumok tanárai az AJP keretében kiváló eredményeket értek el. Hiszen a felsőoktatási intézményekbe azoknak a gyerekeknek több mint 80 százalékát bejuttatták, akiknek a családjában ez korábban csak 20 százalék esetében fordult elő (ld. felnőtt testvérek), de ők sem képesek „csodákra”. Az AJP öt éves középiskolai programjának nagy valószínűséggel az lesz az eredménye, hogy a hátrányos helyzetű tanulók többségét sikerül bejuttatni az alacsonyabb presztízsű felsőfokú intézmények (főiskolák) nem túlságosan népszerű szakjaira (műszaki, pedagógus képzés stb.). De diploma megszerzésére csak akkor lesznek esélyesek, ha felsőfokú tanulmányaik során további, jelentős mértékű szociális támogatásban részesülnek.

Jegyzet

(1) A kutatást empirikus szociológiai módszerekkel az FKI-ban végeztük az OM támogatásával. A kutatás mintáját azok a középiskolák és kollégiumok jelentették, amelyek részt vesznek az Arany János Programban és a Kollégiumi Alprogramban. A kutatás során kérdőíves adatfelvétel történt a programban közreműködő iskolák és kollégiumok igazgatóinak körében, interjút készítettünk valamennyi programfelelős tanárral, valamint a program országos irányítóival és a program szakmai irányításáért felelős szakértővel. Ezen kívül kérdőíves adatfelvételt folytattunk valamennyi tanulónak a megkérdezésével (2153 fő), aki 2005-ben részt vett a programban.

(2) Pedagógus továbbképzés kutatás, PTMIK, 2003.

(3) Az Arany János Programiroda adatai szerint a 2004/2005-ös tanévben összesen 2533 tanuló vett részt a programban. Adatfelvételünk ugyan teljes körű volt, de a hiányzások miatt csak 2153 tanuló töltötte ki önkéntöltés kérdőívünket, vagyis a diákok 85%-áról vannak információink.

(4) Andor Mihály – Liskó Ilona (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra–könyvek 3., Budapest.

(5) A családi jövedelmekről a tanulók felétől sikerült információkat szereznünk.

(6) Családok fogyasztási helyzetét a lakások minőségével (méret, infrastruktúra, komfortfokozat) és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsággal (színes TV, telefon, automata mosógép, videó, CD lejátszó, számítógép, autó, nyaraló) vizsgáltuk.

(7) Heindl Péter (2003): *Az AJTP "Roma Kollégiumi Alprogram"-jának továbbfejlesztése és kiterjesztése az iskolai sikerességet iskolán kívüli – kollégiumi és tanodai – eszközökkel segítő rendszerré*. Kézirat, OM.

Testamentaritás és önéletrajziság a ,Vers és valóság’-ban

Azok a verskommentárok, amelyeket Szabó Lőrinc az 1989-ben felbukkant, filológiai és életrajzi rejtélyek övezte ,Vers és valóság’ című (diktált) szövegben gyűjtött össze, nem feltétlenül a költemények keletkezéstörténeti hátterét világítják meg (sőt ezt a funkciót nem is minden esetben töltik be), s részben ugyan helyettesítik Szabó Lőrinc folyamatosan tervezett önéletrajzi művét (vagy kiegészítik az ilyen jellegű írásait, melyek műfaji spektruma a naplótól a verssorozatig terjed), mégis inkább szolgálják a versek megfejtését, mint a költő életének életmű felőli magyarázatát. (1)

A,Vers és valóság’ inkább megvonja, mintsem megerősíti az ilyen típusú, végső soron mimetikus polarítások érvényét, ennek okát ugyanakkor aligha célszerű a versmagyarázatok esetleges referenciális megbízhatatlanságában keresni (amelynek mértéke aligha haladja meg általában az önéletrajzokét). Legalábbis hatékonyabb (és kézenfekvőbb) kiindulópontot kínálhat az a kérdés, amely az önéletrajzi struktúra e sajátos változatának vagy módosításának lehetséges okait faggatja, azt, hogy miben rejltet annak magyarázata, hogy önéletrajzi narratíva vagy – a ,Tücsökzene’-vel meg is valószínűsített – életrajzi cikluskompozíció helyett vagy mellett Szabó Lőrinc az egész oeuvre-ön végighaladó verskommentárok formájában látta szükségesnek, élete vége felé, visszatérni „Dichtung” és „Wahrheit” viszonyának kérdéséhez.

Ez a kérdésfeltevés különös megerősítést nyerhet Szabó Lőrinc különféle irodalmi tárgyú esszéinek vagy kritikai írásainak kontextusában, amelyeket – nagy kortársainak kritikai teljesítményeihez viszonyítva – a szakma nem a legeredetibbek között tart számon, és amelyeknek mint a voltaképpeni életmű melléktermékeinek a Szabó Lőrinc-szakirodalom is alig szentel figyelmet. Eddig összegyűjtött publicisztikai írásai tulajdonképpen vissza is igazolják ezt a viszonylag csekély érdeklődést: kritikai írásaiban, alkalmi előadásaiban, „műhelyvallomásokban”, irodalmi pályaképeiben vagy éppen ismeretterjesztő rádióelőadásaiban Szabó Lőrinc első pillantásra valóban nem mutatkozik különösebben eredeti értekezőnek. Noha rendre alaposan tájékozódik például a fordítandó munkák kutatástörténetében és filológiai problémáiban, egy ideig viszonylag rendszeresen szemlézi kortársainak munkáit, megbízható és színvonalas formai (például verselési vagy ritmikai) jellemzéseket nyújt és – mint azt a Szabó Lőrinc kritikai munkásságának legutóbb tanulmányt szentelő *Ferenczi László* megállapítja (2) – írásaiban tárgyát sohasem „ürügyként” használja valami más kifejtéséhez, (talán ezért is) aligha található az irodalom nyelvi vagy történeti létmódjára vonatkozó eredeti vagy teoretikus horderejű megállapítás ezekben az írásokban, sőt – amint arra Ferenczi szintén emlékeztet – „egyetlen költőt sem fedez fel elsőként a magyar irodalom számára”. (3) S bár ez a (szerzője által is pontosított) megállapítás *Gottfried Bennre* vagy *Stefan Georgéra* gondolva ebben a formában némiképp igazságtalan, valóban elmondható, hogy ez aligha független attól, hogy Szabó Lőrinc a kezdeti éveket leszámítva a világ-

irodalom időtlen kánonját feltételezi, és – egyáltalán – meglehetősen konzervatív, genetikusan történeti minták szerint gondolkodik az irodalom történetiségéről. (4)

Ami az irodalom nyelvi létmódját illeti, Szabó Lőrinc felfogását e téren leginkább a kifejezés, az „expressio” – feltehetőleg *Babits*, részben a fiatal Szabó Lőrinc lejegyzésében fennmaradt irodalomelméleti előadásainak – szellemtörténeti doktrínája határozza meg, s jelen szempontból fontos lehet, hogy ettől nyilvánvalóan nem független az sem, hogy milyen szerepet tölt be Szabó Lőrinc írásaiban a „vers” és a mögötte rejlő vagy általa/benne kifejezett „valóság” viszonyának mimetikus struktúrája. A „kifejezés” ideája Szabó Lőrincnél központi helyzetben jelenik meg mind korai írásaiban, az expresszionista poetológia keretei között, mind az 1920-as évek vége után, azaz az „izmusoktól” való elfordulását követően kialakított, maga a költő által is többször „klasszicizáltként” leírt költészetfelfogásban, melynek főbb elemei a későbbiek során nem sok változáson mentek már keresztül. A két, elvileg homlokegyenest eltérő poetológia ebben az tekintetben teljességgel homológ, hiszen Szabó Lőrinc mindkét összefüggésben kitart „költészet” (kifejezés) és „valóság” vagy „élet” közvetlen érintkezése mellett. (5) Fiatal újságíróként az önkifejezés kényszerének, a „Drang” expresszionista elvének kérdéséte szegezi *Rákosi Jenőnek* (6), *Szavak kémiája és a kimondott világ’* című, 1927 elejére keltezett írásában a költői szó performativitásának egyfajta elméletét vázolja fel (ez volna a „kimondott világ”) (7), de az 1940-es években is „a költészet és a történelem frazeológiájának találkozásaként” írja le a német történelem Stefan George verseinek jóslata szerint bekövetkező fordulatát, *Shakespeare* szonettjeiről írva pedig a „tények súlyával” ható metaforákról és (hasonló összefüggésben sokszor használt biologizmussal) „a realitás véreőről” értekezik, amely „a szavakon keresztül csap”. (8) A „kifejezés”, ugyanakkor, egyben „közvetlenség” is: a sikerült költeményben a szavak és tárgyak közötti „szigetelő réteg” válik láthatatlanná, sőt a kifejezés megelőzi magát a kifejezett tartalmat, hiszen éppen a kifejezés az, ami képes megragadni és „előhívni” az élményt, amit Szabó Lőrinc többek közt a „felvételekkel tömött léleklemezről, egymásra fotografált foszlányok mély zürzavarából” előhívott kép fotográfiai metaforájával, majd a pontatlan rajzvonalak példájával fejt ki. (9) Ami a „költészetet” a realitástól elhatárolja, az nem a fikció és a realitás határvonala, hanem maga a „kifejezés”: a költészet nem a valóság kompenzációja, hanem kifejezése. A „költészetet” önmagában Szabó Lőrinc a világ érzéki aspektusával azonosítja, sőt odáig is elmerészkedik, hogy kijelentse, a költészet jelen van az „életben” is, sőt „az egész valóság egy csodálatos költészet” (s ez az azonosítás kulcsfontosságú helyen tér vissza a *Vers és valóság’*-ban is). (10) Mindebből azonban csak akkor születik lírai költészet, ha „kifejezést” nyer.

Ezt Szabó Lőrinc a húszas évek végétől számtalan változatban kifejti: a 16. század magyar költészetéről tartott előadásában például megállapítja, hogy a történelem különösen „lírai” korszakai nem hoznak létre „költészetet”, mint ahogy az „életdokumentumok”, illetve általában a túlságosan aktualitásokhoz vagy korhoz kötött művek sem (így *Ady* költészetéből az, ami „korhoz kötött irodalmi harc, személyes üzenet és kihívás, jóslat és ígéret volt”), hiszen – ahogy Szabó Lőrinc másutt fogalmaz – a kifejezés „konzervál”. (11) Ez egyben azt is láthatóvá teszi, hogy az időtlenség és a kifejezés eszményei, tehát az irodalom létének két alapvető feltétele mélyen összefüggnek s nyilván az sem véletlen, hogy Szabó Lőrincnél nem veszti érvényét a valóságot jelképpé növesztő és tartammal ellátó „szimbólum” romantikus esztétikai ideológémája sem (12), az ebben leplezett feszültség azonban különös módon éppen a lírai kifejezés legkézenfekvőbb paradigmájában, az „én” kifejezésének paradox feltételrendszerében tér vissza.

Az önkifejezés lehetőségét Szabó Lőrinc következetesen a versre korlátozza: mint az 1945-ös *Napló’*-ja feletti elégedetlenkedései elárulják, az ilyen „életdokumentumban” éppen a múltó idő által elfojtott, meg nem született versek pusztulása fejeződik ki csupán s a többször is használt „szilánkok” kifejezés aligha utalhat másra, mint a vers általi ön-

kifejezés azon attribútumára, hogy ez maga organikus egészet hozhat(na) létre. (13) A tökéletes, befejezett önkifejezés ideája azonban nem azonos a referenciális vagy mimetikus hűséggel, hiszen az egyetlen releváns határvonal az én és az én „kifejezése”, nem pedig igaz és hamis „kifejezés” között húzódik. Szabó Lőrinc több helyen világossá teszi, hogy a költészet éppen az én és a másik élményeinek vagy akár személyeinek átsajátíthatóságát, felcserélhetőségét vagy azonosságát implikálja, Shakespeare szonettjeinek referenciális homályát tárgyalva pedig (a nevezetes *Wordsworth*-i mondatból kiindulva: „with this key Shakespeare unlocked his heart”) a „lírai hitel” kérdését (pontosabban annak alaposan kiterjesztett változatát: „szerep-e, fölényesen vállalható és fölényesen végigjátszható tudatos alakítás-e a líra, s hozzátehetjük: minden emberi közlés, állítás, gyónás, önvizsgálat?”) a „kifejezés sikerességét” az „őszinteség” fölé emelve válaszolja meg. (14) Vagyis, a kifejezés egyszerűen igaz (hiszen egyetlen módja az én megragadásának), ugyanakkor hiteltelen is (amennyiben referenciálisan megbízhatatlan). Az én, miközben kifejezi önmagát, nem önmagát fejezi ki.

Az önkifejezés referenciális igazság vagy hitel iránti igénye szükségszerűen „szerepet” állít az én helyére. Talán legélelétőbb kritikai írásában Szabó Lőrinc *Németh László* önéletrajzát kárhóztatja amiatt, hogy az „Ember és szerep”, „amely mindenütt lüktet a zsúfolt élettől”, „nemegyszer túl gyorsan akart megmerevíteni olyan élő, változó, forrongó jelenségeket, amelyek még nem tűrik a végérvényes megállapításokat, és kikisiklanak a megjósolt vagy rájuk erőszakolt formulából” (15), vagyis hogy nem talált megfelelő kifejezésre. Ezt az ítéletet Németh romantikus titánizmusára vezeti vissza, nevezetesen arra, hogy az önéletrajz önnön igazát támadtatások és védekezések, illetve visszonttáadások sorozatában tanúsítja, s ez az öntanúsítás szükségszerű csapdába csalja az emlékezőt. Ez ugyanis egyszerre kénytelen érzékel(tetni) önnön gyöngességét vagy elfogultságait, ám az így nyert tudás újabb szégyen forrásává válik s ismét sérelmek és támadások hullámát indítja el („Közben az

Az én így mintegy kettészakad: egyik oldalon ott áll a szerepére ráismerő én (s ez a ráismerés Szabó Lőrinc döbbenetes leírásában egyben az én én-voltát is megszünteti: „ez az álarcral együtt akárhányszor az arcbört is lerántó élelátás jó jel”), a másik oldalon pedig az e ráismerés szégyenét a saját igazságáért vívott harcban legyűró én, mely utóbbi, persze, szükségszerűen „szerep” lehet csupán.

intellektus szeme vézesen tágra nyílik, és látja, megveti magát, ami csak újabb lökés az újabb túlzásra.”). Az én így mintegy kettészakad: egyik oldalon ott áll a szerepére ráismerő én (s ez a ráismerés Szabó Lőrinc döbbenetes leírásában egyben az én én-voltát is megszünteti: „ez az álarcral együtt akárhányszor az arcbört is lerántó élelátás jó jel”), a másik oldalon pedig az e ráismerés szégyenét a saját igazságáért vívott harcban legyűró én, mely utóbbi, persze, szükségszerűen „szerep” lehet csupán. (16) A saját igazság (amely, így Szabó Lőrinc, „mellékes”) védekezés formájában nyilvánul meg az önéletrajzban, de, épp mint ilyen, „jogosnak tünteti fel azokat a támadásokat, amelyek érték” (17), s ebből a kauzális körforgásból csak egyetlen módon lehet kitörni, amely lehetőséget Szabó Lőrinc Németh „beteges szubjektívizmusára” tett utalása (18) tárja fel, távolabbról pedig persze az, hogy saját önéletrajzi szövegei (leszámítva naplói „nyers [...] életanyagát”) éppen attól mentesek, egészen megdöbbenő mértékben, amit Némethnél kárhóztat: az öngazolás és a védekezés, a magyarázkodó vallomás és mentegetőzés gesztusaitól. A „szerep” felvétele, úgy tűnik, szükségszerű vonzata a referenciális vagy morális öngazolásnak, amely minden önéletrajzi struktúrában ott munkál, az én „kifejezés” általi megörökítése, ezzel szemben, egy különös, nem-szubjektív öntanúsítás lehet, s mint ilyen, persze, korántsem olyan veszélytelen vagy jámbor, mint amilyenek egy

konzervatív kritikai eszmény keretei között látszott, és távolról az „Ausdruck” fogalmának Gottfried Benn-féle, *Nietzsche* inspirálta használatával állítható párhuzamba.

Szabó Lőrinc saját alternatívája, a kifejezés, az „élet” vagy az „én” szüntelen (meg)írásának vágyában jelentkezik: a kifejezés referenciális hitelességének helyébe pusztán maga a kifejezés lép tehát, ami a versekben rejtettebben, az önéletrajzi jellegű szövegekben nyíltan élet és írás kettőségének, az élet írás általi megkettőződésének irányába helyezi át az önkifejezés problémáját. Az írás (legyen az akár egy elvégzett munka, egy fordítás), mivel magától értetődően rendelkezik a megörökítés vagy maradandóvá tétel képességével, nyoma s így tanúja valamely egykori jelennek. Ha nem napló, akkor egy „meg nem írt napló”. (19) A kifejezésre törő élet Szabó Lőrinc felfogásában maga is mindig egyben írásként valósul meg, le- vagy beíródik, legalábbis erről tanúsodik az, hogy a költő visszatérően saját életét író szövegekként emlegeti verseit. A megírt élet, noha, mint az én önkifejezése, maradandóságot, tartamot, állandóságot kölcsönöz az ének, mindig már egyidejű a megélt étellel. (20) Egyik 1945-ös védőbeszédében Szabó Lőrinc úgy fogalmaz, hogy „ami velem történik, az életrajzommal történik” (21), s itt nyilván arra esik a hangsúly, hogy csakis ez utóbbi körülmény az, ami miatt – mégis – menteni kényszerül magát. Máskor az ént, sőt egyenesen az „élő testet” nevezi könyvnek, s ez a metafora megint csak az írás itt nyomon követett szerepére mutat: „Húsunkba, velünkbe, csontjainkba írják, vésik, préselik zord szövegeiket a tények, azonban íróeszközük ekrazit és csákány, nemegyszer rögtön össze is török egyetlen közléseiktől az élő könyv. (...) a könyvtár maga szintén csak test, a papír maga szintén matéria, szétzúzható és elégethető: a szellem csak úgy van jelen a polcokon és a kötetekben, ahogyan a gramofonlemezeken a zene, új percepció és appercepció kell a megelevenítéséhez, új, élő gép, amely lapjaikat forgatja és megzendíti a tartalmukat”. (22) Az írás az, ami maradandó tehát, ami túl-éli az élő (halandó) testet, ugyanakkor mintegy rá is vésődik az élő testre, s noha az írást itt Szabó Lőrinc gyakran leküzdetlen idealizmusai egyikében immaterializálja ugyan, ezzel együtt is világossá teszi, hogy az ideiglenes testi élet éppen azért cserélhető és cserélendő, mert egyedül ez archiválja a(z) írásos) kifejezést.

Másfelől a test mint élő archívum egyben íródik is, hiszen csakis a benne vagy rá feljegyzett írás hozza létre vagy örökíti meg, pontosan az tehát, amit majd archiválnia kell. Nyilvánvaló, hogy ez a kettős feltételrendszer fejeződik ki a megélt pillanat azonnali írásos rögzítésének igényében is – innen (is) nyerhet magyarázatot Szabó Lőrinc bizonyos fokú grafomániája, (saját közlése szerint legalábbis) már-már világsúcsot közelítő gyorsírói képzettsége vagy éppen ama saját maga által is emlegetett (23) kényszere, hogy a leghelyetlenebb helyzetekben is állandóan gyorsírást feljegyzéseket készítsen, ha csak a levegőbe írálva vagy más testrészeket felhasználva is. „Az életemet írom bennük, azt írom azóta is”, mondja a rádióban, „írtam »magamat«,” írja 1943-ban megjelent ‚Összes versei’-ről, amelyekben átírja saját múltját, első négy verseskötetét, s az ezek (referenciális: azaz az egykori „én” hűen reprezentáló) hitelességének meghamisítására vonatkozó ellenvetést itt is a sikerült kifejezés eszményének jegyében, arra hivatkozva hártja el, hogy „tulajdonképpen rajzokat tisztítottam meg fölösleges, kusza, tehát értelmetlen vonalaktól, hiányos és így értelmetlen vonalakat egészítettem ki”. (24) Az átírásokra nyújtott magyarázatokból, persze, kiderül megint az is, hogy a kifejezés ismételt kényszerét másfelől éppen a kifejezett (az én) halandósága, vagyis távolléte indokolja, az tehát, hogy a szövegek mögül hiányzik annak élő autoritása, akit kifejez vagy aki kifejezi magát bennük. (25) A kifejezés, tehát, egyfelől rögzíti, jelentéssel vagy formával látja el, sőt létrehozza azt, amit kifejez, ezzel ugyanakkor előállítja archiválásának, megőrzésének kényszerét is.

Aligha véletlen, hogy Szabó Lőrinc – művei értelmezéstörténetének egy jellegzetes kli-jéjét meghatározva (26) – verseit mindig egyben önéletrajzi megnyilatkozásoknak is tekintette és különös aggálllyal archiválta szövegeit (így az olyan időkben, amikor nem volt

módja publikálni, küldeményekként bízta mások megőrzésére az elkészült költeményeket). Az imént feltárt kettős feltételrendszer nyújthatja annak egyik magyarázatát is, hogy minden önéletrajzi megnyilatkozása szükségszerűen (olykor szinte a rögzítés pillanatában, máskor akár jóval később) implikálja annak értelmező vagy másmilyen magyarázatát, egy újabb szöveg létrehozásának szükségességét is. Mint arra naplóiban is utal, ezeket mindig a versírói ihlet elapadása teszi szükségessé és abba is maradnak akkor, amikor kibontakozik valamely költői mű terve (1919/20-as naplójának első verspublikációi, az 1945-ösnek pedig a ‚Tücsökzene’ kezdődő munkálatai vetnek véget (27)). Az első négy kötet átírásáról már esett szó, még tanulságosabb talán, hogy – később továbbírt s még halála előtt, a bővített kiadás megjelenésekor is továbbírhatónak gondolt, saját halálát is megíró (28) – önéletrajzi versciklusának elkészültével rögtön szükségét érzi a versekhez fűzött életrajzi magyarázatok rögzítésének (a szakavatott gyorsíró *Radnai Bélát*, majd *Baránszky-Jób Lászlót* kéri meg ezek lejegyzésére), s ez az ekkor meg nem valósult terve végül a ‚Vers és valóság’ egész életműre kiterjedő kommentárjaiban teljesül. (29)

Mint azt e vállalkozások lezárhatatlan láncolata, valamint Baránszky-Jób vonakodása is sejtetik, Szabó Lőrinc önéletrajzi projektumai egy strukturálisan bennük rejlő, leküzdhetetlen ellentmondás miatt nem valósulhatnak meg: az életet író (hiszen így kifejezésre juttató) szöveg ismét csak az élet, az életrajz kiegészítő vagy megvilágító kommentárjaira szorul, amelyek viszont maguk is szöveggé s így az újabb, hiányzó kommentár jelvé válnak. A ‚Vers és valóság’ mégis felfogható úgy, mint Szabó Lőrinc egyik kísérlete ennek az apóriának a feloldására, amennyiben itt az életrajz mint a költői szövegek és interpretatív vagy filológiai kommentárjuk relációja jelenik meg. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy ebben a viszonyban a költő önmaga filológusává válik és így – ha kettészakítva is – egyszerre alakítja ki a versbéli önkifejezés által megörökített (s így olvashatóvá tett) én és az önmagát író (írás által létrehozó) én pozícióit. Ez, amint az talán az eddigiekből is kiderült, valójában Szabó Lőrinc önéletrajzi vagy önértelmezési attitűdjének alapvető sajátosságát dolgozza ki, azt, amit *Illyés Gyula* a költő 1956-os ‚Válogatott versei’-hez írott előszavában (30) a viviszekció képzetében öntött paradigmatis formába: az „élveboncolás” metaforája egyszerre foglalja magába az empirikus élethez és az azt mindig egyben megkettőző íráshoz (vagyis annak beíródásához) való hozzáférés útját. Szabó Lőrinc, persze, számtalan műfaji előzményhez kapcsolódik az önkomentár ezen formájával, amelyet a szövegeket övező „paratextusok” *Gérard Genette* nyújtotta tipológiája szerint leginkább a „privát epitextus” kategóriája alá lehetne sorolni. (31) A ‚Vers és valóság’ formai mintája talán Babits azon, saját verseihez fűzött keletkezéstörténeti magyarázataiban sejtethető, amelyeket éppen az ezeket gyorsírással rögzítő Szabó Lőrincnek diktált le. (32)

Az európai költészettörténet azonban számtalan közelebbi vagy távolabbi példát is sorakoztat, így a provanszál költészet jellegzetes műfajára, az életrajzi kötetkompozíciók előtörténetét meghatározó (köztudottan alapvetően fiktív) (33) razókra (a versek keletkezését megvilágítani hivatott szövegekre) vagy *Dante* – előbbiektől genetikusan nem független (és a ‚Vers és valóság’ egy kulcsfontosságú helyén szóba is kerülő) – ‚Vita nuová’-jára lehetne utalni, későbből a francia barokk költő, *Jean de La Cépède* ‚Théorèmes’ című művére, amely egy hosszú szonettorozathoz részletes (katolikus) teológiai kommentárt mellékel (34), vagy éppen a modern irodalom számtalan keletkezéstörténeti műhelytanulmányára *Poetól Thomas Mannig*, de akár *T. S. Eliot*nak a ‚The Waste Land’-hez fűzött (bizonyos kiadásokban elhagyott) filológiai jegyzeteiig. Rejtettebb, ám az önéletírás és önértelmezés Szabó Lőrinc-i dilemmáit sok tekintetben mégis prefiguráló előkép sejtethető az autobiográfia Nietzsche-i felfogásában, a (‚Vers és valóság’-ban nem említett) ‚Ecce homo’ önmagát önmagának elbeszélő s épp ezen elbeszélésben (és visszatérésben) léthez jutó és a saját művek kommentárja révén megfeythető, „poszthumusz születő” (35) énjének alakzatában.

A címbeli allúzió azonban legnyilvánvalóbban Goethe – szintén diktált – ‚Dichtung

und Wahrheit’-jának vállalkozásához kapcsolja az önkomentárokat (s ezt az összefüggést csak megerősíti, hogy a ‚Vers és valóság’ létrejöttének alaphelyzete – az, hogy az életrajzi magyarázatokat a költő egy meghatározott tanúnak, a rejtélyes [?] „Íródeáknak” mondja tollba – Goethe életrajzának másik fő forrására, az *Eckermannal* folytatott – Szabó Lőrinc világirodalmi kánonjában egyébként kitüntetett helyet betöltő – beszélgetésekre is rájátszik). Felidézve Goethe művének nyitányát, azok a pontok is hamar világossá válnak persze, amelyekben a ‚Vers és valóság’ kompozíciója felülvizsgálja e választott rokonságot. Mint ismeretes, a ‚Dichtung und Wahrheit’ elején idézett fiktív levél „biztatása” nyomán az életrajz keletkezéstörténeti körülményeinek feltárása Goethénél az életmű kronológiai elrendezésének feladatával párosul, és a visszaemlékezés a szerző privátvilágától az adott kor történelmi összefüggései felé vezet, sőt Goethe ez utóbbiak bemutatását jelöli ki az életrajz fő céljával (36): azokat az életrajzi hézagokat, amelyeket a meg nem írt vagy átírt művek hátrahagynak, mintegy a történelem tölti ki, s ezen keresztül lehet az életrajz az a nagy vallomás, amelynek a megírt művek csupán töredékei (l. a *Dichtung und Wahrheit* sokat idézett helyét: „Alles, was daher von mir bekannt geworden, sind nur Bruchstücke einer grossen Konfession, welche vollständig zu machen dieses Büchlein ein gewagter Versuch ist.”). (37) Noha Szabó Lőrinc látszólag „klasszicizált” felfogása a költői kifejezésről semmilyen értelemben nem mond ellent Goethe nevezetes észrevételének, mely szerint az életrajzi tények jelentősége nem mimetikus valóságunkban rejlik, hanem abban, hogy (egy magasabb valóság vagy igazság [„eine höhere Wahrheit”]) bizonyítékaként) jelentenek valamit (38) (a ‚Vers és valóság’ mottójában például a ‚Vojtina Ars poetikája’ nevezetes szakasza szerepel), kérdés lehet, hogy az élettények jelentéshez jutásának van-e olyan biztosítéka a ‚Vers és valóság’-ban, mint például a történelmi kor a ‚Dichtung und Wahrheit’ előszavában.

A kérdés még élesebben merül fel annak fényében, hogy – mint látható volt – Szabó Lőrincnél az „élettényeket” mindig megkettőzi önnön kifejeződésekük, le- vagy beíródásuk, azaz egyszerre léteznek eseményekként és ezek írásos rögzítéseként. Jelentésüknek tehát – a szó egy nagyon földhözragadt, nyelvi értelmében is – az önéletrajzi magyarázatok tárgyául kell szolgálnia. A ‚Vers és valóság’ kommentárjai alapvetően négy típusban rendezhetők el: a versek filológiai hátterének (intertextuális utalásoknak, célzásoknak, egyéb forrásoknak) kijelölése; keletkezésük, megírásuk hátterének, illetve a kompozíciós szándékoknak a feltárása; a versekben vagy versek által felidézett életrajzi összefüggések vagy események (óriási túlsúlyban: nőügyek) elbeszélése, szereplők azonosítása; végül a versek formai-ritmikai vagy esztétikai jellemzése és konkrét helyek interpretációi. Noha a négy típus összefügg és sok helyen a dolog természeténél fogva egymásba is folynak, mégis azonnal észrevehető, hogy további párokra bonthatók aszerint, hogy ugyanazon összefüggés empirikus és textuális oldalára irányulnak: eszerint egyrészt a versek genezisének „alkotáslélektani” és filológiai összefüggései, másrészt az életrajzi utalások feltárása és a szövegek interpretációjának kérdései állíthatók szembe egymással.

A versek keletkezésének rekonstrukciója, egészen kézenfekvő módon, annak egy specifikus esete, amiről Szabó Lőrinc ‚Napló’-jában abbéli félelmei kapcsán beszél, hogy a versei nélküle „megfejtethetetlenek” maradnak, nyilván avval a megszorítással, hogy itt vers és élet viszonya az, amit ez a veszély fenyeget. Itt az élet (vagy az, ami abból a leg-tökéletesebb kifejezés esetén is, úgy tűnik, kifejezetlen marad) az, ami mintegy tanúként a költemények mellé áll, az élő test tölti be azt a helyet, amit minden megnyilatkozás szükségszerűen üresen, pontosabban csak önmaga tanúsításának formulájában tölt ki (minden megnyilatkozás tanúsítja önmagát, de csak mint önnön létrejöttét vagy végbemenésének eseményét). A kommentárok ezen aspektusa elsősorban a költői életmű és az életút párhuzamának, másként fogalmazva az életutat vagy életrajzot szimuláló életmű narratívájának biztosításában jelölhető ki, amint azt Szabó Lőrinc egyértelművé teszi például a ‚Tücsökműve’ és ‚A huszonhatodik év’ kronológiai elrendezésén tünődve, ahol vé-

göl az önéletrajzi ciklus (melynek befejező része csak „A huszonhatodik év” lezárását követően készül el) hátrébbvétele mellett dönt arra hivatkozva, hogy „életrajzi, visszaemlékező versek időrendi helye amúgy sem kötött” (39): a többi kötet számára ennek értelmében nyilvánvalóan a keletkezéstörténeti kronológia alkotja az „életrajzi” keretet. (40) A kommentárok, ebben a tekintetben, a kötetkompozíciók kiegészítését, önéletrajzi keretbe foglalását jelentik, oly módon, hogy bizonyos értelemben éppen a „Tücsöközene” koncepcióját ismétlik meg.

A „Tücsöközene” 249. („Nyolc verseskönyv”) versének nyitó sorairól („És azután, mi történt azután? – / Elmondtam már. Aki kíváncsi rám, / iktassa be nyolc verseskönyvem, / iktassa most ide, és eleget / megtud rólam... Bár csupa töredék, / ami tölti a költők kötetét, / és véletlen: azt őrzik csak, amit / sikerül eldadogni, valamint / az Álomból [...]”), amelyekből ismét megjelenik a vers és a kifejezésre juttatott empirikus élet Szabó Lőrinc kritikai írásaiból ismert azonosítása („azt őrzik csak, amit sikerül eldadogni”), a költő a következő – helyes – leírást adja: „Önéletrajzom ettől kezdve egyre hiányosabb lesz, sőt a pesti megérkezéstől számítva máris az. Lényeges érzelmi és gondolati eseményeit az életemnek úgyis napról napra, hétről hétre megírtam és a világ elé tártam a köteteimben. Nem ismételhettek meg őket, azonban hivatkozhattam rájuk az olvasó előtt. A továbbiakban majdnem minden kötetről külön összefoglaló hangulati és tartalmi képet adtam, azzal,

Szabó Lőrincnél az „élettényeket” mindig megkettőzi önnön kifejeződésük, le- vagy beíródásuk, azaz egyszerre léteznek eseményekként és ezek írásos rögzítéseként. Jelentésüknek tehát – a szó egy nagyon földhözragadt, nyelvi értelmében is – az önéletrajzi magyarázatok tárgyául kell szolgálnia.

hogy azokat illessék be olvasóim a megfelelő helyre”. (41) A kommentált szöveg azonban éppen arra utal, hogy nem sikerült mindent „eldadogni”, s a két hely közötti feszültség ebben a kontextusban aligha oldható fel másként, mint hogy az élet „lényeges érzelmi és gondolati eseményei” azok legyenek, amelyek verses kifejeződésre jutottak, megszövegeződtek, vagyis rögzítésük feltétele a kifejezés lehetősége, nem pedig fordítva. Ebben rejlik annak oka, hogy minden önéletrajzi megnyilvánulás (s ebbe Szabó Lőrincnél beletartoznak a versek is) újabb

és újabb kommentárt s ezek ismét kommentárt igényelnek, azaz az önéletrajzisa maga valóban éppen az önéletrajzi kommentár hiányával vagy deficitével lesz azonos.

Az önéletrajzi versciklus alcíme („Rajzok egy élet tájairól”) az „életrajz” kifejezés széttagolásával és szintaktikai megfejtésével persze napvilágra hozza az önéletrajzi struktúra emögött rejlő két, egymással nem teljesen harmonikus aspektusát: egyfelől a verseket az önéletrajz, a – Goethe-i értelemben – „nagy vallomás” töredékeinek nevezi (s a „Vers és valóság”, „Tücsöközene”-re vonatkozó kommentárjai feltűnő gyakorisággal hozzák szóba a „teljes” életrajz versekbe foglalásának eleve kudarcra ítélt igényét), másfelől a különválasztott „rajzok” kifejezés egyben élmény és ábrázolás, élet és írás vagy versekben megnyilvánuló élet mintegy eleve adott kettősségére is vonatkozik: a versek az életről készített rajzok, sőt akár: az élet „tájai” eleve rajzolatok, aligha véletlen innen nézve, hogy (további) kommentárra szorulnak. Mindez implicit módon feltételezi az önéletrajzi kommentár csődjét vagy kudarcának lehetőségét: „A huszonhatodik év” kommentárjainak bevezetője tartalmaz is egyfajta mentegetőzést arra vonatkozólag, hogy a keletkezés körülményeit az emlékező nem feltétlenül képes felidézni, „hiszen ezek a versek már hét éve élnek, és én már el is hajoltam tőlük” (42) (s ami itt igazán sokatmondó, az a versek „életének” képzete: a megírt s ily módon maradandóvá tett élet továbbél, de már nem azonos avval a másik élettel, amelyet kifejezett), sőt a megírás körülményei (vagyis mindaz, ami nem íródott bele a versbe), szükségszerűen az eredetitől „elhajló” kommentárokból nyerhetnek csak (írásos) kifejezést.

Aligha véletlen, hogy Szabó Lőrinc nagy hangsúlyt helyez arra a voltaképpen banális eshetőségre, hogy a versek módosíthatják is, vagy – talán pontosabban – nem esnek egybe a kommentárban rögzített önéletrajzi emlékezettel. (43) Több példa található arra, hogy a versszöveg helyesbítheti egy, a költő emlékezetében futólagosként megmaradt esemény (például, illetve leggyakrabban: szerelmi kapcsolat) értékét (44): Szabó Lőrinc poetológiájában ez azonban nemcsak azt jelenti, hogy a kevésbé lényeges esemény nem nyert volna kifejezést, hanem – mint az a fentiek során látható volt – azt is, hogy téves kommentár volna az, amely egy versben rögzült eseményt mellékesnek minősít. Ugyan-ez az eltérés persze fordítva, illetve vers és vers között is megjeleníthető (a ‚Semmiért Egészen’-ről egy későbbi vers kommentárja deríti ki, hogy ‚A huszonhatodik év’ hősnőjére is vonatkozhatott, sőt: vonatkozott (45)), eredeti élmény és életrajzi kommentár viszonya pedig metaforikus is lehet (az ‚Órás’ felirat gyermekkori félreolvasásának emlékét, azaz a gyermeki álmvilágból való ébredés híres történetét egy egészen másfajta ártatlanság elvesztésének – jóval későbbi – eseménye kommentálja (46)).

Hasonló a helyzet a filológiai forrásokkal vagy irodalomtörténeti párhuzamokkal, amelyek sok esetben vagy nagyon általános vagy nagyon homályos formát öltenek a versekben, illetve olyan átalakításokon mennek keresztül, hogy ismét az élő emlékezet autoritására van szükség rekonstrukciójukhoz. A források vagy példák megadása esetenként egyben akár interpretánsként is hozzájárulhat nemcsak a vers keletkezésének, hanem jelentésének vagy akár életrajzi háttérének feltárásához is (47), másfelől azonban gyakran el is bizonytalanítja éppen a keletkezés tanúságának hitelét, így Szabó Lőrinc időnként önnön filológusaként mérlegel bizonyos összefüggéseket (48), máskor éppen saját tanújaként zár ki olyan lehetőségeket, amelyeket, mint kommentátor, mégis felvet vagy lebegtet. (49)

Mindezek az esetek egyfelől azt mutatják, hogy ahogyan a versek kifejezéssé rögzítik az ént vagy az élet eseményeit, úgy a kommentárok viszont őket magukat (tehát mindig az előző szintet) textualizálják, éppen azért, hogy az „élet” autoritását vésik újra és újra (befejezhetetlenül) rájuk. A kommentár tehát nem is pusztán átveszi a szövegek öntanúsításának feladatát, hanem maga teremti meg ennek szükségletét. Nyilván nem teljesen független ettől, hogy a versmagyarázatok egy gyakran visszatérő alakzata az olyan megfejtés, amely egy metaforikus helyettesítésre vagy fogalmi absztrakcióra épülő jelentés-összefüggést rendre annak biológiai-érzéki, elsősorban nemi síkjának szószertintiségét aktiválva fejt meg. A „s a szerelem is csak párhuzamosság” sorát az ‚Én és ti, többiek’ című versben, amely az én és a másik tapasztalatainak megoszthatatlanságát tematizálja (és amelynek egyik szereplőjét a ‚Vers és valóság’ Babitsban azonosítja), Szabó Lőrinc például *Verlaine* ‚Parallélement’-jára vezeti vissza, „ahol a cím szintén kétértelmű egyidejűségére vonatkozik, vagy pedig a meztelen szeretők egymás mellett vagy egymáson való fekvésére. (Harmadik lehetőség: normális férfi + nő és férfi + férfi szerelem).” (50) ‚A huszonhatodik év’ egész kompozíciójának egyik legmeghatározóbb alakzata, a felidézett halott emléke és a visszaemlékező tudat kölcsönös egymásba zártsága („képzelt képzeletteddel képzelem” [‚Képzelt képzeletteddel’]) is hasonló megfejtést nyer a 49. szonettben, ahol a „(...) Jaj, /de rossz kívüled! (...)” mondathoz a ‚Vers és valóság’ azt fűzi hozzá, hogy: „erotikus értelemben”.

A ‚Vers és valóság’ önéletrajzi alapstruktúrájának problémája ezzel ugyanakkor egy másik aspektusában is megmutatkozik, hiszen az élet (az élő test) autoritásának imént tárgyalt princípiuma a tanúsítás minden megnyilatkozást meghatározó, implicit performatív mozzanatának rejtett kettőségre világít rá: egyfelől – s ez mindig így van – egy szöveg mindig magában hordja önnön tanúsításának mozzanatát, másfelől azonban (s ebből fakad megszüntethetetlen referenciális megbízhatatlansága) egyben ennek távollétét, például a benne önmagát kifejező (tanúsító) én halandóságát is tanúsítja – éppen ezt kompenzálják a keletkezéstörténeti magyarázatok. Ugyanakkor evvel meg is fordul a tanúsi-

tás relációja, hiszen – ráadásul ugyanabban az aktusban – immár egyben maga a szöveg tanúsítja a létrejöttét tanúsító néma tanút. Egyszerűbben fogalmazva: azt, aki (vagy amely aktus) a szövegeket hitelesíti, ezek maguk igazolják vissza, ám csak annak távollétében. A versek által felidézett élettények kérdése, illetve a szövegek interpretációjának problémái már a tanúsítás kettős struktúrájának ezen oldalát állítják a középpontba, egyben előtárva azt is, hogy az ilyen önéletrajzi tanúskodás abban az értelemben is testamentális, hogy – s ennek lírai paradigmáját *Villon* alapozta meg (51) – hátrahagyja vagy örökül hagyja önmagát (és éppen erről beszélt Szabó Lőrinc a Pasaréti Könyvklub megnyitóján, amikor az írás különböző élő könyvekben való továbbélését emlegette).

Önéletrajzi testamentaritásukat tekintve (azaz mint az őket tanúsító aktus távollétének tanúságai, mint néma, de örökül hagyott tanúságtételek) mind a versek, mind az életrajzi kommentárok társtalan megnyilatkozások (*Jacques Derrida* magyarázatában: an-akoluthonok) (52) abban az értelemben, hogy tanúsító ellenjegyzésre szorulnak. Hátrahagyott küldemények, amelyek – ismét Derrida nyomán (53) – egyszerre mondhatók privátnak és nyilvánosnak, méghozzá úgy, hogy mindkét nevezett tulajdonság a társnéküliségre, a fenti értelemben vett testamentaritásra mutat vissza. Aligha véletlen, hogy a „Vers és valóság” szövege nagyon határozott ajánló-örökhagyó gesztusokat is tartalmaz, a visszaemlékező én és saját múltja közötti viszonyt egy harmadik (és egy negyedik...) instanciával kibővívte. Egyfelől ott az ajánlás („Klárának, feleségemnek, a mindig hűségesnek ajánlom ezt a könyvet szeretettel, hódolattal”) a hűséges társnak (valamint: a „Vers és valóság”-hoz fűzött „Bizalmas adatok és megjegyzések”-é „gyermekeimnek: Kisklárának és Lócinak, és jövődökökáimnak”), akinek – házastársi – hűsége szerződéses eredetű (Szabó Lőrinc fontos versekből ismert kifejezésével: „alkun” alapul). Ez az ajánlás, hagyományát, konvencióit és életrajzi összefüggéseit tekintve is, egyfajta mentegetőzésnek, öngigazolásnak (-tanúsításnak?) vagy bűnbánó vallomásnak mutatja a „Vers és valóság”-ot (amely nem az), olyasvalami lehetne tehát, mint a költő távolról *Apollinaire*-t idéző című 1936-os verse, a „Rossz férj panasza”, melyről a „Vers és valóság” „brutális őszintesége” mellett azt tartja fontosnak megemlíteni, hogy Az Est karácsonyi számában jelent meg, sajtóságos „ajándékként”. (54) Mindeközben, amint az a Szabó Lőrinc-kutatásban többé-kevésbé már kiderült, a másik – kilétét tekintve irodalomtörténetileg igencsak pikáns – tanú, a „Vers és valóság”-ot lejegyző „Íródeák”, az az „élő könyv” tehát, amely a kommentárokat archiválja, egy titkos szerelmi kapcsolat, az 1953-as „Kiadatlan verssorozat” („Káprázat”) feltételezhető megszólítottja. (55) Egy nő, akinek archiváló funkciója egyfelől ugyan nem több, mint az eleve visszahúzódó vagy – éppen a lejegyzés által – mindig már eltűnőben lévő papíré (56), de aki mégis előlép és rejtélyes vagy kevésbé rejtélyes nyomokat hagy a szövegen, például újra és újra megszólíttatik az emlékező által, időnként fel nem jegyzett kérdéseinek is van nyoma, és aki így mintegy elébe vagy helyébe lép annak a tanúnak, akinek a szöveget ajánlották. Ez a kettős struktúra egyfelől éppen a tanú előlépésével erősíti meg a testamentum egyszerre és feloldhatatlanul kettős, privát és nyilvános jellegét (s innen nézve is jelentésszerű lehet a lejegyzés gyorsíró voltja) (57), másfelől viszont, persze, lehetőséget teremt (s ez egyedül így valósulhat meg) éppen az ajánlás visszaigazolására (hiszen azt így egy „harmadik” szentesíti). (58)

Innen nézve különös jelentőséggel bírnak a „Vers és valóság”-nak az 1953-as verssorozatra vonatkozó kommentárjai. Első pillantásra aligha meglepő, hogy az egész szövegnek éppen ezek alkotják a leginkább (vagy: leginkább jelzett módon) homályos(ító) részét. Minden „amorális” szemérmatlensége vagy önfeltárulkozó hajlama mellett Szabó Lőrinc életrajzi kommentárjaiból nem hiányoznak a (mások iránti) tapintat gesztusai: a felesége iránti kíméletre hivatkozva evvel magyarázza, hogy „A huszonhatodik év” hősnője ihlette korai verseket sokáig nem publikálta (59), más versekről pedig az derül ki, hogy bennük (a másik jelenlétét elhallgatva vagy annak vágyává átalakítva) „letagadva” vagy „elrejtve” vallott erről a szerelmi kapcsolatról. (60) A tapintatosságot vagy szemér-

mességet Shakespeare szonettjeiról szóló írásában azonban kiterjesztette az önkifejezés vagy vallomás más régióira is: mint az ugyanitt szükségszerűen „szerepnek” nevezett lírai megszólalás majdhogynem elkerülhetetlen elemeiről beszél róluk arra célozva, hogy egyedül ezek óvják meg a művészi önkifejezést az aktualitások terhétől, a „lírai pletykák” való sekélyesedéstől, illetve – itt is – szégyen és vád dialektikájától. (61) Az ilyen szemérem vagy kímélet jelentése a ‚Vers és valóság’-ban sem korlátozódik a másik iránti tapintat morális kényszerére, noha ez utóbbi kétségkívül fontos alkotóeleme. A legújabban ‚Káprázat’ címen közölt kiadatlan s több helyén titkos szerelmi kapcsolatról beszélő („Másé vagy, én is, halál volna, ha / megsejtenék viszonyunk valaha. / [...] hazudunk kell tehát;” – [‚Rendtelenség, aljasság dul szívünkben:...’]; ‚Elhíhetné, akire gondolk, / s az, akire te, hogy mit szenvedünk?” – ‚Birák’) verssorozat élményhátteréről a ‚Vers és valóság’ leszögezi (62), hogy „fantáziából született és valódinak ábrázolt kompozíciókról” van szó. „Az elképzelt eszményt akartam valósággá, élővé tenni”, s ez éppen ellentétben állna a költő verseinek többségével, ahol „a valóságban létező nőt leplezni kívánván, verseimben természeti tüneményé alakítottam át: tündérré, nimfává, Kalypsóvá, szirénné, sellővé, lidércé, sőt káprázattá, zenévé”. Szabó Lőrinc megjegyzi még, hogy a versek valóságosságát a hozzájuk mellékelt (valójában nem feltétlenül) „apokrif levelek” egészítik ki, majd irodalmi párhuzamokként *Mikes Kelemen* nénjét, *Thaly Kálmán* kurucait, Dante Beatricéjét (aki „– bár élt, mégiscsak – képzeletbeli eszmény”), Shakespeare „dark lady”-jét sorakoztatja fel.

A hősnő fiktív voltát ezek a magyarázatok persze nem támasztják alá mindenre kiterjedő módon. Mint arról már volt szó, Szabó Lőrinc költészetfelfogásában a vers eleve eszményíti (amennyiben kifejezésre juttatja) a reális valóságot. A valóságosként megjelenített „eszménnyel” kapcsolatban pedig a ‚Tücsökzene’ 175. darabjának (‚Ragyogás’) kommentárjában az olvasható, hogy „az eszményítő szerelem csakugyan emel saját magunkon (Mint ahogy most is)”, míg a ‚Bizalmas adatok és megjegyzések’ ugyanekkor diktált szerelmi leltárjában az a – szintén deixisét tekintve fontos – megállapítás áll, hogy „most már – egy ideje – megtörtént a csoda: hű vagyok egy eszményhez”. (63) Dante Beatricéje is eléggé kétértelmű párhuzam, amennyiben a ‚Vita nuova’ (a ‚Vers és valóság’ egyik alapvető előképe) versmagyarázatai több nőalakkal kapcsolatban is élnek a valóságot, a valódi szerelmet (tehát nem feltétlenül „eszményt”) „pajzsként” leplező másik nő, a „donna di schermo” trubadúrköltészeti konvenciójával. Szabó Lőrinc verssorozatának két darabja ráadásul éppen a ‚Káprázat’ címet viseli s e kifejezésről elmondta, hogy egyike azon „természeti tüneményeknek”, amelyekké valós szerelmeit átalakította (sőt éppen a ‚Vers és valóság’ leplez le egy korábbi, ugyanilyen című költeménye mögött rejlő titkos szerelmi kapcsolatot), (64) az ‚Oltó képzelet’ című darabról pedig még azt is elismeri, hogy „egy hajszállal közelebb van a valósághoz”. (65)

Mindennek, persze, nincs is már különösebb tétje azt figyelembe véve, hogy Szabó Lőrinc kommentárja végülis arra a – költészetében számtalan formában, például az itt is citált ‚Dsuang Dszi álmá’-ban és a ‚Tücsökzene’ 350. darabjának (‚Búcsú’) soraiban („[...] De, hogy a / Mindenség is csak egy Költő Agya, / úgy látszik igaz. [...]”) megfogalmazást nyerő – klisére fut ki, amely szerint lehetetlen különbséget tenni költői és empirikus világ, végső soron vers és valóság között. (66) Aligha véletlen, hogy ezt az azonosítást a ‚Vers és valóság’ éppen a költői mű és a visszaemlékezés jelene közötti legszorosabb érintkezés helyén mondja ki (s az sem teljesen mellékes, hogy ezzel az azonosítással zárul az egész szöveg, sőt a ‚Vers és valóság’ zárlatként kivételesen egy egész verset, a ‚Káprázat’ ciklus utolsó darabját, a ‚Még jobban’ című verset idézi), aminek alapvetően két oka, vagy inkább következménye van. Egyfelől így válik ugyanis okafogyottá vagy funkciótlaná az önnön szükségletét folytonosan újratereztető életrajzi kommentár kompozíciós alakzata (ami csak egy másik megfogalmazása annak, hogy így lel Szabó Lőrinc kompozicionálisan elfogadható alkalmat a ‚Vers és valóság’ befejezésére, mint

ahogy annak is, hogy e szerelmi ciklus mint önkifejezés így marad szorosan hozzáláncolva a – Szabó Lőrinc számára leggyakrabban az érzéki létben és a testi szerelemben megjelenő – „élet”, az őt tanúsító „élő test” jelenéhez), azaz a költői mű itt végül mégsem textualizálódik az „élet” instanciáját képviselő önéletrajzi kommentár által. Azzal továbbá, hogy az egész életrajzi vallomás lejegyzője és tanúja is a fikció, a költészet referenciálisan és morálisan megbízhatatlan világába helyeződik át, maga a költői kifejezés lesz önnön magyarázatainak egyedüli tanújává, s az épp emiatt szerepként felfogott lírai önkifejezés így kiterjed az önéletrajzi kommentárra is.

Egyedül ez teszi lehetővé a kommentár számára azt, hogy kibújjon az életrajzi vallomás keretei által előhívott büntudat, szégyen, öngazolás és (ön)vád körforgásából, amit Szabó Lőrinc Németh László önéletrajzának „beteges szubjektivizmusában” kárhoztott. Ugyanez vonatkozik a vallomás, az öntanúsítás vagy a saját igazság tanúsításának referenciális kötelmeire is, amire jó példát nyújthat egyfelől a „Fény, fény, fény” kommentárjainak már idézett bevezetése, de még inkább „A huszonhatodik év” 26. darabjának

A tapintatosságot vagy szemérmességet Shakespeare szonettjeiről szóló írásában azonban kiterjesztette az önkifejezés vagy vallomás más régióira is: mint az ugyanitt szükségszerűen „szerepnek” nevezett lírai megszólalás majdhogynem elkerülhetetlen elemeiről beszél róluk arra célozva, hogy egyedül ezek óvják meg a művészi önkifejezést az aktualitások terhétől, a „lírai pletykákká” való sekélyesedéstől, illetve – itt is – szégyen és vád dialektikájától. Az ilyen szemérem vagy kímélet jelentése a „Vers és valóság”-ban sem korlátozódik a másik iránti tapintat morális kényszerére, noha ez utóbbi kétségkívül fontos alkotó-eleme.

(„Ugye, az voltál”) nyitányához („Mít rád fogok, a jó s rossz rengeteg, / nem úgy, mint mikor tilthattad! [...]”) fűzött magyarázat: „feszélyezett, hogy itt ellenőrzés nélkül beszélek, sőt csak úgy beszélhetek róla, tehát akár hazudhatnék is (ti. a versben).” (67) Az „ellenőrzés” hiánya éppoly kevésbé teszi lehetővé az öngazolás kényszerétől való megszabadulást, mint valamely meglévő referenciális instancia. Ez a kényszer ugyanis, Szabó Lőrinc szerint, eleve ott munkál az életrajzi vallomásban vagy önértelmezésben, sőt konstitutív eleme ezeknek – éppen ezért lehet olyan zavarbaejtő, hogy a „Vers és valóság” kíméletlen önelemzése vagy önfeltárása, feltételezhető (referenciális) őszintesége paradox módon szinte teljesen nélkülözi a mentegetőzés vagy az önfelmentés, a szégyen vagy az öngazolás modalitásait. Innen nézve éppen ezek hiánya az, ami – paradox módon – valóban visszaigazolja a „Vers és valóság” ajánlásának testamentális gesztusát: azzal, hogy a kommentárok a tanú(sítás) hiányának és ebből fakadó potenciális fikcionalitásának (68) (a „vers” és „valóság”,

megbízhatatlan fikció és önéletrajzi igazság közötti döntés potenciálisan téves mivoltának) színrevitelébe vagy elismerésébe futnak ki, éppen hogy megóvják a „mindig hűség” tanút a referenciális státuszukát illető, potenciálisan téves döntés, azaz a hamis tanúság, a „hütlenség” fenyegetésétől.

Míndez, persze, csak annak felismerésével válik lehetségessé, hogy az én maga sem hű tanúja saját életének. Amint azt a „Vers és valóság” egynémely érzékenyebb olvasója meg is sejtette (69), Szabó Lőrinc önéletrajzi kommentárjaiban az őszinteség vagy hitelesség problémája egy olyan dimenzióban fogalmazódik újra, amelyben nem épül ki a vallomástétel és öngazolás zárt reflexiók tere: aligha véletlen, hogy itt is, mint már az 1945-ös „Napló”-ban (ahol a „Személytelen” című versére hivatkozva kijelenti, hogy „nem tudok haragudni. Mintha ebben az ügyben nem rólam volna szó.”; kicsit később pedig ezt írja róla: „nem is képzelték, mennyire igaz, mennyire fontos vallomás!! Az egészét idéznem

kellene.”) (70) vagy a 'Tücsökzene' 81. darabjában a személytelen vallomás és emlékezet különös képzeteit állítja elő. Ugyanez a sajátos, végtelenen szubjektív, mégis személytelen vallomás jellemzi a 'Vers és valóság' önéletrajzi attitűdjét, amely ebben a szövegben az öngazolás vagy öntanúsítás intersubjektív és intencionális feltételrendszerét a verssé vált valóság, az ént egyszerre alkotó és tőle elváló kifejezés törvényeiben ássa alá. A 'Vers és valóság'-ban Szabó Lőrinc önmagát önmaga, saját életének filológusává megtéve felel meg ezeknek, és ez a leginkább talán Nietzsche-re visszamutató attitűd avatja verskommentárjait a 20. századi magyar önéletrajzi példa nélküli vállalkozásává.

Jegyzet

- (1) Ld. ehhez Margócsy I.: Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. In: uő.: *Nagyon komoly játékok*. Budapest. (é. n.), 204. és Menyhért A.: Az élet(et) írja, írja... In: uő. (2002): *Egy olvasó alibije*. Budapest. , 68.
- (2) Ferenczi L. (é. n.): Szabó Lőrinc, a kritikus. In: Kabdebó L. – Menyhért (szerk.): *Újraolvasó – Tanulmányok Szabó Lőrincről*. Budapest. 221.
- (3) Uo. 223.
- (4) Ld. leginkább Szabó L. (1929): *Divatok az irodalom körül*. In: uő. (1984): *Könyvek és emberek az életemben*. Budapest.
- (5) A kettő közötti különbség és összefüggés egy érzékletes példáját l. egy Genováról szóló 1941-es cikkében: az egykori élmény jelene az irreálisra növelt érzékelés költőiségében nyilvánul meg („Akkor még nem tudtam s talán nem is akartam úgy észlelni, ahogy kell, reálisan. [...] Élő expresszionista festmények között éltem, sugarak és zenék szökökötűjai között. Van egy versem, *Óda a genovai kikötőhöz*. egy kicsit bizonyosság mindarra, amit mondok.”), a múltbeli valóság azonban mégis csak mint vers, mint rögzített irrealitás marad meg („Az én Genovám csak egy álom. Csak egy húsz évvel ezelőtti vers: óda a kikötőjéhez.”), lásd uő.: *Az én Genovám*. In: uő. (2003): *Emlékezések és publicisztikai írások*, Budapest. 531–532.
- (6) Uő.: A legnagyobb élő magyar kritikus a régi és modern magyar irodalomról. uo. 42.
- (7) „A szó nemcsak egyszerű és hasznos közlekedési eszköze a gondolatnak: a szó azonos a tettel (...). A rendőrfőkapitány szava, mikor bizonyos feltételek beváltása esetére letartóztatást ígér, tulajdonképpen már előre azonos a letartóztatással: olyan, mint egy tény, amely a holnapban van meg, de már ma is hat. Ha a bankár házi telefonján leszól a pénztárba: üzenete tény: azonos a pénz kiutalásával, megtagadásával vagy a várakoztatással. Szeretöm szava: tény; még hazugsága is tény, amely álmában jár. És nem tény a múltak szava? Petőfi verse? A *Szeptember végén* Magyarország számára éppoly ismert tárgy, mint a Lánchíd: a szavak úgy vannak, mint egy ház vagy mint egy erdő, s csak alapjuk, talajuk a könyv, a papír, mint ahogy a házak és erdők alapja a föld, a talaj.” (uő.: *Szavak kémiaja és a kimondott világ*. uo. 170.)
- (8) Uő.: Stefan George és az új Németország. In: uo. 509.; Shakespeare szonettjei. In: uő. 1984, 45.
- (9) Uő.: *Beszéd a költőkhöz*” (1934), In: Szabó, 2003, 362–363. A *Vers és valóság*ban Szabó Lőrinc egészen hasonlóan jellemzi a *Tücsökzene* önéletrajzi emlékezetkonceptióját a verssorozat 7. darabját (*Táj épül, omlik*) kommentálva: „Egymásra fotográfálásoknak és áttűnéseknek mozitechnikája ez szavakban, szürrealizmusnak is lehetne nevezni. A vers a zűrzavar rendezését ígéri” (*Vers és valóság*. In: uő. [2001]: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*. Budapest. 187.)
- (10) Uő.: Költő és közönség helyet cserél. In: uő. 2003, 341. („néma költő mindenki, aki érez, s a költő nem reálisabb és nem irreálisabb valóságot él át és ír meg, mint amit átélnek önök is, csak legfeljebb nem tudnak kifejezni”); Magyar költő 1933-ban. uo. 349. („A költészet az a szavakba sűrített érzékiség, amelyhez önöknek éppoly közük van, mint azoknak, akik a verseket írják. Amikor önök csókolóznak, higgyék meg, nagyon költői dolgot művelnek.”).
- (11) „Ez a száz esztendő egyetlen líra volt, mondtam az előbb. A száz lírikus éppen azért nem produkált külön eredményt, mert a nemzeti végzet túlságosan kedvezett a lírai kitöréseknek. A korbácsolt ember nem verset ír, hanem jajgat, esetleg meghal.” (uő.: Mohácsiól Csokonaiig. In: uő.: 1984, 247.); „életdokumentum” és „tisztá költészet” feszültségéről l. pl. – Kodolányi kapcsán – uő.: Tavaszi fagy. In: uo. 472–473.; Ady értékelését l. Két évtized Ady. In: uo. 288.; az aktualitások „hordalékának” jelentésvesztéséről a műben l. pl. Babits Mihály meghalt. Szabó, 2003, 585.; a költészetről mint konzervről: „De az érzés, amelyben a költő mintegy konzerválta az észleleteit, sokszorosítható, mindig elővehető, szakadatlanul megújítható. Ez a konzerv nem romlik, nem öregszik. A *János vitéz* erősebb élet, mint Vitéz János közhuszár, nagyobb valóság, mint akár a János-hegy.” (uő.: A költészet dicsérete. uo. 535.).
- (12) „Valahányszor jelképpé tudunk tágítani egyényt, rögtön emelkedik a jelentősége: a szimbólum mintegy szárnyakat ad a valóságnak, a valóság legkisebb töredékeinek, és tartamot ad tűnő aktualitásnak.” (uő.: [Nagy dolog a könyv...], uo. 757.)
- (13) „Verseket kéne írnom, csak úgy magyarázhatom meg magamat!” (uő.: Napló. In: Szabó, [1990]: *Bírákhoz és barátokhoz*. Budapest. 8.); „Itt is egy verseskönyv pusztul majd bele szilánkokba, töredékekbe. Minden percem, másodpercem, minden elkezdett sorom: egy-egy elkezdett és abbahagyott vers!” (uo. 25–26.). „Verssze-

rú megfogalmazás nélkül igen szemérmetlen ez a nyers, kapkodó, zavaros lélekanyag. (...) Szilánkok egy önéletrajzból?” (uo. 30.)

(14) Uő.: Shakespeare szonettjei. 41.; ill. Bevezetés az *Örök Barátaink* II. kötetéhez. In: Szabó, 2002. *Örök Barátaink I.* Budapest. 10. („Egy magasabb fokon megszűnik az első és a második személy különállása és elmentete – és sajátíságos, hogy erre az objektíválódásra éppen a legszemélyesebb művészet, a líra adja a legtöbb és legmeggyőzőbb példát.”)

(15) Uő.: Németh László és szerepe. In: Szabó, 1984, 500–501.

(16) Uo., 499.

(17) Uo., 498.

(18) Uo., 501.

(19) Pl.: uő.: A fordító az *Ahogy tetszik*ről. In: uő.: 2003, 777.

(20) A jelen mozdulatlaná örökítésének és a mozgás élő jelenének egybeesésére nyújt különös példát Szabó Lőrinc számára a repülés. A repülőgép új élményéről szóló 1925-ös riportjában „a Dichtung und Wahrheit teljes különbségének és teljes azonosságának különlegesen erős átéréséről” számol be, amely arra mutat viszsza, hogy „a gép – a költészet megvalósulása – mozdulatlaníságá realizálja a repülést” (Goethe, vagy repüljünk? uo. 123–124.)

(21) Uő.: Birákhöz és barátokhoz. In: uő.: 1900, 205. A *Napló* elején ennél kétértelműbb fogalmazás olvasható: „Ami velem történik, az az életrajzomba kerül” (*Napló*. 7.): *belekerül* az életrajzba és/vagy az életrajz feláldozása *árán* történik meg? Ez utóbbi olvasat esetében az élet aktuális eseményeinek igazságtalansága – a Szabó Lőrincet a háború után erő támadások – nem az élő személy, hanem életrajzának, kifejezésének ellehetetlenítésében rejlene? A költő mindenestre konzekvensen kítart emellett, hogy sérelmei és megtámadottsága, azaz a védekezés és a mentegetőzés kényszere *nem személyes*: „Mialatt jobban, személyesebben gyötörődöm, mint akárki, mialatt összetörök, olyan személytelennek érzem magamat, mintha az egész ügyben nem rólam volna szó.” (Birákhöz és barátokhoz. 243.)

(22) Uő.: [Nagy dolog a könyv...], 758.

(23) Szabó Lőrinc a gyorsírásról. In: Szabó, 2003.

(24) Uő.: Költő a verseiről. uo. 500. és Születésnap ajándék. uő., 1984, 232–233.

(25) Uo., 231–232. Vö. még *Napló*. 21. („Nélkülem halott, megfjejhetetlen minden...”)

(26) Lásd pl. a visszatérő hivatkozásokat Szabó Lőrinc abbéli törekvésére, hogy „saját önéletrajzát és szellemi fejlődéstörténetét is folyamatosan, versről versre szinte, rögzítse”. (Domokos M. [1975]: „Lírai életregény – filológiai rejtelmekkel”. *Kritika*, 7, 16.)

(27) L. Kabdebó: Egy eszmélet története. In: Szabó, 1990, 253. Vö. ehhez Szabó, Kisnapló. In: uő. (1979): *Érlelő diákévek*. Budapest. 248.

(28) Szabó, Vers és valóság. 275.

(29) Vö. Kabdebó, Utószó. In: Szabó, i. m., 357. Baránszky-Jób tanulságos magyarázatot ad arra, hogy miért vonakodott elvállalni a *Tücsökzene* önéletrajzi kommentárjainak lejegyzését: „öszöntösen élt bennem annak a tudata, hogy élől nem lehet holt, adatszertü részletekből összerakott képjnk, az élmények emlékként színeződnek az új élmények örök előhívója alatt, s furcsa módon csak úgy igazak, ahogy a mindenkori élet jelenében megjelennek.” (Baránszky-Jób L., Szabó Lőrinc. In: uő. [1978]: *Élmény és gondolat*, Budapest. 125–126.)

(30) Illyés Gy. (1964): Szabó Lőrinc – vagy boncoljuk-e magunkat elevenen? In: uő.: *Ingyen lakoma 2.*, Budapest.

(31) Vö. G. Genette (2001): *Paratexte*, Frankfurt. 354–355. Az epitextus kategória a szöveg testétől térben (s ez esetben időben is) elkülönülő paratextusokra vonatkozik.

(32) L. Gál I. (1975): „Babits egyes verseinek keletkezéséről”. *It*, 2.; az ezekhez kapcsolódó önéletrajzi emléketet, szintén Szabó Lőrinc lejegyzésében l. Babits gyermekkori emlékei. In: Szabó 1974. Szabó Lőrinc egy 1944-es Interjúban számol be ezekről a feljegyzésekről: Egy óra Szabó Lőrincel Isten és a hivatal között. In: uo. 646.

(33) Ld. Zemplényi F. (1998): *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*. Budapest. 18.

(34) La Céppéde-ről ld. Genette, 317. ill. – a *Vers és valóság*gal összevetve – Kibédi Varga Á., Az önértelmezés művészet”. In: uő. (2003): *A jelen*, Pozsony. A fő különbség Kibédi Varga szerint: míg La Céppéde filozófiai-fogalmi kommentárokat nyújt műve igazolásaként, addig Szabó Lőrinc önkomentárjait a „pszichológiai” magyarázat igénye szervezi.

(35) „Das Eine bin Ich, das Andre sind meine Schriften. (...) Ich selber bin noch nicht an der Zeit, Einige werden posthum geboren.” (F. Nietzsche, *Ecce homo*. In: uő. [1992]: *KSA 6*, München/Berlin/New York. 298.). Az *Ecce homo* önéletrajzíságáról ld. S. Kofman, Bevezető az *Ecce homo* olvasásához. In: *Athenaeum* 1992/3, különösen 219–222.; ill. – az önmagát önmagának elbeszélő én alakzatához – J. Derrida, *Otobiographies*. In: uő. (1988): *The Ear of the Other*. Lincoln/London. Különösen 8–15.

(36) „Denn dieses scheint die Hauptaufgabe der Biographie zu sein, den Menschen In: seinen Zeitverhältnissen darzustellen und zu zeigen, In: wiefern ihm das Ganze widerstrebt, In: wiefern es ihn begünstigt, wie er sich eine Welt- und Menschenansicht daraus gebildet und wie er sie, wenn er Künstler, Dichter, Schriftsteller ist, wieder nach aussen abgespiegelt.” (Goethe [1986]: *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit* [Sämtliche Werke I/14], Frankfurt. 13.)

(37) Uo. 310.

(38) J. P. Eckermann: *Gespräche mit Goethe* (Goethe, *Sämtliche Werke* II/12 [39]), 479. „Ein Factum unseres Lebens gilt nicht, insofern es wahr ist, sondern insofern es etwas zu bedeuten hatte.”

(39) Szabó, Vers és valóság. 142.

(40) Még régi, kiadatlan verseit is, szükségesnek mondott átírások (!) után, a keletkezési évszámuk szerinti kötetekhez tervezi csatolni, vö. uo. 277.

(41) Uo., 240. Nem sokkal később a *Különbéke* c. kötetet (és az azonos című verset) kommentáló újabb *Különbéke* c. költeményt (Tücsökzene, 278.) kommentálja avval, hogy „a hatodik verseskötetem életrajz-pótló és hangulatilag-tartalmilag némiképp ismertetett összefoglalása.” (uo. 248.)

(42) Uo. 143.

(43) Erről, több példával, ld. Menyhért, i.m.

(44) Pl.: Szabó, i. m., 22. A *Fény, fény, fény* magyarázatainak bevezetésében Szabó Lőrinc abban azonosítja az önéletrajzi utalások félrevezető (az „Íródeákok” félrevezető!) természetében rejlő veszélyt, hogy „véletlen és jelentéktelen eseteknek is száját adok, csak azért, mert irodalmi nyom »rákényszerít«, holott esetleg jellemzőbb és jelentősebb és érdekesebb szerelmi barátságokról szükségszerűen hallgatók” (uo. 29.). A *Vers és valóság*hoz kapcsolódó *Bizalmas adatok és megjegyzések* egy helyén arról beszél, hogy ezek a – szerelmi életének fontosabb szereplőire vonatkozó – feljegyzések hivatottak „egyensúlyba hozni” irodalom és élet aránytalanságait (Bizalmas adatok és megjegyzések. In: uő. 2001, 290.)

(45) Uő.: Vers és valóság. 149.

(46) Uo. 201.

(47) Vö. pl.: „Teljesen összekevertem magamat az olvasmányélményekkel: teljesen a saját napi, szerkesztőségi és szerelmi eseményeimet a könyvbeliakkal.” (uo. 89.)

(48) Pl. a *Kalibán* egyik verséről: „Valami georgei van benne. Még a *Föld, Erdő, Istenbe* illenek.” (uo. 22.)

(49) A *Huszonhatodik évről*: „Tennyson *In memoriam*jának legjobb tudomásom szerint [kiem. KSzZ] semmi köze sincs ehhez az én gyászénekemhez.” (uo. 143.)

(50) Uo. 95.

(51) Szabó Lőrinc erről: Szabó, Villon élete. uő. 1974, 82–83.

(52) L. Derrida, »*Le Parjure*,« Perhaps. In: uő. (2002): *Without Alibi*. 180–184.

(53) Vö. pl. uő.: *Die Postkarte* 1., Berlin 1982, 79., 227. ill. – a testamentaritás összefüggésében – Demeure. In: M. Blanchot (2000): *The Instant of my Death* / J. D., *Demeure*, Stanford. 41.

(54) „Mit tudjátok ti, mit kínlódom én? / S mit minden férfi? Mit minden szegény? / S hogy mi az élet és mi a család, / s mi a kitartás annyi éven át?!... / Itthon is tör lesse a hátamat? / Be gonoszak vagytok, be szamarak!” A „panaszok” egy része meglehetősen profán módon pénzügyi természetű: „Hát nekem, nekem kell elmondani, / hogy mindenért megfizet valaki / s hogy mit fizetek helyettetek és / hogy szíjat hasít hátamból a pénz / s minden bűnnél gyilkosabb gyötrellem, / hogy bíróként fordultok ellenem? / Akármilyen vagyok, / nézzetek azt! Amit nektek adok! / Hogy szívem talpalja cipőtöket / s rab vagyok, hogy szabadok legyetek / (...) / „Megváltó a gazember is, aki / másokért dolgozik... (..).” Ehhez a *Vers és valóság*: „*Az Estnek* egy karácsonyi számában jelent meg. Óriási feltűnést keltett. »No, maga szép kis ünnepi ajándékkal lepte meg a feleségét!« – mondta Salusinszky Imre főszerkesztő. Én csak ekkor döbbsentem rá, hogy ez a vers valami különleges fokán van a brutális őszinteségnek.” (Szabó, Vers és valóság. 102.)

(55) A Szabó Lőrinc-szakirodalom, különös, ám nyilván Indokolható módon, egyszerre beszédes és hallgató az „Íródeák” kiletét illetően. A *Vers és valóság* második kiadásának jegyzeti elé állított *Utószó* egyfelől azt feltételezi, hogy akár több személyről (egy „szellemi felvevőről” és a nyilván a feltehetőleg gyorsírással lejegyzést megfejtő és legépelő „technikai rögzítőről”) is szó lehet, ennél konkrétabb utalás csak célzás formájában tesz („A talány talán végleg feloldhatatlan, mert ha idővel a filológiai rejtélye lesz is oldódik, ennek pszichológiai csapdáját talán maguk a partnerek sem tudnák leírni. Még ha valamelyik fél szakembere lenne is ennek.”), vö. Kabdebó, *Utószó*. In: Szabó, 2001, 357–358. Az újabban nyitó darabja nyomán *Káprázat* címet viselő *Kiadatlan verssorozat* keletkezési körülményei, életrajzi háttere, filológiai, poétikai és kompozíciós problémái arra engednek következtetni, hogy a ciklus mögött egy átfogóbb kötetkompozíció terve is sejthető: e szinten gyorsírásban hátrahagyott verssorozatról, melynek alakulása időben nem különül el teljesen a *Tücsökzené*től és a *Huszonhatodik évtől*, l. Kabdebó (1980): *Az összegezés ideje*, Budapest. 429–451., továbbá – a *Huszonhatodik év* kontextusában – Kovács B. L. (2005):... *Tűnt vizeknek még tűntebb moraja...* (dissz.) Miskolc. ill. vö. még a versek első, 1975-ös kiadását követő vitát: Szilágyi P. (1975): Szabó Lőrinc: Szavakkal nő a gyász”. *Kritika*, 4. Domokos, i. m. Kabdebó, 1976, *Közjáték* 1953 nyárutóján. *Új Írás*, 6. A verssorozat hősnője és a *Vers és valóság* „Íródeákja” között feltételezett azonosság kérdésében sok tekintetben perdöntő az a gyorsírással „pepita füzet” (érdekes módon Szabó Lőrinc ugyanilyenbe jegyzi le, szintén gyorsírással, Babits önkomentárjait, vö. 32. jegyz.), amelyben a versekhez Szabó Lőrinc „apokrífának” nevezett levelet is mellékel, ám a kutatás itt (vö. Szabó, i. m. 465.) s az egész probléma több összefüggésében is (vö. pl. uo. 462.; ami megfejtő a *Tücsökzene* 355. [*Szomszéd panziószo*] is a *Huszonhatodik év* 111. [*Szakadékbán*] darabjához adott magyarázatokat [Vers és valóság. 1701., ill. 271.], továbbá In:nen derül ki az is, hogy diktálás és lejegyzés viszonya a költő és az „Íródeák” között nemcsak egy irányban működött) az „autopszia” tanúságtételére kénytelen hagyatkozni (erről mint filológiai princípiumról a magyar irodalomtörténet-írás hagyományának összefüggésé-

ben nemrég hosszasan értekezett Dávidházi P. (2004): *Egy nemzeti tudomány születése*, Budapest. 506–538.). Kabdebó egy rövid, *A huszonhatodik* évek szentelt ismeretterjesztő cikke végén jelzi, hogy Korzátai Erzsébet helyét 1953-tól újra betölti valaki Szabó Lőrinc életében, majd a következő módon zárja le a kérdést: „Hogy ki lehetett – méltó – utóda [ti. *A huszonhatodik év* hősnőjének]? Aki tudja, ma még ne mondja ki! (Kabdebó, *A huszonhatodik év* titka. In: Halmos F. [1996, szerk.]: *Száz rejtély a magyar irodalomból*, Budapest. 183.) A helyzetet kétségbejuttató bonyolítja, hogy ezt az imperatívuszt lényegében maga a *Vers és valóság*, a 2. kiadás Kabdebó irányításával összeállított jegyzetanyaga pedig végképp megszegi: egy korai, a *Föld, Erdő, Istemben* szereplő, s előrelátóan *Titkok* címet viselő vershez Szabó Lőrinc megjegyzi, „később sokat mosolyogtam az egyik célzason, és nagyon örültem neki.” (Szabó, *Vers és valóság*, 10.) A versszövegben való, amúgy nem túl valószínű eltévedést megelőzendő l. ehhez a szerkesztők jegyzetét: „Valószínűleg a »s buja Flóra csókol csókjaiban« célzásról van szó [ez a vers zárósora – KSzZ], mely valóban csak későbbi, 1953 utáni nézőpontból lehet utalás Szabó Lőrinc egy közelebbi kapcsolatára.” (Szabó, 2001, 367.) Az „Íródeák” a lehető legkülönfélébb módokon jelentkezik a *Vers és valóság* számos helyén (vö. *Vers és valóság*, 10., 29, 52., 53., 55., 65., 78., 85., 129., 162., 169., 170., 202., 219., 241., 259., 271.): az emlékező közvetlenül hozzáfordul, sőt idézi, máskor egy élete vége felé elérkező eszményi szerelemre céloz, vagy olyan, az „Íródeákkal” megosztott életrajzi „titkokra”, amelyeket még a kommentárok is elhallgatnak, illetve különféle, látszólag fölösleges – a diktálás jelenére vonatkozó – utalásokat tesz egy megintcsak utólagosan a versek tanújává avatott, „valakire” („ebben az időben – 1929 – már érdemesnek tartott volna valaki arra, hogy hozzám jöjjön feleségül, ha ismert volna”; „a Szerelem Bolondjai korcsmában nemrég is voltam még valakivel”; „Bárcsak lakhattam volna ott! – Valakivel, aki éppúgy szereti Velencét!”).

Ha a kutatás fentebb összefoglalt sejtése helytáll, az a különös összefüggés áll elő, hogy a 20. század három meghatározó magyar költőjének életrajza (egyik esetében a tudósítás „élete utolsó hónapjairól”, a másiknak önéletrajzi verskommentárjai, a harmadiknak pedig „naplójegyzetei”) egyazon nő tanúsításában (elbeszélésében és dokumentálásában, lejegyzésében vagy gépelésében és szerkesztésében) rögzültek. Ez megintcsak nem egyedi persze az írói (ön)életrajzok esetében, a *Dichtung und Wahrheit*on dolgozó Goethe pl. saját élete fontos eseményeinek felidézéséhez veszi igénybe Bettina Brentano segítségét. A (hallgató, olvasó, rajongó, a 20. században pedig gépelő) nőről mint a férfi szerzőség feltételrendszerének fontos összetevőjéről, médiatörténeti összefüggésben ld. F. Kittler (2004): *Aufschreibesysteme 1800/1900*, München. 158–160., ill. 426–443. Illyés (felesége szerkesztésében megjelent) naplóiban – melyek egyik 1959-es feljegyzésében arról lehet olvasni, hogy Szabó Lőrinc, különféle gyanús „jelektől” (pl. Flóra ezüstgyűrűjének befeketedésétől) övezve „megjelent” Flórának (Illyés [1987]: *Naplójegyzetek 1946–1960*, Budapest. 466.) – épp csak regisztrálja barátja először 1975-ben kiadott posztumusz verssorozatának megjelenését (Illyés Gy. [1991]: *Naplójegyzetek 1975–1976*, Budapest. 83.). Nem teljesen érdektelen, hogy Szabó Lőrinc először 1974-ben publikált *Naplóját* és levelezését olvasva Illyés a következőket írja: „Az ember meg-megáll: kiknek-miknek-méltatlanoknak kiadja magát az a nagy lélek fölényeskedésre, kárörvendő kézdörzsölésre. Azaz ami a túlságos közelség miatt nagyon is veridikusnak tetszik, nem az-e épp a félrevezető, a – hamis?” (*Naplójegyzetek 1973–1974*, Budapest. [1990] 413.). A *Naplójegyzeteket* gépelő Flóráról viszont ezt írja egy helyen: „Ha regény és életrajz közt kell választania, ő aztán kapva az életrajzot választja. De életrajz-e? »Valódi-e? Első válasza (hogy milyen, amit olvasott), ez: – Így volt szó szerint?” (uő.: 1991, 464.). Egyébként a két költő egy közös, 1940-es In:terjújában Illyés kijelenti, „nem hinném, (...) hogy bárhogy fordul a világ, bármelyikünk is visszaélne a másik bizalmával.” (Írók egymásról. In: Szabó, 1974, 607.)

(56) Ehhez megint: Derrida, A papír (a)vagy én, tudják... In: Bónus T. – Kelemen P. – Molnár G. T. (2005, szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest. 392.

(57) Ismét Derrida, ezúttal a sztenográfiaórl: „Szerelimbürokráciánk, erotikus titkárágunk, túl sokat rájuk kellett, hogy bízzunk, hogy ne veszítsük el az ellenőrzést fölöttük és az emlékeztetket. (...) Az igazi rejtély, az abszolút sztenográfia, ott kell lenni a szobában, hogy megfejthessük, a többiekkel. De én a titkárod szeretnék lenni. Mialatt távol volnál, leírnám éjszakai kézírataidat vagy a szalagokat, amelyeken improvizáltál volna, eszközölnék rajtuk néhány diszkrét beavatkozást, amelyeket egyedül Te ismernél fel.” (uő. 1982, 89.)

(58) Mint arra a testamentáris emlékeztet kapcsolatos szakirodalom vég nélkül figyelmeztet (pl.: uő. [2002]: *Demeure*. 32.; G. Agamben, *Remnants of Auschwitz*. New York. 17.), a latin kifejezés a „testis”-en (tanú, bizonyosság) keresztül a „testis”-re utal vissza.

(59) Szabó, i. m., 116.

(60) Uo. 72., 84–85.

(61) „Sok ezekben a versekben a szemérem: ahol veszélytelenebb hangulat, eseményyszerű közlés a mondani-való alapja vagy kindulópontja, ott világos a rajz; egyszerű és éles és világos ott is, ahol magát tárja fel a költő; ellenben rögtön szellemivé és elvonttá válik, valahányszor mások bűnét vagy hiúságát is bevonja figyelmének sugárkörébe. Shakespeare szemérmes és kíméletes, sőt tapintatos: nézzük csak meg, milyen párazat ereszkedik a legdrámaibb szonettek nyelvére, reális utalásaira, mihelyt tartania kell tőle, hogy polémiája, fájdalma vagy kifogása lírai pletykává sekélyesedhetnek, vagy más esetekben, amikor bőr-aláfürödő, lélekátütő szeme másban vagy magában olyan tényeket észlel, melyeket sem elhallgatni, sem romboló célzattal felhasználni, megmutatni nem akar.” (uő.: Shakespeare szonettjei. 45.)

(62) Vö. uő.: Vers és valóság. 278–280.

(63) Uo. 219.; Bizalmas adatok és megjegyzések. uo.

(64) Uő.: Vers és valóság. 43–35.

(65) Uo. 282.

(66) „És már azt hiszem, hogy nincs »valóság«, hogy az egész történelem előtti idő, ahogyan az egész mitológia, a görög-latin istenek Zeusztól Afroditéig és Jupitertől Vénuszig, az egész irodalom (a vers! a regény! a dráma!) mind-mind teljesen az emberi fantázia alkotása, vagy majdnem teljesen az....” (uo. 280.)

(67) Uo. 151.

(68) Amint arra Derrida több helyen is emlékeztet (pl.: Derrida, i. m., 29–31., 72.), a fikció, a hamis tanúzás lehetőségé konstitutív eleme mindenfajta testamentaritásnak.

(69) Vö. Margócsy, 208. és különösen (a konfesszionális „belső terének” hiányáról Szabó Lőrincnél) Tamás G. M., A rendszerváltás zimankója. In: uő. (1994): *Másvilág*. Budapest. 249–251., 254.

(70) Uő.: Napló. 9., 56. Ld. a verset (különösen a 13–14. sorokat): „Nem téved el, mint én magamban, / aki csak egyfélélt akar; / rajtam bosszút állt a zavar, / mert mindent ismerni akartam. / Minden ellenség csábított. / – Tán a másik! – mondtam hitetlen / s addig szidtam, míg megszerettem / az idegen gondolatot. / De nőtem és tárgultam egyre / és lettem mindig igazabb, / kitoltam határaitam, / kitoltam a személytelenbe: / hozzám már annak sincs köze, / amit néha magam cselekszem, / s szánok mindenkit, mint az isten, / kinek mindenki gyermeke.” (kiem. KSZ)

A Krónika Nova Kiadó könyveiből

A hasonlóságok rendszere Shakespeare drámáiban

E tanulmány egyes Shakespeare-szereplők viszonyrendszerének újraolvasására tesz kísérletet Michel Foucault argumentációjának felhasználásával.

Michel Foucault „A szavak és a dolgok” című művében a hasonlóságot olyan diszpozíciónak tekinti, mely meghatározza a reneszánsz-kor ember- és világképét, gondolkodását. Szerinte „a 16. század végéig a hasonlóság fontos szerepet töltött be a nyugati kultúra tudásában. Nagyrészt a hasonlóság kormányozta a szövegek exegezisét és interpretációját: ez szervezte meg a szimbólumok játékát, és tette lehetővé a látható és láthatatlan dolgok megismerését, a hasonlóság irányította a dolgok ábrázolásának művészetét.” (1) Négy fajtáját különíti el a hasonmásoknak: *convenientia*, azaz megfelelés, *aemulatio*, vagyis vetélkedés, analógia és szimpátia. Bár az irodalomtudomány célja semmiképpen sem lehet az, hogy egy filozófiai vagy társadalomtudományi tézist szépirodalmi szövegek boncolgatásával bizonyítson, reneszánsz-kori szövegek elemzésekor a francia történész szempontjai termékenynek bizonyulhatnak (fontosnak tartom újra megjegyezni, hogy nem a tételek igazolására, bizonyítására törekszem). A hasonlóságok rendszerének applikációja Shakespeare drámáinak egy lehetséges olvasata, s nem a szövegek inherens struktúráinak „felfedezése”. A bizonyítás tehát kizárólag Foucault tételeinek alkalmazhatóságára, s nem igazságtartalmára vonatkozik.

Convenientia és fiziognómia

Mint Foucault írja, a *convenientia* nem elsősorban hasonlóságot, hanem egymás mellettséget, azaz szomszédosságot jelöl. Ebben a szomszédságban a dolgok szoros kapcsolatba kerülnek, így hatni kezdenek egymásra, s az érintkezésből adódóan a hasonlóság új terepe jön létre. Foucault a test és lélek viszonyát említi példaként: „[p]éldául a lélek és a test kétszeresen is megfelel egymásnak: a bűnnek kérgessé, durvává és evilágivá kellett tennie a lelket, hogy isten az anyagba helyezhesse. Am a szomszédság révén a lélek fölveszi a test tulajdonságait, hasonul hozzá (...).” (2) A külső és belső egymásra hatása jól megfigyelhető abban a fiziognómiai antropológiában, mely III. Richárd és Calibán esetében a visszataszító megjelenést összekapcsolja a gonoszúsággal, ezáltal a civilizáción és az emberi morálon kívülre helyezve a szereplőt. Gloster nagymonológjában veszi számba azokat az indokokat, melyek őt gazemberségre kényszerítik. Ezek közül talán az egyik legfontosabb, hogy nem vehet részt az udvari életben, hiszen ott nem számít teljes értékű individuumnak:

„S a természet becsapott termetemmel,
Ki torzult, félig-kész, s idő előtt
Küldtettem el e lélegző világba
Bénán s idétlenül, hogy a kutyák
Megugatnak, ha bicegek előttük-

(...)

Mint hogy a napon nézem árnyamat
 És csúfságomat magam magyarázom:
 Én, mivel nem játszhatom a szerelmem,
 Hogy eltöltsem e csevegő időt-
 Ugy döntöttem, hogy gazember leszek”

Richárd gonoszsága és visszataszító külleme között a kapcsolat az eredeti szövegben lényegesen jobban érzékelhető, mint *Vas István* fordításában. A magyar szöveg ugyanis azt sugallja, hogy a szereplő maga dönt jelleme és sorsa felől, tehát létezik számára alternatíva. Mivel nem felel meg az udvari kívánalmaknak, dönthet úgy, hogy gazember lesz, s kívülállóként szegüljön szembe korának erkölcsseivel és társadalmával. A csúnyaság ez esetben csak a kirekesztettséget vonja maga után, ami nem vezet automatikusan a gonoszsághoz: ez már a szereplő egyéni választásának eredménye. Az angol szövegben ugyanakkor az általam idézett szakasz utolsó mondata így hangzik: „I am determined to prove a villain” vagyis (kissé nyers fordításban): „arra vagyok determinálva, hogy gazember legyek”. Nem csak arról van szó tehát, hogy Richárdot csúnyasága antiszociálissá teszi; a jellem és a fizikum szoros kapcsolatban vannak egymással, így a rút kinézet szellemi-erkölcsi korcsosulás jeleként értelmeződik, s ezáltal démonizálja a figurát. (3) Ugyanakkor az is világosan látszik, hogy a gonoszság kívülről vetül rá a szereplőre: az az önreflexív parafrázis, melyben a szereplő önnön gazemberségét fogalmazza meg, jelzi, hogy Richárd valójában kívül áll a lélek és test egymásra hatásából kialakuló gonoszságon. Shakespeare figurája nem erendően „radikális rossz”, hanem egy folyamat következtében válik azzá. A Rút és a Rossz kapcsolata nem ontológiai, hanem egy olyan társadalmi hipotézis eredménye, mely a szépséget az isteni, a csúnyaságot pedig a sátáni attribútum megtestesülésében látja. A fiziognómia diskurzusa alkalmas arra, hogy az adott társadalomban az individuum pusztán külső jegyek alapján pozícionálható legyen (természetesen ezt a pozíciót származás és a vagyon is meghatározza). Richárd csúnyasága korának szemiotikai rendszerében negatív előjellel ruházza fel személyiségét, karakterét kitaszítandó ellenségként határozva meg. Az az értelmezés, mely a figura viszonyrendszerét meghatározza a többi szereplővel, valójában a circulus vitiosus csapdájába esik, hiszen az interpretáció végkövetkeztetését (vagyis, hogy Richárd gonosz) erendően előfeltevései határozzák meg (vagyis, hogy a csúnyaság egyenlő a gonoszsággal). A szereplő tehát nem választja a gonoszságot, mivel az minden kétséget kizárólag megjelöli, determinálja őt.

Tágabb kontextusban a fiziognómiai emberismeret a kulturális idegenség tapasztalatában is kimutatható. Legjobb példa erre Othello alakja, kinek bőrszíne a sátánhoz, illetve a sötét hatalmakhöz való hasonlóságot juttatja Jago eszébe:

„Ki vagy rabolva! Szedd a köpenyed;
 A szíved roncs, fél lelked oda már!
 Most, éppen most, egy vén fekete bak
 Erőszakolja fehér gödölyéd! Jöjj,
 Kongasd föl a hortyogó polgárokat,
 Vagy a sátán csinál nagy papát belőled:
 Siess, ha mondom.”

Shakespeare figurája nem erendően „radikális rossz”, hanem egy folyamat következtében válik azzá. A Rút és a Rossz kapcsolata nem ontológiai, hanem egy olyan társadalmi hipotézis eredménye, mely a szépséget az isteni, a csúnyaságot pedig a sátáni attribútum megtestesülésében látja. A fiziognómia diskurzusa alkalmas arra, hogy az adott társadalomban az individuum pusztán külső jegyek alapján pozícionálható legyen.

A szereplő megnyilatkozásából jól kiolvasható, hogy elképzelhetetlen bármilyen természetes kapcsolat egy színes- és egy fehérbőrű ember között. Othello maga a sátán, aki állatias erőszakkal becsteleníti meg Brabantio lányát. Hozzá kell tenni persze, hogy a magyar fordítás erősebben fogalmaz, mint az eredeti szöveg, ahol ugyanis az „erőszakolni” szó helyett a „tupping” áll, mely az állatok nemi aktusára, pázására, nem pedig erőszakos nemi közösülésre utal. Ugyanakkor ez az angol szó is „leminősíti” Desdemona és Othello kapcsolatát, állatias képzetekkel írva le a kettejük közötti viszonyt. Jago igyekszik konfliktust kirobbantani a mór és Brabantio között azzal, hogy elárulja a titokban kötött házasságot. Tanulságos, hogy (miképp ezt *Stephen Greenblatt* is megjegyzi), e konfliktus lehetséges oka nem Desdemona engedetlensége, hanem férjének bőrszíne, hiszen a feketeség „a kívülálló permanens jelölője, függetlenül attól, hogy az állam milyen értékesnek tartja szolgálatait.” (4) A kívülálló pedig, egy sajátos xenofób logika végeredményeként a Gonoszt képviseli, akit semmiképp sem szabad szorosabb társadalmi és családi kötelékekbe bevonnai.

A mór tehát elsősorban külső megjelenése miatt válik idegenné az őt körülvevő környezetben, s itt ez az idegenség egyben a gonoszság, a barbárság gyanúját is magában hordozza. (5) A feketeség Othello jellemének sátáni eszenciáját teszi nyilvánvalóvá, ezért merülhet fel, hogy Desdemona elcsábítása is valójában tiltott mágia révén valósulhatott meg, hiszen (miként azt Brabantio mondja), egy „finom tiszta szűz” soha nem hagyta volna el a családi házat egy ilyen „kormos mellért”. Othello legfőbb feladata az, hogy rácáfolvá a sztereotípiákra legitimálja házasságát, ezáltal beilleszkedjen a társadalomba, vagyis megszűnjön idegen lenni. Úgy kell megformálnia identitását, hogy az mindenképp megfeleljen az adott kultúrának: részt kell vennie a törökök elleni háborúban, ahol vitézsége és önfeláldozása bizonyítja hazája iránti hűségét, vagyis hazafivá, példás hőssé kell válnia. Ez egyben tisztázza a barbárság és gonoszság vádját alól, s így Brabantio érvei (egyelőre) hatástalanná válnak.

Ugyanakkor a feketeség nemcsak a gonoszság és idegenség jelölője, hanem a tudatlanság, a barbárságé is. „A vihar”-ban szereplő Caliban már egyértelműen komikus alkat, akit „idétlensége”, vagyis kulturálatlansága és tudatlansága tesz kinevettetetté. Bár az említett szereplő nem emberi lény, mégiscsak érezhető, hogy a kolonializáló hatalom bennszülöttekkel kapcsolatos sztereotípiái nyilvánulnak meg itt (alátámaszthatja ezt a Caliban név l és n betűinek megcserélése). A rabszolga kereskedelem virágzásakor mind Amerikában, mind Európában népszerű volt a mistral-show, melyet feketére maszkírozott férfiak adtak elő az afro-amerikaiak butaságát, ügyefogyottságát karikírozandó. Jago mesterkedése, mely a felszarvazás tényét próbálja elhíttetni Othelloval, nem egyszerűen a szereplő házastársi érzelmeire hat; a barbárság és tudatlanság jeleit magán viselő férfit hitvesének félrelépése egyértelműen a kinevetett pozíciójába sodorná, ami lerombolná azt az erőfeszítést, mely során a szereplő, identitását az adott kultúra instrukciói felől próbálta megformálni. A hűtlenség tehát valójában Othello identitása elleni támadás, mely csak a bűn megtorlásával védhető ki; a vétkes asszony és „bűntársának” megölése ugyanis jogosnak számít, a gyilkosság ekkor valójában a szereplő rangjának visszaszerzését jelentené. (6) A mór pozícióját, a magáról kialakított képet próbálja védeni, Jago megtévesztése ezért válhat sikeressé (nem pedig jellemének „naivsága”, vagy „butasága” miatt). Két végpont között kell meghatározni pozícióját: egyfelől rá kell cáfolnia azokra a sztereotípiákra, melyek miatt a félelem dominálhatja a hozzá való viszonyt; emellett távol kell tartania magát a kinevettetett pozíciójától, mely alacsonyabb rendű létezőként határozná meg. Jago pont azt akarja elérni, hogy a főszereplő végül minden sztereotípiát igazoljon, hiszen a megtévesztés sikere Othello naivságát, a gyilkosság tette pedig gonoszságát bizonyítaná. Bár mesterkedése végül lelepleződik, sőt a végén maga az intrikus tűnik fel a sátán képében („Hadd látom patád....de ez csak mese.../ Ha ördög vagy nem fog rajtad vasam!?”), célját sikerül elérnie: Shakespeare drámájáról szóló értekezé-

sekben gyakran találkozhatunk olyan megállapításokkal, melyek a főszereplő naivságát, „bárgyúságát”, vagy éppen brutalitását tárgyalják.

Analógia és Név

Az analógia legfőbb jellemzője, hogy „[ó]riási a hatalma, mert az egybevágoságok, amelyekkel foglalkozik, nem maguknak a dolgoknak látható, állandó hasonlóságai; eleendőek az összefüggések közötti finomabb hasonlóságok is. Az analógia, ekképp tehermentesítve, egyetlen pontból rokonságok végtelen sokaságát képes átfogni.” (7) Shakespeare műveiben, s különösen a „Romeo és Júlia”-ban a tulajdonnév képezi azt az egyetlen pontot, mely több karaktert képes összefogni, egymáshoz hasonlatossá tenni. Ez a hasonlóság a közös világnézet és törvény elismerésében nyilvánul meg, s ez automatikusan magával vonja a közös név által nem jelölt vagy más név által jelölt szereplők gyűlöletét. Másképp szólva: a Montague és Capulet név által jelölt szereplőknek (függetlenül saját élettörténetüktől, vagy individuumuktól) fel kell vállalniuk közös hasonlóságukat, mely a másik iránti gyűlöletben nyilvánul meg. Annak analógiájára, ahogy a családok ősei háborúztak, a fiataloknak is ezt kell tenniük; a név kötelez, így az analógia az identitás meghatározó, nélkülözhetetlen részévé válik.

A név tehát meghatározza a viszonyrendszert, a gondolkodást, sőt az érzelmeket is, így a család korlátlan hatalmat gyakorolhat fiatalabb tagjai felett. Mindez felülírja a társadalmi törvényeket, hiszen Escalus, Verona hercege sem tudja beláttatni a Montague és Capulet nevek viselőivel háborúságuk értelmetlen voltát. Romeo és Júlia azonban pontosan a név által gyakorolt hatalom köréből próbálnak kiszabadulni. Pontosabban ennél sokkal többre tesznek kísérletet: megkérdőjelezik az analógia által teremtett hatalmat, s megtagadják a névnek a szubjektumra gyakorolt hatását, felismerve olyan tényezőket, melyek az identitásnak az apai parancsnál is lényegesebb részét képezik. Júlia híres szavaiból kitűnik, hogy a szereplő mind a név jelentését, mind pedig (a nem *Hirsch*-i értelemben vett) jelentőségét kérdőjelezi meg:

„Csak neved ellenségem, nem magad.
S te önmagad vagy és nem Montague.
Mi Montague? Se kéz, se láb, se kar,
Se arc, se test...Ó, válassz más nevet!
Eh, mi a név? Mit rózsának hívunk,
Bárhogy nevezzük, éppoly illatos.
Ha Romeót nem hívják Romeónak,
Szakasztott oly tökéletes marad
Akármilyen néven...Dobd el hát neved!
És egy élettelen szóért cserébe –
Tiéd az életem!”

Érdekes áthallást figyelhetünk meg Shakespeare szereplőjének kijelentései s egy tizenkettedik századi bencés szerzetes hexameteré között, melyet híres könyve zárómondataként *Umberto Eco* is idéz: „A rózsá neve nem titok már, pusztá neveket markolunk”. (8) Nem állítom, hogy az angol drámaíró ismerte, s tudatosan felhasználta a szerzetes versét, ám mindenképpen érdekes egybeesés, hogy mindkét mű felveti a rózsá és a név, azaz a valóság és nyelv kapcsolatának dilemmáját. A bencés szerzetes költeménye szerint minden elpusztul, s ránk csak a név megfoghatatlan derivátuma marad, Júlia pedig hasonló módon tagadja a nyelv és az empirikus valóság adekvát kapcsolatát. A posztmodern számára nagyon is ismerős probléma nyomait fedezhetjük fel itt, hiszen a név „eldobása” nem csak a társadalmi és családi hierarchia negligálását jelenti (ami már önmagában szubverzívnek számít a 16. század kulturális közegében), hanem a nyelvben való kételkedést is. Mintha kezdene megbomlani az analógia, mely közös pontot feltételez a be-

szélt és a tapasztalt világ között; a bomlás még nem tudatos, ám az individuum szabadsága és a név által jelentett kötelezettségek közötti feszültség fókuszpontba kerülésével ez is láthatóvá válik. Az analógia egyenlőre még erőteljesen determinálja a név által jelölt egyént, meghatározza viszonyrendszerét, kijelöli pozícióját a társadalomban. A nevek eltörlése egy független individuum megszületését eredményezné, ám ennek egyetlen eszköze a halál, aminek ebben az esetben nem kellene ténylegesen bekövetkeznie. A ‚Romeo és Júlia’ talán azért annyira tragikus, mivel a szereplők pusztulása nem szükségszerű, a névhez kötött identitás megszűnhetne az eljátszott halállal is. A szerencsétlen véletlenek miatt bekövetkezett tragédia azonban képes bizonyos mértékben felülírni a név és személyiség analógiáját; a holttestek fölötti kézfogások, a gyűlölet megszűnése már csökkenti a Montague és Capulet szavak súlyát, s egyenrangúvá téve őket halványítja különbségeiket.

Assimilatio, emulatio és hatalom

Claudius alakja már csak azért is emlékeztet Hamletre, mert róla is rendkívül sok, elmentmondásos vélemény hangzott már el. *W. W. Greg* például hazugságnak ítélte az idősebb Hamlet szavait, s így az ő szemszögében Claudius ártatlan áldozat marad; ezzel szemben például *Wilson Knight* már *Sztálin* és *Hitler* előképét látja Shakespeare szereplőjében. (9) Persze kérdés, ha Claudius ártatlan, hogyan értelmezzük az ima előtti vallomását. Ugyanígy kérdéssé válhat egy olyan olvasat, mely a szereplő tettének motivációjaként a Gertrud iránt érzett vágyat jelöli meg, hiszen az utolsó jelenetben, Claudius nem figyelmezteti feleségét a méregpohárra, s halálakor sem fed fel érzelmeket („Csak elájult, hogy a vért látta”). Számomra azonban ezeknél a problémáknál érdekesebb az asszimiláció kérdése, mely a szereplő viszonyrendszerében mutatkozik meg; ez a szimpátiára épülő hasonlóság része, mely „azonossá képes tenni a dolgokat, össze tudja keverni őket, megszüntetni individualitásukat”. (10) Shakespeare negatív szereplői, intrikusai általában ebbe a csoportba tartoznak; jellemző, hogy ezek a figurák a többi alakot megpróbálják úgy manipulálni, hogy végül azok is a manipuláléhoz hasonlóvá válnak. Ezen a ponton érdemes néhány szó erejéig visszatérni az ‚Othello’-hoz: Jagót eleinte féltékenység mozgatja, hiszen a magas rangú pozíciót végül nem ő, hanem Cassio foglalhata el. Végül sikerül azt elérnie, hogy a dráma főszereplőjét is ugyanilyen féltékenység motiválja, s gyilkosságot kövessen el; Othello ekképp tehát hasonlatossá válik ellenségéhez, s így a mű elején tapasztalható bináris oppozíciók (fehér-fekete, hazugság-őszinteség, jó-rossz) lebomlanak.

Claudius több szempontból is megpróbálja asszimilálni a körülötte lévöket; először is igyekszik elfoglalni az idősebb Hamlet pozícióját, királyként, férjként, sőt apaként (ezért nem engedi vissza a királyfit Wittenbergbe). Mikor ez nem sikerül, s Hamlet ellenségévé válik, az egész udvart teszi cinkosává azzal, hogy kémkedésre bírja Poloniust, Ophéliát, s a címszereplő gyerekkori barátait. Sőt, ez a cinkosság később kiterjed Angliára is, hiszen Claudius ott akarja megöletni ellenfelét. Terve végül az utolsó színben teljesedik be: mivel ő maga méreggel követte el tettét az idősebb Hamlet ellen, ráveszi Laertest, hogy méreggel végezzen a királyfival. A darab jól érzékelhető iróniája, hogy az asszimiláció az utolsó jelenetben maradéktalanul beteljesül; Claudius eléri, hogy végül az idős király hasonmásává váljon, hiszen mindketten méreg által hálnak meg. Az asszimiláció ilyenén működése során a figurák karakterét kirajzoló kontúrok mosódnak el: a gyűlölt és tisztelt Apa dialektikus ellentétpárja (*Bodkin*, 1934) a mű végén feloldódik, s a szemben álló szereplők egyetlen halmazban mosódnak össze. Hamlet szintén az asszimiláció áldozatává válik, hiszen a királyfi is méreggel öli meg az uralkodót, csakúgy, ahogy az tette apjával; ugyanakkor a két Hamlet képe is összemosódik, hiszen mindketten a méreg és Caludius áldozatai.

Az utolsó jelenetben tehát a szereplők pozíciói összerosódnak a hasonlóság által, s Fortinbras belépése ebben a kaotikus helyzetben egy új kezdetet, a rend visszaállítását jelenti. A szereplő megjelenésével a hasonmás viszonyok újabb formáját láthatjuk kibontakozni: ez az aemulatio, azaz vetélkedés. Ebben az esetben lényegessé válik a távolság és „mintha megszakadna itt a térbeli kapcsolat, és láncolat gyűrűi szétválva egymástól távoli, önálló körökké alakulnának egy érintkezés nélküli hasonlóság alapján”. (11) Fortinbras és Hamlet egymástól távol lévő tükörképek: már az első felvonás második színe tanúskodik arról, hogy a norvég királyfi helyzete hasonló dán kortársáéhoz. Apja halála után Norvégiában sem a fiú, hanem a testvér foglalja el a trónt. *Arany János* fordításában ez nem látható, hiszen a magyar szöveg szerint Fortinbras bátyja az, aki uralkodói pozícióba kerül („mi a norvég királynak / Az ifju Fortinbras bátyjának (...) Írtunk, ne hagyja többre menni ezt”). Ezzel szemben a *Harold Jenkins*-féle kiadásban ez áll: „To Norway, uncle of young Fortinbras” (S. Á. kiemelése). Fortinbras jogos örököse a trónnak, akár csak Hamlet, ám mindketten háttérbe szorulnak nagybátyjuk mögött. Ráadásul, a két uralkodó összejátszik, hiszen Claudius utasítására Fortinbras nagybátyja megtiltja unokaöccsének a háborút, azt a háborút, melyet az ifjú királyfi apja halálának megboszulására indítana. A párhuzam a mű címszereplőjével pedig ezen a ponton rajzolódik ki igazán: Fortinbras pozícióját is valójában az Apa határozza meg a műben, hiszen számára is kötelességgé válik a bosszú, az idősebb királyon esett sérelem megtorlása még akkor is, ha az ő esetében nem orvul elkövetett gyilkosságról van szó. Horatio beszéli el a norvég király halálának történetét, aki párbajra hívta ki Hamletet, ám az megölte és ezzel elnyerte minden birtokát (I.1); mindez a „lovagszokásnak” megfelelően történt (bár *Nicolas Abraham* értelmezése és kiegészítése szerint a dán király mérgezett törrel vívott). (12) Akár tisztességes módon bonyolították le a párbajt, akár nem, Fortinbrasnak az Apa bukását meg kell torolnia. Hamlet, Fortinbras, sőt Laertes is csak látszólag lehet „hű önmagához”, hiszen valójában történetüket az Apa írja, pozíciójuk is csak az Apa árnyékában, tőle függően alakulhat ki.

Ezért nem lehet egyéni sorsról vagy akaratról beszélni a szereplők esetében, hiszen a királyfik élete valójában apjuk narratívájának folytatása, lezáró fejezete. Bár Hamletnek látszólag esélye nyílik arra, hogy eltávolítsa magától ezt a szerepet, hiszen a szellemmel kapcsolatos apóriák magukkal vonják a parancsban való kételkedést, végül mégis bosszút kell állnia. Az azonban, hogy a tragédiát Fortinbras színre lépése zárja, felmenti Shakespeare művét a pesszimizmus vádjá alól; a címszereplő és a dán udvar főbb szereplőinek halála egyszer és mindenkorra lezárja mindkét apa történetét. Claudius megöli Hamlet, s ezzel megbosszulja apját, ugyanakkor a címszereplő is meghal, így Fortinbras visszaszerezheti a norvég király birtokait. Míg tehát Horatio személye a tragédia újraírását, lezáratlanságát biztosítja, Fortinbras már egy új történet kezdetét jelenti.

Jegyzet

(1) Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok*. Osiris Kiadó, Budapest. 35.

(2) Uo. 36.

(3) Tovább erősítheti ezt egy, a *János királyból* vett idézet: „Volnál anyádnak méh-gyalázata, / Szeplővel, ocsmány foltokkal teljes / Vagy sánta, bárgyu, görbe, váz, csuda, / S foltozna visszás anyajegy, üszög: / Azt mondanám: jó, hát nyugodt leszek; / Szeretni úgysem volnék kénytelen, / S méltó te sem nagy névre, koronára.”

Látható, hogy az egyén társadalomban elfoglalt egyéni pozíciójának (sőt: az anyai szeretetnek is, hiszen a fenti idézetet egy anya mondja a fiának) előfeltétele a kor szépségideáljának való megfelelés.

(4) Greenblatt, Stephen (1980): *Renaissance Self-fashioning: from More to Shakespeare*. University of Chicago Press, Chicago. 241.

(5) Ismét egy, a *János király*ból vett idézet: „Olyan kárhozott vagy, mint a fekete - / Nem, semmi sincsen olyan fekete: / Sötétebb színre vagy te kárhozotva, mint / A Lucifer király (...) „

(6) *Sok hűhó semmiért* című műben (mely tekinthető az *Othello* vígjátéki variánsának is), a féltékeny Claudio szavakkal „öli meg” – igaz csak látszólag – Herot. A megcsalt férj szemszögéből nézve ez esetben is jogos büntetésnek számít a halál.

(7) Foucault, 2000, 40.

(8) De Molay, Bernard: „De contemptu mundi” idézi: Eco, Umberto (2001): *A rózsza neve*. Európa, Budapest.

(9) Foakes, R. A. (1993): *Hamlet versus Lear: Cultural Politics an Shakespeare's Art*. Cambridge University Press, New York. 160.

(10) Foucault, 2000, 42.

(11) Uo. 37.

(12) Bókay Antal: Hamlet pszichoanalízisben. In: Hetesi István (2004, szerk.): „*Hamlet mi vagyunk*”. Janus – Gondolat, Budapest. 234.

Az FKI és az Új Mandátum Kiadó könyveiből

Az emlékezet filmjei

Filmvariációk az „ötvenes évekre”

A tanulmány a közelmúlt meghatározott időszakának diakrón olvasatára tesz kísérletet, ahol az „ötvenes évek” nem mint „történelem”, hanem mint az aktuális jelen számára értelmezendő világ fontos.

Mutasd meg az emlékeidet, s megmondom, ki vagy! Legtömörebben ezzel a fel-szólítással foglalhatjuk össze ennek az áttekintésnek a célját, amely az „ötvenes évek” játékfilmes megjelenítéseinek változására koncentrálna. Az „ötvenes évek” önálló tematikai vonulatként jelenik meg a hazai film történetében: 1957-től 2005-ig (s hamarosan bemutatják az újabb alkotásokat, tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy napjainkig) több mint félszáz játékfilm idézte meg a kort, közvetlenül, „színről színre” rekonstruálva a személyi kultusz, a forradalom, valamint az azt követő megtorlás éveit.

A kortárs világ szelektálja és a saját képére formálja önmaga előzményeit a filmekben keresztül a mindenkori jelen horizontjából elbeszélte egykor voltat érthetjük meg. Miközben a filmek újra és újra felfedezik a mögöttünk hagyott időt és teret, mi az emlékezet-történeti áttekintés során a művek elbeszéléseit és képeit arra használjuk, hogy mélyebben megértsük azt a világot, amely létrehozta őket.

Az „ötvenes évek” filmes tematizációjának nyomon követése arra világít rá, hogy melyik kor milyen motiváció alapján és milyen célra használta fel saját múltját. A Kádár-rendszerben az emlékezet elnyomása a legtagabb értelemben vett közös alap, amely a filmeknek a személyi kultuszhoz és a forradalomhoz való viszonyát meghatározza. A téma ábrázolása folyamatos változáson ment keresztül, s nem alakult ki olyan kánonja, amely évtizedről-évtizedre öröklődött volna, amely meghatározta volna a hozzá való közeledés kereteit, a viszonyulás alapjait. Ennek okai a politikai berendezkedésből fakadnak: a puha diktatúrának nevezett rendszerben az „ötvenes évek” mindig alkalmas volt arra, hogy általa a filmkészítők a mának üzenjenek. A totalitárius rendszerek, így a Kádár-rendszer is ellenőrzése alá vonja az emlékezetet, ám az emlékezés mozgásteret lehetőséget ad a múltat médiumként kezelni, s általa a mának jelezni. Ezért, mint látni fogjuk, az egyes korszakok filmjei horizontálisan homogén értelmezést mutatnak, míg vertikálisan, a Kádár-rendszer lassú elmozdulásaihoz igazodva az újabb korszakok megjelenésével megtörténik a múlt felülírása.

A rendszerváltozást követően az emlékezés „cselekvési mozgásteret” megváltozott. Ma már a múlt megközelítésekor nézőpontok és információk bőségével találkozunk. Ennek köszönhetően és az önmeghatározás vágyának következtében reflektáltabbá vált az emlékezés: az újraszerkesztett identitás a filmekben dominánssá teszi jelen és múlt kommunikációjának ábrázolását, magára a visszatekintésre történő utalást.

A vertikális emlékeztörténeti áttekintés az „Éjfélkor” (Révész György, 1957) című filmmel indul (1), s „A temetetlen halott”-ig (Mészáros Márta, 2004) és a „Világszám”-ig (Koltai Róbert, 2004), vagyis a rendszerváltozás utáni magyar társadalom emlékeiben megnyilvánuló önelképzeléséig jut el. Következzenek tehát először a Kádár-korszak filmvariációi az „ötvenes évek” témájára!

A Kádár-rendszer „ötvenes évei”

Jól érzékelhetően különül el egymástól négy korszak a puha diktatúrában készült, az ötvenes évekről közvetlenül szóló filmek esetében:

1957–1960: legitimáció és emlékezet;

1963–1970: a történelmi kontinuitás időszaka;

1978–1983: a „zárt világ” időszaka;

1987–1988: az átmenet évei.

Legitimáció és emlékezet

A Kádár-korszak alapvetően két nagy egységre tagolódik. Az első 1956-tól 1962/63-ig tart. Ekkor történik a diktatúra intézményrendszerének restaurálása, amelynek része az '56-os eseményekről az ellenforradalom hivatalos verziójának kialakítása. (2) 1957 és 1960 között a személyi kultusz éveiről nem, csakis az ötvenhatos forradalomról készültek filmek, melyek a kollektív emlékezet hivatalos verzióját képviselik, pontosan tükrözve a kádárizmus megszilárdításának folyamatát. A hivatalos mnemotechnika egyértelműen és kizárólag a legitimáció funkcióját töltötte be.

A filmek a történelem befagyasztásának eszközeiként szolgáltak. *Assmann Levi-Strauss* gondolatából kiindulva beszél „hideg” és „forró” emlékezetéről, s megállapítja, hogy vannak társadalmak, amelyek „a történelem beáradásával szemben kétségbeesett ellenállást tanúsítanak”. Vagyis az ő elképzelése szerint a „hideg” és a „forró” kifejezést emlékezés-politikai stratégiákként érdemes értelmezni. (3) A múltnak a befagyasztási szándéka, a „hideg” emlékezés-politikai stratégia olvasható ki az 1957 és 1960 között készült négy filmből, két értelemben is. Ezek a művek az '56-os eseményekről szóló propagandafilmeik. Ennek következtében a végletekig leegyszerűsített sémákon keresztül ábrázolják a forradalmat (ez alól kivétel az árnyaltan fogalmazó *Éjfélkor*). A múlt befagyasztása ezért egyrészt a polémiamentes felfogásban tükröződik. A *'Tegnap'* (*Keleti Márton*, 1959), a *'Virrad'* (*Keleti Márton*, 1960) és *'Az arcnélküli város'* (*Fejér Tamás*, 1960) a személyi kultusz sematizmusát idézi. Mindhárom film ugyanarra az alaphelyzetre épül: az '56-os események zavaros és bizonytalan helyzetébe megérkezik a megmentő, az igazság és a rend képviselője. A western legegyszerűbb műfaji szabályára figyelhetünk fel, ami talán nem is olyan meglepő, hiszen a propagandafilmeik szívesen használnak műfaji elemeket. Propagandafilm és műfajfilm szándéka egy tőről fakad: átláthatóvá és egyolvasatúvá tenni a világot. A westernhős belovagol az erkölcsileg lezüllött, fizikai fenyegetettség alatt álló városkába, rendet tesz, megbünteti a rend felbomlásáért felelősöket, majd az utolsó snittben kilovagol a képből, elhagyja az épülő várost.

„Az arcnélküli város”-ra tökéletesen illik a westernfilmeknek ez a leegyszerűsített képlete. A vidéki városba a forradalom utolsó óráiban Takács, a rendőrség politikai megbízottja azzal a küldetéssel érkezik, hogy helyreállítsa az életet. A város romokban, a bánya nem működik, az embereknek fogalmuk sincs, mit és hogyan tegyenek, milyen értékek mentén szervezzék újjá életüket. Takács, az új kormány képviselője az erkölcsi iránytű. Magabiztos, a bűnesetet kérlelhetetlen logikával deríti fel, a rend ellenségeit leleplezi, majd kocsira „pat-tan” és feladatvégzésének eredményességében nem kételkedve, nevetve hagyja el jótettének színhelyét. Újabb feladatok várják, folytatja küldetését. Lényeges különbség persze a westernfilmekhez képest, hogy *'Az arc nélküli város'*-ból teljes egészében hiányzik a megmentő hős individuális motivációja. A műfaji filmekben ezt leggyakrabban a pénz és a nő jeleníti. *'Az arcnélküli város'* többek között azért nem lehet populáris műfaji alkotás, s azért működik csupán propagandafilmként, mert bár a főszereplőnek személyes indítékai vannak, ez a motiváció csakis egy ideológiához való ragaszkodást jelent. A korszak másik két filmjének, a *'Virrad'*-nak és a *'Tegnap'*-nak a főszereplőivel együtt a „megmentő hős” motivációja a lelkiismerete. „Belülről” vezérelt szereplők, egyszerűen, minden magyarázat nélkül tud-

ják, mi a dolguk. A három filmet nem csupán a cselekmény szerkezetének és a főszereplők jellemvonásainak szinte teljesen egyező képlete kapcsolja össze. Az elnagyolt jellemek világosan képviselik a jók, a rosszak és a bizonytalanok oldalát, s a propagandafilmeknek megfelelően a verbalitás különösen fontos szerepet kap az üzenet közvetítésében.

A múlt befagyasztása tehát egyrészt a propagandafilmsajátos eszköztárával történik, amelyek az események a szélsőségesen egyoldalú értelmezését teremtik meg. Másrészt a hatalomnak szüksége van arra, hogy felmutassa, honnan „érkezett” és merre tart. E filmek üzenete szerint a közelmúlt zűrzavarából nőtt ki, és az erkölcsi meggyőződés alapján az egyetlen lehetséges rend felépítése felé tart. A Kádár-rendszer az '56-os események filmekben megjelenő hivatalos verziójával megnevezi származását, elbeszéli hőstettét, megörökíti önmagát, s mindezzel legitimálja jövőjét.

Az 1957-es „Éjfélnélkor” lényegesen finomabb eszközökkel dolgozik, semmiképpen nem nevezhetjük propagandafilmmek, ám didaktikus üzenete révén a hatalmát legitimáló Kádár-rendszer szócsövének kell tekintenünk. A film jelenideje '56 szilvesztere. A házaspár külföldre készülődik, s a pakolás során múltjukkal is szembenéznek. A flashbackekből kibontakozó szerelmi történetbe csak a film utolsó harmadában avatkozik be a történelem, mindaddig, bár a kapcsolat kibontakozása és beteljesülése az ötvenes években történik, nyoma sincs politikának, egyetlen egy utalást sem kapunk a személyi kultusz félelemmel teli (vagy akár „dicsőséges”) világára. A film János, a neves színész és Viki, az ígéretes, de karrierjét nem folytató balett táncos nehezen megszerzett szerelmére koncentrál, olyannyira, hogy teljesen „megfeledkezik” a politikai helyzetről. A történelem az '56-os eseményekkel robban a szerelmesek életébe. Ekkor derül ki, hogy a film igazi témája nem is a szerelem, hanem a „menni vagy maradni” dilemmája. A film azért időz el hosszan a szerelmi szálnál, hogy ennél a mindent legyőző érzésnél egy valami még erősebb legyen: a hazaszeretet. A film utolsó jelentében, éjfélnélkor, a Himnusz egyre erősödő hangjára születik meg a férfiban a döntés: fontosabb az, ami ideköti, mint a szerelme. A film finom eszközökkel dolgozik, nem ítélkezik, nincsenek elnagyolt fekete-fehér figurák. Az individuális történetet egészen az utolsó snittig nem tágítja közösségi problémává. A film szerkezete (látszólag a szerelem ereje a témája) az üzenet didaktikusságának élét is elveszi, mindezzel együtt a történelem ábrázolása ebben a filmben is '56-ra korlátozódik. Nem politikai, meggyőződésbeli ellentét választja el a szereplőket egymástól, inkább valamiféle „hol a helyünk” belső motivációja. Ebből a szempontból kapcsolható az előbb már bemutatott propagandafilmekhez, hiszen ott a főszereplők ab ovo tudják, hol a helyük, nem dilemma számukra, hogy mit kell tenniük.

Az önmagát legitimáló hatalom önmeghatározásának fontos momentumáról van szó: a múltábrázolás megalapozó funkciójával találkozhatunk, amely szükségyszerű, változtathatatlan alapnak láttatja a közvetlen előzményeit, amelyre a jelen épül. Nem véletlen, hogy egyáltalán nincs ezekben a filmekben időbeli perspektíva, semmiféle módon nem nyílnak meg időbeli távlatok. '56 az az alap, amelyből, mint egy természeti jelenség, oly magától értetődően következik az egyetlen járható út: nem a kormánytól, politikától, külső hatalomtól, hanem az emberek szívéből érkező kényszer jelöli ki ennek az útnak az irányát – ez a korai Kádár-rendszer hivatalos múltverziójának az üzenete.

A történelmi kontinuitás időszaka

E korszak filmjeit feltűnően hasonló gondolkodásmód jellemzi, azonban gyökeresen más nézőpontból tekintenek a közelmúlt továbbra is kényes témának számító időszakára.

„Az arcnélküli város’ többek között azért nem lehet populáris műfaji alkotás, s azért működik csupán propagandafilmként, mert bár a főszereplőnek személyes indítékai vannak, ez a motiváció csakis egy ideológiához való ragaszkodást jelent.

1963-tól 1970-ig az ötvenes éveket megjelenítő filmek (‘Párbeszéd’, ‘Húsz óra’, ‘Tízezer nap’, ‘Nyár a hegyen’, ‘Apa’, ‘Feldobott kő’, ‘Zöldár’, ‘Szerelmesfilm’, ‘A tanú’, ‘Szerelem’) kettő kivétellel többek között a történelmi folytonosság megteremtése alapján hozhatók közös nevezőre. A korszak végén készült ‘A tanú’-ra (*Bacsó Péter*, 1969) és a ‘Szerelem’-re (*Makk Károly*, 1970) nem vonatkoztatható ez a szempont. Mindkettő, más-más okokból, jelentős változás az ötvenes évek tematizálásában. Miközben a hatvanas évek filmjei a jelen és a múlt közötti ok-okozati összefüggést elemzik és az idősíkok átjárhatóságát teremtik meg, ‘A tanú’ „olyannyira múltnak tekinti az ötvenes éveket, hogy már nem is hajlandó komolyan foglalkozni vele, nevetve elbúcsúzik tőle” (4) s egy történelmi kor modelljévé, kelléktárává alakítja. A ‘Szerelem’ épp ellenkezőleg, egyáltalán nem használja az ötvenes évek rekvizitumait, azonban épp úgy zárt világot épít fel, mint ‘A tanú’. Ebből a szempontból sokkal inkább a következő „ötvenes évek időszakhoz” sorolhatjuk őket, hiszen, mint azt később látni fogjuk, a hetvenes évek végétől kezdődően nem a történelmi folytonosság megteremtése lesz az alkotók célja, hanem egy történelmi kor zárt rendszerének az ábrázolása.

A filmek egyik szembevetendő közös vonása tehát, hogy az ötvenes éveket a történelmi kontinuitás nézőpontjából közelítik meg. A művek többsége összefüggést teremt a közelmúlt történelmi fordulatai között (talán az egyetlen kivétel az ötvenes évekre koncentráló ‘Zöldár’; *Gaál István*, 1965), s e történelmi hosszmetsetben az ötvenes évek és az ’56-os forradalom az egyik meghatározó korszakként, illetve eseményként jelenik meg. Miközben ezek a filmek azt vizsgálják, hogyan hat a történelmi fordulatok egymásutánja egy közösségre (‘Húsz óra’, ‘Tízezer nap’) vagy személyek sorsára (‘Apa’, ‘Szerelmesfilm’, ‘Feldobott kő’, ‘Párbeszéd’), a cselekményt elvezetik a jelenbe: a szereplők a múltat saját életük részeként, a mai világ előzményeként tekintik.

A hatvanas években az ötvenes évekről szóló filmek központi kérdése az, hogy a mában mit kezdünk a múlttal, a jelenben hogyan élünk a közelmúltban megszerzett tapasztalattal. Úgy tűnik, soha, még a rendszerváltozás után sem ennyire élő a kapcsolat a jelen és az ötvenes évek között, mint a hatvanas évek második felében. A filmek mind a múlttal való szembenézésre helyezik a hangsúlyt, fontosnak tartják a jelenben megfogalmazni az ötvenes évek következményeit.

A ‘Párbeszéd’ (*Herskó János*, 1963) Laci és Judit kapcsolatán keresztül beszél a történelmi fordulópontokról. 1945-től a személyi kultuszon, a bebörtönzéseken és a forradalmon át vezeti a férfi és nő hosszabb-rövidebb időre megszakadó kapcsolatának a történetét. A ‘Párbeszéd’ az első olyan film, amelyik egyértelműen arra a kérdésre keresi a választ: hogyan élünk együtt a jelenben a múltunkkal? A megélt történelem eltérő nézőpontú megközelítései milyen emberi drámákhoz vezetnek, s mégis hogyan lehetséges ezt követően a közös élet?

A ‘Párbeszéd’ után aztán sorozatban készülnek az ugyanezt a kérdést felvető filmek. A ‘Húsz óra’ (*Fabri Zoltán*, 1965) újságíró nyomozója megpróbálja kibogozni a falu lakói között a jelenben található szövevényes személyes viszonyokat. A történelmi helyzetek motiválta ellentétek, gyűlölet és bosszú kusza menetét szeretné megérteni. A riport alanyai több évtizedre visszamenőleg, de mindenekelőtt a ’48–’56 közötti időszakra vonatkozóan felidéznek a gyilkosságokhoz vezető konfliktusokat, egy-egy eseményt több nézőpontból is előadva. A riportert – és a film – nem egy adott korszakot kíván felépíteni, rekonstruálni, hanem a történelmi változások okozta személyes összetűzések, a sérelmek és a megegyezések rendszerét kívánja feltárni. A ‘Feldobott kő’ (*Sára Sándor*, 1968) üzenete megegyezik a ‘Húsz óra’-éval: valamit kezdenünk kell az ötvenes években szerzett tapasztalatokkal. Pásztor Balázs, a rendezővé vált főhős az átélt eseményekből filmet készít. Csakúgy, mint a ‘Nyár a hegyen’ (*Bacsó Péter*, 1967) internálós tábor megjárta szereplője és a múlttól szinte semmit nem tudó, a múlt iránt szinte semmilyen érdeklődést nem mutató fiatalok közötti párbeszéd is a jelenben élő múlttról szól. Az ‘Apa’-ban a múlt

inkább a képzelet eredménye, s elveszik benne a valóság ellenőrizhetősége. Takó, az *„Apa”* (Szabó István, 1966) egyetemista főszereplője, és egyben a film narrátora, önmaga személyiségét apjához és rajta keresztül a jelen történelmi előzményeihez való viszonyán keresztül határozza meg. Takó mindig az adott helyzetben teremti meg az elképzelt múltat, de az emlékek nélkülözhetetlenek a jelen hőséneke cselekedeteihez.

A filmek azt a folyamatot követik figyelemmel, hogy a történelmi fordulatok kit, hová juttattak el, milyen személyiségjegyekkel ruháztak fel, a múlt mely eseményeire, csapásaira vezethetők vissza a ma cselekedetei. A hetvenes években épp fordítva lesz: az akkor készült hasonló tematikájú szinte valamennyi filmből hiányzik a történelmi kontinuitás. Nem a visszaemlékezésekből bomlanak ki a történetek, a szereplők nem a mából tekintenek vissza életük közelmúltbeli élményeire, viszont a filmek az ötvenes évek ábrázolásával mégis a mának üzennek. A hatvanas évek filmjeiben a cselekményvilágon belüli idősíkok láncolata juttat el üzenetet a múltból a mának, ezt követően majd a filmek zárt struktúrába ágyazott élettere és működési mechanizmusa a kortárs világnak a múlt jelenbeli továbbélését üzeni. A hatvanas években készült filmek nem az aktuális politikai hatalomról, hanem a történelem hatalmáról beszélnek.

Érdeemes megfigyelni, hogy a korszak szinte valamennyi filmjében az emlékezés által fontos szerep jut a jelen és múlt közötti átjárhatóságnak. A *„Párbeszéd”* egész története az emlékezéseken keresztül bomlik ki. A film a kimerevített képekkel, ugyanazon jelenetek más-más nézőpontú ismétlésével a múlt többféle nézőpontját hangsúlyozza. Ugyanaz a helyszín, ugyanaz az idő, eltérő szerepek – s a jelenben a konfliktusokat kiváltó szembeállítás a korábbi szerepekkel: a visszatekintések párbeszéd a múlttal, önmagunkkal és egymással. A *„Párbeszéd”*-hez hasonlóan a *„Hús órá”*-ban is a szereplők visszaemlékezéséből mozaikosan épül fel a falu története; az *„Apá”*-ban az emlékezés inkább teremtés, a képzelet játéka, célja a főhős személyiségének felépítése a „hős” apán keresztül. A *„Szerelmesfilm”*-ben (Szabó István, 1970) az emlékezés a történet kronológiájának megteremtésére szolgál, illetve a főszereplők, a szerelmesek jelenlegi élethelyzetének és érzéseinek megértéséhez a történelem folyamatos hatását kell ismernünk. *„A tanú”*-ból hiányzik a visszatekintés, a jelen és a múlt közötti kapcsolat mégis rendkívül hangsúlyos és fontos üzenetet hordoz. A filmet záró jelenetben budapesti villamoson egy kocsiba zsúfolódó Pelikán és Virág semmilyen formában nem hordozzák magukon egykori szerepük, a múlt következményeit.

A hatvanas évek filmjeiben az ötvenes évek: a jelenben belakott múlt. Az emlékezet újabb funkciójával találkozunk: a „hideg” emlékezetpolitikát a „forró” kollektív emlékezet váltja, amely nem befagyasztja, hanem éppen ellenkezőleg, hagyja a múltat a jelenbe beáramlani, s ott dolgozni, a jelenre termékenyítően hatni – természetesen a politikai rendszer keretein belül. A hatvanas években az „emberarcú szocializmus építése” aktivizálta a múlthoz való viszonyt is, s miközben a filmek a legitimáció alapjához, ’56 értelmezéséhez nem nyúlnak hozzá, a múlttal való szembenézést elkerülhetetlennek tartják. Ezért a filmek szereplői nemcsak aktívák és tudatosak az adott történelmi helyzetben, hanem többnyire eredményesek is személyiségük és elképzelésük érvényesítésében.

1970 után nyolc év szünet következik, hogy aztán az évtized végén, és a nyolcvanas évek elején virágkorát élje az ötvenes évek téma – az eddigiekhez képest egészen más megközelítésben.

A „zárt világ” időszaka

A legtöbb „ötvenes évek”-film ebben az időszakban készült: 1978-tól 1983-ig egy tucat alkotás szól a személyi kultuszról.

Az első szembetűnő változás a hatvanas évek filmjeihez képest a történelmi kontinuitás eltűnése. Itt már csak elvtelve jelenik meg a jelen és a múlt közötti átjárás, és ha épít is az emlékezésre mint egy történetet kibontó és az idősíkokat összeillesztő eszközre egy-

egy film, más célból teszi. A két időszak közötti eltérés lényegét jól szemlélteti Fábri Zoltán két rendezése, a *„Húsz óra”* és a *„Requiem”* (1981). Fábri akkor is és most is a szereplők múltidézésére építette filmjének teljes szerkezetét. Mindkét mű ugyanazt a kérdést teszi fel: hogyan lehet a múlt élményeivel, a történelmi tapasztalattal a jelenben együtt élni. A két mű üzenete azonban szinte teljesen szembeállítható egymással. 1964-ben a múlt után nyomozó riporter két fontos következtetést fogalmaz meg saját maga és a néző számára. Az egyik következtetés a múlttal történő szembenézés, az önvizsgálat szükségessége, a másik az ebből következő cselekvés a mában. A történelmi szituációk gyors változásának eredményeként a személyes konfliktusok kuszasága szinte kibogozhatatlan, az érdekek és meggyőződések folyamatosan felülírják önmagukat, ezért nehéz tisztán látni, hogy a jelenben milyen múltbeli terheket hordozva élnek a szereplők. A film végére azonban az epizódokból kirakhatjuk a történelem és az egyéni sorsfordulók összefonódásának menetét. A néző a *„Requiem”*-ben is a múlt nyomozója, s a szereplőkkel együtt itt is a múltbeli cselekedetek jelenkori hatásának vizsgálata a feladata. Azonban míg a *„Húsz óra”* arról szól, hogy a személyes motiváció, az időnként szélsőséges ragaszkodás elvekhez és hagyományokhoz átörökítődött a mába, és éppúgy tovább él a hősök tettvégya, társadalmi elhivatottsága, mint '45-ben, '48-ban vagy '56-ban, addig a *„Requiem”* szereplőit a cselekvés hiánya jellemzi.

A *„Requiem”*-ben már egyértelműen a hit elvesztése, a cselekvés értelmetlensége és a reménytelenség uralkodik. A *„Húsz óra”* végén a főszereplő, Elnök-Jóska a falu sorsát indul intézni, s kiderül, hogy falubeli sorstársával, akivel a barátságtól gyűlöleten át az egymás iránti felelősségig a személyes kapcsolat valamennyi stációját végigjárták, most újra az összetartozás a meghatározó. A *„Requiem”* végén Netti teljesen magányos, otthonlalan és cselekvőképtelen, nem a szó jogi értelmében, hanem a lelki-érzelmi motivációt illetően. Szerelme, az ideológiailag és érzéseiben is tiszta férfi elvesztése nem csupán a nő életét teszi értelmetlenné. A hiány az akkori társadalmat jellemzi: a jelen szereplői között nem találunk aktív, cselekvő és meggyőződéses embert (Netti jelenlegi férje ügyeskedő túlélő, Pista egykori cellatársa pedig beteges lelkű ember) – a személyi kultusz kiirtotta a hitet és az utána támadt úr lehetetlenné teszi a jövőt. Ez az a szempont, amely alapján éles választóvonalat húzhatunk a Kádár-rendszer ötvenes évekről szóló filmjeinek második és harmadik korszaka között. Az előzőben a múlt elemzése és az emlékezés időbeli folyamatosságot és tudatos, cselekvő hősöket eredményezett. A '78-tól '83-ig tartó időszak filmjeiben a múlt a kilátástalanságot, az állandóságot, a mozdulatlanságot jelenti, s ebben a világban a hősöket a tehetetlenség, motiválatlanság jellemzi. Az előző időszak filmjeiben a hősök cselekvői voltak a múltnak, vagy a történelmi események hatására váltak a jelen cselekvőivé. Ezt követően már a megidézett kor, az ötvenes évek uralkodik a személyen: a hatalmi rendszer megfosztja az individuumot autonómiájától, erkölcsi (*„Angi Vera”*, *„Requiem”*) és fizikai (*„Egymásra nézve”*) értelemben egyaránt.

A '78–'83-ig tartó időszak filmjeinek másik sajátossága, hogy cselekményük gyakran zárt térben játszódik: az *„Angi Vera”* (*Gábor Pál*, 1978) pártképző táborban, a *„Szerencsés Dániel”* (*Sándor Pál*, 1982) kisvárosi szállodában, a *„Requiem”* lakásbelsőben, a *„Te rongyos élet”* (Bacsó Péter, 1983) a kitelepítettek táborában, a *„Kettévált mennyezet”* (*Gábor Pál*, 1981) a rózsadombi villában. A *„Napló gyermekeimnek”* (Mészáros Márta, 1982) utolsó jelenetében Juli meglátogatja a börtönben Jánost, példaképét, akiről emlékeiben apját formálja. Az utolsó képsor üzenete egyértelműen a zárt világot hangsúlyozza: a látogatók és a látogatott ugyanúgy bezárva, börtönben, ebben az országban élnek. Az *„Egymásra nézve”* keretes szerkezete a határ szögesdrójtjait mutatja, és az elveit feladni képtelen hősnő, Éva menekülésének megghiúsulását. A kevés helyszín ismétlődése is a statikus-ságot érzékelteti. *„A ménészgazdá”*-ban (*Kovács András*, 1978) például jól megfigyelhető, hogy a főszereplő újra és újra ugyanazt a pályát járja be, míg végül életterének helyszíneit elpusztítja a hatalom; vagy a *„Kettévált mennyezet”*-ben a fiatal főhősnő, Juli élet-

terének ismétlődése a fojtó légkörű ruhagyár és a villa szobái között. A zárt világot általában sötét tónusok, téli tájak jellemzik, s a cselekmény zárt terének nyomasztó voltát tovább növeli a szereplők reménytelen, szabadságuktól megfosztott helyzete.

Érdekes ebből a szempontból megemlíteni az 1981-es, tehát ugyanebben az időszakban készült *„Megáll az idő”*-t (*Gothár Péter*). Igaz, hogy '56 csak a film elején, prologusként jelenik meg, ám a film a hatvanas évekre vonatkozóan ugyanúgy jár el, mint az említett alkotások az ötvenes évekre: kilátástalan világot teremt, a helyszíneket és a szereplők perspektíváját tekintve egyaránt. A *„Megáll az idő”* egyik jellegzetessége a természetes fények szinte teljes hiánya, s helyettük a mesterséges megvilágítás, a sötét tónusok, a neonfények a meghatározók. Az állandóan ismétlődő helyszínek (a gimnázium, a lakásbelső, a kórház folyosója, a kocsmá) és fények a gimnazista Köves Dini és társai, valamint a környezetük kapcsolatára, a kettő erőviszonyára helyezi a hangsúlyt. Ebből a zárt világból nincsen kitörési lehetőség, a film hősei mindvégig ugyanabban az életterben mozognak: az epilógusban Dini bátyja még mindig csak készül az orvosi egyetemre, Dinit kimenős katonaként látjuk ugyanannak a málló falú háznak dőlni, mint ami a filmben végig a cselekményvilág keretét jelentette. Pierre-ről, a gimnázium fenegyerekéről, a lázadóról, aki kitört apái és anyái világából és disszidált, viszont nem ad semmiféle hírt a film epilógusa.

A múltfilmek egyik állandó komponense a köznapi élet és a történelem viszonya, az egyén mikrovilága és a rajta kívül álló erők küzdelme. Ebben az időszakban a hatalmi manipulációnak kiszolgáltatott figurákkal találkozhatunk az ötvenes éveket feldolgozó filmekben. Nem elsősorban lélektani drámákról van szó, a szereplők belső világára kevesebb figyelmet fordítanak az alkotók, sokkal inkább a korszak nyomasztó, szorongást és félelmet keltő légkörét érzékeltetik. Ezért nevezi ezeket az alkotásokat *Kovács András Bálint* találóan „történelmi horrorfilmeknek”. (5) A filmekben megformált figurák vagy elbuknak (*„Egymásra nézve”*), vagy elveszítik személyiségük autonómiáját (*„Angi Vera”*), vagy belebuknak személyes elképzeléseikbe és a tenni akarásba (*„A ménészgazda”*), vagy csak a kilátástalansággal tudjuk jellemezni őket (*„Requiem”*). Az *„Angi Vera”* azt a folyamatot vizsgálja, amelynek során az ösztönös, őszinte, igazságérzetét el nem rejtő lányból a közösségi normáknak önmagát alávető, érzelmeit eláruló ember lesz. Ugyanezt az átnevelési folyamatot mutatja be a *„Napló gyermekeimnek”* is, amelyben a kamasz Juli az öt nevelő felnőttektől menekülne, saját múltját, meghalt szülei rokonságait kutatja, de nem tud kiszakadni az öt fogva tartó világból. Lényeges különbség az *„Angi Verá”*-hoz képest, hogy Juli megteremti belső szuverenitását, míg Vera épp ezt veszti el. Ám hiába sikerül Julinak fizikai és etikai értelemben is függetlenítenie önmagát, a film már említett utolsó jelenete, a börtönben tett látogatás, egyértelműen a bezártságot, a tehetetlen várakozást hangsúlyozza. Ebből a szempontból hasonló a története *Évának*, az *„Egymásra nézve”* újságíró hősnőjének. Igaz, itt a cselekmény 1958-ban játszódik, tehát a forradalom utáni „rendteremtés” időszakában járunk, de az egyén és a környezet viszonyát ugyanolyan módon látatja a film. Éva munkájában és szerelmi életében sem vállalhatja önmagát: nem lehet újságíróként az igazság kimondója, és folyamatos megaláztatások érik leszbikusossága miatt. A személyes elképzelések, a közös ügyért való tettek teljes meghiúsulását talán *„A ménészgazda”* szemlélteti legszélsege-

Éles választóvonalat húzhatunk a Kádár-rendszer ötvenes évekről szóló filmjeinek második és harmadik korszaka között. Az előzőben a múlt elemzése és az emlékezés időbeli folyamatosságot és tudatos, cselekvő hősöket eredményezett. A '78-tól '83-ig tartó időszak filmjeiben a múlt a kilátástalanságot, az állandóságot, a mozdulatlanságot jelenti, s ebben a világban a hősöket a tehetetlenség, motívatlanság jellemzi.

sebben. Az 1950-ben játszódó történetben a párt és az új rend képviselőjének, Busó elvtársnak jut az a feladat, hogy betörje a régi rend képviselőit, és velük együtt tegye eredményessé a téeszt. Azonban hiába a rendszer embere Busó, a hatalmi mechanizmust nem látja, mert nem láthatja át. A ménesgazda kiábrándul az új rendszerből, a másik oldal, a régi rendszer tagjai pedig nem fogadják be, sőt ellenségnek tekintik. Hiába igyekszik megtenni mindent, nem a két oldal és a két „igazság” közé ékelődött Busó irányít, hanem a láthatatlan hatalmi mechanizmus.

A magyar film történetében ilyen rövid idő alatt ilyen nagy mennyiségű film sem előtte, sem ezt követően nem készült az ötvenes évekről. Mint láttuk, nem csak az időhatár fogja egységbe a korszak filmjeit, ezen túl számos közös vonását figyelhettük meg az ötvenes évek ábrázolásának. A történelmi út, a történelmi perspektíva hiányát; a statikus, zárt világ ábrázolását; a környezet és a hatalom uralmát a személy felett; a korszak díszletvilágának fontosságát, amely önmagában magyarázatul szolgál a szereplők elbukásához és a kor kilátástalanságának megteremtéséhez.

Az ötvenes éveknek ez a láttatása összefüggésben van egy, a hetvenes évek filmjeit uraló általánosabb gondolkodásmóddal. A hatvanas évekhez képest szembevetülő változáson ment keresztül a figurák és a környezetük kapcsolata, s a hetvenes években a környezet meghatározó szerepe és a passzív figurák jelenléte a domináns. (6) Ez a tendencia a korszak jellegzetes műfajában, a dokumentum-játékfilmben épp úgy megtalálható, mint a szatírákban és aztán az évtized végén az ötvenes évekről szóló játékfilmekben. A kortárs magyar filmekkel vonható párhuzamot azért tartom fontosnak kiemelni, mert az ötvenes évekről szóló filmekben is azt a társadalmi önelképzést fedezhetjük fel, amelyik ebben az időben általában a társadalomnak az önmeghatározását jellemzi: a zártságot, a belterjességet, a kilátástalanságot, a perspektíva elvesztését, az egyén passzivitását, magára maradottságát. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején éppen azért növekedett meg a történetüket az ötvenes évekbe helyező filmek száma, mert a múltnak ez az időszaka alkalmasnak bizonyult a jelen társadalmi lelkiállapotának, élményvilágának kifejezésére, s ugyanakkor a filmek alkotói társadalmi szerepük megerősítését is megtalálni vélték abban a konszenzusban, amely az ötvenes évekről való kritikus beszéd igényét jelentette. (7)

Az átmenet évei

Ebben a két évben az ötvenes évekről hat film készül. Olyan átmenetről van szó, amely már nem köthető az előző (1978–1983) időszakhoz, ugyanakkor, bár megjelennek bennük, de még nem dominánsak a kilencvenes évek e témát feldolgozó filmjeinek vonásai.

Az előző korszakokhoz képest az első szembevetülő sajátossága ennek a rövid időszaknak a sokféleség, a múlttól való gondolkodás filmes köznyelvének a hiánya. Míg korábban mindhárom időszakot többnyire stiláris és dramaturgiai egység jellemezte, s a filmet közös nevezőre hozva kirajzolódott az ötvenes évekről való gondolkodásnak a korszakot meghatározó vonásai, addig a közvetlenül a rendszerváltozást megelőző évekre éppen ennek az ellenkezője a jellemző. A téma többféle megközelítését tekinthetjük a változások előszelének, az egységes ideológiai kényszer szülte gondolkodásmód szétesésének, amely már több szempontból megelőlegezi a kilencvenes évek hasonló tematikájú munkáit: ilyen motívum az erőszak mint szervezőelv, a vígjátéki elemek megjelenése, valamint a történelem okozta zavarban az egyéni túlélési technikák, a magánszféra átmentésére tett próbálkozások hangsúlyossá válása.

Az 1987-es „Kiáltás és kiáltás”-ban (*Kézdi-Kovács Zsolt*) már nemcsak egészen nyíltá válik a brutalitás ábrázolása, hanem kifejezetten a cselekmény motivációját is jelenti. Ezt követően, a rendszerváltozás éveiben folytatódik a hatalmi önkénnyel és brutalitással kitöltött filmek sora: ’89/90-ben „A halálraitélt” (*Zsombolyai János*) és a „Magyar reklamé” (Makk Károly) témája a forradalom utáni véres és kíméletlen megtorlás. Minded-

dig csak egy-egy eleme volt a filmeknek az erőszak, nem épült erre a motívumra a teljes film dramaturgiája és üzenete. Korábban az ötvenes évek társadalmi elnyomását, az egyén kiszolgáltatottságát elég volt a lelki fenyegetettséggel vagy a fizikai agresszió felvillantásával érzékelteni. Azonban a ‚Kiáltás és kiáltás’ egész atmoszféráját, a félelemkeltést a fizikai erőszak állandó ismétlődése adja, s a történet menetének alakításáért is ez a motívum a felelős. ‚A halálraítelt’ és a ‚Magyar rekviem’ elsődleges célja már az igazságszolgáltatás: az ideológiai diktátum és cenzúra nélküli első években annak a történelmi pillanatnak a leleplezése, amelyről addig nem lehetett nyíltan beszélni. A korai, „rendteremtő” Kádár-évek ítéletéről van szó. A rendszerváltozás alatt és közvetlenül utána az elfojtott társadalmi emlékezet a felszínre tör, és radikális formában, fekete-fehér erkölcsi tanulságokkal kívánja láthatóvá és teljessé tenni az addig csak szeleteiben és homályosan mutatott múltat.

Még közvetlenül a rendszerváltozás előtt a ‚Kiáltás és kiáltás’ a diktatúrák (személyi kultusz és puha diktatúra) homogenizálását hajtja végre: a film története az ötvenes évek keretében zajlik, de üzenete nem az ötvenes évekre korlátozódik. A filmben a kiszolgált ávós legények azért verik sorozatosan és végül kergetik az elmeegógyintézetbe a főszereplőt, mert egy egykori ávós nőjét szerette el. A film cselekményvilágán belül nem váltják egymást különböző idősíkok, történelmi korszakok, de a film világának az ideje tekinthető az ötvenes évek továbbélésének és a jelenhez tartozónak egyaránt.

Akárcsak a hatvanas években, a rendszerváltozás előtt a közelmúlt történelmével foglalkozó filmek egy része ismét az időbeli folyamatosságot hangsúlyozza, azonban a filmek története nem ér el a jelenig: ‚A másik ember’ és az ‚Eldorádó’ is ’56-ban ér véget, mindkettő a főszereplő halálával. Az ötvenes évek tehát ismét a történelmi folyamat részeként jelenik meg, de itt nem fakad a múltból a jelen, mint a hatvanas években, sőt a folytatás kifejezetten kilátástalan, perspektíva nélküli. ‚A másik ember’ (Kósa Ferenc, 1987) történelmi helyzetek ismétlődéséről, körforgásáról fejt ki tézisé: elkerülhetetlen az emberelés, az értelmetlen, nemzeten belüli harc. Hiába száll apáról fiúra az erkölcsi tanítás, mely szerint erőszakot semmilyen körülmény hatására nem szabad elkövetni, az ártatlan éppúgy áldozta lesz a testvérgyilkosságnak, mint aki fegyvert fog. Az ‚Eldorádó’ (Bereményi Géza, 1988) Sanyi bácsija is magára maradván a forradalom napjaiban hal meg, de vele nem golyó és gyilkos végez, hanem a tehetetlenség: vakbélgyulladásán az addig mindig bevált aranya sem segít. Mindkét filmben a főszereplők fizikai megsemmisülésével az életvezetésre szolgáló értékek is elbuknak: ‚A másik ember’-ben az emberi élet, az ‚Eldorádó’-ban a pénz hatalmának mindenek feletti tisztelete. A rendszerváltozás küszöbén a jövőt illetően az elbizonytalanodás és az értékvesztés uralkodik: a múltra vissza lehet tekinteni, de folytatásához hiányoznak az iránymutató értékek.

Az erőszak és a történelmi folytonosság mint szervezőelv megjelenése mellett ki kell emelnünk, hogy a rendszerváltozás előtt vígjátéki elemeken alapuló, a forradalom napjaiban játszódó film is készül, a ‚Szamárköhögés’ (Gárdos Péter, 1987). A komikum csak ritka kivételként fordult eddig elő, korábban Bacsó Péter két rendezésén kívül (‚A tanú’, ‚Te rongyos élet’) nyomát sem találjuk a könnyedebb látásmódnak: a drámai hangvétel uralja a téma feldolgozását. A kilencvenes évek egyik sajátossága pedig éppen az lesz, hogy a műfaji, elsősorban a vígjátéki elemek bekerülnek a korszak ábrázolásába. Az egyszerre derűs és sokkoló, könnyed és letargikus megközelítés a kilencvenes évek filmjeiben már határozott tendencia (például: ‚Franciska vasárnapjai’, ‚Glamour’, ‚6:3’, ‚Cso-csó’, ‚Telitalálat’, ‚Világszám’). A ‚Szamárköhögés’-ben ugyanakkor egy másik perspektíva megjelenésére is felfigyelhetünk, mégpedig a privátszférán keresztül látott történelem nézőpontjára. A családi élet jellegzetes helyszínei, elsősorban a családi otthon a film elsőszámú játéktere, s ha ezt a család tagjai elhagyják, védtelenné válnak a környezettel, a történelmi eseményekkel szemben – a film egyetlen drámai kimenetelű eseménye, az iskolatárs halála a privátszférától távoli, nyílt térben történik.

A „milyennek látszhatott a múlt a résztvevői számára” kérdés megválaszolásakor gyerekek és kamaszok lesznek a narrátorok. A, Szamárköhögés’-ben a főszereplő kisfiúnak a nézőpontjából érzékeljük a forradalom alatt megzavarodott családi életet, az, Eldorádó’-ban is gyakran vált át a film az unoka nézőpontjára, s a, Napló szerelmeimnek’ (Mészáros Márta, 1987) című filmben is a felnőtté váló Juli tekintetén keresztül értjük meg a rendszer működését. Hangsúlyossá válik tehát a privátszférán keresztül láttatott történelem, s az a folyamat, amelyben a magánszemély az események sűrűjébe kerül. Természetesen az egyéni életek és a kollektív sorsfordulatok eddig sem voltak függetlenek egymástól, azonban a nyolcvanas évek végén újdonság a privátszféra élményvilágán keresztül láttatott katasztrófa-történelem. A rendszerváltozást megelőzően még csak kevés, mindössze három filmnél jelentkezik erre a képletre épülő dramaturgia, néhány évvel később azonban már filmek sora szól az egyén megszokott kisvilágába betörő történelem kihívására adott válaszokról (például: ,Világszám’, ,Csocsó’, ,Az asszony’, ,Telitalálat’, ,Rózsadomb’).

A rendszerváltozás után

A Kádár-rendszerben a magyar film egyik meghatározó témája a történelem. Ennek talán legfőbb oka – amit már nagyon sokszor sok helyütt leírtak, elemeztek –, hogy a történelmi film lehetőséget biztosított a metaforikus beszédre. A kérdés, hogy a rendszerváltozás után fontos-e a történelem, a múlt megidézése? A számok azt mutatják, igen. Az elmúlt másfél évtizedben a több mint 300 játékfilm egynegyede fordult a múlt felé. A közel nyolcvan filmet száz százaléknak véve a legtöbb alkotás az ötvenes évekkel foglalkozik, ezt követi a hatvanas évek, majd a vészkorszak és a második világháború. (Továbbra is jelentős számban találjuk az irodalmi adaptációból születő múltábrázolást.) Az idősebb generáció továbbra sem szakad el a történelem témájától: Szabó István: ,A napfény íze’, ,Szembesítés’; Sára Sándor: ,Könyörtelen idők’, ,A vád’; Mészáros Márta: ,A temetetlen halott’; Jancsó Miklós: ,Kelj kel komám, ne aludjál!’, ,A mohácsi vész’; Makk Károly: ,Magyar rekviem’, ,Egy hét pesten és Budán’. Az ötvenes évekről még készülnek személyes élményeket feldolgozó filmek: *Elek Judit*: ,Ébredés’; *Sopsits Árpád*: ,Torzók’. A fiatalabb generáció tagjai a késő Kádár-korszakra emlékeznek – *Török Ferenc*: ,Moszkva tér’; *Buzás Mihály*: ,Kis utazás’; *Hajdú Szabolcs*: ,Fehér tenyér’; *Pálfi György*: ,Taxidermia’.

Miért van szükség a rendszerváltozás után a múlt megjelenítésére? A korábbi történelmi film hagyományt átgondolva két, egymásnak ellentmondó feltételezésünk lehetne: az egyik szerint nincs szükség a történelemre mint témára, mivel a rendszer nem kényszerít már a metaforikus beszédre. A játékfilmek magas számú történelmi témaválasztása azonban nem ezt mutatja. Vagy épp ellenkezőleg: épp most jött el a történelmi filmek ideje, mert cenzúrák és politikai tabuk nélkül lehet beszélni a múltról. Ám a leleplezés szándékával alig készült film (,A vád’, ,Magyar rekviem’, ,A halálraitelt’).

A rendszerváltozás után a múltra az emlékezés miatt, az újraértelmezett kollektív és egyéni identitás miatt van szükség.

Privátszféra kontra történelem: a kisboldogság esélyei

Az individuum és a történelem viszonya, az egyén mikrovilága és a rajta kívül álló erők küzdelme a rendszerváltozás utáni ötvenes évekről szóló filmekben jelentős változáson esett át: más súlycsoportba került a magánszféra – méltó ellenfele a társadalmi tényezőknél.

Hogyan jelenik meg a történelem a résztvevői számára? Hogyan avatkozik be a köznapis világba? A privát szféra az ismétlődés és a kontinuitás terepe – a történelem a jól ismert normákat negligálja, berobbanásával a biztonságot a bizonytalanság váltja fel, a ki-

számíthatóságot a kiszámíthatatlanság követi. „A mindennapiság konszolidált identitásába, az egyén kisvilágába drámai differenciaként tör be a nem, az összefolyamat, a nagyvilág túlerejét kinyilvánító történelem.” (8) A mindennapiság és a történelem kontrasztjára az egyénnek reagálnia kell. A kor hatalma megzavarja az egyén számára jól ismert életvilágot, és kizökkenti a bevált mindennapiság menetéből, s az egyénnek meg kell küzdenie az újabb sorsfordulattal. Ebben a harcban az egyén legfőbb célja szuverenitásának megőrzése, a választás jogának fenntartása. A küzdelem tétje a magánélet folytonosságával szemben a történelemtént megélt, a diszkontinuitást, csapást jelentő külső erőt, ha nem is legyőzni, de mindenestre kicselezni. „Az asszony” (Erdélyi János – Zsigmond Dezső, 1995) egésze például a túlélési technikára épül. ’56 után a férjet a család bújtatja, a kacsaoál alá rejti, hosszú hónapokra a gödör jelenti számára az életet. Az asszony kitarásának köszönhetően a film végére új szinten reprodukálódik a mindennapi életük.

Míg a Kádár-rendszerben készült filmekben a személyi kultusz igazságtalanságainak kiszolgáltatott személy, a lelki-fizikai terrornak áldozatul eső magánszféra volt a meghatározó, addig a rendszerváltozást követően a sorsukat irányító, önmaguk szuverenitását megőrizni kívánó, saját túlélésével foglalkozkodó hősök dominálnak. A „körülmények hatalmának” alárendelt egyéni élet sémáját a „körülmények hatalmával” ringbe szálló, versenyző privátszféra képlete váltja fel. Nincs a szereplőknek konkrét személyben megtestesülő ellenfele – magával a történelemmel, illetve a történelem által teremtett szituációval kell megküzdeniük. A filmek a „konfrontáció” dramaturgiájára helyezik a hangsúlyt: a társadalmi változások új életstratégiák választására, helyzetmegoldó képességének fejlesztésére kényszerítik az egyént.

A ‚Telitalálat’ (Kardos Sándor – Szabó Ilés, 2003) főhősét az a szerencse és szerencsétlenség éri egyidejűleg, hogy 1956. október 23-án veheti át a telitalálatos szelvényért járó pénzt. Egyszerre robban az életébe a sorsdöntő szerencse és a sorsfordulatot jelentő forradalom. A privát lét nagy napja összecsap a történelem kiemelkedő pillanatával. Mi változtatja meg az életét, a pénz vagy a történelem? A főhősünk azt szeretné, ha az előbbi, ezért menekül a kollektív sorsfordulat hordozója, a forradalom eseményei elől. A saját útját akarja járni, s nem hajlandó tudomásul venni a másik megrázkódtatást, a történelem egyéni praxist befolyásoló hatalmát. A szerencsétlen nevű Haspacher épp ezért nem jár szerencsével: fel sem merül benne, hogy az egyéni és a kollektív sorsfordulatok nem függetlenek egymástól. Számára a történelem katasztrófa, ami meg akarja fosztani a neki járó jussától. A film mindvégig a főhős szemével látatja az eseményeket, az ő perspektívájából látjuk az elbeszélést. Nincs rálátása az egészre, csak a forradalom nyomait érzékeli. Sodródik, bolyong, személyes titkát rejtegeti, nem mond le az egyéni boldogulás reményéről az előtte kaotikus világgént megjelenő forradalmi helyzetben. S mikor a film végére döntést hoz, a történelem szó szerint szétlővi további terveit. Mélyebbre zuhan, mint ahonnan indult: megbomlott elme, se család, se pénz. A ‚Telitalálat’ főszereplője abszolút vesztes: az egyéni sorsfordító esemény a történelmi feltételekkel karöltve tette azzá. A film az egyéni akarat és a magán boldogulás macacs küzdelmét és vereségét állítja a történelem hatalmával szembe.

A ‚Franciska vásárnapjai’-ban (Simó Sándor, 1996) voltaképpen ugyanez a tét: a magán életvilág határainak védelme a mindenen uralkodó politikai rendszer ellenében. Ter-

---

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején éppen azért növekedett meg a történetüket az ötvenes évekbe helyező filmek száma, mert a múltnak ez az időszaka alkalmasnak bizonyult a jelen társadalmi lelkiállapotának, élményvilágának kifejezésére, s ugyanakkor a filmek alkotói társadalmi szerepük megerősítését is megtalálni vélték abban a konszenzusban, amely az ötvenes évekről való kritikus beszéd igényét jelentette.

---

mésztesen ebben semmi új ötlet nincsen, hiszen erről szólt már a ‚Szerelem‘ is csaknem negyed évszázaddal ezt megelőzően, s aztán a hetvenes évek végétől számos ötvenes években játszódó alkotás. A lényeges különbség, hogy Franciska és az ő Lajosa a privát-szférától viszonylag eredményesen tartja távol a „kort”. Mindezt úgy, hogy Franciska az ÁVH szolgálója lesz. A film épp ezt a paradox helyzetet kívánja kiaknázni: Franciska tiszta és ártatlan marad, s naívan szolgálja a rendszert, anélkül, hogy megérintené az ideológia. Hogy a film ezt a kettősséget hitelesen tudja-e ábrázolni, az kérdéses lehet, ám számunkra most fontosabb az alkotók azon törekvését észrevennünk, amellyel előtérbe helyezik és elválasztják a privát szféra boldogságkeresését a háttérként megjelenő diktatúrától. Érdekes párhuzamot vonni ‚Angi Vera‘ (1978) és Gál Franciska (1996) története között. Franciska öltözete, mint a társadalmi változások kulturális szignálja folyamatosan megújul a film folyamán. A háború alatt még cselédruhában, aztán börtönörként, majd ÁVH egyenruhában feszít. Belül viszont mindig ugyanaz marad, ártatlan, naiv, szolgálatkész, szeretni való. Személyiségét nem alakítják a körülmények, s ő sem akar beleszólni a történelem menetébe. Angi Vera külseje semmit sem módosul, ellentétben a személyiségével. A hatalmi-politikai gépezet beszippantja, betör az életébe, legbelőbb én-jébe, rajta hagyja keze nyomát. Egészen másként éli át Franciska a történelem változásait: kívülálló marad, „koron” túli.

A „kisember kontra történelem” alaphelyzetű filmek annak lehetőségére hoznak példát, hogy a mindennapi élet felülemelkedhet a történelmi helyzeten. Ma már nem abban az értelemben, mint a ‚Szerelem‘-ben, ahol a külvilág elhárítása, a személyes idő kitágítása biztosítja a hősök emberi tartását. Az újabb filmekben a történelem beavatkozik a magánszférába, de kicselezhető, főleg, ha csupán másodlagos, bosszantó körülmény a privát célok megvalósításában. Nem arról van szó, hogy nem kell küzdeni, izzadni, szenvedni. A történelem továbbra is a külvilág erejét jelenti az egyén felett, időnként törést a hősök életében, eltérített életutakat, ugyanakkor a rendszerváltozást követően válik gyakorivá és szinte természetessé az egyéni autonómia sikeres megőrzésének vagy hétköznapi apró boldogságainak ábrázolása a mindent bekebelező hatalommal, a sorsfordító évszámokkal, a katasztrófahelyzettel szemben.

A történelmen „kívüli” főhős: a személyes érdekek képviselője

A rendszerváltozás utáni ötvenes évek-filmek jelentős részében a privátszféra közép-pontba állítása összekapcsolódik a történelmi helyzeten „kívülálló”, a saját érdekektől motivált, a körülmények hatalmától leginkább függetlenedő hősök ábrázolásával.

Már szó volt Franciskáról, a magánélet ártatlan boldogságát megtartó ÁVH-s naivaról, ‚Az asszony‘ főszereplőjéről, akinek egyetlen célja tervének, férje megmentésének következetes végrehajtása, a ‚Telitalálat‘ „szerencséséről”, aki legfeljebb bosszantó körülményként vesz tudomást forradalomról, hősiességről, eszméről. De ebbe a sorba illeszkedik a ‚Glamour‘ (Gödros Frigyes, 1998) családfője is, akit bármilyen (akár vallási, akár politikai) meggyőződéstől elhatárolódva csak az motiválja, hogy családját megmentse a történelem legkülönbözőbb csapásaitól. S ide tartoznak a Koltai-figurák, Csocsó és Naftalin-Dodó, a ‚Világszám‘ bohócai. Valamennyi hős közös vonása, hogy csakis a saját sorsuk irányítását vállalják, s nem kívánnak életterük határain túllépni. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a történelem ezekben a filmekben fakultatív program. A nagy folyamat kihat a kisvilágra, a kollektív események befolyásolják az egyéni döntéseket. Az azonban jól érzékelhető, hogy számos filmben a hősök akkor aktivizálják magukat, ha személyes érdekek vezérlik őket, ha saját, privát boldogulásukat keresik. A Világszám testvérpárja csak egymás megmentéséért hajlandó a történelem kihívására válaszolni: az ok Dodó és Naftalin összetartozása, s véletlenül az okozat a forradalomban való részvétel.

Mindezzel együtt nem azt állítom, hogy az elmúlt másfél évtized közel két tucat ötvenes évekről szóló alkotása kivétel nélkül „történelmen kívüli”, az események sűrűjét csu-

pán szemléelő, megfigyelői pozícióba állítja főszereplőjét. Épp ennek ellenkezőjét láthatjuk például ‚A halálraítélt’-ben, a ‚Magyar rekviem’-ben, a ‚Pannon töredék’-ben (Sólyom András, 1997). ‚A napfény íze’-ben (1999) Szabó István kifejezetten a hatalomhoz alkalmazkodó szereplők sorsát vizsgálja. A Sonnenschein/Sors család történetének főszereplői, a három generáció képviselői, Ignác, Ádám és Iván a hatalomhoz való lojalitástól reméli karrierjét, érvényesülését.

Nemcsak a szubjektum élet-kontinuitásának megtörését ábrázolják a filmek, hanem azt a helyzetet is, amikor a szereplő már benne van a rendszer sűrűjében, ott, ahol maga a történelem „van”, s tudomásul vette a körülményeket, esetleg többé-kevésbé aklimatizálódott a megváltozott viszonyokhoz. Ezekben a filmekben a hősök önmaguk helyzetének meghatározásával vannak elfoglalva. A kisiklott mindennapiságot is élni kell, az idegen életterben tájékozódási pontokra van szükség. A ‚Vigyázók’-ban (Sára Sándor, 1993) a főszereplő közvetlen környezetének megbízható emberi kapcsolatai biztosítják az emberi életet az embertelen körülmények között. A jól összeszokott baráti társaságba, ebbe a zártnak hitt világba azonban egy áruló, egy besúgó került; a főhősön csak az igazolványát találja meg, a személy ismeretlen. Nyomozását erkölcsi kötelességének érzi: az életterét jelentő emberi kapcsolatainak bizalom-hálóját szeretné szakadás-mentessé tenni. A ‚Rózsadomb’-ban (Cantu Mari, 2003) míg a pártvezető apuka a saját eszméértelmezésével és önvizsgálatával van elfoglalva, a gyerekei egészen máshol keresik a hit lehetőségét: az angyalokban, valami földöntúli jelben. A ‚Torzók’ (Sopsits Árpád, 2001) árvaházba zárt gyermekhőse a kapaszkodás lehetőségét a csillagokban véli megtalálni, majd aztán el is veszíti a remény sugarát.

Új identitások: az emlékezés aktusának hangsúlyozása

A rendszerváltozás után készült ötvenes évekről szóló filmek egyik legfontosabb sajátossága az emlékezés aktusának, az emlékezésnek mint cselekvésnek a kiemelése.

Az emlékezés során a ma kapcsolatba lép a tegnappal, életre keltve azt. A múltban játszódo filmeknél a múlt élményét a jelentől való megkülönböztetés adja. A filmben az egykor volt egyértelműen elhatárolódik az ábrázolás jelenétől, úgy, hogy jelen és múlt szembesítése általában nem a művön belül, hanem a mű és a befogadói idő között történik. A rendszerváltozást követően az ötvenes évekről szóló magyar filmekben azonban a kettő gyakran egyetlen filmben jelenik meg. A kilencvenes években a visszatekintés ténye, az emlékezés aktusa lesz hangsúlyos, s néhány esetet kivéve (‚A napfény íze’, ‚Glamour’, ‚Egy hét Pesten és Budán’) a filmek ezzel megelégszenek. Nincs a múltnak más következménye, mint hogy emlékezzünk rá. Ez azonban nem kevés: a közösségi és az egyéni életutak folytonosságának megeremítése a cél.

‚A temetetlen halott’ több szempontból is kivétel a közelmúltról szóló magyar filmek sorában. Egyrészt az elmúlt ötven év egyetlen történelmi személyiségéről sem készült még játékfilm. Az emlékéllítésban találjuk a film másik egyedülálló jellegzetességét: a személyes és a kollektív élmények összekapcsolását. A film által megalkotott és képviselt Nagy Imre-képben a kollektív emlékezet egyik sajátosságát, a leegyszerűsítést, a szelekció „természetét” érhetjük tetten. A szelektivitás következtében a múlt mindig magasztosabbnak és ünnepibbnak tűnik. A markáns múltkép, mint amit például Nagy Imréről közvetít a film, nem egyszerűen a múlt megismerésének eszköze, nem csak történelemlecke, hanem hiánypótlás is. A film azt állítja, hogy a jelenből hiányzó példaértékű személyiségek a múltban felfedezhetők. Ami a mából a tegnapban „épületesnek” látszik, az a szétfolyó jelen kontaszítja: a szelektíven szemlélt múlt a szelektálatlanul érzékelt jelen ellentétje. Másrészt a film a jelen számára fontos szeletét pótolja a múltnak. Az emlékezet kiemeli, elrendezi a jelen számára releváns előzményeket. ‚A temetetlen halott’-ban az egymásra rétegződő emlékezési formák az ’56-os események és különösen Nagy Imre szerepének emlékét a szembeállítás miatt vezetik el a mába. A történelemábrázolás összehasonlító ábrázolás lesz: a je-

len sokszor eltakarja a „fontos múlt” személyiségeit és eseményeit, ezért emléket kell állítani nekik, láthatóvá kell tenni őket, hogy a jelenben tudatosuljanak múltunk alapelemei.

A filmen belül egymás mellé állított múlt és jelen, az idősíkok együttélése pittoreszk múltélményhez vezet. A film a jelenből indul és a jelenben zárul, s ez a keret a képi megvalósításban is jól érzékelhető. A kereten belül, a cselekményvilágba épül a személyes emlékezés: Nagy Imre naplójából gyerekkorának és ifjúságának néhány epizódja elevenedik meg, valamint megjelenik lánya, amint édesapja rehabilitációjáról elutasító levelet ír még a Kádár-kor idején. Az individuális és a közösségi emlékezet váltakozása a film nézőpontjának kettősségét is jelenti. A dokumentum felvételek (Kádár János beszédeiről vagy Nagy Imre újrateremtéséről) a múltat tényként jelenítik meg, az alkotás „feletti” igazságként, önmagáért beszélő elbeszélésként. Ezzel a nézőponttal keveredik a főszereplő szemszöge, például Nagy Imre naplója, szavai, amelyek dokumentumokon alapulnak, ám mégis, ezekben a jelenetekben az alkotó képzelete rajzolja meg a történelmi személyiség alakját. A film készítői a múltbeli történetet átvezetik a mába, kilépnek a cselekményvilágból, és arra is választ adnak, hogyan látszik a filmben elbeszélte történet a jelenből. Az emlékezésnek mint tettnek a többszörös kiemelése megadja az egész műnek a nézőpontját: az új társadalmi körülmények között újra átgondoljuk és legitimáljuk azokat az előzményeket, amelyek a mai aktuális életformánkat igazolják.

Saját élettörténetünk mozaikjainak összeillesztésével önazonosságunk egységét mindig visszafelé teremjük meg. Ez történik az „Egy hét Pesten és Budán” (Makk Károly, 2004) című filmben is, mely visszatekintés és szó szerint visszanezés, hiszen Makk Károly korábbi klasszikusának, a „Szerelem”-nek a jelenetei képi inzertekként épülnek be az új műbe. A szereplők más néven szerepelnek: egykoron Luca és János most Mari és Iván, mégis a történetből és a „Szerelem”-ből bevágott részletekből arra tippelhetünk, hogy az „Egy hét Pesten és Budán” a „Szerelem” folytatása. Egészen pontosan újraértelmezése és továbbgondolása. A *Darvas Iván* és a *Törőcsik Mari* játszotta szereplők fél évszázad után újra találkoznak, s a néző még a „Szerelem” előtti események motivációját is megismerheti. Sőt, az új film a régi történetet más olvasatba helyezi, s 2003-ban részben cáfolja az 1970-ben megalkotott értékeket. A film miközben János és Luca történetét teljessé teszi, egyúttal újraértelmezi, átírja. Mariról (akkor Luca) kiderül ÁVO-s besúgó volt, ő miatta vitték el Ivánt (akkor János). A film tehát egyszerre felülvizsgálja és megteremt a főszereplők életút-epizódjainak kontinuitását. Sőt, a film a filmben megoldással, a „Szerelem” közismert képeinek felidézésével még tágabban, talán épp a film hatására „visszatekintő” nézők számára is az életút folytonosságát teremti meg. Ez a kettősség, tehát a múlt felülvizsgálata és egyúttal az identitás linearitásának megteremtése általában jellemző az ötvenes éveket (és a Kádár-rendszert megidéző) filmekre. Azért válnak átjárhatóvá az idősíkok, hogy az önmagunkról kialakított kép folytonossága megteremtődjék.

A „Pannon töredék” önreflexív eljárással jelzi a múltábrázolás perspektíváját. Fénykép-szerűen emeli ki a főhősök arcát, így reflektál történetük elbeszélésére, magára a történetet megörökítő filmre. A filmszalagot imitáló állóképek sorozata a forradalom fiatal szerelmeseinek a drámáját utólag „dokumentáló” film szerepére utal: a mozgókép így válhat az emlékéllátás eszközevé.

Múlt és jelen viszonyba állításának másik jellegzetes megoldását néhány közönség-filmben találjuk. Mind a Kádár-rendszerre reflektáló filmek („Sose halunk meg”, „Csini-baba”), mind az ötvenes éveket középpontba állító művek gyakran ütköztetik az ábrázolt és a saját korunkat. Az ötvenes években játszódó keserűes vígjátékok a társadalmi berendezkedésekhez kapcsolódó hétköznapi életvilágok viszonyítási felületét teremtik meg, amit még hangsúlyosabbá tesz az idősíkok átjárásának beépítése a cselekménybe. A „6:3” és a „Csocsó” is a jelenből indul, az utazás archetípusa az eltérő korok mindennapi élettéreit és -formáit képes szembeállítani egymással. A „Világszám” a századfordulón kezdődik, s bár nem a jelenig vezeti el a hősök sorsát, megáll a késői Kádár-korban,

ugyanakkor az időbeli utazás itt is korok transzformációjának sorába ágyazza a bohócok élettörténetét. Mindegyik filmben a múltábrázolás perspektívája az idősíkok és a hozzájuk kapcsolódó helyszínek, életterek markáns oppozíciójában válik érzékelhetővé.

Az észlelő és észlelt korokat szembeállító filmek visszatérő motívuma az elmúlt idők emlékezetes figurái utáni vágy. A kortárs világból hiányzik a társadalmi hovatartozásán túlmutató, az élet rejtelmeibe beavató hőstípus, aki nem csupán életművész, hanem az életvilág olyan ismerője, tudója, tapasztalat-birtokosa, akiben individuumunk megerősítőjét/megteremtőjét láthatjuk. A jelenkor vágya a visszahozhatatlanul, a végképp elmúlt idő főhősében ölt testet, elmúlt idők megszépített emlékében.

Az emlékezet mindig ugyanarra törekszik: biztos pontokat keres a bizonytalan jelenben. A múlt stabil pontnak látszik a kiszámíthatatlan fordulatokat leíró jelenhez képest. Ezért újra és újra értelmet adunk mindannak, amit magunk mögött hagyunk. Miért tartják a rendszerváltozás után készült filmek emlékezésre való kornak az ötvenes éveket, miért ábrázolják szinte szükségszerűen a visszatekintést? A filmekben újra konstruált múlt legfontosabb motívációját az identitás újraszerkesztésének igényében találjuk. Önmagunk meghatározásához nélkülözhetetlen előzményeink felfedezése. Azért válnak átjárhatóvá az idősíkok, hogy az önmagunkról kialakított kép folytonossága megeremtődjék, hogy az időhid összekösse azt, aki ma vagyok, azzal, aki egykor voltam. Ugyanakkor tisztázásra, újragondolásra váró kornak látják a filmek az ötvenes éveket (ez különösképpen „A temetetlen halott”-ban, a „Kisvilma”-ban, az „Egy hét Pesten és Budán”-ban, és „A napfény ízé”-ben fogalmazódik meg). A filmidőn belül a jelenre vonatkozóan azonban a legtöbb film esetében nincs mozgósító hatása a cselekménynek. Ritka kivétel az a rendszerváltozás után készült múltfilm, amely azért teremt meg a korok és idősíkok láncolatát, hogy az ok-okozati hatások a főszereplőt a jelenben valamiféle cselekvésre, tette sarkalják. Ez történik „A napfény ízé”-ben, ahol a Sonnenscheinek döntése az egyes korokban saját identitásukra vonatkozóan egymásra épül, egyik tettből következik a másik, egyik döntés kiváltója lehet egy másik helyzetben szükséges újabb megfontolásnak. „A temetetlen halott”-ban is megjelenik a múlt megidézéséből fakadó, mára vonatkozó erkölcsi parancsolat: emlékezni kell az arra méltónak tartott történelmi hősökre. A filmek többségében azonban nincs a mára érvényes motívációja az emlékezésnek. A filmekben megjelenő emlékezési formáknak, múlt és jelen viszonyrendszerbe állításának túlnyomórészt nem a mozgósítás a célja, hanem a jelen és múlt egymáshoz passzítása, az időnek és az időbeli perspektívának a megtapasztalása. Így válik az emlékezet a személyiség és a közösség önreflexiós képességének a fokmérőjévé: azoknak a történeteknek az összessége vagyunk, amelyeket önmagunkról elmesélünk. A jelenben élni annyit tesz, hogy van mire visszatekinteni, hogy történetünk korábbi elemei megtalálhatók, felmutathatók.

Miért tartják a rendszerváltozás után készült filmek emlékezésre való kornak az ötvenes éveket, miért ábrázolják szinte szükségszerűen a visszatekintést? A filmekben újra konstruált múlt legfontosabb motívációját az identitás újraszerkesztésének igényében találjuk. Önmagunk meghatározásához nélkülözhetetlen előzményeink felfedezése. Azért válnak átjárhatóvá az idősíkok, hogy az önmagunkról kialakított kép folytonossága megeremtődjék, hogy az időhid összekösse azt, aki ma vagyok, azzal, aki egykor voltam.

Közönségfilm és mítoszteremtés

Az ötvenes évekről és '56-ról a mai napig nem készült műfaji film, mely a mítoszteremtés funkcióját elláthatta volna, miközben a rendszerváltozás után a szórakoztató ma-

gyar filmek jelentős része a múlt, elsősorban a közelmúlt felé fordult. Hogyan lehetséges e sajátos kettősség: az ötvenes évekkel kapcsolatban miért nem jár együtt a közönségfilm érdeklődése és a populáris mitológia kialakulása? A magyar filmtörténetben a populáris történelmi filmnek vannak hagyományai, bár a hatvanas évek végétől (*Egri csillagok*, *Várkonyi Zoltán*, 1968) a kilencvenes évek közepéig (a *Honfoglalás*-sal, *Koltay Gábor* rendezésével újra készültek, még ha kevés számban is, a régmúltat ábrázoló filmek) hosszan tartó hiányát láthatjuk e műfajnak. Egy műfaj hiánya azonban nem lehet oka egy mítosz hiányának. Valószínűleg épp fordítva van: először születik a mítosz és utána alakul ki az elmeséléséhez szükséges műfaj.

Mi az összefüggés a műfaj és a mítosz között? A társadalmi emlékezet arra hivatott, hogy a múltat értelmezze, az eseményeket és a motívumokat rendszerezze, kialakítsa a szelektálás és az elrendezés szempontjait. Ezenközben a társadalom saját történetének alakulását önmagáévá teszi, s ezáltal jelenkori identitástudatát alapozza meg. A társadalmi önelképzelés megalapozása a múlt mítoszokra fordítását is jelenti. A mítosz a jelen számára irányt mutat, segít a világban tájékozódni, és önmagunk számára is normatív erővel bír. A múlt emléke populáris mitológiák képződésével válik tartóssá. Ahhoz, hogy a jelen magáévá tegye, belakja a múltat, nem elegendők sem a tudományos vizsgálódások, sem a hivatalos ünnepek, sem a tudatosan folytatott emlékezetpolitikák. A múlt eseménye és szereplője csak akkor tud beleivódni egy közösség élményvilágába, csak akkor lesz tartósan része gondolkodásának, ha – többek között – a népszerű film folyamatosan napirenden tartja. A tömegkultúra pedig mitizálja a hétköznapi életvilágot csakúgy, mint a múlt eseményeit: a meglévő tudásnak és tapasztalatanyagának alkotja meg a mitologikus képét.

Az ötvenes évek és a forradalom is elérte az emlékezet úgynevezett „korszakos küszöbét”, a negyven-ötven évet. (9) Az emberöltő elteltével a múlt adott eseménye elindul a változás útján, s a megfelelő időbeli távolság következtében bekövetkezik mitizálása is. Eddig mégsem született a múlt e korszakáról és eseményéről szóló műfaji film. Egészen pontosan született egy, a kaland- és szökésfilm műfaji elemeit felhasználó alkotás, amelynek témája a menekülés a recski internálótáborból (*Szökés*, *Gyarmati Livia*, 1996). Miért nem alakult eddig ki e korszak filmek által teremtett, közvetített populáris mitológiája? A társadalmi közmegegyezésen alapuló mítosz hiánya miatt. Nem a populáris film hiánya az oka egy mítosz hiányának, hanem épp fordítva: ha van mítosz, kialakul az elmeséléséhez szükséges műfaj. '56-tal kapcsolatban a „nagy történet” kialakíthatatlanságát tapasztalhatjuk: a nézőpontok, a megközelítések sokaságát, a részleges és egymásnak ellentmondó történeteket. „Ötvenhat nem áll össze nemzeti hagyománynak alkalmas »nagy történeté«, mert korunk eléggé alkalmatlannak látszik arra, hogy »nagy történetekben« lássa a történelmet.” (10) *Rainer M. János* érveléséből az tűnik ki, hogy '56 azért nem lehet nemzeti hagyomány, mert túlságosan szétforgácsolt, és igen sokféle a megközelítése. Nem végérvényesen lezárt múlt, nem is lehet az, hiszen az esemény szereplői közül többen itt élnek közöttünk. A személyes emlékező, a történész, vagy éppen a filmek lényegesen másként szólnak ugyanarról az eseményről. Nincs kisajátított emlékezési kánon, nincs egyetlen Nagy Igaz Története '56-nak, hanem sokféle kis története van. Márpedig a műfaji alapokon nyugvó filmek igénylik az adott téma társadalmi közmegegyezését. Addig is, míg a jelen alkalmatlan a megközelítően hasonlóan kezelt nemzeti hagyomány megalkotására, „marad” a történetek stílári és tartalmi sokféleségével folyamatosan rekonstruált múlt: az emlékezet különböző történetek és értelmezések versengésének helye. A műfaji sémákba és archetípusokba sűrített alaptörténet eddig nem készült el. Talán épp most, az ötvenéves évforduló hoz változást. A filmnek valószínűleg az „ötvenes évek” populáris mítoszeremtésében fontos szerepe lesz.

Jegyzet

- (1) Jóllehet az első reflexiót a korra, illetve a magyar gulágra már az 1956-ban készült, ám csak harminc év után bemutatásra került *Keserű igazságban* (Várkonyi Zoltán) megtaláljuk.
- (2) A Kádár-rendszer korszakolásáról lásd Romsics Ignác (2000): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- (3) Assmann, Jan (1992): *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Atlantisz, Budapest. 68–70.
- (4) Kovács András Bálint (2002): A történelmi horror. Az erőszak ábrázolása a nyolcvanas évek magyar filmjeiben. In: Kovács András Bálint: *A film szerint a világ*. Palatinus, Budapest. 287.
- (5) Kovács, i. m. 283.
- (6) A hetvenes évek filmjeiben a szereplők és a cselekmény viszonyát részletesen elemzi Gelencsér Gábor (2002): *A Titanic zenekara*. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében. Osiris, Budapest. Valamint Kovács András Bálint: „Öntudatlan rétegek?”. In: Kovács, 2002.
- (7) Kovács, i. m. 290.
- (8) Király Jenő – Tóth Klára (1985): A történelmi film fogalma és típusai. *Filmkultúra*, 10. 3.
- (9) A kollektív emlékezet és az emberöltők összefüggéséről lásd bővebben Assmann, i. m.
- (10) Rainer M. János (1999): A múlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. *Világosság*, 3. 61.

A Trezor Kiadó könyveiből

„Poeticitás” vagy „leképezés”?

A detektívtörténet pozíciója

Miközben számos posztmodern szerző a detektívtörténet műfaját mint anakronisztikus elveti, minél radikálisabb a hagyományos műfaji határok feloldása, annál fontosabbá válik – paradox módon – a műfaj fogalma, annak kulturális és történeti újragondolásával. (Perloff, 1989, 4.)

Wolfgang Iser „A fiktív és az imaginárius” bevezetőjében azzal a problémával szembesít, hogy az irodalmat mindig médiumként, mindig valaminek a „tanúbizonyosságként” fogták föl. (Iser, 2001, 9–11.) Ennek alapján két fő irányzatot különít el: az egyik az irodalom autonómiáját vallva az irodalom irodalmiságát, a „poeticitást” kívánja megragadni, míg a másik a műben a társadalom megjelenítését vagy kifejezetten leképezését látja. E két paradigma markánsan mutatkozik meg a detektívtörténet különböző irodalomtudományi megközelítéseiben. Írásunk arra tesz kísérletet, hogy elsősorban a 20. század kezdeményezéseit összefoglalja a tekintetben, hogy a különböző elméleti irányultságú közelítések miként „kezelik” a krimi, miként definiálják (ha definiálják), és milyen horizontból merül föl számukra a kanonikusság és popularitás kérdése a detektívtörténetet illetően. Miközben a kánonnal kapcsolatban elméleti szinten különböző irodalomelméleti iskolák vetik föl folyamatosan kétségeiket, sőt kérdőjelezik azt meg, a posztmodern irodalomnak az a gesztusa, hogy a hagyomány egészével teremtsen dialógust, újra és újra kitermeli a populárisnak mondott műfajok fogalmát.

Peter Nusser a „populáris” irodalomra vonatkozóan jellemző „vádakat” sorol föl, (Nusser, 1991, 4–8.) melyek populáris és elit szétválasztásán alapuló, mondhatni, elitista-modernista kánoneszmény horizontjából vetődnek föl. Ezek közül most azokat tárgyalom, melyek a krimi megítélését is közelről érintik, s amelyekkel különböző megközelítések, különböző szerzők más és más módon vetettek számot. E két fő „vád” egyike szerint a populáris irodalom meghatározott (morális) beállítódásokat és viselkedési módokat közvetít. Ez a felfogás az idealista esztétikának azon a koncepcióján alapszik – pontosabban ez az idealista esztétika (Kant, Schiller, Hegel) értelmezésének egy jellemző iránya –, hogy a műalkotás autonóm, célját saját magában hordozza, és olyan tapasztalatokat tesz lehetővé, melyek az esztétikainak a terét nem lépik át. Ebből ered az a gondolat, hogy ezzel szemben a populáris mű célja nem magában a műben van, hanem azon kívül, amennyiben az olvasót tanítja, egy bizonyos ideológiát közvetít felé. Itt most csak jelzem azt az álláspontot, melyet Paul de Man képvisel, és amely más horizontba helyezi a kérdést. Tudniillik de Man Kantnál találja meg azt a radikális materializmust, melyben referenciális dimenziók egyáltalán nincsenek jelen, melyben eltörlődik a reprezentáció dimenziója és ezzel szó szerinti és figuratív szembeállítás is; Schillert vádolja azzal, hogy a nyelvnek ezt a materiális felfogását a reprezentáció körébe helyezi, ezáltal megteremtve a lehetőséget az irodalom és az esztétika ideológiai kisajátítására. (de Man, 2000, 128–129, 161–162.)

Visszatérve arra a más horizontból feltett kérdésre, hogy a populáris mű valamilyen ideológiát közvetít, meg kell jegyezni, hogy az a gondolat, miszerint egy irodalmi mű

kapcsán a társadalmiság, kulturalitás kérdését bevonni egyet jelentene egy olyan felfogással, hogy a mű leképezi a társadalmi valóságot, ez redukálja azt a sokféleséget, ahogyan, amilyen értelemben a társadalmiságról, a kulturalitásról beszélhetünk. A kultúratudományok éppen abban játszanak fontos szerepet, hogy újragondoltatják az élet szerepét, azt, hogy a kultúra hogyan alakítja az embert, aki tehát nem csupán teremtője, de teremtettje is a kultúrának. *Tony Bennett* – az úgynevezett kulturális technológiákról szólva – *Colin Mercer* nyomán hangsúlyozza, hogy az irodalmi mű nem úgy kapcsolódik a társadalomhoz mint külső és független kondicionáló tényezőhöz, melyet azután tükröz vagy leképez, hogy azután az elemzés föltárja, miként fejeződnek ki a műben e viszonyok. Mercer úgy fogalmaz, hogy a művek a társadalomban vannak, s kulturális technológiákról beszél, melyek magukban foglalják többek közt a technikai feltételeket, a gazdasági viszonyokat és az intézményi kontextusokat, melyek meghatározzák befogadásukat. (*Bennett*, 1990, 3–4.) Bennettet és Mercert némileg korrigálandó, hozzá kell tenni, hogy az ideologikusság nem csupán a leképezés kérdésében merülhet föl, hanem mintegy „fordítva” is: posztkolonialis szerzők hívják föl például arra a figyelmet, hogy maguk a narratívák miként termelnek ki ideológiákat. Kifejezetten a detektívtörténetre vonatkozóan *Franco Moretti* kínál egy olyan megközelítési módot, mely az említettel rokonítható. Moretti ugyanis a krimi sokat emlegetett konvencionális szerkezetére utalva jelenti ki, hogy e műfaj jelentős ideológiai küldetéssel rendelkezik, mégpedig éppen narratív szerkezetében. A krimi üzenete a forma, „ideológiai-politikai feladata elsősorban a változatlanság több szinten való beíródása”. (idézi *Bényei*, 2000, 40.)

Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a kanonizáció, a klasszikussá válás nem műimmanens sajátosság, hanem recepciótörténeti esemény. Az egyes korok elvárásai horizontjai fölött aligha lehet átsiklani. Ha az imént a detektívtörténet – és a tőle függetlenül aligha tárgyalható gótikus regény – morális, ideológiai „célzatosságának” vádjáról esett szó, akkor tekintetbe kell venni azt is, hogy a 18. századi prózairodalom egyes vonulatainak poétikájától – különösen a bűn diskurzusától – korántsem volt idegen a tanító, morális szándék. *Horace Walpole* *The Castle of Otranto* című regényének előszavában, melyet az irodalomtörténet az első úgynevezett gótikus regényként szokott számon tartani, morális célkitűzésekkel igazolja művét. A korabeli regénypoétikát és az olvasói elvárásokat szem előtt tartva ezek révén kívánja mintegy legitimálni a természetfölötti eseményeket. Ha a morális tanító szándék különösen a 20. században a vád retorikájában merül föl, akkor ennek mindenekelőtt az az olvasói elvárás az alapja, amit – a bűnről való beszédet illetően – éppen a krimi változtatott meg. Ez az a pont, ahol a diskurzus-analízis szempontjai különösen termékenynek tűnnek. *Foucault* ugyanis a *„Felügyelet és büntetés”* című könyvében úgy veti föl a krimi kérdését, hogy szembeállítja egymással a bűnről való 18. és 19. századi beszédet. Míg „a bűnök posztumusz, ünnepélyes kihirdetése” a moralitás szférájában beszélt a bűnről, s ennek a diskurzusnak mintegy „alapja” a tanító és a tanulást levonó szándék, addig a 19. századtól a detektívtörténetek jellemző módon esztétikumában kódolják a bűnt. Mivel itt „a bűn az igazán nagyok különleges kiváltsága”, a bűnöző és a nyomozó intellektuális szembenállása számúzi a moralitás szempontját. (*Foucault*, 1990, 90.)

A krimi a nagyváros „románcának” nevezi, mely a káosz és a rend közötti harc modern változata. Ezzel Chesterton a műfaj értelmezésének fontos vonulatát vezeti be, mely szerint a bűntény a mű világrendjét borítja föl, amit végül a nyomozás állít helyre. Chesterton számára a káosz és a rend harca, a bűnös felfedezése és bűnhődése egy kifejezetten teológiai dimenziót is magában foglal, s az ő nyomozója jellemző módon pap.

A Peter Nusser említette másik jellemző vád a „sztereotipikus cselekményminta” és ezáltal a „valóság” „meghamisítása”. Ez a vád újra és újra visszatér, még ha a szerző azt állítja is, hogy ezzel nem kíván „értékszempontot” érvényesíteni. *John G. Cawelti* például a „mimetic” és „formulaic” fogalom párt vezette be (*Späth*, 1983, 52.) „Adventure, Mystery, and Romance” című könyvében (1976), hogy – mint írja – az irodalom két kategóriáját megkülönböztesse, anélkül hogy ezzel előzetes értékelést is sugallna. (1) Egyrészt azonban aligha lehet úgy tekinteni e fogalom párra, mint ami nem eleve a műfaj értékeli, hiszen az első kategóriát „realisztikusabbnak”, a másodikat „harmonizálásra” hajlónaként jellemzi. Másrészt az általa mimetikusként leírt műfajok jelentős része mutat bizonyos „formalizáltságot” (szonett, eposz, klasszicista tragédia stb.), arra azonban Cawelti nem tud választ adni, miért volna a „formulaic” jelleg „antirealistikusabb” a krimi, mintsem az említett műfajok esetében. A detektívtörténetben mindazonáltal a formalizáltság nyilvánvalóan fontos (a műfaj okkal volt a strukturalisták fontos területe, mint erről még lesz szó), de finomabb reflexiót igénylő kérdés. Cawelti megmarad abban a paradigmában, amely az irodalmat – Iserrel szólva – a valóság tanúbizonyságaként fogja föl, a referencia leképezésének terméketlen vitájába bocsátkozva. Hasonló törekvés-ként értékelhető *Foltiné*, (idézi *Nusser*, 1991, 9.) aki azonban – irodalomszociológiai és kommunikációelméleti alapokon – populáris és elit irodalom kétosztatú modellje helyett *Dichtung*, *Unterhaltungsliteratur* és *Trivalliteratur* hármását különbözteti meg, a produkció és a terjesztés szempontjait is figyelembe véve. Az ő koncepciója sem mentes mindamelllett a Cawelti kapcsán említett „leképezési” elgondolástól. Foltin úgy fogalmaz, hogy az *Unterhaltungsliteratur* a lelki és szociális problémákat és az ezekből adódó konfliktusokat „realisztikusabban” formálja meg, mint a *Trivalliteratur*. Ezen kíván felülkerekedni *Kreuzer* (idézi *Nusser*, 1991, 9–10.) a horizontális értékelés feladását sürgetve, hogy egy vertikális, sokrétű szempontrendszer alapján differenciált, történeti, szociológiai és kommunikációs funkcióösszefüggésben végzett vizsgálat valósuljon meg. A *Trivalliteratur* elnevezést pedig, mint javasolja, termékenyebb volna esztétikaiból történetivé átfunkcionalizálni. A „trivial” nem esztétikai-normatív fogalom, hanem korhoz kötött, és összefügg az irodalomkritikai megfontolásokkal.

A „formalizáltság” – nem a „sematikus” értelmében – mégis fontos. Nem véletlen, hogy a strukturalisták vonzódtak többek között a detektívtörténethez. (2) *Tzvetan Todorov* például tipológiát írt, melyben kifejti, hogy a krimi a populáris irodalom mesterdarabja, mivel az egyes alkotások a legtökéletesebben illeszkednek a műfajba. Todorov szerint a tömegirodalomban abban az értelemben nem létezik a műfaj és a mű közötti játék, hogy remekműnek pontosan az számít, mely minél tökéletesebben beilleszkedik saját műfajába. (*Todorov*, 1988, 159.) *Bónus Tibor* joggal hívja föl a figyelmet arra, hogy „talán már Genette óta, de a hermeneutikai-recepcióesztétikai fordulat óta mindenképpen belátható, hogy – nagy részben az irodalmi mű kontextuális létmódjából következően – nemcsak a műfajok, de még a műnemek is a történetiség kiszolgáltatóitjai”. (*Bónus*, 2001, 58.) Ugyanakkor a fönti todorovi gondolat más szerzőknél is megjelenik, így például a krimiíró *S. S. Van Dine* 1946-os írásában („Twenty Rules Writing Detective Stories”), melyben kategorikusan kijelenti, a műfaj normái talán íratlanok, de nem kevésbé kötelezőek. Az általa leírt 20 szabály úgy definiálja a krimi, hogy fő célja egy „szép” gyilkosság rejtélyként való megjelenítése, majd a megoldásához való elvezetés. (*Van Dine*, 1992, 143–147.) A szerző gyakran hivatkozik az olvasóval szembeni fair play-re (például ha a bűntényről kiderül, hogy baleset volt, az szerinte az olvasó becsapása), ugyanakkor félreérthetetlen imperatívuszt tartalmaz arra nézve, hogy az olvasó hogyan olvasson. A szabályok felállításában – éppen úgy, mint Todorov gondolatában – az egyes mű csak a krimivonulat egészében értelmezhető. Valamely mű nem mint egy adott mű, hanem mint a műfaj egy darabja definiálódik. A műfajba való tökéletes beilleszkedés igénye egyúttal azt jelenti, hogy ezt a krimi irodalmi diskurzust erőteljes „exkluzivitás” jel-

lemzi. Mivel minden új szöveg a műfaj egészére vonatkoztatja magát, a széles körű intertextualitás jelenségét tudja kibontakoztatni. (3)

Todorov egy másik tanulmányában („A valószerű, amelyet nem tudunk kikerülni”) a narratíva fogalom felől közelíti meg e műfajt: „A helyreállítás törvénye azonban sohasem a közönséges valószerűség törvénye, ellenkezőleg: itt pontosan a gyanúsak bizonyulnak ártatlannak és az ártatlanok gyanúsak. (...) A detektív összegző magyarázatában olyan logikára támaszkodik, amely az addig szétszórt elemeket viszonylattá rendezi”. (Todorov, 1971, 67.) Viktor Sklovszkij „Die Kriminalerzählung bei Conan Doyle” című írásában egy Sherlock Holmes-történetet, a „The Adventure of the Speckled Band”-et vizsgálva a detektívtörténet tematikai elemeinek törvényszerűségeit tárja föl. Sklovszkij olyannyira el volt ragadtatva attól, hogy az egyes motívumok pozíciója szinte tökéletesen definiálható, hogy e műfajt választotta a cselekmény mint olyan vizsgálatának kiindulópontjául.

A detektívtörténet az irodalomtudományos diskurzusban sokáig periférikus pozíciót foglalt el (a posztmodern irodalomban kerül elméleti szinten is igazán az érdeklődés előterébe, amiről még lesz szó), aminek ellenében számos szerző lépett föl, általában maguk is krimiírók. Arra törekedtek, hogy a detektívtörténetet valamely, a kánon középpontjában álló irodalmi hagyomány szerves vonulataként írják le, ezáltal azonban éppen azt a kánont erősítve meg, annak a kánonnak az érvényességét ismerve el, mely ellen föllépnek. Dorothy Sayers például „Aristotle on Detective Fiction” című, 1947-ben megjelent írásában azt kívánja bizonyítani, hogy *Arisztotelész* a „Poétika”-ban a tragédiáról írva valószínűleg a detektívrégényt érti, miközben eltekint attól a köztudott tényről, hogy még a 18. században *Fielding* például a „Tom Jones”-t prózában írott költeménynek nevezte, hogy érvényt szerezzen neki.

Hasonló törekvésként említhető meg *Gilbert Keith Chesterton* 1901-es, „A Defence of Detective Stories” címet viselő írása, (idézi *Späth*, 1983, 36–37.) melyben arra tett kísérletet, hogy a detektívtörténetek népszerűségét megmagyarázza. Írásában visszhangzik *Sir Philip Sidney* „A Defence of Poesie”-je, melyben a költészetet védte a puritán támadásokkal szemben, mintegy legitimálni kívánva azt. Ez a cél vezeti Chestertont is. A krimi a nagyváros „románca”-nak nevezi, mely a káosz és a rend közötti harc modern változata. Ezzel Chesterton a műfaj értelmezésének fontos vonulatát vezeti be, mely szerint a bűntény a mű világrendjét borítja föl, amit végül a nyomozás állít helyre. Chesterton számára a káosz és a rend harca, a bűnös felfedezése és bűnhődése egy kifejezetten teológiai dimenziót is magában foglal, s az ő nyomozója jellemző módon pap (Pater Brown). Úgy tűnik, Chestertonnál jelentkezik először – nemcsak elméleti írásaiban tehát, hanem detektívtörténeteiben is – ez a teológiai dimenzió. Hasonló felfogást képvisel például *Auden* is, aki a krimi katartikus hatásáról ír („The Guilty Vicarage”). Szerinte a detektívrégény tipikus olvasója olyan ember, aki mélyen gyökerező büntudattól szenved. *Erik Routley* (idézi *Späth*, 1983, 38.) a detektívtörténet és a puritanizmus kapcsolatáról írt könyvet, melyben az olvasást a stabilitás elvesztésének gondolatával való játékként írja le.

A „klasszikus” detektívtörténet kapcsán – az elsősorban *Conan Doyle*, *Agatha Christie*, *Dorothy Sayers* nevével fémjelvezhető vonulatot értve ezen – számos szerző hangsúlyozza a racionális gondolkodást, a logikus következtetéseket. *Régis Messac* például az 1920-as évekig követi e műfaj alakulását, (idézi *Späth*, 1983, 44.) s a természettudományos gondolkodás növekvő hatásával, befolyásával magyarázza a krimi egyre nagyobb népszerűségét. Másrészt a joggyakorlat változásai is döntő szerepet játszottak abban, hogy a nyomozást, a bűntény körülményeinek felderítését egyre inkább a nyomok, jelek szemiotikai vizsgálatára alapozták. Tudniillik ahogyan fokozatosan eltörölték a kínvallatást, az így kicsikart beismerő vallomást a tárgyi bizonyítékok és az ezeken alapuló következtetések pótolták. (vö. *Nusser*, 1991, 73.) Azaz olyan episztemológiai paradigma alakul ki – ez pedig korántsem pusztán jogtörténeti kérdés, hanem a bűnről való beszédet meghatározó sajátosság –, melyben a jelölők, nyomok olvasása kerül előtérbe, lehetővé téve egy „mélyebb”, másként hoz-

záférhetetlennek gondolt valóság megragadását. A detektívtörténetekben csalfa illúzióként lepleződik le a 18. századi német Kriminalgeschichte-k szerzőinek az a meggyőződése, hogy a tettes vallomása maga a teljes igazság, a bűntény egyetlen és valódi igazsága, a nyomozás célja.

A racionális nyomozás legkézenfekvőbb módon a felvilágosodással hozza összefüggésbe a detektívtörténetet, de ezzel szemben például *Richard Alewyn* „Anatomie des Detektivromans” című írása a krimi a gótikus regénnyel összefüggésben tárgyalja. Alewyn a racionális nyomozással szemben a rejtélyelemet, a bizonytalanná tételt hangsúlyozza, mondván, az olvasó a „túlracionalizált” világban a bizonytalanság és a félelem érzéseit keresi a műben. Itt hozza kapcsolatba a gótikus regénnyel: mindkettő középpontjában megmagyarázhatatlan események állnak, melyekről kiderül, hogy szörnyű bűntények következményei vagy előjelei, s ezek gyökerei a régi múltba nyúlnak vissza, de megoldódnak, amikor a bűnös lelepleződik. (*Alewyn*, 1983, 74–75.) A gótikus regények tehát általában hasonlóan a bűnös leleplezésével és a rend helyreállításával végződnek, s „az első” retorikai stratégiájával jellemzett mű, a *The Castle of Otranto* talán a legkézenfekvőbb példa arra, hogy a bűnös leleplezése itt is teológiai dimenzióval függ(het) össze. A rejtett ismeret napfényre hozásában tehát osztozik a két műfaj. (4) Párhuzamba állítható Alewyn elgondolásával *Pierre Boileau* és *Thomas Narcejac* *„Le Roman Policier”* című könyve, melyben nyomon követve a műfaj alakulását, racionalitás és irracionális kettősségét állítják a középpontba. Ez szerintük minden krimi sajátja, hiszen a kettő egymás ellenében bontakozik ki: ha a felfoghatatlan nem képes sakkban tartani az értelmet, a detektívtörténet elveszíti legeredetibb sajátosságát, a csodát, az elkápráztatást. (5) A szerzők a detektívtörténetnek arra az aspektusára hívják föl a figyelmet, hogy a „fantasztikus” és a „reális” között oscillál. Azonban további reflexiót igényelne az (mind Alewyn, mind Boileau és Narcejac esetében ez kelt leginkább hiányérzetet), hogy „fantasztikust” és „reálist” inkább viszonyfogalmakként, a műben kirajzolódó viszonylatokként lehetne termékenyebben értelmezni, aminek az irányába mutat például *Rosemary Jackson* fantasztikumkönyve is, semmint „kívülről”, „előre” bevihető oppozícióként. Ebből a szempontból tűnik termékenyebbnek *Stefano Tani* megközelítése, aki hasonló ellentétpárt dolgoz ki. Tani a *„Newgate Calendar”*-től kezdve azt vizsgálja, hogy racionális és irracionális miként fonódik össze, illetve feszül egymásnak. (6) E feszültség alakulását követi nyomon a detektívtörténet különböző vonulataiban. Éppen ezért a gótikus regények számára kevésbé fontosak, mert mint írja, az irracionális elemek rátelepednek. Tani a *„The Murders in the Rue Morgue”* című *Poe*-elbeszélésből idézi Dupin kettős, creative és resolvent énjét, melyeket irracionális és racionális kettősségének, majd a detektívtörténet hagyományának mechanikus, illetve intellektuális vonulatának felelteti meg. (7)

A racionalizmus kiemelésével függ össze az individualitás hangsúlyozása, amit a detektív testesít meg. *Stephen Knight* például kiemeli, hogy a detektívben az individualizmus értékei manifesztálódnak. *Walter Benjamin Baudelaire*-ről írott könyvében érinti a detektívtörténetet, mégpedig amellet érvelve, hogy a nagyvárosi tömegben éppenséggel eltörlődik az individualitás. A nagyvárosi tömeg eszerint névtelenséget biztosít a bűnöző számára, a detektívtörténet pedig felfedi a tettes kilétét az általa hátrahagyott nyomokon keresztül. Ez a nagyváros olvashatóságának kérdéséhez vezet. *Dana Brand* azt hangsúlyozza, hogy a detektív ellenőrzést jelent a fenyegető és átláthatatlan környezet fölött. *Poe*-t pedig olyan összefüggésben közelíti meg, hogy ő kötötte össze először a város átláthatatlanságát, olvashatatlanságát a bűnüggyel, és Dupinben olyan figurát alkotott, akitnek nézőpontjából a város olvashatósága, értelmezhetősége helyreállítható.

A nyomozás – Benjamin és Brand nyomán – így olyan szubjektumfogalmat hoz létre, mely a rögzíthetőségben érdekelt. Benjamin kiemeli például a házak számozását, mely előre értelmezi az embereket, meghiúsítva a flaneur tevékenységét.

Benjamin és Brand fönti gondolatmenetét azért érdemes kiemelni, mert ezen az irányvonalon bontakozik ki a feminista megközelítés érdekeltsége (most eltekintve az egyes feminizmusok különbségeitől, hogy fő irányjaiban láthatóvá válják a probléma). (Munt, 1994, különösen 197–206.) Egyes koncepciók a feminista nyomozó munkáját a patriarchátussal való harcként értelmezik, más szerzők arra helyezik a hangsúlyt, hogy a krimi révén a nők ellen elkövetett különböző bűnök a nyilvános szférában válnak kimondhatóvá. A krimi már vizsgált konvencióira egyes szerzők úgy hivatkoznak, hogy a centrális figura, az egyetlen nézőpont, a nyomozásban megtestesülő racionalitás és a konklúzióval záródó lineáris elbeszélés mind maszkulin jellegű. (vö. *McCracken*, 1998, 60.) *Klein* például a brechti epikus színház modelljére hivatkozva a nyitott befejezés mellett tör lándzsát, hogy az olvasót cselekvésre sarkallja. De a fönti benjamin–brandi gondolatmenet-hoz elsősorban az kapcsolódik, és az említetteknel az teszi fontosabbá a krimi a feminizmus számára (és általában az úgynevezett lesbian, gay és queer studies számára, melyeket külön már nem tárgyalok, noha természetesen korántsem közelíthetők meg egységesen), hogy e műfaj keretében nagyon lényeges az észlelés kérdése, és lehetővé teszi a nézés, szemlélés, megfigyelés mechanizmusaira való rákérdezést. A krimi feminista megközelítése a tekintet politikáját vizsgálja, a detektív logikus, „episztemológiai” tekintetét. Másrészt a nyomozást mint az identitás feltárását és egyúttal megkonstruálását értelmezi. *Scott McCracken* egyenesen azt állítja, hogy a detektív identitásának határai átjárhatóak (permeable), bűntény és törvény közötti pozíciója per definitionem transzgresszív, identitása állandóan folyamatban, alakulóban van. (*McCracken*, 1998, 71–72.) Ezen a megközelítési horizonton a kriminarratíva itt nyit távlatokat az új identitások megkonstruálásának kérdéséhez.

A feminista irányvonalhoz is kapcsolódik, de mégis külön kell tárgyalni a detektív-történet pszichoanalitikus megközelítését. A feminista diskurzusban ez azért lesz fontos tényező, mert a pszichoanalitikus olyan nyomozó, aki jeleket, szimbólumokat értelmez, hogy retrospektíve konstruáljon egy narratívát, s ezáltal megértsen bizonyos belső eseményeket. (Munt, 1994, 206.) A kriminek szerkezetileg nagyon fontos sajátossága az ismétlés, hiszen a detektív egyrészt a nyomozás során a bűnöző lépéseinek megismétlésére törekszik, másrészt a klasszikus krimi jellegzetesen záró szóbeli „rekonstrukció” a büntett pontos lefolyását kívánja megismételni. *Geraldine Pederson-Krag* (*Pederson-Krag*, 1983, 14–20.) *Freud* „Farkasembere” nyomán állapítja meg, hogy a krimi nagyon foglalkoztatja az úgynevezett primal scene vagy ősjelenet, amely nem más, mint amikor a gyermek először megfigyeli – képzeletben vagy ténylegesen – szülei szexuális együttlétét. *Pederson-Krag* ezt a pszichoanalitikus fogalmat megfelelteti a krimiben valamely bűnös cselekedettel, a gyermeket pedig a megfigyelő detektívvel. Nagyon fontos megemlíteni Lacan írását a „The Purloined Letter” című Poe-novelláról, melyben azt vizsgálja, hogy a nyelv mozgása hogyan határozza meg a szubjektum identitását, a jelölők rendszerre miként jelöli ki helyét; ez az elemzés vontta maga után aztán *Derrida*, *Shoshana Felman* és *Barbara Johnson* értelmezését, értelmezésláncolatot hozva létre.

Az ideológiakritikai megközelítés általában véve a kapitalista társadalommal köti össze a detektív-történetet. *Howard Haycraft* „The Art of the Mystery Story” című antológiájának számos darabja hangsúlyozza a krimi affinitását a demokratikus állam elveihez.

A detektívtörténet iránti érdeklődés összefügg a posztmodern irodalomnak azzal a céljával, melyet Leslie Fiedler már a „Cross the Border – Close the Gap” című írásában kifejtett, miszerint a magas és a mély kultúra megkülönböztetésének meg kell szűnnie. Az Eliot-féle kor elmúlt, írja, a „klasszikus” mű fogalma lezárult, be kell temetődnie a klasszikus és populáris mű közti szakadéknak.

Ernst Kämmel (az egykori NDK-ban irodalomtudós) 1962-ben írott tanulmányában azt fejti ki, (*Kämmel*, 1983, 56–61.) hogy a detektívregény rendkívül népszerű a kapitalista országokban, de az ott élő krimiműfaj nem létezik a szocialista országokban. Ha megvizsgáljuk a műfaj történetét és konvencióit, írja, arra jutunk, hogy az a kapitalizmus gyermeke. A bűnügyek ugyanis a magántulajdont és az annak megvédésére szolgáló társadalmi rendet támadják, a motiváció jellegzetesen a pénzhez kötődik. A bűnügyet pedig mindig a magándetektív oldja meg, egyedül, a társadalom támogatása nélkül. Ezzel szemben Kämmel úgy képzei el a krimi szocialista változatát, hogy az állami szervek az emberek közreműködésével fogják el a bűnözőt, s elképzelhetetlen, írja, hogy a nyomozás egy kívülálló privát teljesítménye volna, akár a rendőrség munkájának ellenében. Noha Kämmel írása az irodalmat kizárólag külső instanciák leképezéseként fogja fel (ez a szocialista realizmus egyik alapelve), az azonban mégsem hagyható figyelmen kívül – ezt Bennett kapcsán főntebb már említettük –, hogy az ember nem egyszerűen alkotója, teremtője a kultúrának és ezen belül az irodalomnak, hanem annak is ki kell egészítenie a vizsgálódást, hogy a kultúra hogyan alakítja az antropológiai lényt. Nálunk érdekes módon merült föl a politikai viszonyok és általában véve a társadalmiság, kulturalitás, illetve másfelől a krimi komplex összefüggésrendszere például *Tar Sándor* „Szürke galamb” című regénye kapcsán. Az Irodalmi kvartettben *Angyalosi Gergely* a következőképpen nyilatkozott, kifejezetten politikai szempontot érvényesítve: „Felvetődik a kérdés, hogy a rendszerváltozás előtt lehetett volna-e ilyen krimit írni. Szerintem nem. Akkor a rendőrség politikai struktúráját is ábrázolni kellett volna, és az megölte volna ezt a kicsit misztikus, kicsit fantáziáló rétegét a szövegnek”. (*Irodalmi kvartett*, 88.)

William W. Stowe olyan detektívtörténet-megközelítést kínál, mely leginkább olvasáselméletinek nevezhető. „From Semiotics to Hermeneutics” című tanulmányában a nyomozás két modelljét, a szemiotikait és a hermeneutikait különíti el. (*Stowe*, 1983, 366–374.) Ez az elkülönítés párhuzamba állítható *Ricoeur*nek azzal a megfigyelésével, hogy a szemiotika mint szövegtudomány a mimézis II absztrakciójára épül, figyelmen kívül hagyva a szöveg előttjét és utóját, míg a hermeneutika a mimézis II-t a mimézis I és a mimézis III közötti közvetítő funkciója révén kívánja jellemezni. (8) E *ricoeuri* gondolat annál inkább fontos, mivel Benjamin nyomán a nyomozás mint olvashatóvá tétel írható le, amennyiben a detektív a várost szöveggként olvassa. Stowe a szemiotikai modell reprezentatív példajaként tárgyalja Holmes, aki az érzéki adatokat múltbeli események jeleiként értelmezi, melyektől rögzített út vezet a jelöltig. Az olvasó és Watson azt érzik, ők is meg tudnák csinálni, amit Holmes, ha figyelmesebbek volnának. Holmes következtetései így csupán mértékükben rendkívüliek, jellegükben nem. Holmes minden adatot jelölőnek tekint, figyelembe veszi lehetséges olvasataikat, és végül úgy kapcsolja őket össze, hogy mindaddig rejtve maradt összefüggések táruljanak föl. Ez az „olvasásmód” éppen ezért – itt újra *Ricoeur*re hivatkozom, Stowe-t továbbgondolva – a fikció retorikájának olvasáselméletéhez sorolható, hiszen Holmes feltevése is az, hogy a „szöveg” kommunikálhatóságának eljárásai megtalálhatóak magában a „szövegben”: „Az olvasó annyiban sejtje meg az implikált szerző szerepét, amennyiben intuitív módon egységes teljességként fogja fel a művet”. (idézi *Ricoeur* [Booth elméletét taglalva], 1999, 318.) Holmes nem engedi, hogy nyomozása tárgya rákérdessen módszereire, így a módszer foglya marad, aki csak azt tudja folytatni, amit már eleve jól tud. A hermeneutikai modell – Stowe példája *Chandler* – azon a felfogáson alapszik, hogy folyamatosan az önmegértés munkájában vagyunk (az élmény diszkontinuitásával szemben), s a szöveghez nem mint tárgyhoz viszonyulunk, hanem párbeszédet folytatunk vele. E modellben a cselekmény éppen annyira eredménye, mint tárgya Marlowe nyomozásának, értelmező és értelmezett interakciója válik fontossá. Ismét olvasáselméleti analógiát vonva, itt a befogadásesztétikának az a belátása ismerhető fel, hogy a szöveg túlrad a struktúrán, az olvasásra vár, s éppen az olvasás közvetítése által nyeri el teljes jelentőségét. (*Ricoeur*, 1999, 312–313.)

A detektívtörténet iránti érdeklődés összefügg a posztmodern irodalomnak azzal a céljával, melyet *Leslie Fiedler* már a ‚Cross the Border – Close the Gap’ című írásában kifejtett, miszerint a magas és a mély kultúra megkülönböztetésének meg kell szűnnie. Az *Eliot*-féle kor elmúlt, írja, a „klasszikus” mű fogalma lezárult, be kell temetődnie a klasszikus és populáris mű közti szakadéknak. A posztmodern így nemcsak a kanonizált regényhagyományt tekinti beszélgetőpartnernek, hagyományérzékenysége a tradíció egészére kiterjed. Azonban ez – hangsúlyozza *Bényei Tamás* (*Bényei*, 2000, 48–49.) – nem a művészet „demokratizálásának” jele; ugyanis a „népszerű regényformák a posztmodern irodalomban mindig erősen intellektualizált módon jelennek meg, a regénytradíció egészével folytatott poétikai dialógus kontextusába helyezve”. Másfelől – *Aleida Assmann* és *Jan Assmann* nyomán (*Assmann és Assmann*, 2001, 99.) – azt is figyelembe kell venni, hogy a hagyomány a visszatérés során megváltozik. Reflektálni kell arra, hogy mit nevez „klasszikus” detektívtörténetnek a szakirodalom. A metafikciós irodalom válogatáshoz, szűkített metszethez folyamodik, mert „a kanonizáló visszatérés mindig az azonosulás aktusát jelenti”. (uo.)

A posztmodern elméletei között is említést kell tenni a fönt Iser nyomán „tanúbizony-ságnak” nevezett irányzatról. *Patricia Waugh* szerint például a krimi azért kerülhetett olyanra előtérbe, mert különösen alkalmas az olvasói elvárások feltérképezésére, az azokkal való játékra. Úgy véli, a krimiforma már nem rendet, hanem „mind a világ felszínének, mind mélystruktúráinak irracionálisát fejezi ki” (példája *Robbe-Grillet*, *Borges*, *Spark* stb.) (*Waugh*, 1984, 83.) Ennél sokkal termékenyebb megközelítés *Linda Hutcheoné*, aki egyúttal az olvasás aktusa felé viszi tovább az iménti gondolatmenetet a nyomozás két alapmodelljéről. *Linda Hutcheon* (*Hutcheon*, 1980, 71–76.) a „klasszikus” detektívtörténet három fő sajátosságát emeli ki: magának a formának az öntudatosságát, erős konvencióit és az olvasás hermeneutikai aktusának fontos textuális funkcióját. *Robbe-Grillet* vagy *Borges* éppen e konvenciókat használják ki és rekontextualizálják. *De Hutcheon* számára a harmadik említett sajátosság lesz igazán fontos: a detektívtörténet az olvasó aktív közreműködését kívánja meg. A krimi kétszeresen is értelmezési folyamat: egyrészt a mű értelmezéséé, mint minden irodalmi mű esetében, másrészt egy rejtély értelmezéséé (*Barthes*-tal szólva, a hermeneutikai kód jelentékeny szerepe folytán). Ez a sajátosság, a szűkebb értelemben vett nyomozás, megismerés és az általában vett szövegértelmezés egymásra vetítése, egymásba játszása az, írja *Hutcheon*, amit a „nárcisztikus metafikció” különösen kihasznál.

A fenomenológiai irányultságú megközelítések közül *Karlheinz Stierle* ‚The Reading of Fictional Texts’ című tanulmányát idézem, ugyanis – ha konkrétan a detektívtörténetet nem is – a „populáris regény” olvasásának aktusát tárgyalja. A fenomenológiai megközelítés szükségképp az olvasás aktusára irányul, arra, hogy az egyes olvasók hogyan realizálják, *Ingardennel* szólva hogyan konkretizálják a művet. *Stierle* ebben a tanulmányában tárgyalja az ún. kvázi-pragmatikus (quasi-pragmatic) olvasást, (*Stierle*, 1980, 84–88.) amit a mimetikus illúzióval jellemez. Az olvasón olyanra erőt vesz a szöveg illuzorikus referenciális ereje, hogy elveszíti a mű szövegminóltának tudatosságát. *Stierle* szerint minden fikcionális szöveget lehet „naivan” olvasni, de a populáris irodalom kifejezetten erre számít. Ez ugyanis, érvel *Stierle*, arra ösztönzi az olvasót, hogy egy illuzorikus világot alkosson, érzelmi és imaginatív sztereotípiákat hív elő, miközben az illúzióteremtés „eredeténél” elleplezi a nyelvet. Az olvasás aktusa csupán eszköz egy célhoz: ez pedig az illúzióteremtés. A tudatos befogadás magasabb formáitól (higher forms of conscious reception) el van szigetelve, ugyanis a kompetens olvasás túllép a kvázi-pragmatikus olvasáson, azaz figyelmét a fikcionalitásra irányítja, ahelyett hogy átadná magát a mű illúzióteremtő erejének. Ahogyan a populáris regény a kvázi-pragmatikus olvasásra számít, úgy vannak olyan művek, melyek kifejezetten ezt az utóbbi, a reflexív olvasást kívánják meg, példája *Flaubert*, *Proust*, *Joyce*. *Stierle* a mű illúzióteremtő erejének való önátadást és a fikcional-

ításra, a szövegiségre irányuló figyelmet két egymás utáni lépésként írja le. Ricoeur „A szöveg és az olvasó világa”-ban nagyon hasonló ellentétpárt dolgoz ki, azzal a korántsem jelentéktelen különbséggel, hogy a kettő egyidejű feszültségéről ír (9), míg Stierle a kvázi-pragmatikus olvasás kijavításáról. (10) Felmerül egy másik fontos kérdés: Stierle szerint a kvázi-pragmatikus olvasást illusztrálja Don Quijote, aki számára a fikció olyannyira illúzióba vált át, hogy elfoglalja a valóság helyét. Eszerint a kvázi-pragmatikus olvasás a szöveg fiktív voltáról sem vesz tudomást. Tehát Stierle azt állítaná, hogy a populáris irodalom ne tartalmazna olyan – Iserrel szólva – jelzéseket, melyekkel a szöveg bejelenti önműveletességét? A szöveg mint *mintha-konstrukció* szempontjából termékenyebb Iser koncepciója a fikcióképző aktusok határsértő jellegéről. Ez az önbejelentést illetően azt jelenti, hogy a túllépett mező, az empirikus világ nem szűnik meg, odaértve jelen van, még ha a semmisség állapotában is. (11) Stierlét hermeneutaként mégis az a kérdés vezeti, hogy a szöveg maga milyen olvasásmódot vár el, azt előfeltételezve, hogy az olvasásmód műimmanens sajátosság, mintha nem volna a történetiség kiszolgáltatottja.

A detektívtörténet 20. századi megközelítéseinek körvonalazásából az rajzolódik ki, hogy ma a kriminek az olvasáselméletekkel való sokrétű, mind a nyomozás ismeretelméleti kérdéseit, mind az olvasói értelmezést termékenyen megközelíteni képes kapcsolatrendszere nyithat távlatokat. A klasszikus detektívtörténetbeli nyomozás olvashatóvá tételként való megközelítése nem csupán azt képes megszólaltatni, hogy a műfaj miként kérdez rá narratíva-fogalmunkra, hanem lehetővé teszi a krimi kulturális, társadalmi, történeti szempontok mentén való újragondolását. Ez lehet az a horizont, melyről meghaladhatóvá válik az irodalom „tanúbizonyoságként” való felfogása, s megközelíthető a – mind történetileg, mind szociológiailag tagolt – olvasóközönség e minden konvencionális mellett roppant heterogénnek bizonyuló műfaj iránti igénye.

Jegyzet

(1) „In order to short-circuit such implicitly evaluative oppositions as low and high or popular and serious literature, I proceed on the basis of a loose categorization of mimetic and formulaic literature” (idézi Späth, 1983: 52.)

(2) Bojtár Endre a következő magyarázatot adja: „[A] korai strukturalisták (vagy formalisták) felfedezték, hogy a nagy struktúra: az irodalom részeként, lecsapódásaként az irodalmi műben is van egy struktúra. Nem véletlen, hogy a strukturalisták azon műfajokhoz vonzódtak, ahol ez a struktúra úgyszólván kitöltötte az egész művet, ahol más sem volt, mint e normarendszer: az ‘alacsony’ irodalomhoz, a vásári ponyvához, a detektívregényhez, a persziflázshoz. Egy detektívregény például ‘csupa struktúra’: nincs jelentése, eszméi mondanivalója [...]. Egyedi léte nincs, csak mint műfaj él, s koronként váltakozva csak az egész műfajjal együtt hullhat ki vagy kerülhet be ismét az irodalomba. Nem véletlen, hogy a korai strukturalisták legsikerültebb műalkotás-elemzése a folklorista V. Propp tollából származik a varázsmese morfológiájáról, hiszen a mese is ‘csak struktúra’: a varázsmesének is csak mint műfajnak lehet jelentése, a műfajon belül az egyes mesék mind jelentésük, mind esztétikai hatásuk szempontjából felcserélhetők egymással” (Bojtár, 1978, 34–35.)

(3) A krimi esetében műfajkonstitutív jelenségeként vizsgálja az intertextualitást Landfester, 1990: különösen 414–416.

(4) Valdine Clemens így ír összefoglalóan a két műfajról: “Detective novels, for example, employ the Gothic plot of bringing some hidden knowledge to light, usually a murder; but the detective novel is primarily an intellectual puzzle, lacking the emotive and imagistic power of Gothic novel. The tension of reading detective novels develops through the process of gradually piecing together the puzzle, whereas the tension of Gothic novels grows as the reader registers the discrepancy between his or her own perception of the menace awaiting a protagonist, and the protagonist’s continued resistance to the truth of the situation.” Clemens, 1999, 243.

(5) “Wenn das Geheimnis den Verstand nicht wahrhaft in Schach zu halten vermag, verliert der Detektivroman an Faszinationsvermögen und Zauber, büsst am phantastischen Charakter ein, der seine originellste Mitgift ist” (idézi Späth, 1983, 40.)

(6) “They initiated a literary connection between the rational (the “realistic,” the claim that this is a “true story”) and the irrational or the nightmarish (the morbid indulgence in violence and mystery). [...] The revolutionary achievement of Edgar Allan Poe (1809–49) was his fusion of the rational and the irrational literary currents in his first three detective stories” (Tani, 1984, 3–4.)

(7) Gramsci rámutat, “how certain cultural currents (motives and moral interests, sensibility, ideologies, etc.) can have a double expression: the merely mechanical one of sensational intrigue (Sue, etc.) and the ‘lyrical’

one (Balzac, Dostoevski and partly V. Hugo)” (idézi Tani, 1984, 16) Majd Tani így lép tovább: “As we shall see, the whole detective novel genre is split between a popular and mass-produced current (the mechanical one, in Gramsci’s terms) and an intellectual current (the “lyrical”). These two movements correspond to those we have traced as irrational and rational” (16–17).

(8) „A hermeneutika feladata ezzel szemben éppen az, hogy rekonstruálja azon műveletek együttesét, amelyek által egy mű kiválik az élet, a cselekvés és a szenvedés alkotta homályos háttérből, hogy szerzőjétől eljusson olvasójához, aki befogadja azt, és így megváltoztatja cselekvésmódját. A szemiotika számára az egyetlen operatív fogalom az irodalmi mű fogalma. A hermeneutika viszont arra törekszik, hogy rekonstruálja azoknak a műveleteknek a teljes skáláját, melyek révén a gyakorlati tapasztalás művek, szerzők és olvasók birtokába jut. [...] Ezzel párhuzamosan ki fog tűnni az elemzés során, hogy az olvasó az a par excellence cselekvő személy, aki cselekvése – az olvasás aktusa – által megteremtí a mimézis I-ből a mimézis II-n át a mimézis III-ba való átmenet egységét” (Ricoeur, 1999, 256–257.)

(9) „Az tehát a ‘jó’ olvasat, amely az olvasónak minden, a szöveghez és annak utasításaihoz való hozzájárulási kísérletére egyszerre enged meg valamelyes illúziót (ez a Coleridge javasolta ‘willing suspension of disbelief’), és vállalja az értelem-többlet (surplus de sens) által kiszabott cáfolatot, a mű többértelműségét. [...] A műtől való ‘jó’ távolság az, amelyben felváltva válik az illúzió ellenállhatatlanná és tarthatatlanná. Ami e két ösztönzés egyensúlyát illeti, az sohasem befejezett” (Ricoeur, 1999, 334.)

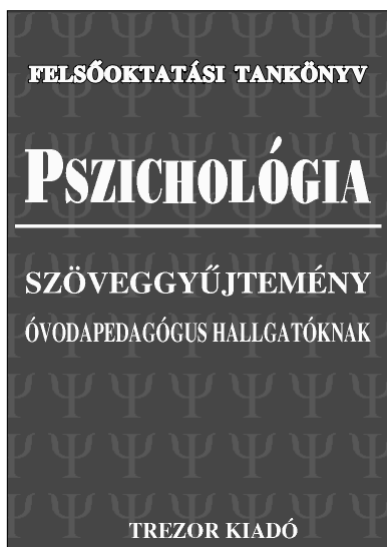
(10) “the quasi-pragmatic reading, which creates illusions, has to be corrected” (Stierle, 1980, 100.)

(11) „[A]z olvasók tudják, hogy időzójelbe kell tenniük az olvasottakhoz kapcsolódó természetes reakcióikat. De mindez nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy ezeket a természetes magatartásformákat meghaladhatnánk vagy elfeledhetnénk, hiszen nem hagyhatjuk őket magunk mögött. Inkább amolyan virtuálissá változott háttérret alkotnak, mely latens összehasonlítási alapként vagy próbaköként elengedhetetlen a szövegvilág megemésztéséhez” (Iser, 2001, 279–280.)

Irodalom

- Alewyn, Richard: The Origin of the Detective Novel. In: Most, Glenn W. – Stowe, William W. (1983, ed.): *The Poetics of Murder. Detective Fiction and Literary Theory*. Harcourt Brace Jovanovich, New York. 62–78.
- Angyalosi Gergely – Bán Zoltán András – Beck András – Radnóti Sándor (1996): Irodalmi kvartett. Tar Sándor: Szürke galamb. *Beszélő*, 4. 88–93.
- Assmann, Aleida – Assmann, Jan (2001): *Kánon és cenzúra*. In: Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Osiris, Láthatatlan Kollégium, Budapest.
- Bennett, Tony (1990): Popular Fictions and Cultural Technologies. Introduction. In: Uő. (szerk.): *Popular Fiction. Technology, Ideology, Production, Reading*. Popular Fictions Series. Routledge: London and New York, .
- Bényei Tamás (2000): *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*. Akadémiai Kiadó, Budapest, .
- Bojtár Endre (1978): *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Irodalomelméleti tanulmányok 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bónus Tibor (2001): A korlátozott viszonylagosság (Lengyel Péter prózájáról). In: *Diskurzusok összjátéka. Irodalmi olvasásmódok*. Balassi, Budapest. 37–59.
- Brand, Dana (1990): From the flâneur to the detective: interpreting the city of Poe. In: Bennett, Tony (ed.): *Popular Fiction. Technology, Ideology, Production, Reading*. Popular Fictions Series. Routledge: London and New York.
- de Man, Paul (2000): Kant materializmusa. Kant és Schiller. In: *Esztétikai ideológia*. Janus/Osiris, Budapest.
- Hutcheon, Linda (1980): *Narcissistic Narrative. The Metafictional Paradox*. Methuen, London and New York.
- Iser, Wolfgang (2001): *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Osiris, Budapest.
- Kämmel, Ernst (1983): Literature Under the Table: The Detective Novel and Its Social Mission. In: Most, Glenn W. – Stowe, William W. (szerk.): *The Poetics of Murder. Detective Fiction and Literary Theory*. Harcourt Brace Jovanovich, New York. 56–61.
- Lacan, Jacques: Seminar on “The Purloined Letter”. In: Most, Glenn W. – Stowe, William W. (1983, szerk.): *The Poetics of Murder. Detective Fiction and Literary Theory*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, . 21–54.
- Landfester, Ulrike (1990): *Die Spuren des Lesers. Überlegungen zur intertextuellen Rezeption im modernen deutschen Kriminalroman*. Poetica. 413–435.
- McCracken, Scott (1998): *Pulp. Reading Popular Fiction*. University Press, Manchester.
- Munt, Sally R. (1994): *Murder by the Book? Feminism and the Crime Novel*. Routledge, London and New York.
- Nusser, Peter (1991): *Trivialliteratur*. Sammlung Metzler, Bd. 262. Metzler, Stuttgart.
- Pederson-Krag, Geraldine: Detective Stories and the Primal Scene. In: Most, Glenn W. – Stowe, William W. (1983, szerk.): *The Poetics of Murder. Detective Fiction and Literary Theory*. Harcourt Brace Jovanovich, New York. 14–20.
- Perloff, Marjorie (1989): Introduction. In: *Postmodern Genres*. University of Oklahoma Press, Norman and London.

- Ricoeur, Paul (1999): A hármas mimézis. A szöveg és az olvasó világa. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. vál. Szegedy-Maszák Mihály Osiris, Budapest.
- Sayers, Dorothy (1992): *Aristoteles über Detektivliteratur*. In: Vogt, Jochen (szerk.): *Der Kriminalroman I*. Wilhelm Fink Verlag, München. 123–138.
- Sklovszkij (Schklovskij), Viktor (1992): Die Kriminalerzählung bei Conan Doyle. In: Vogt, Jochen (szerk.): *Der Kriminalroman I*. Wilhelm Fink Verlag, München. 76–94.
- Späth, Eberhard (1983): *Der britische Kriminalroman 1960–1975. Ein Beitrag zur Untersuchung der nicht so hohen Literatur*. Beiträge zur Anglistik, Bd. 6. Hoffmann Verlag, Giessen.
- Stierle, Karlheinz (1980): The Reading of Fictional Texts. In: Suleiman, Susan R. – Crosman, Inge (ed.): *The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation*. University Press, Princeton. 83–105.
- Stowe, William W.: From Semiotics to Hermeneutics: Modes of Detection in Doyle and Chandler. In: Most, Glenn W. – Stowe, William W. (1983, ed.): *The Poetics of Murder. Detective Fiction and Literary Theory*. Harcourt Brace Jovanovich, New York. 367–383.
- Tani, Stefano (1984): *The Doomed Detective. The Contribution of the Detective Novel to Postmodern American and Italian Fiction*. Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville.
- Todorov, Tzvetan: (1971): A valószerű, amelyet nem tudunk kikerülni. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I*. Modern Könyvtár. Európa, Budapest. 66–70.
- Waugh, Patricia (1984): *Metafiction. The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. Methuen, London and New York.

A Trezor Kiadó könyveiből

Doxoszophia

Műveltség, demokrácia, iskola

A műveltség egyenlőtlen elosztását felszámolni kívánó modern tömegoktatás az áltudás, a doxoszophia révén zárja el a polgárok többségét a műveltségtől.

Thomas Szlezák, tübingeni filozófiatörténész és filológus „Hogyan olvassunk Platón-t?” című könyvében különbséget tesz ezoterikusság és titoktartás között. Bár a kérdés első pillantásra merőben filozófiatörténetinek, sőt kifejezetten az ókor problémavilágához kötődőnek tűnik, háttérben a műveltség, a tudás olyan belső ellentmondása tapintható ki, amely azóta sem veszített jelentőségéből, vagy helyesebben: ma újra kulcsfontosságúvá vált.

A műveltség demokratizálása mint hermeneutikai probléma

A tudás eltitkolásának nagy hagyománya van az ókori gondolkodás történetében. Szlezák a püthagoreusok példáját hozza föl, és az eljárással kapcsolatban a kényszer, a privilégium és a hatalom kifejezéseket használja. „A titoktartás révén a csoport birtokában akarja tartani a privilégiumot biztosító tudást hatalma megőrzésének érdekében: a titokban tartott tudás tehát eszköz, amely meghatározott célt szolgál.” (1)

Szlezák mellett érvel, hogy *Platón* szintén nem hozta nyilvánosságra, nem foglalta írásba mindazt a tudást, amellyel rendelkezett, és ez a magatartása elvi alapokra támaszkodott. „...nem hiszem, hogy e dolgok (a végső bölcsesség – K. I.) szavakba foglalásának megkísérlésével az emberiség javát szolgálják – írja *Platón* az úgynevezett Hetedik levélben –; ez legfeljebb csak néhány embernek válnék hasznára, aki azonban csekély útmutatással maga is rájuk tudna bukkanni. A többi embernél viszont csupán azt érnék el, hogy egyrészt ügyünk hátrányára meg nem érdemelt megvetést keltenénk bennük a filozófia iránt, másrészt csak táplálnánk egyesek fennhéjázó és üres önhittségét, akik azt hiszik, mintha valami isteni bölcsesség birtokában volnának.” (2) *Platón* itt nem egy hatalmi pozíciót biztosító privilégiumot félt, amikor tudásának egy részét visszatartja a korlátlan nyilvánosságtól (azaz az írásba foglalástól), hanem a félreértés lehetőségét vázolja fel. Ez a félreértés tehát két szempontból különösen veszélyes: egyfelől felszínes tudáshoz vezet, amely csak látszólag mély, valójában csak a fennhéjázásra jó. Másfelől azonban rossz hírbe is hozza a bölcsességet, megvetést kelt iránta. Ez utóbbi gondolat talán további magyarázatra szorul. *Platón* itt kifejti egy elméletet a megismerés fokozatairól, és azt állítja, hogy a vitában könnyebb helytállni, ha megmaradunk a megismerés felszínebb formáinál. „Ha azonban az ötödiknek említett dolgot (az igazi létezőt – K. I.) kell válaszunkban feltárnunk, bárki, aki ért a szócsevegéshez, győztes lehet fölöttünk, és a hallgatóság többnyire nem is sejtí, hogy nem az író, illetőleg az előadó lelke az, ami alulmaradt, hanem a négy (megelőző, felszínebb – K. I.) megismerési fok már amúgy is silány természete.” (3)

Szlezák – talán vitatható módon – a tudásnak ezt a hermeneutikai szempontú visszatartását nevezi ezoterikusságnak, amely tehát arra irányul, hogy a magára a bölcsességre nézve káros, azt kétes megvilágításba helyező félreértéseknek elejét vegye. A megoldás ebben az esetben az, hogy a tudás csak olyan személyekkel közölhető, akik annak befo-

adására már felkészültek, és csak olyan formában, hogy a párbeszéd lehetősége nyitva álljon. Mindez összefügg Platónnak – elsősorban a ‚Phaidrosz’-ban kifejtett – íráskritikájával. Eszerint a bölcsesség közvetítésének valódi létmódja a szóbeliség, mert így a filozófus (1) megválaszthatja a „fogékony lelket” (4), akihez szólni akar, míg az írás mindenkihez szól, és nem tud elnémulni az alkalmatlan befogadó előtt, (2) megvédheti magát, válaszolhat az ellenérvekre, és új elemeket vihet a párbeszédbe, míg az írás néma, mint egy festmény, pontosabban mindig csak ugyanazt tudja mondani. (5)

Gondolatmenetünk szempontjából itt nem Platón íráskritikája a lényeges, és nem is az, hogy a filozófus tanításának legmélyebb összetevőit féltette a nyilvánosságtól. Ezeknél fontosabb, hogy Platón szerint a tudás továbbadásakor, a tanításkor tekintettel kell lenni a lélek fogékonyaságára, és ha a lélek nem áll készen a befogadásra, ha fennáll a félreértelmezés veszélye, akkor a tudás visszatartására van szükség. Vegyük észre, hogy a fentebb idézett két érv – a felszínes tudás megvetést kelt a filozófia iránt és üres önhiúsítséget táplál – azt is világossá teszi, hogy a meg nem értett tudás mintegy elzárja a tanítványt a bölcsességtől – vagy azért, mert azt érdektelenként jeleníti meg, vagy azért, mert azt az érzést erősíti a befogadóban, hogy már minden lényegesnek a birtokában van. Ez utóbbiakat nevezi *Szókratész* a ‚Phaidrosz’-ban magukat bölcsnek képzelőknek (doxoszophoi) szembeállítva őket a (valódi) bölcssekkel (szophoi). (6)

Szembe kell néznünk azzal a perspektívával, hogy a mindenki számára egységesen kötelező tananyag demokratikus elve voltaképpen falat húz a kevésbé „fogékony lelkek” és a műveltség közé: elriasztja őket a tudástól, vagy éppen a doxoszophosz, a látszólagos bölcs önteltségével ajándékozza meg őket, miközben felkészültebb társaik olyan felismerésekhez jutnak el, amelyek továbbvezetik őket a valódi műveltség felé.

Maga Szlezák is felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen értelemben felfogott „ezoterikus modell már nem tartozik a lehetséges választások körébe”, „minthogy az újkorban a felvilágosodás óta a tudás közlésének korlátlan nyitottsága megkérdőjelezhetetlenül győzelemre jutott...” (7) Mindez aligha vonható kétségbe, ha az információhoz való hozzáférés pusztán lehetőségéről van szó, hiszen mai meggyőződésünk szerint „kívánatos, hogy a kutatás és a tudás minden formájában megszorítás nélkül terjedjen”. (8) Más – és némileg pikáns – azonban a helyzet, ha az oktatásról, és különösen, ha az állami kényszeren alapuló kötelező oktatásról van szó. Itt ugyanis, ha komolyan vesszük Platón aggodalmát, szembe kell néznünk azzal a perspektívával, hogy a mindenki számára egységesen kötelező tananyag demokratikus elve voltaképpen falat húz a kevésbé „fogékony lelkek” és a műveltség közé: elriasztja őket a tudástól, vagy éppen a doxoszophosz, a látszólagos bölcs önteltségével ajándékozza meg őket, miközben felkészültebb társaik olyan felismerésekhez jutnak el, amelyek továbbvezetik őket a valódi műveltség felé. Ily módon feltárul az egységes tananyagban rejlő antidemokratikus tendencia, amely persze már nem Platón problémája, hanem a miénk. Platón könnyen elintézhető azzal, hogy az ő ezoterikus tudásfelfogása eleve antidemokratikus és irreleváns a modern tömegdemokráciák problémái szempontjából. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatta ki, hogy az ezzel szembeállítható következetes exoterizmus szintén antidemokratikus. Ez az összefüggés viszont azért nyugtalanító, mert az egységes tananyag elvének feladása semmivel sem tűnik demokratikusabb gondolatnak. Közvetlenül világos, hogy az „akinek van, annak adatik” elvének követése a közoktatásban nem más, mint az egyenlőtlenségek elfogadása és megmerevítése: aki kevésbé felkészült, annak kevesebb tudás is elég. Mindkét oldalról ugyanoda jutunk: a műveltség egyenlőtlen elosztását felszámolni kívánó modern tömegoktatás az áltudás, a doxoszophia révén zárja el a polgárok többségét a műveltségtől.

Fontos azonban, hogy jól értsük a doxoszophia problémáját. Nem arról van szó, hogy egyesek eleve alkalmatlanok lennének az igazi bölcsesség befogadására, Platón legalábbis semmi ilyesmit nem mond. Íráskritikája inkább arra irányul, hogy az írás nem képes megvédeni magát, hiába kérdezzük, mindig csak ugyanazt mondja, és e merevsége révén vezet félreértésekhez. Az ezzel szembeállított „eleven tanítás” azonban képes megvilágítani az igazságot: „a megértés kedvéért való beszélgetésekben, melyek tényleg a lélekbe íródnak az igazságosságról, a szépről és a jóról, egyedül ezekben van világosság, teljesség, és csak ezeket lehet komolyan venni...” (9) Valami olyasmi íródik tehát a lélekbe „a megértés kedvéért való beszélgetések” során, ami papírra nem íródhat le, mert létmódjában különbözik attól, ami közvetlenül szavakba foglalható. Ilyen beszélgetések zajlanak a szókratészi dialógusokban. (Bár abban bizonyára igazat kell adnunk Szlezáknak, hogy a dialogikus forma nem számolja föl ezeknek az írásoknak az írás-jellegét, és Platón íráskritikáját saját írásaira is éppúgy érvényesnek tekintette.) A „Menón”-ban például Szókratész ad egy meghatározást a színre, amelynek alapján hasonló definíciók készíthetők. De amikor Menón ezen örvendezik, Szókratész lehüti: nem ez a legmélyebb igazság, azt csak akkor értené meg, ha ott maradna a misztériumokon „beavatásra készen”, és nem kellene, mint mondta, korábban elutaznia. (10) A hely tehát kétféle tanulással szolgál az „eleven tanítás” sajátosságaira vonatkozólag. Egyrészt a mester tanítványához alkalmazkodva közelítő igazságokat tár fel, hogy az ne idegenedjék el teljesen az igazságtól a számára érthetetlen megfogalmazások miatt, másrészt felvillantja előtte a továbblépés lehetőségét, amelyhez azonban ez alkalommal valamiféle – itt közelebből nem meghatározott – beavatásra van szükség.

Amit tehát Platón itt a múltból előrenyúlva kérdésessé tesz, az nem a tudás demokratizálásának lehetősége általában, hanem a tömegoktatás azon fundamentális elve, hogy mindenkinek, aki az iskolarendszer egy adott fokozatában tanulóként megjelenik, ugyanazt a tudást kell nyújtani, vagy másként fogalmazva: minden tanulónak ugyanazt az egyenesen meghatározott tudáscsomagot kell elsajátítania az iskoláztatás adott szakaszában. Ezen a ponton azonban el kell szakadnunk az ókori filozófiától, és valamivel pontosabban körül kell határoznunk, hogy mit is értünk műveltségen, és hogy az miben különbözik a „képzelt bölcseségtől”, a doxoszophiától.

A műveltség háromféle meghatározása

Kánon

A műveltség első közelítésben olyan tudásnak mutatkozik, amelynek tartalma valamilyen módon kanonizálódott. Nem tetszőleges tartalmú tudás tehát, hanem éppenséggel annak a tudása, amit egy adott közösség tagjaitól elvár. „A kánon – akárhogy is – biztos fogódzókkal szolgál, egyenlőséget, pontosságot és megfeleléseket teremt, kiküszöböli a tetszőlegességet, az önkényt és a véletlent.” (11) A kánon fogalma ma központi szerepet játszik a pedagógiai diskurzusban, anélkül azonban, hogy mindennapos használata során komolyan számot vetnénk azzal a homályossággal, amely a fogalom sokféle jelentéséből fakad. A műveltségi kánon fogalmát mindenekelőtt célszerű elkülöníteni a kulturális kánon fogalmától. Az utóbbi a hagyomány kötelezően átörökítendő, és nem utolsó sorban mértékadó (a görög „kanón” szó eredetileg egyenes nádat, mérővesszőt jelentett) korpuszára vonatkozik, az előbbi viszont arra a tudásra, amely a „művelt ember” fogalmát megalapozza. Hogy ez mennyire nem ugyanaz, az könnyen belátható a következő példán. A „Hamlet” alighanem vitán felül része a „nyugati kánonnak”. Mondhatjuk – és mondhatjuk azt is, hogy ennek alapján – része a mai magyar műveltségi kánonnak is. Az előbbi esetben azonban elsődlegesen egy szövegről beszélünk, amely egészen pontosan azonosítható (még ha merülnek is fel szövegkritikai problémák, amelyek most számunkra mellékesek), másodlagosan esetleg meghatározott (kanonikus) értelmezésekről, ame-

lyek szintén tetten érhetőek különféle értelmező művekben, színházi előadásokon stb. De mit jelent a ‚Hamlet’ kanonikussága a műveltségi kánon szempontjából? Hogy a művelt ember olvasta a művet? Vagy azt, hogy többször olvasta, és mélyen megértette? Milyen mélyen? És milyen nyelven olvasta? Angolul vagy az anyanyelvén? Hozzátartozik-e a ‚Hamlet’ kanonikusságához, hogy a „művelt ember” színházban is látta a darabot? Esetleg az a lényeg, hogy saját, eredeti értelmezéssel rendelkezik? Vagy éppen az, hogy ismeri a mű kanonikus értelmezéseit? Hogy tud róla a „művelt társaságban” beszélgetni? Vagy inkább az, hogy szereti a művet, és gyakran jut eszébe különböző élethelyzetekben? Netán arról van szó, hogy érti a ‚Hamlet’-re történő intertextuális utalásokat, vagy hogy felismeri a drámából vett idézeteket? A műveltségi kánon fogalma az első kérdések nyomán meglehetősen elmosódottnak mutatkozik.

Ha határozottabb támpontokat keresünk, a modern tömegoktatás intézményrendszere siet segítségünkre. Kanonikus tudás az – mondhatnánk –, amit az iskolában tanítanak, vagy ami „érettségi tétel”. „...[A]mit az érettségien tudni kell, az van, minden más lényegtelen – írja egy helyen *Babarczy Eszter*. – Nem azért, mintha nem felejtene el az érettségiző a vizsgát követő megkönnyebbülés finom szellőjébe feledkezve az egész tananyagot, hanem azért, mert ha az életében egyszer még találkozik e tananyag valamely elemével, felismeri, és komolyan fogja venni. Az is valóság. Az is komoly.” (12) Az iskola – úgy tűnik föl – az egyik fő kanonizátor: megmondja, hogy mit kell tudni, és bizonyos mértékig még azt is, hogyan. Az oktatás 20. századi tömegesedése mindenütt a tanterv mint műfaj felvirágzásával járt. Különösen a második világháború után és mindenekelőtt amerikai kezdeményezésre (*Ralph Tyler, Benjamin Bloom*) terjedtek el azok a tantervek, amelyek igyekeztek minél pontosabban, az ellenőrizhetőség szempontját nagyon komolyan véve meghatározni az oktatási célkitűzéseket, vagy a nálunk bevételeink kifejezést használva a követelményeket. A modern társadalmakban az állam bevételeinek növekvő hányadát fordítja az oktatásra, és az adófizetők érthetően tudni szeretnék, hogy eredményekkel jár-e ez a ráfordítás.

A műveltségi kánont eszerint a tantervek definiálnák. Ez azonban nem teljesen van így. Mindenekelőtt azt kell világosan látni, hogy eddig soha nem sikerült a tantervek, vagy akár a vizsgakövetelmények szintjén pontosan rögzíteni az oktatás tényleges tartalmát. Van valami, ami e dokumentumoknál sokkal szigorúbban meghatározza, hogy „mit kell tanítani”, illetve hogy „mit kell tudni”. Az úgynevezett huszita harcmodorra vonatkozó ismeretek például a történelmi műveltség olyan elemét alkotják, amely hagyományosan a középiskolai oktatás része (sok általános iskolai tanár is tanítja), és az érettségien is minden további nélkül előkerülhet, a tantervekben azonban hiába is keresnénk. Az Oktatási Minisztérium általános iskolai kerettantervében a huszitizmusról egyáltalán nincs szó, a gimnáziumi kerettantervben pedig megtanítandó fogalomként csak a „husziták” kifejezés szerepel (és névként még *Husz János*, de ez nem kapcsolódik közvetlenül a vizsgált problémához). Az új érettségi követelmények – amelyek hazánkban eddig példa nélkül álló részletességgel szabályozták a vizsga tartalmát – középszinten egyáltalán nem tesznek említést a huszitizmusról, és emelt szinten is csak példaként van szó arról, hogyan kezelte *Zsigmond* császár a „huszita kérdést”. Ebből azonban tévesen következtetnénk arra, hogy a huszita harcmodor mégsem anyaga az iskolai oktatásnak. A tanítási kánon – nevezzük így – ugyanis mindig sokkal bővebb, mint amit a tantervek körül tudnak írni. Ennek a kánonnak két fő és egymásra hivatkozó meghatározója a tankönyv és a vizsgakérdések (nem az úgynevezett vizsgakövetelmények). A vizsgateszteket a tankönyvek alapján állítják össze, a tankönyvszerzők viszont a vizsgák tapasztalataira hivatkoznak. Ami mindkét szabályozó hátterében kitapintható, az egy közösen vállalt vélekedés arról, hogy a „husziták” kifejezés mit is jelent, mi minden „tartozik bele” ebbe a fogalomba. Ez a közös tudás alighanem a pedagógusképzés tananyagára nyúlik vissza, ám annál lényegesen többről van szó. Személyes elkötelezettségről az előírások egy bizonyos értelme-

zése mellett, a szakmai identitás lelkebe írt törvénykönyvéről: arról a meggyőződésről, hogy a husziták fogalma elkerülhetetlenül tartalmazza a huszita harcmodorról szóló ismeretek jól körülhatárolható korpuszát. És itt túl kell lépnünk példánkon, mert nemcsak arról van szó, hogy a tanítás kánona értelmezi és tovább részletezi a tantervet, hanem meg is határozza azt, hiszen maga a „husziták” fogalom is csak azért került be a tantervbe, mert létezett az a nem artikulált, látens meggyőződés, hogy a huszitákról tanítani fontos és szükséges dolog. Tanítási kánon és tanterv tehát két különböző dolog, az előbbi meghatározza az utóbbit, fölötte áll, bár dokumentumok nem rögzítik. Talán nem erőltetett, ha a tanterv és a tanítási kánon fogalmának elhatárolása érdekében azt a megkülönböztetést hívjuk segítségül, amelyet *Assmann* hajtott végre kódex és kánon között. „Kánonról csak akkor beszélhetünk – írja –, ha az értelemfüggő, elsődrendű kódexek fölé, amelyek mindenfajta társadalmi kommunikációt megalapoznak, egy ’értékfüggő, másodrendű kódex’ átfogó formája borul.” (13)

A műveltség kánona tehát nem a tantervekből, hanem a tanítási kánonból olvasható ki – mondhatnánk. De ez a következtetés ismét elsietettnek bizonyulna. Mert először is mindannyian tudjuk, hogy az iskolában rengeteg olyan dolgot tanulunk, aminek a tudását valójában senki nem várja el tőlünk – az iskolarendszeren kívül. Az egyes atomok elektronszerkezetének ismerete, annak „energiatrás ábrázolása” például, amit jelenleg a 7. évfolyamon „szoktunk tanítani”, aligha tartozott bele valaha is műveltségi kánonba. (Ebből persze egyáltalán nem következik, hogy ez a téma indokolatlanul szerepel a tankönyvekben, hiszen előfordulhat, hogy olyasvalamit kell tanítani, amit általában az emberek ugyan nem tudnak, de valami miatt az adott témára vonatkozó tudás felértékelődik, és így helyet követel magának a tantervben.) Ne gondoljuk azonban, hogy a tanítási kánon csak a természettudományok esetében tágabb a műveltségi kánonnál: *II. Lipót* uralkodása vagy az obstrukcióellenes házszabály elfogadása 1903-ban (mindkettő szerepelni szokott az általános iskolás tankönyvekben) semmivel sem inkább része az általános műveltség kánonának, mint az elektronhéjak rendszere, még ha ezen írás vélhetően inkább humán érdeklődésű olvasói számára ismerősebben is csengenek. Érdekesebb összefüggés, hogy a tanítási kánon nemcsak tágabb, hanem szűkebb is a műveltségi kánonnál. A relativitáselmélet vagy a pszichoanalízis olyan témák, amelyekről illő tudni valamit a művelt embernek, noha az érettségén elég csekély valószínűséggel kerülnek csak elő. Babarczy Eszter idézett gondolatára visszautalva: ezek is vannak. Akárcsak *Monet*, *Van Gogh*, *Csontváry* festészete, *Mozart* zenéje, *Erzsébet* királyné személyisége: egy sor olyan tudás, amelyet nem az iskolai oktatás kanonizált. (14)

Két halmazról van tehát szó, amelyeknek számottevő közös részük van, de amelyek ugyanakkor különböznek is egymástól? Alighanem ezzel a formulával is elvétenénk a dolgot. A műveltségi kánonban van valami megragadhatatlan: tudások olyan halmaza, amely nem várható el minden további nélkül mindenkitől. Az olyan ember, aki minden területen egyformán jártas, persze műveltnek nevezzük, de nem ő a művelt ember prototípusa. Különös figura inkább, ritka teremtmény, vonzó, de végső soron elérhetetlen példa. A művelt ember más. Tudása soha nem teljes, de olyan átfogó struktúrákat tartalmaz, amelyek bizonyos területeken jártassá teszik. Az egyik területen mutatkozó hiányosságért kárpótol a másik területen mutatkozó gazdagság. Az iskolai kánon ezzel szemben nivellál: ebben a halmazban minden egyformán és önmagáért fontos. „Iskolás a tudása” – mondjuk arról az emberről, aki „tudja a leckét”, de akinek műveltségéhez kétség férhet. Iskolás tudás és műveltség különbsége: ehhez a problémához vezetett el a műveltségnek mint kanonikus tudásnak a fogalmi elemzése. Alighanem újra a doxoszophia problémájánál vagyunk.

Írástudás

Akinek a tudása iskolás, az tudja, hogy milyen kérdésre milyen választ kell adni. Más szavakkal: ismer bizonyos szövegpaneleket, amelyek bizonyos kulcsingerek megjelené-

se esetén előhívódnak a memóriából és „felmondhatók”. Nem a memoriterekre gondolok elsősorban, amelyek jó esetben bizonyos kanonikus műveket vagy azok részleteit a maguk eredeti formájában próbálják a személyes emlékezet részévé tenni. Az iskolában szerzett tudás nagyobbik részét nem ezek teszik ki, hanem olyan szövegek a néhány szavas definícióktól a hosszabb narratívákig, amelyek ugyan legtöbbször szabadon átfogalmazhatók, alapfunkciójuk mégis az, hogy a tudást a maga objektív nyelvi alakjára hozzák. Ezen a következőt értem. *Petőfi* életrajzát le lehet írni egy tankönyvben, a tanár elmondhatja lényegében ugyanazt az órán, a tanuló megtanulhatja, és egy vizsgán számot adhat tudásáról. Eközben a szöveg nyelvi megformáltságát tekintve változik ugyan, jelentését tekintve azonban nem feltétlenül, sőt az egész folyamat azon az előfeltevésen alapul, hogy ilyen jelentésbeli átalakulás nem következik be. A tudás ebben a modellben hasonló egy olyan adatállományhoz, amelyet például letöltünk az internetről a saját számítógépünkre, majd átmásolunk egy pen drive-ra, utána kinyomtatjuk stb. Az állomány eközben óhatatlanul bizonyos konverziókon esik át, információtartalma azonban nem változik, objektív, független a mindenkori adathordozó sajátosságaitól.

A műveltséget nem a nyelvi formuláknak ez a korlátlan lehívhatósága jellemzi, sokkal inkább az, hogy adott helyzetekben éppen a megfelelő tudás mozgósítására vagyunk képesek.

A művelt ember más. Tudása soha nem teljes, de olyan átfogó struktúrákat tartalmaz, amelyek bizonyos területeken jártassá teszik. Az egyik területen mutatkozó hiányosságért kárpótol a másik területen mutatkozó gazdagság. Az iskolai kánon ezzel szemben nivellál: ebben a házban minden egyformán és önmagáért fontos. „Iskolás a tudása” – mondjuk arról az emberről, aki „tudja a leckét”, de akinek műveltségéhez kétség férhet.

Érdemes felidézni *Szent Agoston* – egy időközben nagy tekintélyre szert tett – fejtegetését arról, hogy mire van szükség a Szentírás értelmezéséhez. „Az istenfélő ember gondosan kutatja a Szentírásban Isten akaratát. A jámborság teszi kezessé, hogy ne lelje kedvét a versengésben; nyelvismeret vértézi fel, hogy ne akadályozzák az ismeretlen szavak és kifejezésmódok; megerősödött a szükséges dolgok tudása által is, hogy el ne vétse jelentésüket és természetüket, ha hasonlat gyanánt alkalmazzák őket, miközben segítségére van a kéziratok megbízhatósága is, amelyről a hozzáértő és gondos javítás gondoskodott.” (15) Talán nem túlzás ezt a szöveghelyet a kor egy tömör műveltségdefiníciójaként olvasni, amelyben kiemelt – de nem kizárólagos – szerepet játszik a „szükséges dolgok tudása” (cognitio rerum necessariarum) (16), de kifejezetten funkcióba állítva. A szükséges dolgok tudása Ágostonnál nem általában szükséges, hanem a Biblia szövegének lehető legpontosabb megértéséhez. Az elemzett mondatban kognitív szempontból az a legérdekesebb, hogy a tudás egy formáját, amelyet a modern pszichológia deklaratív tudásnak nevez, egyszerűbb szóval kifejezve az ismereteket, az egyházatya a megértésnek, nevezetesen egy szöveg megértésének az előfeltételeként határozza meg.

Nem kevésbé tanulságos a gondolat folytatása, pontosabban magyarázata: „hogy el ne vétse jelentésüket és természetüket (vim naturamque earum), ha hasonlat gyanánt (propter similitudinem) alkalmazzák őket”. (Az eredetiben passivumot találunk: ’alkalmaztatnak’, alkalmasint ’alkalmazza őket az Írás’.) A hasonlat kiemelése talán különösen tűnik föl, de mai szemmel nézve magyarázatként nemcsak az kínálkozik, hogy a Biblia közismerten szívesen világítja meg az elvont gondolatokat konkrét analógiákkal (a similitudo görög megfelelője: parabolé), hanem az a döntő szerep is, amelyet általában az analógiák játszanak a megismerésben. Meglévő tárgyi tudásunk éppen azáltal bizonyul hasznosnak a megismerés során, hogy az új információt valami hasonlóval tudjuk összevetni, valami hasonlóra tudjuk – általában csak részlegesen – visszavezetni. Tudá-

sunk tehát értelmezési séma, amely akkor is hasonlatként működik, ha az értelmezett szövegben nem is találunk hasonlatot. Nagyon valószínű, hogy az analógiák nemcsak az új információ felvétele és feldolgozása során, hanem a problémamegoldási folyamatban is vezető szerepet játszanak, sokszor nem is tudatos módon: korábbi tapasztalataink, a korábban megismert struktúrák, következtetési sémák, narratívák olyan bázist jelentenek, amelyre az éppen megoldandó probléma szerencsés esetben visszavezethető, miközben az új probléma hatására maguk is átalakulnak, differenciálódnak, komplexebbé válnak, és még több új probléma megoldására lesznek alkalmasak.

Nem kell hozzá nagy túlzás tehát, hogy Ágoston elemzett mondatában a kognitív pszichológia sémaelméletének megelőlegezését lássuk. De akár elfogadjuk ezt a *hasonlatot*, akár nem, annyi biztos, hogy „a szükséges dolgok tudása” nem fogja betölteni a rá rótt szerepet, ha pusztán iskolás tudás, azaz pusztán szövegek előhívására korlátozódik, és szervezetsége nem éri el azt a szintet, hogy új szövegek értelmezésének alapul szolgálhasson. Ellenkező esetben azonban más elemekkel együtt egy olyan tudásfajta gerincét alkotja, amelyet egy kissé archaikus szóval írástudásnak nevezhetnénk. (17) A keresztény középkorban az írástudás mindenekelőtt a Szentírás értelmezésére való felkészültséget jelentette, az a tény azonban, hogy a Biblia mint szöveg korunkra elvesztette ezt a szélsőségesen kitüntetett szerepét, még nem ok arra, hogy az írástudást mint műveltségsményt elavultnak nyilvánítsuk. Bizonyos értelemben éppen ellenkezőleg áll a dolog. Információs környezetünket ma sokkal inkább szövegek alkotják, mint a középkorban, és ez különösen igaz, ha hajlandóak vagyunk a szöveg fogalmát tágan értelmezni, mint jelek szemantikailag és szintaktikailag összefüggő sorozatát. Ebben a tág szövegfogalomba a nyelvi jelsorozatokon kívül befér a kép, a film vagy akár a tánc is. (Alapvetően szándékosan létrehozott jelsorozatokról van szó, de tudatosan nem zárjuk ki a meghatározásból azokat jelegyütteseket, amelyeket nem szándékosan hoztak létre, de amelyeknek az értelmező intencionalitást, azaz másra vonatkozást tulajdonít. Jellegzetes példa egy betegség tünetegyüttese, amelynek értelmezése révén az orvos felállítja a diagnózist.) A szövegek megértése lehet automatikus, ilyenkor a szöveg jelszerűsége elhalványul, és szinte közvetlenül tapasztaljuk meg a szöveg szándékolt értelmét. Más esetekben viszont a szöveg bonyolult értelmező munkát igényel, amelyhez legalább három dologra van szükség: a releváns szimbólumrendszer ismeretére, amelyre Ágoston nyelvtudásként utal, de bátran kitágíthatjuk a követelményt általában a komplex szimbólumrendszerek irányába (az orvos esetében ez a tudás például arra vonatkozik, hogy milyen tünet jellemzően milyen belső elváltozásra utal), a „szükséges dolgok” tudására (azaz számos kóreset ismeretére, amelyek hasonlóak az éppen vizsgált esethez, vagy valamilyen más módon világítják meg azt), és végül egy bizonyos metakognitív tudásra az értelmezés (esetünkben a diagnózisfelállítás) szabályairól. A második elem az, amit tárgyi tudásnak szoktak nevezni, és amely az adott helyzetben aktivizálható sémák készleteként írható le. Minél nagyobb ez a készlet, annál hatékonyabb értelmezésre lehet számítani. És éppen ez az, amit műveltségnek nevezünk.

Valóban, az utóbbi évtizedekben az angolszász szakirodalom kiterjedten használja a „literacy” kifejezést pontosan ebben az értelemben, miközben nálunk kezd általánossá válni az a konvenció, hogy az angol literacy szót bizonyos kontextusokban műveltségnek kell fordítani. (18) Persze a dolog valóban kontextusfüggő, hiszen a szó egyrészt őrzi eredeti ’írni-olvasni tudás’ jelentését, másrészt a szó használata érdekes módon kifejezetten az iskolás-enciklopédikus műveltség értelmében is elterjedt, elsősorban E. D. Hirsch és munkatársai bestsellere nyomán. Az említett szerzőgárda – *The New Dictionary of Cultural Literacy* címen – 6900 szócikkben foglalta össze, hogy mit kell tudni annak aki „művelt (literate) amerikaiak és aktív polgárnak” akarja nevezni magát. (19) Az általam használt jelentésre viszont egyrészt sajátos összetételek utalnak (historical literacy, information literacy, computer literacy, science literacy, sőt reading literacy), másrészt külö-

nösen a PISA 2000 elnevezésű nemzetközi tudásszintmérés literacy-értelmezése. A természettudományos műveltség meghatározásában például itt a természettudományos tudás mellett olyan kifejezések szerepelnek, mint a bizonyítékokra alapozott következtetések levonása, a hipotézisek felállítása, és ami mindennek célja: a természet emberi átalakításával kapcsolatos döntésekre való felkészítés. (20)

Itt nincs mód arra, hogy kimerítő választ adjunk arra a nagyon alapvető kérdésre, hogy mi teszi a tudást alkalmazhatóvá, azaz milyen strukturális sajátosságai következtében válik el a műveltség az iskolás tudástól. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy tudásunknak csak kis részét teszi ki az, amit explicit tudásnak nevezhetünk, azaz a közvetlenül szavakba önthető, kimondható ismeret. Ha csak annyit tudnánk, amennyit el is tudunk mondani, túlságosan gyakran kerülnénk olyan helyzetbe, mint *Sylvester Stallone* az „Oscar” című filmben, és kiáltanánk fel vele együtt: „Tudtam, de nem sejtettem!” Vegyünk egy humoros példát a meglévő tudás alkalmazására! *Rejtő Jenő* így ír „A szöke ciklon” bevezetésében. „Eddy Rancingon kívül még be kell mutatnunk Mr. Charles Gordont, aki hatéves büntetése elteltével most fogja elhagyni a fegyházat. Öt évet és háromszázhatvankét napot egészen jól kibírt, de most már kezd az idegeire mászni ez a dolog a fegyházzal, és úgy érzi, hogy a hátralevő három nap elviselhetetlen. Van így néha az ember. Egy turista barátom, aki már több ízben mászott fel a Mont Blanc-ra, múlt héten megpofozta a házmestert, mert nem járt a lift, és gyalog kellett közlekednie az ötödik emeletre.” Az egyik történetről az elbeszélőnek egy másik történet jutott eszébe – az előbbit az utóbbi segítségével értelmezte –, és a két dolog egymásra vetítését azért érezzük szellemesnek, mert a formai különbözőség mögött valami lényegi, de nehezen megfogalmazható analógiát sejtünk. A második szöveg pusztá ismerete – ha például az iskolában meg kellene tanulni, mert feleltetnének belőle – egyáltalán nem garantálná ezt az asszociációt. A közvetítő tényező itt a szereplő „intencionális állapota”, azaz az a mód, ahogyan megéli a szituációt. Ezt azonban nem fogalmazzuk meg magunknak, egyszerűen tudjuk, és mindenekelőtt azért, mert hasonló élményeink nekünk is voltak, és ezek az élmények asszociálódnak az említett alpinista feltételezett élményével. A vicc azért is jó példa az implicit tudás alkalmazására, mert a felhasznált tudásstrukturák nemcsak, hogy nem tudatosak, hanem kifejezetten illetlenségnek számít azok tudatosítása. Senki nem szereti a vicceket túlmagyarázó tudálékos alakokat (mint amilyen e pillanatban e sorok szerzője).

Máskor auditív képzetek kapcsolódnak az explicit ismeretekhez. Egy dolog tudni, hogy milyen verslábakból áll a hexameter, és más dolog felismerni egy verssor ritmusát vagy éppen észrevenni, hol botlik a ritmus. Ez utóbbiakhoz bennünk kell, hogy lüktessenek a daktilusok, és ez olyan tudás, amely nagyon nehezen vagy sehogy sem önthető nyelvi formába, azaz alig tudatosítható. Nagyon hasonló – de minden bizonnyal jóval jelentősebb – a vizuális képzetek szerepe a megismerésben. És nemcsak akkor, amikor a perceptuális tanulás magától értetődően nélkülözhetetlen (a művészettörténet vagy a botanika például aligha sajátítható el képek folyamatos tanulmányozása nélkül), hanem akkor is, amikor pusztá szövegekkel van dolgunk. Egy regény, vagy akár egy nem fiktív történet befogadása során különböző mértékben ugyan, de mindannyian vizualizáljuk a szereplőket, az eseményeket, a környezetet stb., és ezek a képek valami nagyon személyeset tesznek hozzá a látszólag objektív, nyelvíleg egyértelműen megformált szöveghez.

Arról van szó, amit *Polányi Mihály* a tudás „hallgatólagos összetevőjének” nevezett. Ennek a hallgatólagos, artikulálatlan vagy implicit tudásnak az elsajátítása soha nem történhet meg szövegek memorizálása, rendszeres visszamondása révén. Mindannyian tudjuk, hogy bizonyos tudásfajták csak gyakorlással sajátíthatók el. Polányi visszatérő példája erre az az ügyesség, amellyel a vak emberek a botot használják fel a tájékozódásra. Ha a látó ember próbál bekötött szemmel bot segítségével navigálni különféle akadályok között, az ő teljesítménye sokkal gyengébb lesz, mert a kezéhez érkező lökéseket nem

tudja még minden további nélkül ezen akadályokként észlelni. Ezek számára lökések, amelyekre fókuszálnia kell, és amelyek még értelmezésre várnak. (21) Ezzel szemben, ha leveszik a szeméről a kötést, a retináján megjelenő színeket és formákat már nem színekként és formákként, hanem a környezetében lévő tárgyakként fogja észlelni. Ebben voltaképpen semmi új nincs. Polányi egy további példája azonban már egy nagyon elméletinek tartott szakmáról, az orvostudományról szól. „A tüdőverőér második hangjának kihangsúlyozódása” egy szimptóma, amely valamilyen elváltozásra utal. Ezt nyilván meg lehet tanulni könyvből is. A hang felismerése és éppen akként való azonosítása azonban valami olyasmi, amire „csak úgy tehet szert [az orvos], ha szetoszkópos vizsgálatok során ismételten szembekerül olyan esetekkel, amelyekben a szimptómáról kétséget kizáróan tudni lehet, hogy jelen van, s olyanokkal is, amelyekből hiányzik, mígnem tökéletesen felismeri az ilyen esetek közötti különbséget, s gyakorlatilag bizonyítani tudja tudását egy szakértő meglepedésére.” (22)

Hasonlóképpen a hexameter ritmusának felismeréséhez nem elég elméletben tudni a rövid és hosszú szótagok megkülönböztetésének algoritmusát, arra is szükség van, hogy a tanítvány érezze a különbséget a kettő között, és ez nem megy magától, hiszen nincs szó valódi érzékelhető időtartambeli különbségről. Meg kell tanulnia a mestertől, hogy hogyan kell a vélelmezett különbséget eltúlozva (skandálva) elmondani a verset, és ennek gyakorlása alakít(hat) ki benne egy érzéket a vers ritmusa iránt. Elvétenénk azonban a dolgot, ha ezek alapján úgy gondolnánk, hogy pusztán az érzéki tapasztalatokról és a konkrét izommozgásokkal járó készségekről van szó. Pontosán hasonló tanulási folyamatok zajlanak le akkor, amikor például a történelmi okság iránti érzék alakul ki a növényekben. Természetesen számos kísérlet született annak explicit meghatározására, hogy milyen feltételek megléte esetén beszélhetünk kauzális összefüggésekről a történelemben. Ezeket azonban egyáltalán nem kell ismerni ahhoz, hogy történelmi szövegeket ilyen szempontból értelmezni tudjunk. Nyilván sokkal inkább arra van szükség, hogy behatóan tanulmányozzunk mértékadónak tartott történelmi feldolgozásokat, és eszmét cseréljünk a kérdésről másokkal, különösen olyanokkal, akiknek a véleményét valami okból elfogadjuk, akik tehát számunkra tekintéllyel bíró mesterek.

Vegyük észre, hogy ezen implicit és hallgatóságos tudáselemek nélkül tudásunk nem lenne alkalmazható, holt lom lenne az elme padlásán. Így van ez még az olyan látszólag tisztán analitikus és logikailag transzparens problémahelyzetek esetében is, mint például amikor egy utazás időtartamát akarjuk kiszámítani a távolság és az átlagsebesség hányadosával. Mielőtt ugyanis meglévő tudásunkat – a $t = s/v$ képletet – alkalmaznánk, magát a helyzetet olyanként kell felismernünk, amelyben ez a képlet érvényes lehet. Ebben az esetben ez nem okoz nehézséget, mert rutinszerűen a képletben is alkalmazott fogalmak segítségével írjuk le a szituációt, ennek a rutinnak azonban valamikor ki kellett alakulnia. Ez a megelőző tanulás, amelynek során megtanultuk a fizikai fogalmakat a hétköznapi élet meghatározott jelenségeivel asszociálni, bázisát képezi jelenlegi – már logikailag ellenőrizhető – problémamegoldó teljesítményünknek. Nincs közvetlen átmenet kognitív sémáink – azaz tudásunk – és a mindenkori új információk között. A sémák alkalmazását, azaz a megértést, jellemzően szövegek megértését olyan tanulási folyamatok alapozzák meg, amelyekben a szövegek felidézésénél fontosabb szerepet játszik a másik emberre való ráhangolódás, a mintakövetés és a párbeszéd.

Itt érdemes visszakanyarodni Platón íráskritikájához, amely első közelítésben valamiféle antik rigolyának tűnhetett fel, a „hallgatóságos összetevő” perspektívájából azonban új értelmet nyer. Minél nagyobb kihívást jelent megelőző tudásunk számára egy szöveg, annál kevésbé hagyatkozhatunk a befogadás során magára a szövegre. Márpedig az írás nem nyújt ennél többet, így a félreértés veszélye éppolyan fenyegető, mint a szövegben rejlő tanítástól való érdektelen elfordulásé. Láttuk, hogy Platón válasza a „Phaidrosz”-ban az „eleven tanítás”, mondhatni az iskola volt, csakhogy a modern tömegoktatás világa

sok tekintetben inkább emlékeztet az írott szövegek némaságára, mint a platóni értelemben vett eleven tanításra. Inkább olvasás, mint párbeszéd. Ebben az intézményrendszerben szövegszerű információcsomagok áramolnak a tankönyvek és a tanárok felől a tanuló felé, illetve vissza. Ez utóbbi folyamat azonban csak az átvitel hatékonyságát hivatott ellenőrizni, azaz a fordított irányú információáramlás tartalmilag leginkább csak a már korábban átvitt információkra korlátozódik. Nem volt ez másképp abban az időben sem, amikor a műveltség áthagyományozása általános felfogás szerint hatékonyabb volt, mint ma. A 20. század első felének magyar elitgimnáziumaiban például aligha játszott nagyobb szerepet a párbeszéd, mint a mai tömeges középiskolákban. Két körülmény azonban lényegesen más volt akkor. Egyrészt a tanulók más előzetes tudásokkal, a családi szocializáció más mintáival léptek be az iskolába tekintettel arra, hogy ezek erősen szelektív intézmények voltak, és lényegében csak a társadalmi elitcsoportokhoz tartozó gyerekek kerültek be a tanulók közé. Másrészt a tanulók iskolán kívüli élete – a korabeli társadalmi nyilvánosság intézményei (sajtó, színház stb.), a szülőkkel és más felnőttekkel folytatott beszélgetések és főként a kortárs csoporton belül zajló beszélgetések – a mai helyzetnél több alkalmat teremtett az iskolában tanult alkalmazására, alkalmazási próbálkozásokra, és ennek kapcsán a tudás nem artikulált holdudvarának kialakítására. (23)

A 21. század kulturális közege már nem ilyen, és erre a problémára a későbbiekben még vissza kell térnünk.

Tudásunknak csak kis részét teszi ki az, amit explicit tudásnak nevezhetünk, azaz a közvetlenül szavakba önthető, kimondható ismeret. Ha csak annyit tudnánk, amennyit el is tudunk mondani, túlságosan gyakran kerülnénk olyan helyzetbe, mint Sylvester Stallone az 'Oscar' című filmben, és kiáltanánk fel vele együtt: „Tudtam, de nem sejtettem!”

Foglaljuk össze a megelőző fejtegetések tanulságait:

– a műveltség olyan (kanonikus) tudás, amely alkalmassá tesz bennünket más szövegek értelmezésére;

– erre csakis azáltal képes, hogy olyan hallgatólagos összetevőket tartalmaz, amelyeket másokra (köztük mesterekre) figyelve, ráhangolódva, értelmezési próbálkozások során, mintegy gyakorlás által sajátítottunk el.

Nyitottság a másra

Amikor kézen fogjuk ismerősünket, és az ablakhoz vezetjük, ő is látni fogja a háborgó hullámok fenséges játékát. Ennél azonban

több is lejátszódik benne: tudni fogja, hogy ezt mi akartuk megmutatni neki, azt akartuk, hogy ő is azt lássa, amit mi. Sőt, azt is tudni fogja, hogy a látvány megmutatásával nekünk valami szándékunk volt: abban a pillanatban jelentett nekünk valamit ez a háborgás – talán csak annyit, hogy szépek találtuk –, és azt akartuk, hogy ezt a jelentést ő is átérezze. A mi szemünkkel nézi, amit mutatunk neki, és nem azért, mert feltétlenül közel áll hozzánk, hanem egyszerűen azért, mert csak így képes megérteni, hogy mit is akartunk azzal a gesztussal, hogy az ablakhoz vontuk őt. *Michael Tomasello*, az evolúciós pszichológia amerikai kutatója mutat rá arra a mély értelmű összefüggésre, hogy ez a viselkedés jellegzetesen emberi. Más főemlősöknél – legalábbis azoknál, amelyek természetes körülmények között élnek – nem figyeltek meg olyasmit, hogy a rámutatás vagy akár az odavezetés gesztusával felhívják egymás figyelmét a külvilág valamely jelenségére. Ez a magatartás ugyanis azt feltételezi, hogy a társamat hozzám hasonló intencionális (szándékokkal és vélekedésekkel bíró) lénynek tekintem, és ő is annak tekint engem. Triadikusnak nevezhető az a viszony, amely ilyen esetben két személy és a tárgy között létrejön. Ahhoz, hogy azt lássam a tárgyban, amit társam mutatni akar, az ő szemével kell néznem, meg kell értenem a szándékát, és átmenetileg azonosulnom kell ezzel a szándékkal. (24)

Akkor sincs ez másképp, amikor szövegekkel ismerkedünk. Vegyünk egy plakátot, amely a Borsodi sört népszerűsíti, és a következő a felirata:

ÉS MÉG B.....I IS KAPHATÓ!

A kipontozott rész azért nem látható, mert eltakarja egy sörösüveg, amelynek címkéjéből viszont csak ennyi olvasható el:

ORSOD

Az első pillantásra egyértelmű felirat attól kap többletjelentést, hogy utal valami másra, a feltételezett olvasó egy korábbi, talán nosztalgikus élményére, „A pancsoló kislány”-ra és a Bambira. Mosolygunk, és továbbmegyünk. Ám ha egy fiatalabb korosztályhoz tartozunk, és nem kóstoltuk a Bambit, sőt nem ismerjük „A pancsoló kislány”-t sem, akkor esetleg megtorpanunk, és feltesszük magunknak a kérdést: „mit akar ez a plakát?” A plakát persze nem akar semmit, egy darab papír, de szándék hozta létre, és mi ezt a létrehozó szándékot kutatjuk. Bár általában senkit nem érdekel egy plakát szerzőjének személye, és ez most sincs másképp, mégis foglalkoztat a kérdés: milyen közlési intenció húzódik meg az egyáltalán nem magától értetődő grafikai megoldás mögött? (25) Ha elég elszántak vagyunk, és nem adjuk fel az első két perc után, megpróbálhatunk azonosulni egy általunk konstruált virtuális szerzővel, akinek vélelmezett intenciói felől olvasva az eddig összefüggéstelennek tűnő részmozzanatok értelmet nyernek, és összeáll a kép. Műalkotások esetében ez a kitartás nélkülözhetetlen erény. A parlamenti obstrukció puccsszerű letöréséről vagy a molekulásúlyról szóló tankönyvi szövegek azonban nem kevésbé vetik fel a „mire akar ez kilyukadni?” kérdését, mint egy irodalmi szöveg, amely mondjuk, egy tölgyfáról szól, amely éjszaka egy járókelő nyomába eredt. Csakhogy míg az esztétikai diskurzus adottnak veszi az értelem kitartó keresése melletti elkötelezettséget, nekünk itt azt a kérdést kell felvetnünk, hogy milyen feltételek mellett számíthatunk a meglétére.

„Az istenfélő ember gondosan kutatja a Szentírásban Isten akaratát” – idéztük fentebb Szent Ágostont. Ez a mondat – amely egyébként bizonyára nem véletlenül lett a „De Doctrina Christiana” III. könyvének kezdőmondata – világosan leszögezi, hogy a Biblia értelmezésének célja a szerző – a Szerző – akaratának feltárása. Nem is lehet ez másképp. Ha a tenger háborgását nem romantikus hangulatban lévő társunk szemével, az ő álláspontját elfoglalva, vele ideiglenesen azonosulva figyelem, akkor csak az elemek hétköznapi mozgásait látom, színeket, hangokat, amelyek semmit sem jelentenek. Ugyanígy, ha szövegek befogadásakor nem foglaljuk el a (konstruált) szerző nézőpontját, nem vele együtt nézzük azt, amit nekünk megmutat, csak szó, szó, szó marad a szövegből, amelynek hiányzik a veleje. Egyedül a szöveggel szemben felvett intencionális alapállás (26) – vagyis, hogy azt feltételezem a szövegről, hogy valamilyen célból hozták létre, mondták ki – teszi ugyanis lehetővé, hogy neki igazságigényt tulajdonítsak, azaz olyanként olvassam, mint ami önmagán túlmutatva valamit a valóságról állít.

Talán nem túlzott merészség azt állítani, hogy a Tomasello által exponált triadikus modellhez nagyon hasonlóan írta le *Hans-Georg Gadamer* azt a jelenséget, ahogy a hagyomány megszólítja az embert. „A hagyomány azonban nem egyszerűen történés – olvashatjuk az „Igazság és módszer”-ben –, melyet a tapasztalat révén megismerünk, és uralkodni tudunk rajta, hanem nyelv, vagyis úgy szólal meg, mint valami Te. A Te nem tárgy, hanem maga is viszonyul valahogy hozzánk. Ez nem azt jelenti, hogy a hagyományban tapasztaltakat egy másik személy, egy Te véleményeként értenénk meg. Ellenkezőleg: állítjuk, hogy a hagyomány megértése az öröklött szöveget nem egy Te életmegnyilvánulásaként érti meg, hanem olyan értelemtartalomként, amely teljesen független az elgondolóktól, az Én-től és a Te-től. S mégis, a Te-hez való viszonyunk s a benne végbemenő tapasztalat értelmének hasznosíthatónak kell lennie a hermeneutikai tapasztalat elemzé-

sében. Mert a hagyomány is valódi kommunikációs partner, mellyel ugyanúgy összetartozunk, mint az Én a Te-vel.” (27)

Nem szabad elsiklanunk az ellentmondás fölött, amelyet Gadamer itt kifejezetten előtérbe állít. Az „öröklött szöveget nem egy Te életmegnyilvánulásaként” értjük meg, „hanem olyan értelemtartalomként, amely teljesen független az elgondolóktól”, a Te-hez való viszony mégis döntő a megértés szempontjából. Paradox módon éppen a (konstruált) szerzővel való azonosulás hiánya tolja előtérbe a szerző személyét. A szöveg ugyanis ilyenkor nem a valóságra mutat, hanem a szerzőre, annak egy – pusztán helyi érdekességű – attribútuma. A „Platón szerint...” kezdetű állítások szólhatnak Platónról, és akkor bennünket egyáltalán nem érintenek, és szólhatnak a világról, azaz valami olyasmiről, amit Platón mutat meg nekünk a világból, és csak ez utóbbi esetben van jelen a szerzői intencióval való azonosulás, bár a tényleges szerző tényleges intenciója az első esetben látszik fontosabbnak.

Amiről itt tulajdonképpen szó van, az a mások gondolatai iránti nyitottság. Annak az elvi elfogadása, hogy egy szöveg képes lehet arra, hogy valami számomra releváns dolgot mutasson meg a világból. Ez a nyitottság a műveltség befogadásának elemi előfeltétele. Enélkül a szöveg csak lélektani vagy történeti dokumentum, az iskolás befogadó szempontjából pedig: feladat, az előrejutás érdekében leküzdendő akadály. Az olvasásnak ez a diadikus, a szöveg intenciója iránt közömbös módja egyáltalán nem lehetetlen, sőt éppenséggel tipikus a modern tömegoktatás rendszerében. A műveltséghez való kétféle viszonyt érzékletesen írja le *Móricz* a „Légy jó mindhalálig” házitanító-jelenetében.

„– Ennek ‘kell’ tanulni!... ez fiú... Ennek ‘cél’ a tanulás!... Ennek ‘állása’ lesz, s ‘kegyeret’ fog keresni és ‘jövőt’...”

A kisdíák ijedten nézett a vénlányra, ő is találva érezte magát, mintha neki is szólt volna a lecke. Mert erre még nem gondolt eddig: hogy ember lesz valaha valakiből, s csibukkal fog sétálni a gangon... hogy azért kell megtanulni az ablativus absolutust... és bejön a cseléd megmondani, hogy: tekintetes úr, megellett a koca... vagy a hivatalba sétál fekete ruhában... Az még nem tűnt fel előtte, hogy mindaz a lecke, amit el kell napról napra végezni, csak valami akadálysorozat, amit át kell ugrálni, hogy a végén valami jó, békés, uras hivatalba kerüljön az ember... Ha erre gondolt volna, még kiállhatatlanabb lett volna az egész tanulás... Ezért tanulni a törtszámokat?... és nem azért, mert az érdekes?... Ő mindig ezzel érvelt Sanyika előtt: hogy nézze csak, milyen furcsa! furcsa, hogy ez igaz!...”

Másfelől azonban a nyitottság nemcsak előfeltétele, hanem eredménye is a műveltségnek, sőt akár azt is mondhatjuk, hogy legmélyebb értelemben éppen ez a nyitottság teszi műveltté az embert. Ugyanis minél többször és minél mélyebben áll módunkban meg tapasztalni, hogy a világról kialakított képünk, tudásunk nem tökéletes, hanem éppenséggel módosulni képes mások tapasztalatainak a hatására, annál inkább válunk jóindulatú olvasóvá, aki a szövegben a számára releváns mondanivalót keresi, azaz nyitott mások gondolatai és tapasztalatai számára. Mert tudja, hogy tudása korlátozott, azaz Szókratész-szal szólva: hogy „semmit sem” tud. És itt térhetünk vissza a gondolatmenetünk elején exponált doxosophia-problémához. Mert innen világlik ki, hogy a műveltség igazi elmentéje – a műveletlenség – nem egyszerűen tudatlanságot jelent, hanem sokkal inkább azt a meggyőződést, hogy meglévő korlátozott tudásunk elégséges.

A nyitottság jelentősége a demokrácia horizontján

A nyitottság nézőpontjából vizsgálva műveltség és demokrácia problematikájának új dimenziója tárul fel, nevezetesen a demokráciák működéséhez szükséges műveltség tartalmának kérdése. Vajon nem az-e a demokratikus attitűd lényege, hogy a saját állásponttommal ellentétes vagy attól eltérő tartalmú közléseket kihívásnak tekintem és mérlege-

lem helyett, hogy mérlegelés nélkül elhárítanám őket már kialakult álláspontomra hivatkozva? Nagy hagyománya van a kritikai gondolkodás és a demokratikus politizálás összekapcsolásának, tegyük hozzá, teljes joggal. Ugyanakkor kevesebb figyelmet kapott ebben az összefüggésben a gondolkodás önkritikai jellege, azaz az a képességünk, hogy mások – és ebben az összefüggésben most közömbös, hogy ezek a mások klasszikus gondolkodók, műalkotások vagy kortársaink – nézeteinek hatására, azok igazságigényét elfogadva és mérlegelve felül tudjuk vizsgálni meggyőződésünket, azaz képesek vagyunk a „ki kit győz le?” logika helyett a közös álláspont konszenzuális keresésére összpontosítani. Ezt a gondolatot – mint hermeneutika és politika összekapcsolásának gondolatát – több írásában is meggyőzően exponálta *Fehér M. István*. „...[S]okszerűség, redukálhatatlan pluralitás, emberi méltóság, nyitottság, antidogmatikus beállítottság, önkritika iránti készség, a másik másságának elismerése, érvényre juttatása” – ezek Fehér kulcsszavai a hermeneutikai filozófia demokráciát megalapozó jellegének alátámasztására; és mindez nála csak bővebb kifejtése annak a központi gadameri gondolatnak, hogy „nincs magasabb elv, mint nyitottnak lenni és nyitottnak maradni a dialógus számára”. (28) Mindehhez annyit tehetünk hozzá, hogy az itt kifejtett összefüggés lehetővé teszi a műveltség újradefiniálását olyan tudásként, amely képessé tesz új tapasztalatok befogadására – nem egyszerűen azáltal, hogy a megismerés eszközeit biztosítja, hanem mindenekelőtt azzal, hogy az új tapasztalatra való nyitottságot megalapozza.

Amikor a műveltséget mint az új tudás lehetőség-feltételét határozzuk meg, szükség van bizonyos pontosításra. Nem arról van szó, amit a pedagógiai tudásemelvények eszköztudásként definiálnak. Ez utóbbit kifejezetten megkülönböztetik a tartalomtudástól, azaz hajlamosak az eszköztudást tartalom-függetlennek tekinteni és a tudás megszerzésének alapvető technikáival – az olvasás, számolás, tanulás képességével – azonosítani. Ebben az értelmezésben az eszköztudás mindenekelőtt az új helyzetek feldolgozásakor volna nélkülözhetetlen, míg a tartalomtudás az ismétlődő feladathelyzetek algoritmikus megoldását segítené. Így rögtön sikerül hierarchikus viszonyt létrehozni a tudás két fajtája között, az egyiket (az eszköztudást) a másik (a tartalomtudás) rovására ünnepelni. (29) Az általam felvázolt kontextusban az új tudás másfajta megalapozásáról van szó. Nem az új információ elsődleges feldolgozásának technikájáról, hanem a megértés lehetőségének feltételeiről. Az olvasás például első közelítésben olyan képesség, amely mintegy technikailag teszi hozzáférhetővé az írásban rögzített információt. Az olvasásnak ez a technikai képessége azonban még nem teszi lehetővé, hogy felfogjuk az írott szöveg nekünk szóló üzenetét, amely adott esetben a „Változtasd meg élted!” rilkei parancsáig terjedhet. Ez utóbbihoz észre kell vegyünk, hogy a szövegnek „nincsen helye egy sem, / mely rád ne nézne...” (30), azaz a szerző bennünket szólít meg, és kizárólag ezáltal válik érdekessé számunkra a kiolvasott tartalom. Ez a megszólítotttság azonban már nem valamiféle technikai értelemben vett eszköztudás folyománya, hanem a megelőző személyes tudás egészéé, amely aktívan részt vesz a szöveg értelmezésében. Vagy fordítva: amikor nem rendelkezünk a szükséges háttértudással, a szöveg megszólító ereje iránti fogékonyságunkat is elveszítjük, és nem mutatkozunk nyitottnak a benne rejlő tartalom iránt.

Az olvasni tudás e kétféle értelmezése azonban nem két különmű jelenség véletlen összekapcsolódása ugyanazon szó két jelentéseként. Inkább ugyanannak a kontinuumnak különböző pontjairól van szó. Az olvasás legegyszerűbb technikai szintje is feltételezi a szavak jelentéséhez kapcsolódó szemantikus tudást. Amikor az olvasni még alig tudó kisdíák az ÓRÁS – 100 MÉTER táblát így olvassa: ÓRIÁS – 100 MÉTER, és szemével keresi a százméteres óriást, vagy a MÉHÉSZETI SZAKÜZLET helyett MÉHÉSZETI SZAGÜZLET-et lát, és szinte érzi orrában a méz szagát (31), nos ilyenkor a félreértés háttérben nemcsak egy sajátos gyermeki világvélemény torzító hatása fedezhető fel, hanem a műveltség hiányosságai is: a szaküzletnek vagy az órás és a 100 m összekapcsolásának a gyermek számára – egyelőre – semmi értelme, és éppen ebből fakadnak a látszólag

technikai hibák. Egészen hasonló a helyzet a megismerés-tudomány által oly alaposan elemzett (32) sakkozni tudással. Az egészen kezdő sakkozó csak a lépések szabályait ismeri, a nagymester állások tízezeit és hozzájuk kapcsolódó stratégiákat képes felidézni. Mondhatjuk, hogy a szabályok ismerete eszköztudás, technika, míg az állásokhoz kapcsolódó sémák őrzése a memóriában tartalomtudás, ám ebben az esetben különösen feltűnő lenne a megkülönböztetés mesterkéltisége. A sakknagymester folyamatosan eszközként használja „műveltségét”: ennek segítségével lát értelmesnek egy aktuális állást, amely e tudás nélkül merőben esetleges elrendezésnek tűnnék, azaz nem tartana számot a sakkozó érdeklődésére. Minél több komplex sémát ismer a sakkozó, annál több helyzet kreatív értelmezésére képes, mondhatni annál több állás szólal meg a számára, szólítja meg őt. Ám a kezdő sakkozó primitív szabálytudása pontosan ugyanebben az értelemben séma, amely lehetővé teszi, hogy a sakktablát megkülönböztesse a kockás díszítéstől.

És milyen tudásra van szüksége egy demokratikus állam polgárának? Eddigi előzetes érvelésünk alapján mindenekelőtt nyitottá tevő műveltségre. A továbbiakban ezt fejthük ki részletesebben. A nyitottság mindenekelőtt azt jelenti, hogy nem vagyunk egyetlen álláspont rabjai, hanem készek vagyunk más, alternatív értelmezések mérlegelésére. Az egyik olyan jellegzetes helyzet, amikor erre a nyitottságra szükség van, a felelős döntéshozatal szituációja. Felelős döntéshozatalról akkor beszélhetünk, amikor döntésünknek a következményei másokat is érintenek. A kör, amelyre ezek a következmények kiterjednek, természetesen nagyon különböző rádiuszú lehet, illetve a hatás becsült erőssége is egészen tág határok között mozoghat, mindez azonban nem változtat azon, hogy döntéseinkkor számba kell vennünk ezeket a lehetséges hatásokat, és éppen ennek alapján beszélhetünk a döntéshez kapcsolódó felelősségről. Akár az a kérdés, hogy kivetessük-e a gyerekünk manduláját, akár az, hogy elszakadjon-e településünk a várostól, amelynek közigazgatásilag része, akár egyszerűen az, hogy melyik pártra szavazzunk a választáson – egyik esetben sem láthatjuk biztosan előre a következményeket, de mindegyik esetben törekszünk egy ilyen előrelátásra,

Míg a „vélt bölcsesség”, a doxoszophia azt sugallja, hogy a helyzet egyértelmű, hogy ebben a helyzetben csak egyféle cselekvés lehet helyes, és ezzel mintegy belülről korlátozza cselekvési szabadságunkat, addig a műveltség megnyitja az alternatívák világát, és láthatóvá teszi a komplex helyzetben rejlő lehetőségeket. A műveltség ebben a kontextusban nem más, mint készség annak a felismerésére, hogy a helyzetek mindig bonyolultabbak, mint amilyennek első pillantásra látszanak.

mert fennáll a veszély, hogy döntésünk nem a várt következményekkel fog járni, és ennek a veszélynek a minimalizálására törekszünk. Mindez persze egyfelől attitűd és erkölcsi alapállás kérdése, másfelől azonban nyilvánvaló kognitív előfeltételei vannak. Valójában arról van szó, hogy képesek vagyunk-e előre látni tetteink lehetséges, illetve valószínű következményeit. Olyan mértékben vagyunk képesek a felelősség vállalására, amilyen mértékben az előrelátás e képességének birtokában vagyunk. Amennyire nyilvánvaló, hogy e képességünk a világról való ismereteinkben (az ún. tárgyi tudásban) alapozódik meg, annyira nyilvánvaló, hogy nem maguk az ismeretek, hanem azok nyitott szerkezete teszi lehetővé az előrelátást.

A helyzet ugyanis az, hogy gyakran egyszerűen kevesebb lehetőséget látunk egy döntési helyzetben, mint amennyi abban ténylegesen rejlik (legyen szó akár a döntési alternatívák számáról, akár döntésünk lehetséges következményeiről). Ez azonban csak akkor fordul elő – figyelmeztet *Tordai Zádor*, a felelősség problematikájának egyik legminuciózusabb filozófiai elemzője –, „ha az ember különböző okokból ugyan, de maga zár ki minden más lehetőséget. Hiába zárja azonban ki őket, ezek nem kevésbé léteznek ekkor

is. Ilyen kizáráshoz leggyakrabban talán a helyzetre vonatkozó értékelés vezethet. Csak-hogy ilyen értékelés legtöbbször egy – éppen a lehetőségre vonatkozó – előzetes álláspontból következik. Így fedi el a helyzetre vonatkozó értékelés a létező alternatívákat és lehetőségeket.” (33) A „helyzetre vonatkozó értékelésről” van tehát szó, amely lehet zárt, azaz leszűkülhet néhány lehetőségre, amelyeket meghatározott előzetes elvárások határolnak be, és lehet nyitott, azaz lehetővé teheti sokféle kimenet és döntési alternatíva mérlegelését. Míg a „vélt bölcsesség”, a doxoszophia azt sugallja, hogy a helyzet egyértelmű, hogy ebben a helyzetben csak egyféle cselekvés lehet helyes, és ezzel mintegy belülről korlátozza cselekvési szabadságunkat, addig a műveltség megnyitja az alternatívák világát, és láthatóvá teszi a komplex helyzetben rejlő lehetőségeket. A műveltség ebben a kontextusban nem más, mint készség annak a felismerésére, hogy a helyzetek mindig bonyolultabbak, mint amilyenek első pillantásra látszanak.

Másfelől tehát a szabadságról van szó a műveltséggel kapcsolatban. Arról, hogy milyen mértékben determinált a mód, ahogy a világot látjuk, és az, amit a világból meglátni képesek vagyunk. Az alternatívák korábban említett összeszűkülése ugyanis legtöbbször konkrétan megragadható világertelmező sémákra vezethető vissza, amelyek egy meghatározott perspektívából rendelnek értelmező narratívákat az élet különböző helyzeteihez. Világertelmező sémán nemcsak kidolgozott ideológiákat érthetünk, bár természetesen azokat is. Egy politikai eszmerendszer vagy egy vallás – hogy az ideológiák e két alaptípusát említsük – nagy meggyőző erővel sugallhatja, hogy nézőpontja az abszolút nézőpont, amely képes különböző perspektívákat egyesíteni, és hogy szabadságunk nem csökken, ha helyzetértelmező tevékenységünket az általa kínált magasabb rendű perspektívára korlátozzuk. Bár egy ilyen abszolút nézőpont elvi lehetőségét semmiképpen nem kívánjuk egy ilyen rövid tanulmány keretei közt tagadni, a demokrácia horizontján annyi mindenképpen kimondható, hogy az alternatív értelmezési sémák birtoklása és a készség azok használatára egy óvatos magatartás lehetőségét teremti meg az egyértelműséget sugalló ideológiák esetleges megtévesztő hatásával szemben.

Legtöbbször azonban nem ilyen kidolgozott ideológiák terelik gondolkodásunkat az „egyedül lehetséges” vágányra. A 20. századra a tömegek gazdasági és politikai befolyásolásának egész intézményrendszere épült ki, egy olyan építmény, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a modern társadalmak hatékonyan működjenek. Ugyanakkor éppen az eredményes és sokszor nagyon is ellenőrizhetetlen érzelmi hatásokra épülő befolyásolás jelent nyilvánvaló veszélyt a demokráciára. Ehhez a sokszor elemzett témához itt csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy bár a reklámok vagy a politikai publicisztika egyoldalú befolyásoló hatását ellensúlyozhatja egy általános kritikai alapállás (attitűd), továbbá kifejezhetik hatásukat olyan általános gondolkodási képességek, mint az ellentmondások észlelése vagy a hibás szillogizmusok felismerése, mindez azonban kevés ahhoz, hogy a nyitottságot – és az ebből következő döntési szabadságot – megalapozza. Ehhez ugyanis sokkal inkább az adott témára vonatkozó alternatív értelmezések (modellek) ismeretére van szükség, azaz olyan tárgyi tudásra – a pH-értékről vagy az alapkamatról –, amely nyitott szerkezeténél fogva konkurens lehet az éppen adott értelmezésnek.

De miféle ismeretekről van itt szó? Bár a közbeszúrt példa a tudományosan igazolt ismeretekkel látszik szembeállítani a reklámok által sugallt összefüggéseket, érdekes észrevenni, hogy a dolog nem ilyen egyértelmű (itt sem). Talán bizonyítás nélkül is belátható ugyanis, hogy az excesszív reklámfogyasztás (amikor valaki nagykanállal eszi a reklámokat), maga is felvértez bizonyos mértékig a reklámokból fakadó manipulatív hatásokkal szemben, hiszen a reklámvilág lényegéhez tartozik, hogy az egy időben jelen lévő hirdetések manifeszt üzenetei rendszeresen kizárják egymást, és ez a tény óhatatlanul relativizálja a reklámok hatását. És mivel kevés tiszteletre méltó kivétellel valamennyien excesszív reklámfogyasztók vagyunk, általában nem nehéz valódi helyükre tenni ezeket a felhívásokat. Más kérdés persze, hogy a reklámoknak is – mint minden más média-

műfajnak – másodlagos és látens üzenetei is vannak, bizonyos életformákat és értékrendeket népszerűsítene, és ezek az üzenetek nem feltétlenül gyengítik egymást. Itt már nyilván másfajta, ettől a világtól különböző narratívák ismeretére van szükség az önkritikai attitűd megvalósításához.

Továbbra is önkritikai, és nem kritikai gondolkodásról beszélünk, bár a kettő nem mond ellent egymásnak. A hangsúly ugyanis nem azon van ebben a gondolatmenetben, hogy bizonyos világértelmező narratívákat ilyen vagy olyan érvelés alapján érvénytelennek nyilvánítsunk, és kizárunk a gondolkodásunkból. Ez ugyanis éppen a nyitottság eszméje ellen hatna, a médianarratívák esetében pedig egyenesen azt a veszélyt idézi fel, hogy kizárjuk magunkat az uralkodó diskurzusközösségből, s végső soron a demokratikus politikázás alapját jelentő kommunikációs folyamatokból. A hangsúly sokkal inkább azon van, hogy felismerjük saját befolyásoltságunkat, azt, hogy részei vagyunk annak a közösségnek, amelynek nyelvét és gondolkodási struktúráit – egyebek mellett – a valóságshow-k, a teleregények és a vetélkedők is alakítják, de nem hárítunk el más beszéd- és gondolkodásmódokat sem, azaz képesek vagyunk legsajátabb interpretációs módjainkhoz egy kritikai viszonyt kialakítani. A kérdés tehát nem annyira az, hogy vannak-e kitüntetett pontok a társadalmilag elismert tudásban, amelyek értékesebbek másoknál, tehát hogy van-e értékesebb és kevésbé értékes műveltség, hanem hogy rendelkezünk-e olyan műveltség-összetevőkkel, amelyek képesek kikezdeni saját világértelmezési módjaink merevségét, azaz nyitottá tenni a gondolkodásunkat. Nyitottá, mindenekelőtt a kommunikációra más kulturális csoportokkal, más diskurzusközösségekkel. Ez a kommunikációra való nyitottság alighanem a demokratikus politikázás alapfeltétele.

Az ún. hagyományos műveltség, azaz a korábbi nemzedékektől örökölt és a hagyomány által megőrzött tudás ennél fogva önmagában éppúgy nem műveltség – azaz éppúgy magában hordozza a zárt tudás – végső soron a doxoszophia – veszélyét, mint a tömegmédiával közvetített, „horizontálisan” terjedő tudás. Ami a hagyományos műveltséget műveltséggé teszi, az nem hagyományos jellege, nem is a kánonhoz való kötődése, hanem az, hogy megnyitja értelmünket az újra, lehetővé teszi új és szokatlan nézőpontok elfoglalását életünk megszokott jelenségeivel szemben. Hogy például képesek vagyunk egy aktuális hírt, mondjuk, egy tőlünk távoli helyen történt katasztrófa hírére maga emberi jelentőségében vagy éppen történelmi összefüggésekbe állítva értelmezni. Ez azonban feltételezi azt is, hogy ismerjük és értjük az általánosan elfogadott perspektívát, azt a horizontot, amelyen általában szokta az adott diskurzusközösség az ilyen híreket értelmezni. Egyedül ez tesz képessé a dialógusra, és ez jelenti a műveltség használatba vételét a demokratikus térben. *Hannah Arendt* az úgynevezett magaskultúra öncélú – azaz valóságvonatkozásaitól elszakított, végső fokon a művekben rejlő közlői intencióra tekintettel nem lévő – fogyasztását a nyárspolgáriság 19. századi fogalmával hozza összefüggésbe. „A művelt nyárspolgárral nem az volt a baj – írja –, hogy klasszikusokat olvasott, hanem hogy ezt önmaga tökéletesítésének hátsó gondolatával tette, miközben eszébe sem jutott, hogy *Shakespeare* vagy Platón fontosabb dolgokat is jelenthetne számára önnön művelődésénél; a baj az volt, hogy a ‘tisza költészet’ régiójába menekült, hogy távol tartsa életétől a valóságot – például az olyan ‘próza’ dolgokat, mint egy burgonyavész –, vagy hogy a valóságot ‘a kellemesség és a fény’ fátyolán át nézze.” (34)

A következőkben mégis amellet szeretnénk érvelni, hogy a hagyomány által közvetített örökölt tudásnak kitüntetett szerepe van a társadalmilag elismert tudás hálózatán belül. „Mivel a világ öreg, mindig öregebb nálunk, a tanulás elkerülhetetlenül a múlt felé fordul, tekintet nélkül az élet jelenben eltöltött idejére” – idézhetjük ismét *Hannah Arendt*-et. (35) Korábban, mikor a műveltséget írástudásként elemeztük, már kellő figyelmet fordítottunk arra, hogy minden tudásunk értelmezési séma, amely a mindenkor adott új információ feldolgozását irányítja. Ezeket a sémákat ugyan bizonyos mértékig magunk konstruáljuk magunknak, másfelől azonban jelentős részben szociális konstrukci-

ök, amelyek már létrejöttek, mielőtt mi a világra jöttünk volna, a múltból örököljük őket, és minden társadalomban intézmények sora jön létre ezeknek a konstrukcióknak a megőrzésére és továbbörökítésére. Nem szabad persze a múlt meglehetősen képlékeny fogalmában összerosni a közelmúlt fejleményeit (például egy új tudományos felfedezést, egy kortárs műalkotást vagy egy éppen futó tévésorozatot) és a generációkon átívelő, a hagyomány által közvetített múltat. Az egyén számára mindkettő múlt abban az értelemben, hogy nem az elsajátítással egyidejűleg jött létre, és mint ilyen, az elsajátítandó műveltség része lehet. Mindkettő hatékonyan szolgálhatja a világ értelmezését. Az örökölt tudás azonban legalább egy előnnyel rendelkezik, amely számára kitüntetett szerepet biztosít: kiállta az idők próbáját. Rögtön hangsúlyozni kell, hogy ez nem jelenti azt, hogy igazabb műveltséglelem lenne, mint fiatalabb kortársai. Pusztán arról van szó, hogy már bizonyította az adaptivitását, azaz rendelkezik a túléléshez szükséges evolúciós előnyökkel. Amikor itt örökölt és a hagyomány által közvetített műveltségről beszélünk, korántsem szeretnénk ezt a fogalmat az ún. humán műveltségre korlátozni. Amit természettudományos műveltségnek nevezünk, az szintén a múlt: olyan konstrukciók, értelmezési sémák, amelyek sokszor évszázadokkal korábban születtek meg, de adaptívnak bizonyultak, és fennmaradtak. A tudománytörténész *Simonyi Károly* mutatott rá, hogy a már a 17. század végén rendelkezésünkre álló fizikai tudással felvértezve még 1976-ban is be lehetett kerülni az egyetemre fizikus vagy mérnöki szakokra. (36) Hogy ez dicséretére válik a felvételi vizsgáknak, vagy sem, az vitakérdés lehet, kétségtelen azonban, hogy amit ma természettudományos alpműveltségnek tekintünk, az olyan tudás, amely jelentős részben generációkkal a mi korunk előtt született meg, így a múltból örökölt tudásnak tekinthető. A „sajátosan kulturális termékek mint olyanok megítélésében az egyetlen nem társadalmi és autentikus kritériumot viszonylagos állandóságuk, sőt végső soron bekövetkező halhatatlanságuk jelenti. Csak az válhat végül a kultúra részévé, ami évszázadokon keresztül fennmarad.” (37)

Ezt a nagyon apodiktikus kijelentést persze több szempontból is relativizálnunk kell. Ha el is fogadjuk, hogy a műveltség magvát a „viszonylagosan állandó”, és ily módon kanonizált „kulturális termékek” képezik, ennek az állandóságnak, sőt a „halhatatlanságnak” a lehetőségét nem tagadhatjuk meg azoktól a kortárs szellemi alkotásoktól sem, amelyeknek egyszerűen még nem volt módjuk a „bizonyításra”. Ez a megfontolás ismét a nyitottság jelentőségére hívja fel a figyelmet: korunk szellemi világának minden alkotása egyenlő elvi eséllyel pályázik a halhatatlanságra, és pusztán az, hogy egy bizonyos kulturális közösség fontosnak tartja őket, már önmagában kellő alap arra, hogy befogadó módon közeledjünk hozzájuk – amennyiben az adott közösség tagjait egyébként kommunikációs partnernek tekintjük a demokratikus diskurzusban. Ez utóbbi megszorítás persze nagyon fontos, és ki kell terjesztenünk a műveltség hagyomány által megszentelt, klasszikus alkotóelemeire is. Az a kijelentés ugyanis, hogy valami évszázadokon át a „viszonylagos állandóság” képét mutatja, mindig egy adott kulturális közösség keretei között értelmezhető csak. Nagyon kiélezve a dolgot: a magyar nyelv finn-ugor rokonságának konstrukciója és a sumer-magyar rokonítás konstrukciója egyaránt képes volt fennmaradni hosszú időn keresztül, és mindkettő mind a mai napig eleven értelmezési sémaként működik. Fontos különbség persze, hogy más intézmények és más diskurzusközösségek tartják fenn a kétféle sémát, mindkettő más-más közösség számára bizonyult adaptívnak. Amikor tehát egyik vagy másik mellett állást foglalunk, egyben egy közösség tagjaiként is meghatározzuk magunkat, sőt az adott esetben el is határolódunk más közösségektől.

És ezen a ponton a műveltség értelmének egy újabb dimenzióját kell görcső alá helyoznünk. A műveltség ugyanis mindig egy közösség közös műveltsége és kollektív emlékezete. Nem egyszerűen tudás, amely lehetővé teszi a megalapozott és felelős döntést, illetve amely felvértez a manipulációval szemben, hanem identitást biztosító tudás,

amely másokkal összeköt. A nyitottság követelménye ebben az összefüggésben újabb értelmet kap, mert bármennyire tagolt legyen is a politikai közösség az értékrend, a kultúra, a hagyományok vonatkozásában, a működő demokrácia alapfeltétele, hogy a társadalom különböző csoportjai kommunikáljanak egymással. Ez viszont feltételez egy közös szemantikai mezőt, amelyben a szavak ugyanazokat a képzeteket hívják elő, amelyben elég utalni dolgokra, mert van egy közös hagyományrendszer, amely értelmezi az utalásokat. Újra és újra hangsúlyozni kell, hogy a közös hagyományrendszer nem merőben érzelmi tényező. Nem arról van itt szó, hogy kicsordul-e a könny a szemünkből, ha megszólal a Himnusz. Arról van szó, közösen birtokolunk-e olyan konstrukciókat, amelyeket az előző nemzedékek hoztak létre, és amelyek bizonyos határok között közös értelmezéseket tesznek lehetővé. Ellenkező esetben ugyanis nem jön létre a megértés, akadályba ütközik a racionális kommunikáció, és a politikai közösség egymással kommunikálni képtelen szegmensekre hullik szét. Minden modern társadalom rendkívül tagolt kulturális értelemben, valójában bonyolult módon egymásba ágyazódó diskurzusközösségek sajátos egységének tekinthető. A politikai demokrácia szempontjából azonban kétségkívül kitüntetett szerepe van e közösségek között az államnak, pontosabban az állampolgárok közösségének, és innen nézve döntő kérdéssé válik, hogy létezik-e olyan közös hagyomány, azaz közös múlt, amely az állampolgárok különböző csoportjai között az interkulturális kommunikációt lehetővé teszi.

A műveltség ugyanis mindig egy közösség közös műveltsége és kollektív emlékezete. Nem egyszerűen tudás, amely lehetővé teszi a megalapozott és felelős döntést, illetve amely felvértez a manipulációval szemben, hanem identitást biztosító tudás, amely másokkal összeköt. A nyitottság követelménye ebben az összefüggésben újabb értelmet kap, mert bármennyire tagolt legyen is a politikai közösség az értékrend, a kultúra, a hagyományok vonatkozásában, a működő demokrácia alapfeltétele, hogy a társadalom különböző csoportjai kommunikáljanak egymással.

Ez a közös tudásháttér látszólag létrejöhét a tömegkultúra bázisán is. A tömegkultúra azonban megoszt: rapperekre és rockerekre, falusiakra és városiakra, nemzeti konzervatívokra és szociálliberálisokra – mert afelől ne legyen kétségünk, hogy ez utóbbi tagolódás is tömegkulturális jellegű. A megosztottság teljesen normális és elkerülhetetlen, sőt nyilvánvaló evolúciós előnyökkel jár, a kérdés csak az, hogy mi teszi lehetővé a különböző diskurzusközösségek közötti kommunikációt. A válasz lehetősége abban a felismerésben rejlik, hogy az állampolgárok közössége

maga is közösség, és pedig nagyobb múlttal bíró közösség, mint kulturális alcsoportjai, így a közös szemantikai mező megteremtésének egyetlen reális esélye ennek a közös hagyománynak az elsajátítása a politikai közösség tagjai által.

Foglaljuk össze a nyitottsággal kapcsolatos gondolatmenetünk lényegét!

– A műveltség olyan tudás, amely képessé tesz alternatív nézőpontok kialakítására és ezáltal arra, hogy a miénkkel ellentétes gondolatokat is befogadjunk.

– Ennek a nyitottságnak a politikai jelentősége mindenekelőtt a felelős döntéshozatal szituációjában mutatkozik meg, amikor a döntési lehetőségek és a lehetséges következmények minél szélesebb körét kell mérlegelnünk.

– Ebben a mérlegelésben a személyes szabadság és autonómia is megmutatkozik, amennyiben – műveltségünkre támaszkodva – reflektálni tudunk saját befolyásoltságunkra és előítéleteinkre.

– Bár a nyitottá tevő műveltség tartalmát tekintve nagyon sokféle lehet: narratív és paradigmátikus, az előző generációtól örökölt hagyományos és horizontálisan terjedő mo-

dern konstrukciók alkotják, ebben a folyamatosan változó tudásfolyamban kitüntetett politikai szerepe van az ún. hagyományos műveltségnek részben mint olyan tudásnak, amely bizonyította adaptivitását, részben mint a politikai közösség nélkülözhetetlen kommunikációs hátterének.

Az iskola szerepe a nyitottság megalapozásában

Ezek után ideje, hogy visszakanyarodjunk a dolgozatunk elején exponált paradoxonhoz, amely szerint – mint Platón segítségével láthattuk – a műveltség következetesen exoterikus felfogása – azaz a tanítvány fogékonyságára tekintettel nem lévő tanítás – éppúgy a tudás egyenlőtlen elosztásához vezet, mint az ezoterikus felfogás, amely megválogatja, hogy kinek mit tanít. A veszély mindkét esetben a doxoszophia, azaz a képzelt bölcsesség: az a meggyőződés, hogy birtokában vagyunk a szükséges tudásnak, hogy tudásunk számunkra elegendő, és más nézőpontok nem tartanak számot az érdeklődésünkre. A korábbiakban amellet próbáltunk érvelni, hogy a tudásnak ez a zárt jellege egy demokratikus társadalomban nem előnyös, nem segíti elő a polgárok felelős és autonóm cselekvését és politikai közösséggé váló megszerveződését. Különösen élesen merül föl a kérdés, ha a „képzelt bölcsesség” tömeges jelenséggé válik, márpedig nehezen elhárítható az a benyomás, hogy ez a veszély különböző mértékben ugyan, de ténylegesen fenyegeti a modern demokráciákat. Bár a probléma szorosan összefügg az oktatási rendszer működésével, közelebről azzal a gazdagon elemzett és jól dokumentált jelenséggel, hogy a tanulók iskolai teljesítményét jelentős mértékben meghatározza társadalmi helyzetük, nem magától értetődő az iskolai hátrányok ilyen értelemben való interpretálása.

Az iskolai előnyök és hátrányok értelmezésében két egészen eltérő és nem minden ponton kompatibilis paradigma mutatható ki egy időben. A PISA 2000 és 2003 vizsgálatok egy korszerűen értelmezett műveltség (literacy) és a társadalmi háttér közötti összefüggést mutatták ki minden országban, de Magyarországon különösen erőteljes módon. (38) Ezeknek az adatoknak a fényében az iskolai hátrány azt jelenti, hogy egyesek – konkrétan elsősorban azok, akiknek a szülei alacsonyabb iskolai végzettségűek – kevésbé esélyesek arra, hogy megszerezzék az életben való boldoguláshoz szükséges műveltséget, mint szerencsésebb társaik. Az iskola azonban nemcsak műveltséget közvetítő intézmény, hanem ettől lényegében függetlenül a szelekció intézménye is, amely meghatározza, hogy kik kerülhetnek be a jobb oktatási intézményekbe, és végső soron kiknek lesz esélyük olyan iskolai végzettséget szerezni, amely a jobb társadalmi pozíciók megszerzéséhez szükséges. Az iskolai előnyök és hátrányok ebben az összefüggésben is értelmezhetők, mint olyanok, amelyek előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetet jelentenek a jobb helyek megszerzéséért folyó versengésben. Bár elvileg ebben a versenyben azok sikeresebbek, akik több és magasabb szintű műveltséget szereztek, komoly okunk van kételkedni abban, hogy ez valóban így van. A modern tömegoktatásban a tananyagot a tudásnak korábban már érintett objektivistá felfogása uralja, amely az ismereteket teljesen függetleníti a tanulóktól. Ez leginkább a versenyorientált értékelési rendszerben fejeződik ki, amely a tanulói teljesítmények egymáshoz való viszonyításán alapul. A verseny akkor igazságos, ha olyan tudást mér, amely a lehető legnagyobb mértékben leválasztható a tanulók személyiségéről, mindenki számára azonos jellegű és mennyiségű, és kellő akaraterevel bárki megszerzheti. Ez a követelmény egyértelműen magyarázza a szövegmemorizálás döntő jelentőségét a versenyorientált értékelésben. Azok a műveltségi területek, amelyek csak kompetenciafejlesztésként értelmezhetőek, azaz amelyeknél az indulási különbségek szétválaszthatatlanul összemosódnak az iskolai tanulás hatásával – a rajz, az ének és a testnevelés – ún. készségtárgyakként másodlagos jelentőségűvé minősülnek ebben a rendszerben. Igaz, könnyen belátható, hogy például a matematika vagy az anyanyelv hasonlóképpen nagyon különböző hozott képességekre épül, ezek azonban kiemelten fontos területei

a műveltségnek, és ebből következően a tantárgyi követelmények között döntő szerephez jutnak a mechanikus memorizálással elsajátítható, nem kompetencia jellegű elemek (matematikából például a mechanikusan begyakorolható rutinok). Érdemes eljátszani a gondolattal: hogyan alakulna át az ének-zene tanítása és követelményrendszere, ha hirtelen kiemelten fontos, tétre menő vizsgatárggyá válnék. Valószínűleg a jelenleginél sokkal nagyobb szerepet kapnának benne olyan elemek, mint például a hangjegyek hangértékének felismerése a kotta alapján (ami nem feltétlenül azonos a tiszta kiénekléssel) vagy a zene-történeti narratívák. Ennek a versenyorientált vizsga- és értékelési rendszernek a tananyag oldaláról egy olyan tanterv feleltethető meg, amely következetesen eltekint a tanulók közötti fogékonyság- és felkészültségbeli különbségektől. A tananyag mindenki számára azonos egy adott iskolatípusban, sőt az adott iskolatípus adott évfolyamán. A tanterv ugyanis a tananyagot évfolyamok szerint szegmentálja, és így egy mechanikus előrehaladást ír elő kényszerítő formában az iskolák számára. (39)

Hangsúlyozni kell, hogy a tananyag és az értékelés ilyen felfogása valóban igazságos, sőt demokratikus, valójában a kiválasztás egyetlen igazságos és demokratikus módja. Minél nagyobb szerepet kap a teljesítmények összehasonlításában a művelti tudás, és ezen belül is különösen az önálló és alkotó gondolkodást igénylő feladatok megoldása, annál nagyobb szerephez jutnak az előrehaladásban azok a hozott – veleszületett vagy szociálisan átörökített – képességbeli különbségek, amelyeket az iskolai oktatás a jelek szerint csak korlátozott mértékben tud fejleszteni. Ami tehát ebben a rendszerben igazságosan mérhető, az nem a műveltség, hanem csak egy látszólagos műveltség, a doxoszophia, olyan tudás, amely inkább elzár és elidegenít a valóságos műveltségtől, mintsem közelebb vinne hozzá. Ha azonban az értékelésben ez a fajta tudás áll a középpontban, akkor a tanítás egész folyamata ehhez a követelményrendszerhez fog igazodni.

Vizsgáljunk meg közelebbről egy példát, hogy állításunkat meggyőzőbbé tegyük! Az irodalmi kötelező olvasmányok széles körben azonosak, és tegyük hozzá, hosszú időn keresztül változatlanok. Ez azt jelenti, hogy nem tudnak tekintettel lenni sem az egyéni – például ízlésbeli – különbségekre, sem az ifjúsági, illetve tömegkultúra változásaira. Ennek ellenére minden további nélkül be tudják tölteni azt a funkciójukat, hogy memorizálható és összemérhető tudással vétezzék fel a tanulókat, akik így egyenlő elvi eséllyel indulhatnak harcba a jobb osztályzatokért. Ugyanakkor a rossz időben jött olvasmány nemcsak, hogy nem ad műveltséget, hanem egyenesen elidegenít attól. Az embernek óhatatlanul eszébe jut Platón korábban már idézett Hetedik levele: „ügyünk hátrányára meg nem érdemelt megvetést keltenénk bennük a filozófia iránt...” Csak annyit kell tennünk, hogy a filozófiát, mondjuk, *Jókaival* helyettesítjük be, és előttünk áll a tömegoktatás ijesztően kontraproduktív rendszere. A tanulók ugyan megtanulnak bizonyos adatokat, történeteket, amelyek Jókaikhoz vagy „A kőszívű ember fiai”-hoz kapcsolódnak, emellett azonban azt is megtanulják, hogy Jókai az a szerző, akit saját kezdeményezéséből soha nem szabad olvasni, mert kibírhatatlan. A modern pedagógus dilemmája így annak az edzőnek a dilemmájához hasonlítható, akinek döntenie kell, hogy a sport a sportoló testi-lelki harmóniáját szolgálja-e vagy a versenyen való győzelmet. Szélsőséges – de tudjuk, korántsem ritka – helyzetben az utóbbi cél nemcsak elhomályosíthatja az előbit, hanem kifejezetten az ellenkezőjére is fordíthatja. A helyzet persze annyiban nem analóg, hogy az élsportolók edzője megválogathatja, hogy kivel dolgozik, a tömegoktatásban dolgozó pedagógus azonban csak a legritkább esetben teheti ezt meg, így az elsajátítandó tananyag gyakran már semmiféle összefüggésben nem áll sem a tanulók előzetes tudásával, sem élethelyzetükkel. Ez az elidegenedés mára egészen extrém formákat öltött tekintettel arra az egyre szélesedő szakadékra, amely a tanulók hozott kultúrája és az iskola által közvetített kultúra között tátong.

Amíg a hátrányt versenyhátrányként értelmezzük, ez a szakadék voltaképpen érdektelen. Ha viszont az iskolai hátrányt azt jelenti, hogy egyesek kisebb eséllyel jutnak hozzá

az iskola által kínált műveltséghez, mint mások, akkor éppenséggel ez a szakadék kerül vizsgálódásunk fókuszába, és a fő kérdés az lesz, hogy van-e esély az áthidalására. A nyitottságról van szó ismét, arról, hogy a tanulók döntő többsége úgy érzi, hogy köszöni nem kér abból a műveltségből, amit az iskola kínál számára. Hajlandó megtanulni ugyan azt, amit meg kell tanulni, mert ez az élet rendje, de nem gondolja, hogy mindez igaz, hogy valami olyasmi rejlik a tananyagban, ami a valóságra vonatkozik, és ettől érdekes lehet. Itt a „közös figyelem” Tomasello által elemzett, és korábban általunk is érintett fogalmához kell visszatérnünk. „A közös figyelmi jelenetek olyan társas interakciók – írja a kulturális pszichológia szakembere – , amelyekben a gyermek és a felnőtt viszonylag hosszú ideig közösen figyel egy harmadik dologra és egymásnak e dologra irányuló figyelmére.” (40) Tomasello a kisgyermek kori tanulásról ír, ezért gyermeket és felnőttet emleget, a jelenség azonban ennél nyilvánvalóan általánosabb természetű. A közös figyelem lényege, hogy miközben figyelmünk egy tárgyra irányul, annak is tudatában vagyunk, hogy társunk figyelme is ugyanerre irányul, és ez lehetővé teszi, hogy a tárgyat mi is a társ perspektívájából szemléljük, azaz megértsük a másik ember mondandóját az adott tárgygal kapcsolatban.

Korábban arról is volt szó, hogy olvasáskor – és tanuláskor – a szerző irányítja figyelmünket a tárgyra, és az adott tárgyat óhatatlanul a szerző perspektíváját elfogadva, közlési intencióira tekintettel nézzük. Csakhogy – folytathatjuk immár pedagógiai perspektívába állítva a kérdést – mi fog bennünket arra késztetni, hogy elfogadjuk a szerző invitálását? Amikor ismerősünket az ablakhoz vontuk, hogy megmutassuk neki a tengert, nem vonakodott, mert bízott bennünk, és arra számított, hogy valami olyanra akarjuk felhívni a figyelmét, ami neki is fontos lehet. A regények, szakkönyvek, újságcikkek szerzői azonban nemcsak hogy nincsenek jelen, amikor olvasunk, általában nem is ismerjük őket személyesen, sőt gyakran nem is érdekel bennünket tényleges személyük. Ha azonban kiválasztunk magunknak egy olvasnivalót, mintegy rákényszerülünk, hogy a szöveg alapján konstruáljunk magunknak egy szerzői intenciót, amely vezérfonalunk lesz a szöveg értelmezése során. Valami miatt érdekel bennünket a szöveg, és ezért érdekelni fog a szerző szándéka is: elfogadjuk csábítását a szöveg világába. Nem így áll azonban a helyzet akkor, amikor nem magunk választjuk ki az olvasnivalót, hanem egy iskolai helyzetben mintegy köteleességből tanulunk. Ilyenkor kevés késztetést érzünk arra, hogy a szerző szándékát kutassuk; márpedig az olvasásnak ez a módja zárójelbe teszi a szöveg referenciális jellegét – hogy tehát önmagán túlmutatva a valóságról állít valamit –, végső soron igazságigényét, azt, hogy igaznak vagy hamisnak minősíthessük. A szöveg csak szöveg, bezárva önmagába, a mi feladatunk pedig az, hogy megtanuljuk azt különböző módokon rekonstruálni. Ha egy *Garibaldiról* és *Cavourról* szóló tankönyvi szöveg kapcsán hidegen hagy a szerző közlési szándéka, akkor végső soron az is mindegy számomra, hogy Garibaldi és Cavour egyáltalán valóságos személyek voltak-e vagy pusztán egy leleményes szerző eleven képzeletének szüleményei. Nem nyíltunk meg a szöveg által támasztott igazságigény előtt, és ezért az így befogadott tudás nem is válhatott a nyitottságot megalapozó műveltségé.

A pedagógiai szituáció sajátossága azonban az, hogy benne a Tomasello által felvázolt és általunk az olvasásra kiterjesztett triadikus viszony – szerző, tárgy és olvasó hármassága – tetradikussá bővül, azaz kiegészül egy nagyon fontos közvetítő tényezővel, a pedagógussal. A pedagógus voltaképpen helyettes szerző. A tanuló közvetlenül a pedagógus intencióival találkozik: bár nem ő hozta létre azokat a konstrukciókat, amelyek a tananyagot képezik, mégis ő az, akinek – jó esetben – mondanivalója van velük. Ennek a tetradikus helyzetnek a modellje a „más szemével való olvasás” meglehetősen közismert jelensége. Amikor egy számunkra fontos személy ajánl egy könyvet, óhatatlanul úgy olvassuk azt, hogy közben arra is kíváncsiak vagyunk, mért is érzi olyan fontosnak barátunk az adott művet, hogy azt velünk is el akarja olvasatni. Bár barátunkkal mint ol-

vasóval azonosulunk, azaz arra vagyunk kíváncsiak, mit mondott neki az adott könyv, ez az azonosulás nem különbözik a szerzővel való azonosulástól: a könyv ajánlásával barátunk közlővé vált, aki mintegy felvállalja a szerzővel való azonosulását, és a szerző helyébe lép a kommunikációs folyamatban. Az sem különösebben ritka jelenség, amikor ily módon újraolvasva egy szöveget olyan összefüggések tárulnak fel, amelyeket korábban nem vettünk észre. A jelenséget nyilvánvalóan az magyarázza, hogy egy számunkra fontos személy intencióit könnyebben megértjük, mint az esetleg ismeretlen szerzőt. A korábban érdektelennek tűnő szöveg az új perspektívából nézve érdekessé válik. Szövegekről, könyvekről, olvasásról írunk, de természetesen más konstrukciókra is gondolhatunk. Egy zene vagy egy kép hasonlóképpen telítődhet jelentéssel azáltal, hogy valaki másnak a fülébe vagy a szemébe hallgatjuk, illetve nézzük.

Milyen feltételek mellett lehetséges az, hogy az iskola a más szemével való olvasás, és ily módon a műveltségközvetítés színtere legyen? A fenti érvelésből két egymással szorosán összefüggő feltétel olvasható ki. Egyrészt arra van szükség, hogy a tanár a tanuló számára fontos személy legyen, aki képes betölteni a „helyettes szerző” szerepét. Másrészt épp ilyen fontos, hogy a fogyasztásra felajánlott „művek” (konstrukciók, tananyagelemek) a tanuló számára releváns információt hordozzanak, valamiképpen kapcsolódjanak a tanulók világához. (Mint ahogy ismerősünk figyelmébe sem pusztán azért ajánlunk egy filmet vagy szacikket, mert az ránk hatással volt, hanem elsősorban azért, mert arra számítunk, hogy számára is érdekes lesz valamiképp.) Úgy tűnik, az első feltétel egyszerűen annyit jelent, hogy jó tanárookra van szükség. Ezzel azonban – bármennyire is igaz – nem jutnánk messzire. A kérdés az, hogy az említett feltételekből milyen követelmények vezethetők le az iskolával mint intézménnyel szemben. A továbbiakban a konkrét javaslatok szintjén próbáljuk meg levonni a következtetéseket eddigi elméleti fejtegetéseinkből.

A tanár soha nem lesz fontos személy a tanulók számára, ha elzárkózik azon jelenségek elől, amelyeket a tanulók értéknek tekintenek, és amelyek világukat meghatározzák. Ez, a tanulók ismerete – éspedig nem egyszerűen személyes, hanem kulturális értelemben véve – teszi lehetővé a tananyag olyan kiválasztását is, amelynek elsődleges szempontja a relevancia, azaz hogy képes-e abban segíteni a tanulókat, hogy saját világukat jobban megértsék.

Nyitottság az ifjúság kultúrája iránt

Ha az iskola azt a célt tűzi ki maga elé, hogy a tanulók elméjét megnyissa a múltból örökölt tudás befogadása céljából, magától értetődik, hogy az iskolának is nyitottnak kell mutatkoznia a tanulók kultúrája előtt. És fordítva: a tanár soha nem lesz fontos személy a tanulók számára, ha elzárkózik azon jelenségek elől, amelyeket a tanulók értéknek tekintenek, és amelyek világukat meghatározzák. Ez, a tanulók ismerete – éspedig nem egyszerűen személyes, hanem kulturális értelemben véve – teszi lehetővé a tananyag olyan kiválasztását is, amelynek elsődleges szempontja a relevancia, azaz hogy képes-e abban segíteni a tanulókat, hogy saját világukat jobban megértsék. Mint arra ismételtelen rámutattunk, jelenleg fájdalmas szakadék húzódik az iskola és a tanulók értékrendje, kulturális világa között. Ez a szakadék csak úgy hidalható át, ha az iskola radikálisan változtat jelenlegi elutasító attitűdjén, és odafigyel a tanulók kulturális szokásaira. Ha a tanár „helyettes szerzőként” akar fellépni például *Vörösmarty* tanításakor – márpedig ez a hivatása –, akkor hasonlóképpen meg kell tanulnia a fiatalok szemével nézni a tévét, olvasni az ifjúsági sajtót és hallgatni az ifjúság zenéjét. Mert ez az a horizont, amelyen a fiatalok az általuk kínált műveket értelmezni fogják, és ennek a világnak az értelmezésé-

hez van szükségük az iskola által kínált művekre. Ennél azonban többről is szó van. Ha a tanár értékes embereknek tekinti tanítványait, ez jó ok arra, hogy értékeket feltételezzon az általuk fogyasztott kultúrában is. És fordítva, ha elutasítja az ifjúsági kultúrát, ezzel valójában tanítványait becsüli le és utasítja el. Ez azonban legalábbis nem segíti elő azt, hogy fontos személlyé válják számukra.

A szelekció és a verseny visszaszorítása

„Háború van, hát háború van, mit tagadjuk. Kitört az első tanító és tanítvány legelső találkozásakor, és tartani fog, míg csak iskola lesz a világon. Legfeljebb a hadieszközök és a harcmodor módosulnak néha.” (41) *Karácsony Sándor* sokat idézett szavai ma sem vesztek aktualitásukból. Tanár és tanuló között nem bizalmi viszony, hanem ellenségeskedés van, és nem kétséges, hogy ennek az ellenséges légkörnek egyik, ha nem legfőbb oka a tanár bírói szerepköre. A tanár folyamatosan ítélkezik a tanulói teljesítmények fölött, és ítéletének tétje van: a jó osztályzat a majdani jó pozíció prognózisa, bizonyos helyzetekben pedig egyenesen előmozdítója. Ilyen körülmények között a tanuló mindig a jó osztályzatban érdekelt akár a tanár megtévesztése árán is, és az ellenfélként definiált tanár nem lesz számára fontos személy. Másfelől a verseny, a tanulói teljesítmények tétre menő összemérése óhatatlanul a tananyag egységesítése irányába hat, és végső soron lehetetlenné teszi a tanulók felkészültségéhez és fogékonyságához igazodó tananyag-kiválasztást.

Ezek a veszélyek csökkenthetők az oktatási rendszer komprehenzív vonásainak erősítésével. A magyar oktatási rendszerben 10, 12 és 14 éves korban vannak szelekciós pontok. Ezek kitolása a szakképzés legkorábbi kezdetéig, azaz 16 éves korig hatalmas előrelépés volna: az ezt megelőző időszakot jelentős mértékben felszabadítaná a folyamatos versengés terhe alól, és lehetőséget biztosítana a műveltség megszerzését valóban előmozdító kommunikációs folyamatok megszervezésére az iskolában. Az ezt követő időszakban viszont már következetesen olyan teljesítménymérést volna szükséges megvalósítani a szelekciós pontokon, amely kompetenciákat, mindenekelőtt értelmezési képességeket vizsgál még azon az áron is, hogy ezekben a teljesítményformákban szétválaszthatatlanul összemosódnak az iskola által kialakított, a családból hozott és a veleszületett képességek. (42) A szelekció visszaszorítása ugyanakkor lehetővé tenné a mindenkori versenyhelyzet folyamatos regisztrálásra szolgáló osztályozás felváltását egy differenciáltabb, többféle szempontot párhuzamosan érvényesítő és fejlesztő jellegű értékeléssel.

Szakítás az egységes tananyag délibábjával

A fenti két elv következetes végigvitele lehetővé teszi, de egyben feltételezi is a döntő lépést: az egységes tananyag dogmájával való szakítást. Ennek a tanulmánynak központi gondolata, hogy az egységes tananyag nem segíti elő a műveltség demokratizálását, sőt könnyen lehet, hogy éppenséggel elmélyíti a műveltségbeli különbségeket. Amit egy jól működő iskolarendszer megígérhet a társadalomnak, az nem az, hogy mindenkit eljuttat a műveltség egy jól definiálható szintjére. Ez illúzió. Azt viszont meg kell ígérnie az iskolának, hogy mindenkit fejleszteni fog, azaz minden gyerek évről évre nyitottabb szellemmel és gazdagabb tudással fogja érteni és értelmezni azt a világot, amelyben él. Márpedig ez nem így van, és nem is lesz így, amíg a tömegoktatás jelenlegi iparszerű struktúrája fennmarad. Magától értetődik, hogy a tananyag felszabadítása önmagában nem teszi fejlesztővé és műveltségközvetítővé az iskolát. Ehhez szükség van egyebek mellett arra is, hogy képesek legyünk és akarjunk is mérni a gyerekek szövegértési, helyzetértelmezési képességeinek előrehaladását saját korábbi teljesítményükhöz képest. Azaz képesek legyünk bizonyítani, hogy a fejlődés valóban megtörténik – anélkül, hogy valamiféle egységes tudáskorpusz délibábját kergetve és a gyerekeket ennek megszerzéséért versenyeztetve folyamatosan egymáshoz akarnánk hasonlítani a tanulói teljesítményeket. Ez olyan szakmai feladat, amely még jelentős részben előttünk áll.

Jegyzet

- (1) Szlezák, 2000 [1993], 142–143.
- (2) Platón: Hetedik levél, 341e–342a.
- (3) Uo. 343d.
- (4) Platón: Phaidrosz, 276e–277a.
- (5) Uo. 275d.
- (6) Uo. 275b. A görög kifejezések visszakereséséhez a csodálatos Perseus Digital Library-t használtam (<http://www.perseus.tufts.edu/>), amely még az én gyarló görögtudásom mellett is lehetővé tette az eredeti szövegekkel való ismerkedést.
- (7) Szlezák, 2000 [1993], 140.
- (8) I.m. 143.
- (9) Platón: Phaidrosz, 278a.
- (10) Platón: Menón, 75b–76e.
- (11) Assmann, 1999 [1992], 121.
- (12) Babarczy, 2003.
- (13) Assmann, 1999 [1992], 115.
- (14) A műveltségi kánon és a tanítási kánon közötti választóvonal meghúzására először *A történelmi műveltségéről* c. írásomban tettem kísérletet. (Knausz, 2004)
- (15) Szent Ágoston, [426], 153. (III. 1).
- (16) A latin kifejezések visszakereséséhez a következő helyet használtam: S. Aurelii Augustini OPERA OMNIA – editio latina (<http://www.augustinus.it/latino/>).
- (17) A műveltség írástudásként való meghatározása mellett érveltem *Mi a műveltség?* c. előadásomban (Knausz, 2004).
- (18) Vö. Csapó, 2004 [2001], 48–51.
- (19) The New Dictionary of Cultural Literacy, Third Edition. 2002 (<http://www.bartleby.com/59/>).
- (20) OECD, 1999
- (21) Polányi, 1994 [1958] I., 114–115.
- (22) Uo. 104.
- (23) Részletesebben lásd: Knausz, 2002.
- (24) Tomasello, 2002 [1999]
- (25) „Értelmezésünk a szerző szándékait illető hipotéziseinktől függ...” – szögezi le Dennett, miközben alaposan elbizonytalanít bennünket abban a hitünkben, hogy ezek a szándékok elvileg megállapíthatók. Dennett, 1998 [1990], 240.
- (26) Abban az értelemben, ahogy Dennett, 1998 [1971] bevezette a kifejezést.
- (27) Gadamer, 1984 [1960], 251.
- (28) Fehér, 2001, 92. Lásd még: Fehér, 1992, 1999.
- (29) Lásd pl. Báthory, 2000, 138–139.
- (30) Rainer Maria Rilke: Archaikus Apolló-torzó.
- (31) A példák Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjéből* és Bodó Béla meséiből származnak.
- (32) Lásd pl. Mérő, 2001.
- (33) Tordai, é.n., 14.
- (34) Arendt, 1995 [1954], 210. (A burgonyavész emlegetésével Arendt egy G. M. Young által elbeszélte történetet elevenít fel a „jó társaságról”, amely „már olyannyira kifinomult volt, hogy például az éhínséget előidéző írországi burgonyavész idején nem alacsonyodott volna le odáig, vagy nem kockáztatta volna meg a kellemtelen valóságához tartozás látszatát azzal, hogy magát a szót is kimondja, hanem csak 'ama gyökér'-ként emlegette ezt az igencsak gyakran fogyasztott növényt. Ez a történet mintegy dióhéjban kínálja a kulturált nyárspolgár definícióját” – teszi hozzá Arendt, uo. 209.)
- (35) Uo. 202.
- (36) Simonyi, 1986, 29.
- (37) Arendt 1995, 209.
- (38) Felvégi, 2005
- (39) Ma Magyarországon a tantervi szabályozás nem ilyen, lényegében nincs az iskolák számára kötelezően előírt tananyag. Ez a reform azonban – az új Nemzeti alaptanterv bevezetése 2004-ben – értelemszerűen nem változtatta meg az iskolarendszer szelektív jellegét és a versenyorientált vizsgarendszert, ennél fogva a valóságos helyzet nagyon is megfelel a fent leírtaknak.
- (40) Tomasello, 2002 [1999], 106.
- (41) Karácsony, 1938
- (42) Ilyen típusú teljesítménymérésre tettünk javaslatot az érettségi reformja kapcsán 2003-ban (Arató et al., 2003)

Irodalom

- Arató László – Knausz Imre – Mihály Ottó – Nahalka István – Trencsényi László (2003): Az egyszintű, kompetencia-központú érettségi-felvételi vizsga koncepciója. *Iskolakultúra*, 8. Melléklet.
- Arendt, Hannah (1995): *Múlt és jövő között* [1954]. Osiris Kiadó – Readers International, Budapest.
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet* [1992]. Atlantisz, Budapest.
- Babarczy Eszter (2003): Csak a tévé van. *Népszabadság*, október 25.
- Báthory Zoltán (2000): *Tanulók, iskolák – különbségek*. Egy differenciális tanulásmélet vázlata. OKKER, Budapest.
- Csapó Benő (2004): A tudás és a kompetenciák [2001]. In: Uő.: *Tudás és iskola*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 41–56.
- Dennett, Daniel (1998): Az intencionális rendszerek [1971]. In: Uő.: *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 7–38.
- Dennett, Daniel (1998): Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése [1990]. In: Uő.: *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 239–264.
- Fehér M. István (1992): A hermeneutikai közösség mint az osztály nélküli társadalom alternatívája és utódfogalma. *Existencia*, 1–4.
- Fehér M. István (1999): Hermeneutika mint politikai filozófia. In: Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Fehér M. István (2001): Hermeneutika és problémátörténet – avagy létezik-e „a” hermeneutika? A gadameri hermeneutika önreflexiója és aktualitásának néhány vonása. In: Uő.: *Hermeneutikai tanulmányok I.* L'Harmattan, Budapest.
- Felvégi Emese (2005, szerk.): A tanulói teljesítményt meghatározó tényezők – PISA. Az összehasonlító tanulói teljesítmésmérés nemzetközi eredményeiről. *Új Pedagógiai Szemle*, 2. 69–78.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer* [1960]. Gondolat, Budapest.
- Karácsony Sándor: Nyolcéves háború [1938]. Részletek: <http://www.osztalyfonok.hu/cikk.php?id=277>
- Knausz Imre (2002): Műveltség és autonómia. *Iskolakultúra*, 9. 87–102.
- Knausz Imre (2004) Mi a műveltség? *Iskolakultúra*, 2.
- Knausz Imre (2004): A történelmi műveltségről. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet 2004*. Trezor Kiadó, Budapest. 213–230.
- Mérő László (2001): *Új észjárások*. A racionális gondolkodás ereje és korlátai. Tericum, Budapest.
- OECD (1999): *Measuring Student Knowledge and Skills. A New Framework for Assessment*. OECD, (www1.oecd.org/els/pisa/Docs/download/PISAFrameworkEng.pdf).
- Platón összes művei I–III*, (1984) Szerk.: Falus Róbert. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás I–II*. [1958, 1962]. Atlantisz, Budapest.
- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szent Ágoston (é. n): *A keresztény tanításról* [426]. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest.
- Szlezák, Thomas A. (2000): *Hogyan olvassunk Platón?* [1993]. Atlantisz, Budapest.
- Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra* [1999]. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tordai Zádor (é. n): *A felelősség*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest.

A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával a 'Társadalomelméleti kutatások – Műveltség és demokrácia' című, kétéves projekt keretében készült. A szerző köszönetet mond az Alapítványnak és a kutatócsoport tagjainak: Károlyi Juliának és Eszterg Ildikónak.

Szótár a fejünkben

A nyelvvel kapcsolatban a modern pszichológia egyik legfontosabb felismerése, amely szóhasználatát is alapvetően befolyásolja, hogy a nyelvi rendszerre vonatkozó fogalmakat befelé vetíti, a fejünkbe is helyezi.

Legalábbis az ötvenes évek második felétől, Chomsky fellépése óta feltételezzük, hogy alkotó nyelvtani készségünk alapja, hogy a nyelvtan mindannyiunk fejében ott van, a grammatikát mindannyian felépítjük s azután beszédünket ez irányítja. Ugyanígy feltételezzük azt is, hogy a szótár is a fejünkben van. Erre alapozva használjuk a mentális szótár fogalmát. A pszichológus felfogása ezzel kapcsolatban meglehetősen radikális a hétköznapi szóhasználatához képest. Hétköznapi szóhasználatunkban úgy gondoljuk, hogy a szótár az a könyv, amelyben elhelyezkedik a nyelv szóincse egyfajta elrendezésben, többnyire formai alapon, ABC szerint, de lehet fogalmi körök szerint is, mint amolyan tematikus segédlet. Legtöbbünk számára azonban a szótár igazi kétnyelvű szótár, ahol két nyelven vannak megfeleltetve egymásnak a szavak. Ehhez képest, a pszichológus azt mondja, hogy a szavak eredetileg a fejünkben vannak, és onnan kerülnek a szótárba. A nyelvfilozófus szerint pedig a szavak eredetileg a nyelvi gyakorlatban vannak, és onnan kerülnek a fejünkbe. Ezt a ciklicitást elismerve, a pszichológus számára a kiindulópont mindenesetre az a lépés marad, amikor a fejünkben lévő szórendszer a nyelvhasználati elemek alapjává válik. A szavak építőkövekként vannak a fejünkben, és ezeket az építőköveket aktiváljuk a tényleges beszéd és a megértés és olvasás során.

A pszichológusok számára a mentális szótár kutatása négy különböző kérdést érint, amelyek összefüggésbe hozhatók a könyvészeti vagy technológiai szótárkészítés és működtetés problémáival is:

- a szavak felismerése és a mentális szótár;
- a szavak szerveződése és a szavakhoz való hozzáférés;
- a szavak és a nyelvtan viszonya;
- a szókinés kialakulásának mechanizmusai.

A szavak felismerése és a mentális szótár

A szavak kutatására a kísérleti pszichológusok több mint 100 éve két alapvető módszert használnak. Egyszerű módszerük, hogy nagyon rövid ideig vetítik a szavakat (olyan rövid ideig, hogy szemmozgásokkal ne lehessen a szavakat letapogatni, s csak egyetlen villanás alatt kelljen felismerni őket). Ezek a rövid idők 50–250 millisec között variálnak. Ilyenkor a személy feladata a szavak kiolvasása, a kísérletező pedig arra kíváncsi, hogy mennyi idő szükséges a szó pontos kiolvasásához, vagy arra, hogy adott bemutatási idő mellett milyen hibákat vét a személy. Természetesen a modern eljárásokkal, például amikor számítógépes képernyőn jelennek meg rövid ideig a szavak, variálni lehet a kiolvashatóság helyi tényezőit, mint a képernyő és a szó közötti kontrasztot, a betűk színét és így tovább. A másik eljárás akusztikus bemutatást használ. A személyek szintén valamilyen rontott bemenetet kapnak, de ez esetben nem az időt variálják, hanem az akusztikus hatást befolyásolják, például sistergő zaj közepette kell a szavakat felismerni. Min-

denképpen az a lényeges mozzanat, hogy az optimális körülményekhez képest rontott körülmények között elemzik a szófelismerés alapvető meghatározóit. (A módszerek és az alapvető eredmények bemutatására lásd *Eysenck és Keane*, 1997 tankönyvét.)

Mintegy 100 éves kutatás után kiderült, hogy a szavak felismerését alapvetően befolyásolja a szógyakoriság és a szavak felismerési környezete, a kontextus. Így például a „kutya” szó könnyebben felismerhető mint a „kuvasz”, egyszerűen azért, mert az egyik gyakorisága jóval nagyobb mint a másiké. Ugyanakkor, ha például háziállatokról olvasunk, akkor a rontott anyagot sokkal könnyebben ismerjük fel, mint „kutya” szót, mert a kontextus már elővételezte ezt. Ezt az elővételezési hatást szoktuk előfeszítésnek nevezni. Számos formája van annak, hogy a szóval asszociatív kapcsolatban levő más szavak elősegítik a szó felismerését. Legegyszerűbben ezt úgy vizsgálhatjuk, hogy egy hallott szó után a szótárban ehhez kapcsolódó szóalakot ki kell olvasni, vagy el kell dönteni, hogy van-e ilyen szó. Például „kutya” (hallatszík) „macska” (kiolvasása); vagy „kutya” (hallatszík) „manya” (van-e ilyen szó?).

A gyakoriság és a szövegösszefüggés tehát befolyásolja a felismerést, amiből következik, hogy tulajdonképpen a mentális szótár aktív elővételező rendszer, amely nem egyszerűen passzívan felismerni próbálja a bemenetet, azaz a hangok és a betűk alapján a szavakat, hanem ezt a feladatot minél gyorsabban igyekszik megoldani. Valóban gyorsan, néhány száz millisecundum, vagyis a másodperc negyed-ötöd része alatt képesek vagyunk erre. Hihetetlenül gyors folyamat ez, hiszen a hallás esetén egy-egy rövid szó maga 400–500 millisecundum, fél másodperc hosszúságú, tovább az adott szót elvileg sok tízezer lehetséges szó közül választjuk ki.

Számos modell jött létre annak elemzésére, hogy a szófelismerést befolyásoló tényezők milyen módon értelmezhetőek. A modellek mindegyike feltételezi, hogy különböző bemeneti utak vannak, és a szavak gyakorisága, illetve a szövegösszefüggés két módon is hat. Egyrészt azt befolyásolják, hogy a fejünkben lévő szótári elemek gyakorisága csökkenti a felismerési küszöböt (e szerint a

felfogás szerint a gyakori szavaknál kevesebb érzéki anyag elégséges a felismeréshez – küszöbcsökkentési módszer), másrészt viszont az egyes szavak úgynevezett alapszintjét tartja eltérőnek. A gyakoribb szavaknak megfelelő idegrendszeri egységek állandóan izgatottabbak lennének a mentális szótárban.

Három jellegzetes mai modell a logogén, a szakasz vagy kohorsz és a konnekcionista modell e folyamatok értelmezésére. Három ábrán ismertetem ezeknek a működését.

Az 1. ábra a logogén modellt mutatja. Jól látható, hogy itt külön szerepelnek az akusztikus és a vizuális bemeneti utak, hogy azután mintegy konvergáljanak a központi szóegységekre. Az utóbbinak a feltételezésére azért van szükség, hogy megmagyarázzuk, hogy amikor például azt a szót halljuk, hogy „kutya”, akkor ezt követően könnyebb az ugat szó kiolvasása, mintha előtte a „macska” szót hallottuk volna. A központi tár a logogén modell szerint a szavak jelentését és formai elemeit egyaránt tartalmazza. Hogy erre szükség van, vagyis a jelentés- és formai elemek egyaránt való tárolására, jól mutatja a köznapi életből is ismert a „nyelvem hegyén van” jelenség. Ha ezt kísérletileg vizsgáljuk, mint *Brown és McNeal* a hatvanas években megtették, akkor kiderül, hogy a szavak jelentése és hangalakja két külön kereső utat biztosít számunkra. Képzeljünk el egy olyan vizsgálatot, ahol ritka szavak definícióit olvassák a személyek. Olyasmit, mint például „a tengeri tájékozódásban a csillagok állásának figyelembevételére használható eszköz”. Itt azok az érdekes kísérleti pillanatok, amikor a személynek nem jut eszébe a „szeksztáns” szó, hanem próbálja azt keresgélni. A személy próbálja a szót felidézni, mindenfélet leír akkor, amikor a nyelvem hegyén állapotában van. Olyan szavakat fog le-

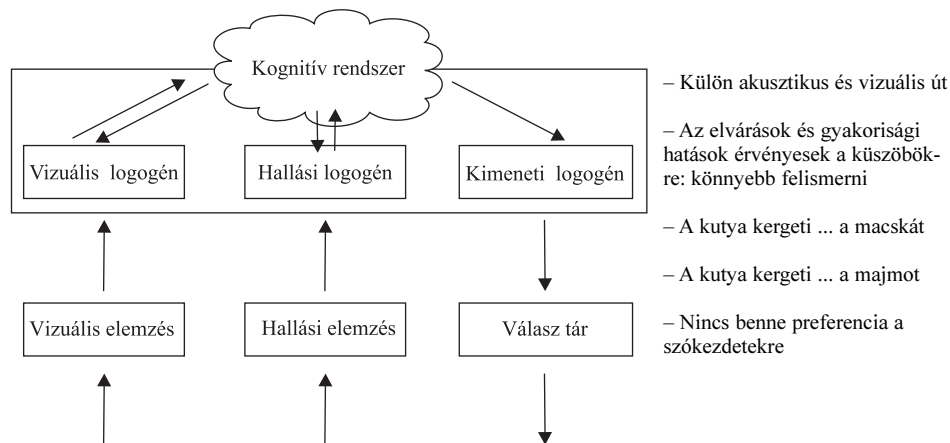

Mindannyian képesek vagyunk tehát, ha nem is költői szinten, de gyakorlatilag a szó jelentését a szó hangalakja alapján is keresni. Ezt a kettős szerveződést próbálják visszaadni a mentális szótár modelljei.

írni vagy kimondani, mint „szexuális...nem, szeizmo, nem...” és ezek a szavak többnyire tükrözik a célszó szótagszerkezetét, vagyis körülbelül olyan szótagszámúak mint a keresett szó, követik a hangrendjét, azaz ha magas hangrendű szót keresünk, akkor magas hangrendűt, ha mély hangrendűt, akkor mélyet használ keresgélés közben. Ez a jellegzetes helyzet jól mutatja a kétféle, a jelentésen és a hangalakon alapuló keresést.

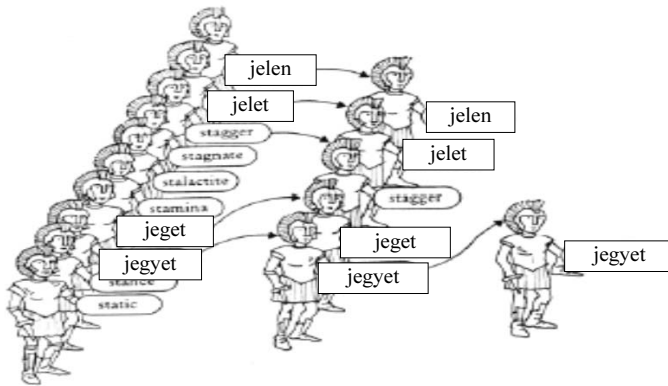
De jól mutatják ezt a szójátékok is. Az ország-város játéknál a jelentések alapján keresgélünk a fejünkben lévő szótárban, és ugyanakkor a forma alapján, hiszen bizonyos betűkkel kezdődő, eszünkbe jutó folyóneveket, országneveket, növényneveket stb. kell leírunk. Az ember, eltérően egy primitív kártyaszortírozó géptől, többféleképpen tud keresni saját szótárában. A költő is hol rímeket, hol alliterációkat keres, hol a szavak vége, hol a szavak eleje alapján próbál dolgozni. Mindannyian képesek vagyunk tehát, ha nem is költői szinten, de gyakorlatilag a szó jelentése és a szó hangalakja alapján is keresni. Ezt a kettős szerveződést próbálják visszaadni a mentális szótár modelljei. Visszatérve az 1. ábrán látható logogén modellhez, ez a modell az ábra szélén látható nyilak segítségével érezteti a kontextus befolyásoló szerepét. Ugyanakkor nem tartalmaz aszimmetriát a szó elejére vagy végére nézve, éppen azért, mert számára egyenlő érdekességű a vizuális és akusztikus bemenet. Ez a konvergencia, a közös tásra „mutatás” szeretné kifejezni a jelentés semlegességét a kétféle bemenetre nézve. (Morton, 1969)

1. ábra. A mentális szótár logogén modellje

A 2. ábrán látható szakaszmodell (amelyet Marslen-Willson amerikai-angol kutató által adott eredeti elnevezés alapján kohorsz modellnek szoktunk nevezni) azt akarja tükrözni, hogy milyen gyorsan megy végbe az akusztikus felismerés. Marslen-Willson (1975) számos kísérletet végzett. Kimutatta, hogy ha a személyek összefüggő szövegben hallgatják a szót, már az első szótag alapján felismerik. Ha például egy olyan utasítást kapnak, hogy „Nyomja le a gombot, ha a következő szövegben állatneveket hall”, és a szöveg valami olyasmí, hogy „A vadász reggel magával vitte a kutyát”, amikor a „kutya” hangalakhoz ér, már a „ku” elhangzásakor lenyomja a billentyűt, ezért a szó felismerése 200 millisekundum alatt végbemegy, pedig maga a szó ennél jóval hosszabb. Hogyan lehetséges ez? A kohorsz modell ezt úgy magyarázza, mint az ábrán a római katonák érzékeltetik: a felismerés során fokozatosan szűkül azoknak az elemeknek a kerete, amelyek összeilleszthetők a beérkező hanganyaggal. (A modell elnevezése azt sugallja, hogy először vannak a viszonylag hosszú első sorban álló katonák, akik közül később sok kiesik, végül, egy idő után csak a legjobbak, a célnak legmegfelelőbbek maradnak fent.) Az első szótag alapján

a hallott szövegnél mindazok a szavak aktiválódnak, amelyek beleillenek a kontextusba. Ha például egy olyan mondatot hallunk, hogy „a moziban megvette a je...”, akkor a „je” szótag alapján aktiválódik a „jeget, jegyet, jegenye, jelet” hangalakok világa, a moziban szó azonban mint előfeszítő kontextus nagyon valószínűsíti, hogy itt a „jegyet” szó következik. Vagyis a szakasz modell egyszerre hangsúlyozza, hogy az akusztikus bemenetben állandó párhuzamos aktiváció történik már az első szótagok alapján, s ugyanakkor ebből a párhuzamos aktivációból igen gyorsan választódik ki a megfelelő szó. Nincs olyan nagy lista, amelyet csökkentenünk kell. Átlagosan az angol nyelvben az első szótag alapján hat-hét lehetséges egység aktiválódhat. Nagyjából ugyanennyi van a magyarban is. A kontextus ezek alapján, ezekből már könnyedén választ.

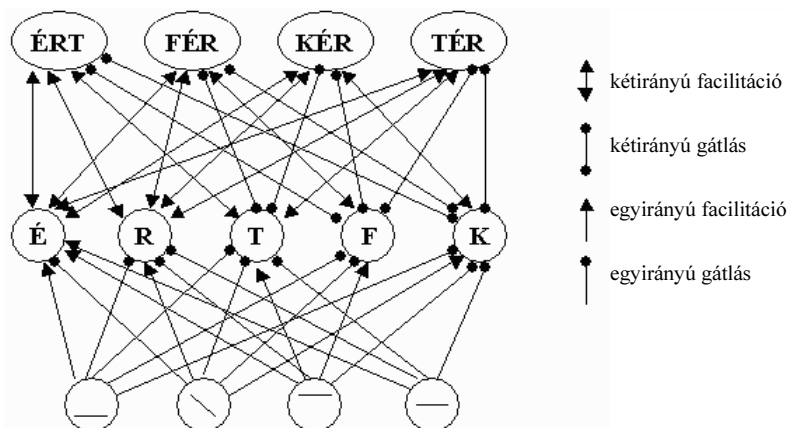
2. ábra. A szófelismerés szakasz modellje

A szakasz modell az akusztikus szófelismerést állítja előtérbe, s ugyanakkor központi szerepet tulajdonít a kontextusból, a szövegösszefüggésből érkező visszacsatolásnak a szófelismerés során. A kapcsolatelvű konnekcionista modellek még tovább mennek ezen az úton, ahogy a 3. ábra mutatja. Ezekben a modellekben, amelyeket eredetileg éppenséggel írott szövegek felismerésére, illetve írott szavak felismerésére dolgoztak ki, majd kiterjesztettek a hallásra is, a különböző elemzési szintek között állandó facilitációs, illetve gátló viszonyok vannak. Az ábra azt mutatja, hogy amikor egy szót, például a „tér” szót felismerünk egy szövegben, a felismerés gyorsaságáért valójában az lesz a felelős, hogy a különböző ismertetőjegyek, betűk és szavak szintje közt oda-vissza gátló és facilitáló viszonyok alapján az „ért, fért, tér” szavak közül a térnek megfelelő elem lesz a legaktívabb. Vagyis nincs valamiféle egyértelmű, előre kijelölt szekvenciális út, hanem az elemek párhuzamos aktiválása közepette a legnagyobb izgalmat az az elem kapja, amelyik a legtöbb érzéki evidenciával bír a beérkező anyagból.

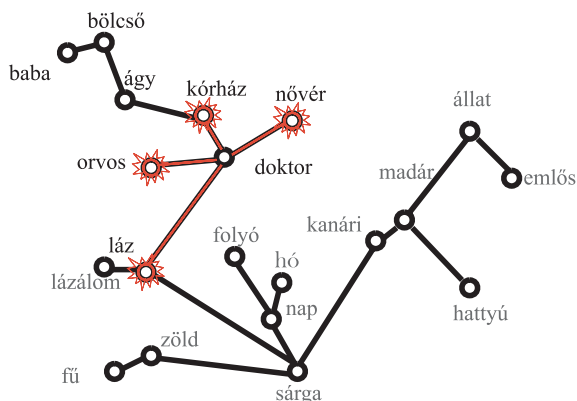
Fontos gyakorlati mozzanat ebből a szempontból, hogy a különböző szavak a mentális szótárban egymás között is viszonyokat alkotnak. Ezek közül a viszonyok közül a legérdekesebbek a jelentésalapú viszonyok.

A szótár szerveződése és a szójelentés

Az előfeszítési kísérletek világosan rámutattak arra, hogy egy szó aktiválásakor, amikor egy konkrét szót olvasunk vagy hallunk, akkor számtalan olyan szó izgalomba kerül, amely a kiinduló szóval jelentésbeli vagy asszociatív kapcsolatban van, amiképp a 4. ábra illusztrálja a „doktor” szó olvasásakor különböző mértékben aktiválódó szavakat.

3. ábra. A szófelismerés konneccionista modellje a „tér” szó felismerésének példáján

4. ábra. Egy kiinduló szó – a „doktor” – aktiválása során különböző mértékben izgalomba kerülnek a kapcsolatban lévő szavak.

A pszichológusok azt a folyamatot, ahogyan a „doktor” szó hatására aktiválódik a „fogorvos”, a „kórház”, a „láz”, kicsit kevésbé az „ágy” és a „bölcső”, tovaterjedő aktivációnak nevezik. Úgy képzelik el, mintha a szavak a fejünkben egy sajátos hálózatot alkotnának és ebben a sajátos hálózatban a szavak jelentésbeli távolságát az ágrajz ágainak hosszúsága tükrözné. Ezek a hosszúságok persze nem kitaláltak. A vonalak annak megfelelőek lesznek hosszabbak vagy rövidebbek, hogy a kísérleti adatok szerint mekkora az asszociációs előfeszítés, illetve az asszociatív előhívás az asszociációs kísérletekben, amikor a feladat például az, hogy mondják meg azt a szót, ami először eszükbe jut a „doktor” szó hallatán. Azt számolják, hogy hány embernek milyen gyorsan jut eszébe az „orvos”-ról a „doktor”, vagy az „orvos”-ról a „fogorvos” szó és így tovább.

Gósy Mária (2005) könyve a nyelvészeti elméletbe is beágyazva mutatja be ezeket a mentális szótár-kutatásokat. A gyakorlati szakember számára az is nyilvánvaló, hogy ezek a jelentésviszonyok sok mindenben befolyásolják a fordítást, a nyelvtanítást, a második nyelv elsajátítását stb. Az elméleti ember számára különleges kérdés, hogy a szavak hálózában tükröződő jelentésviszonyok valahogy kapcsolatban vannak-e az idegrendszerrel is. Számos érdekes kísérlet mutat rá arra, hogy ez többé-kevésbé így van. A

szavak, amikor felismerjük őket, mindenképp aktiválják a halántéklebenynek a mentális szótárban régóta ismert nagy szerepű területét, a Wernicke-területet. Aktiválnak azonban olyan területeket is, amelyek a szó által jelölt életterülethez jobban kapcsolódnak. Amikor cselekvéses szavakat („dob, rúg”) hallunk, inkább a mozgató agyrészek, amikor pedig a látással kapcsolatos szavakat (lát, néz) hallunk, akkor inkább a látókérgi agyrészek is aktiválódnak, miközben a halántéklebenyi terület mindig aktiválódik. Úgy kell ezt a viszonyt elképzelni, mint a hagyományos filológiában a szótár és az enciklopédia viszonyát. A mentális szótár azokkal a hozzáférési utakkal kapcsolatos, amelyek az idegrendszeren belül a szó tartalmához kapcsolják a szó hangalakját, a halántéklebenyben helyezkedik el, azonban nem telíti meg teljesen tartalommal a szavakat. Inkább utasítás, amely előkeresteti, mondjuk, a „rúg”, „fog”, „lát” és „néz” szavaknak megfelelő tartalmakat, amelyek már viszont szinte az agykéreg egészét aktiválhatják. A hagyományos szótár a halántéklebenyhez, az enciklopédia pedig az egész agykéreghez kapcsolódik.

A szótár és a nyelvtan viszonya

A mai nyelvészet és pszicholingvisztika egyik határozott felfogása szerint a nyelvtan és a szótár úgy, ahogy azt iskolai nyelvtanulásunkban is elképzeltük, sajátos kettős rendszert alkot. Ezt a kettősséget mint oppozíciók, szembenállások rendszerét lehet jellemezni. A nyelvtan viszonylag konzervatív, lassan változó rendszer, amely történetileg is stabilabb. Ezzel szemben, a szótár sokkal nyitottabb, sokkal gyorsabban változó rendszer.

Naponta jelennek meg új szavak a mentális szótárunkban és a nyelvi gyakorlatban is. Olyanok, mint a „floppy”, a „szerver”, a „neten van” és így tovább. Ugyanakkor, az elsajátítás szempontjából is, a nyelvtani rendszer igen korán kialakul a gyermeknél és az első 5 év során többé-kevésbé rendszeresen rögzül. Ezzel szemben a szótári rendszer, akárcsak az arcfelismerési, egész életünk során nyitott. Mindig tanulunk új

---

A nyelvtani rendszer igen korán kialakul a gyermeknél és. Az első 5 év során többé-kevésbé rendszeresen rögzül. Ezzel szemben a szótári rendszer, akárcsak az arcfelismerési rendszer, egész életünk során nyitott.

---

szavakat, sosem zárul le ez a rendszerünk. Ez a kettősség sokak szerint, például *Pinker* (1999) szerint, két agyrészhez is kapcsolódik. Olyan két agyrészhez, amelyet már a 19. században is a nyelvhez kapcsoltak. Az egyik a Broca-terület, amely a mozgatórendszer hátsó alsó része. Ez felel meg a nyelvtani működéseknek, a másik pedig a Wernicke-terület, a felső halántéklebenyi tekervény. Ezekhez számos kettősség kapcsolódik. Az elülső agysérültek inkább a grammatikát érintő zavarokat mutatnak, a hátsó agysérültek inkább szókeresési zavarokat, amelyek arra utalnak, hogy a szavak szerveződésének rendszere bomlott fel. Számos, hangsúlyában eltérő értelmezés jött létre erről a kettősségről. Van, akik szerint nem olyan radikális a szembenállás, mások szerint itt egy két részből álló együttműködő rendszerről van szó, amelyek együttesen valósítják meg a teljes nyelvet. Ismét mások azt mondják, és a szótáriró szempontjából különösen fontos, hogy a szókincs mind elsajátítási, mind változási szempontból elsődleges rendszer. A gyermeknél a nyelvtani eljárások, például a mondatalkotási modellek először egy-egy szóhoz kapcsolódnak és később fokozatosan általánosítódnak, amikor a gyermek több szóval találkozik és hasonló módon a nyelvi rendszerben beálló változások is eredetileg szigetszerűek. Mindenképpen arról van szó a minket most érdeklő mentális szótár szempontjából, hogy a szótárt a nyelv mentális szervezetében központinak tartjuk, akár egy kételemű modell egyik elemeként, akár mint egy átfogó modell döntő kiinduló pontjaként tekintjük, és nem valamiféle mellékes sallangnak.

Hogyan kerülnek a szavak a fejünkbe?

Említettem már, hogy a szókincsünk meglehetősen nyitott, egész életünkben alakuló, formálódó rendszer. A formálódás általános menetére ismét Gósy (2005) könyvére utalok. Ez a kialakulás sajátos elveket követ. Számos kísérlet mutatja, hogy kisgyermeknél milyen gyors és hatékony az az eljárásrendszer, amelynek segítségével szavakat rögzítenek mentális szótárunkba. Passzív, a megértést biztosító szótanuláshoz akár két-három találkozás is elég a szavakkal. Ezt a teljesítményt két versengő modell próbálja magyarázni. Valószínűleg mind a kettőnek megvan a maga igaza. Az egyik modell szerint a szavak elsajátításánál és a tárgyak és cselekvések világával való összekapcsolásánál sajátos, veleszületett szervező elveket követünk. Ha például egy új szót hall a gyermek, mondjuk azt, hogy „zuvu”, akkor, ha semmi más nem mond neki ellent, ezt automatikusan főnévként értelmezi. Egy másik elv, hogy ha a gyermek egy új szót hall, azt úgy értelmezi, mint a látóterében lévő tárgyak közül az új, az ismeretlen tárgy nevét és nem egy már ismert nevű tárgy szinonimájaként. A másik fontos tényező a szülői tekintetkövetés és a szülői társas feltételezések rendszere. A kisgyerekek, amikor az anyjától új szavakat hall, azok számára arról szólnak, hogy mi jár éppen az anyja fejében. Azt pedig, hogy mi járhat az anyja fejében, abból lehet kikövetkeztetni, hogy éppen hova néz az anya. Vagyis a tekintet közös irányítása lenne a szótanulás egyik fontos segítő elve.

A szótanulás azonban később is igen gyors. 10–15 éves korban a gyerekek ugyancsak átlagosan napi két új szót tanulnak. Hogyan? Elsősorban olvasás révén. Az olvasás nem pusztán az új tudások elérésének királyi útja a már megismert elemeken keresztül, hanem a mentális szótár bővítésének is a legfőbb eszköze. Ennek segítségével érthető, hogy az embergyermek másfél és 15 éves kora között néhány tízezer szót képes összegyűjteni passzív szókincsébe. Naponta sok-sok szót kell ehhez elsajátítania. Ebben mi emberek különlegesen jók vagyunk. A csimpánzok és egyéb főemlősök tanítási kísérleteiben egy-egy szó rögzítéséhez, vagy a szónak megfelelő mágnestábla-elem vagy gesztus rögzítéséhez sok száz expozícióra van szükség, míg embergyereknél ez néhány bemutatás alapján sikerül. Úgy tűnik, hogy a szótanulásra különlegesen előrehangolt idegrendszerünk van.

Az elsajátítási mechanizmusok szempontjából, de a szerveződés szempontjából is különlegesen érdekesek a kétnyelvű emberek. A kétnyelvűekkel kapcsolatban számos izgalmas kérdés vehető fel. Az egyik jellemző kérdés az, hogy vajon egy vagy két szótárunk van-e? Az „asztal” és a „table” hangalak egymáson keresztül kapcsolódik-e az asztal vizuális képéhez egy kétnyelvű személynél, úgy, hogy mindig aktiválódik az első nyelvi szó, vagy mindkét szó külön és egyenként kapcsolódik a tárgyak világához.

A hagyományos pszicholingvisztika típusokat feltételez itt. Meg is szoktuk különböztetni az úgynevezett összehangolt és mellérendelt kétnyelvűek világát. A mellérendeltek-nél külön kapcsolódna a szavak világa a tárgyak világához, az összehangoltaknál pedig együtt. Számos kutatás van azonban, amely kétnyelvűeknél a szótár idegrendszeri reprezentációját próbálja vizsgálni úgy, hogy egyik vagy másik nyelven adnak a személyeknek szavakat, s közben tanulmányozzák a halántéklebenybeli aktivációt. Kiderült, hogy korai kétnyelvűeknél, akik az élet első 5 évében sajátították el mindkét nyelvet, nagy át-fedés van a két szótár között. A későbbiek-nél sokkal szeparáltabbak lesznek a szókincsek. Általában arra is utalnak ezek az idegrendszerrel kapcsolatos vizsgálatok, hogy a kétnyelvűek a nyelv szempontjából különleges területeken, elsősorban a halántéklebenyben és a fali lebenyben sokkal nagyobb sejtűrűséget, illetve szinaptikus sűrűséget mutatnak, mint az egynyelvűek. Úgy tűnik, hogy minél több nyelvet és minél jobban tudunk, annál jobban használjuk a nyelvi szókincsre specializálódott területeinket. Tehát a gazdag szókincsű ember és a sok nyelvet tudó ember jobban él az agy korlátlan tárolási lehetőségeivel, mint a kisszókincsű és kevés nyelvet tudó ember.

Mit mond mindez a szótárírónak?

A mentális szótárkutatás mozzanatai és a mentális szótár jellegére vonatkozó eredmények sok szempontból mutatják, hogy milyen kölcsönhatás lehet a szótáríró és a pszichológusok között.

A pszichológus általános tézisei, például a tanulás és gyakoriság kapcsolatával vagy a felismerés és a használati kontextus kapcsolatával összefüggő tézisei illusztrálására, jó, pontos, gyakoriság szempontjából is elemzett szótárakat kíván: a szótár számára a gondolati, jelentésbeli szerveződés vizsgálatának különleges terepét adja. A pszichológusok számára ez szavak és gondolatok szerveződésének kérdése, a lexikográfus számára viszont annak a kérdése, hogy hogyan lehet jól, tematikusan szervezett, thesaurus jellegű szótárakat készíteni.

A szótárba kerülés, a szókincs bővülésének és alakulásának mechanizmusai sokat segítenek a sajátosan emberi kulturális tanulás mechanizmusainak és gyorsaságának megértésében. A mai szótári kutatások például a kétnyelvűséggel kapcsolatban, vagy az agyrésülések összefüggésrendszerében, a kategóriák és a szókincs viszonyát tekintve sokat segítenek azoknak az általános kérdéseknek a megválaszolásában, hogy milyen viszony van a mentális jelenségek és az idegrendszer szerveződése között. A szavakon keresztül sok mindent tudunk meg a gondolatok és az agy kapcsolatáról.

Irodalom

- Chomsky, N. (2003): *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris, Budapest.
 Gósy Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
 Eysenck, M.W. – Keane, MT. (1997): *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 Pinker, S. (1999): *A nyelvi ösztön*. Typotex, Budapest.
 Morton, J. (1969). The interaction of information in word recognition. *Psychological Review*, 76, 165–178.
 D. E. Rumelhart – J.E: McClelland – PDP Research Group (eds.): *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition. Vol. 2*. MIT Press, Cambridge, MA. 217–271.
 Marslen-Wilson, W. (1975): Sentence perception as an interactive parallel process. *Science*, 189. 226–228.

A tanulmány az Akadémiai Kiadó által szervezett II. Szótárnapon, 2005. október 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A személyiség konzervativizmusa *Értékközvetítés és konzervativizmus*

Négy éve foglalkozunk a pedagógusok pályaszocializációjának hátterében értelmezhető személyiségtényezőkkel (1), melyek közül megkülönböztetett figyelmet szentelünk a konzervativizmus mérésének. Kutatási eredményeinkről és problémáinkról hazai konferenciákon (2) számoltunk be.

Nyíltan vagy burkoltan gyakran feltették nekünk azt a kérdést, hogy miért bántjuk a pedagógusokat, hogy merjük egyáltalán felélelni, hogy konzervatívak. Mi lehet az oka ennek az elutasításnak, és mit tehetünk azért, hogy a fenntartásokat, a félreértéseket eloszlassuk? Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy megvilágítsuk az érzékenység hátterét és megindokoljuk a téma aktualitását.

Mit jelent a konzervativizmus és mi a saját kutatásunkban hogyan értelmezzük?

A konzervativizmus mindenekelőtt eszmeáramlat, tehát ideológiai és politikai irányzat. Koronként és kultúránként eltérő a tartalma, ezért éles ideológiai viták övezik a konkrét tartalmát. A pszichológiai értelmezésben a konzervatív jelző egyszerre jelenthet értékrendet, attitűdöt és személyiségvonást is. A kutatónak fel kell tennie a kérdést – mi ezt megtettük –, létezik-e a személyiségből fakadó konzervativizmus, tehát ami nem ideológia, nem a nevelésből is fakadó attitűd, hanem személyiségvonás, azaz egy viszonylag stabil jellegzetesség, ami a mindennapi cselekvéseinket részben meghatározza? Feltételezésünk szerint az emberek között ebből a szempontból létezik különbség, mely mérhető, és a konkrét kutatásban feltételeztük, hogy ennek szerepe van a pedagógusok pályaszocializációjában. Hipotézisünk szerint ez a hatás megmutatkozhat már a pályaválasztásban is, de a pályán maradáshoz, azaz a karriert biztosan befolyásolja. Természetesen a történelmileg és kulturálisan is különböző társadalmi környezetekben eltérő teret kaphat a konzervatív személyiség az érvényesülésre. Konzolidált vagy a konzolidációra törekvő társadalmakban és időszakokban a konzervativizmus kedvezőbb megítélésben részesülhet, mint amikor jelentős átalakulás van kibontakozóban. Éppen egy ilyen társadalmi-kulturális változás, fordulópont adja a kérdés aktualitását.

Az iskola funkciójáról

Ferge (1976) és Gázsó (1976) ma már klasszikusnak számító szociológiai elemzései egyrészt az iskolai tudás társadalmi meghatározottságát, másrészt az iskola társadalomformáló szerepét vizsgálják. Szerintük az iskola deklarált funkciói (például ismeretek átadása) mellett észre kellett venni ennek az intézménynek a konzerváló, társadalomstabilizáló funkcióját is. Az elemzéseik abból indultak ki, hogy az iskolát a társadalmi értékrendszer közvetítésére hozták létre. Ferge neveléstörténeti elemzése kimutatta, hogy a társadalom értékrendjének változásával megváltozik az iskola értékrendje is, ami együtt jár a követelmények változásával. Az iskolai teljesítmények általában is, konzolidált tár-

sadalmakban pedig meghatározó módon befolyásolják az egyén elhelyezkedését a társadalmi munkamegosztásban és ezen keresztül a hierarchiában. Az iskola a közvetített tartalmak és követelmények alapján, az értékelés révén szelektál, és ez a szelekció az éppen aktuálisan érvényes értékrendnek való megfelelés alapján történik. Az iskola, ilyen értelemben az adott társadalom legerősebb érdekcsoportjainak értékrendjét közvetíti. Ezzel természetesen a fennálló rend stabilizálását szolgálja. Ezért mondhatjuk, hogy az iskola a fennálló rendet stabilizálja, ezért a társadalom legkonzervatívabb intézményei közé tartozik. A konzerváló funkció ritkán jelenik meg explicit formában. A leplezés egyik gyakori eszköze az autonómiára való hivatkozás. Az oktatási rendszer viszonylagos autonómiája szükségessé teszi, hogy a külső, makro-strukturális követelmények a pedagógiai intézmény sajátos logikája szerint formálódjanak át. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az iskola belső világának hagyományai, megkövült formában, sokáig érintetlenek maradhatnak. (Gazsó, 1976)

Ha az iskola konzervatív funkciójára vonatkozó gondolatmenetet elfogadjuk, akkor érthetővé válik az is, hogy az iskola akkor működik jól, ha a társadalom stabil értékrenddel bír, ha tehát hosszú távon lehet tudni, hogy mit is kell átadni a felnövekvő generációknak. Az iskola – természeténél, funkciójánál fogva – rosszul viseli a gyors és gyakori értékváltozást. Különösen nehéz helyzetbe kerül értékválság esetén.

Magyarországon az elmúlt században kétszer is előfordult az a helyzet, hogy jelentős társadalmi változásokhoz kellett igazodni. Egyszer akkor, amikor 1945 után az állam a marxizmus-leninizmus értékrendjét előbb durva, majd puhább diktatórikus eszközökkel a hivatalos értékrend rangjára emelte. Ismert a történelemből, és a neveléstörténetből, hogy ez számtalan pedagógusnak okozott nehézséget. Mondhatjuk azt is, hogy az ideológiai harc az iskolában is éles volt. A szocializmus bukása a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a társadalom demokratizálódásának lehetőségét teremtette meg. A 4–5 évtizedes értékrendhez hozzá-

szokott konzervatív intézményrendszerben, az iskolában a pedagógusok természetes módon váltak bizonytalanná. A régi értékeket már nem közvetíthették, az újak pedig még nem stabilizálódtak. Az egyik ésszerű kiutat a reformpedagógiák nyújtották. Ma már ismert, hogy a magyar iskolarendszerében mennyire egyenlőtlen az innovációs potenciál eloszlása, a hazai és külföldi alternatív programok elterjedése, illetve az új helyzethez való alkalmazkodás képessége. Érdekes módon először az általános iskolák reagáltak a változás lehetőségére vagy talán kényszerére. A középiskolák jóval később, és csak kisebb részben dolgoztak ki, vettek át alternatív programokat, mondhatni erősebb volt a konzervativizmusuk. Az is igaz persze, hogy a változtatás kényszerét az „elit iskolák” kevésbé érezték. (Vágó, 2005) Köznapi tapasztalat, hogy sok iskolában éveken át ugyanazokat a pedagógusokat küldték, vagy engedték el továbbképzésekre, a nagy többség pedig biztosította az iskola stabilitását, a mindennapi ügymenetet, az oktató-nevelő munkát. Nem minden pedagógus gondolta tehát úgy, hogy változtatni kell, nem mindenki vállalta a továbbképzéssel együtt járó áldozatokat, de az is igaz, hogy néhányan ezt nem áldozatnak, hanem lehetőségnek látták.

Összességében mégis 10–15 év alatt a változás „kényszere” az egész (vagy csaknem az egész) pedagógustársadalmat megérintette. Hangsúlyozzuk, hogy az iskola, a pedagó-

---

Ha az iskola konzervatív funkciójára vonatkozó gondolatmenetet elfogadjuk, akkor érthetővé válik az is, hogy az iskola akkor működik jól, ha a társadalom stabil értékrenddel bír, ha tehát hosszú távon lehet tudni, hogy mit is kell átadni a felnövekvő generációknak. Az iskola – természeténél, funkciójánál fogva – rosszul viseli a gyors és gyakori értékváltozást. Különösen nehéz helyzetbe kerül érték-

---

gus akkor érzi jól magát, akkor tud hatékonyan megfelelni a feladatának, ha létezik a társadalomban elfogadott stabil értékrend, amivel könnyű azonosulni. Értékválságban, az értékek gyakori változásának időszakában az iskola, a pedagógus szenved, miközben az eredmények hiánya miatt a társadalom részéről is egyre erősebb kritika éri.

Ebben a helyzetben érthető, ha a pedagógustársadalom nagy része stabilitást, nyugalmat akar. De igaz-e ez? Vajon tényleg ilyen konzervatív-e az iskola, a pedagógus, vagy ez csak egy fals okfejtés, amit el kell vetni? Ez a kérdés foglalkoztatott, amikor a pedagógusok pályaszocializációjában a konzervativizmust – mint személyiségjellegzetességet – kívántuk vizsgálni.

Mi mindent jelent a konzervativizmus?

Sokak szerint a konzervativizmus határozottan modern jelenség, melyet a gyökértelenség tudata és a lelki egyensúly megbomlása hívott életre. (*Scruton*, 1995) A konzervativizmus reakcióként jelent meg, először is a francia forradalomra, majd pedig arra a forradalom által életre hívott hozzáállásra, amely az emberi boldogtalanság ellenszerét a nagy ívű társadalmi átalakításban látja. A konzervatívok szerint az államot addig fenyegeti a nyugtalanság nyavalyája, amíg az emberek társadalmi és politikai változásoktól remélnék megoldást olyan problémákra, melyekre nem adható megoldás. A konzervatív legfontosabb feladatának a fennálló rend megőrzését tekinti. (*Scruton* 1995)

A Magyar értelmező kéziszótár (1975, 757.) szerint: „1. A hagyományokhoz, szokásokhoz stb. ragaszkodó. / Ilyen személyre jellemző. 2. Politikai értelemben: A múlt intézményeihez, rendjéhez ragaszkodó, maradi...”

A konzervativizmusnak a „maradisághoz” kapcsolódó értelmezését adja a 60 évvel korábban kiadott Révai Nagy Lexikon is, és más ismert kézikönyvek.

Természetes tehát, hogy napjainkig kihat és a közgondolkodásba mélyen beivódott a stigma, miszerint aki konzervatív, az lényegében maradi, a haladás gátja. Igaz, ma már megtalálhatjuk a minősítés nélküli értelmezést is. Az interneten olvasható a Magyar Virtuális Enciklopédia, melyben többek között a következőket találtuk: „konzervativizmus – egyfelől világszemlélet, másfelől politikai ideológia, amelynek középpontjában a status quo megőrzésének igénye áll. A konzervativizmusra jellemző az antropológiai peszsimizmus, eszerint az ember tökéletlen lény, és nem is javítható. A konzervatív sokszor tradicionalista: eszményíti a múlt produktumait, a társadalom hagyományos szocializációs csoportjait (család, egyház). A konzervatív politikai áramlatok között az alábbiakat különböztethetjük meg. A mérsékelt konzervativizmus a piacbarát, individualista angol-szász gondolkodók körében népszerű. [...] A reakciós konzervativizmus az organikus létrejött intézményekben hisz; a francia forradalommal szemben fogalmazták meg 19. századi francia gondolkodók. [...] A forradalmi konzervativizmusban a rend és a totális állam utáni vágy fogalmazódik meg a 20. századi politikai és morális káoszra válaszul a német társadalomban. [...] A neokonzervativizmus gazdasági kérdésekben liberális, társadalompolitikájában konzervatív. [...]” (<http://www.enc.hu/1enciklopedia/minden-napi/konzervativizmus.htm>, letöltve: 2006.02.09.)

Most nem térünk ki a konzervativizmus ideológiai, politikai tartalmával kapcsolatos széles körű vitára, hiszen a mi témánk szempontjából ez csak az áthallások miatt lehet fontos. Mindamellet nem titkoljuk saját véleményünket, miszerint a vita egyik lényegét a kultúrák közötti különbözőségében látjuk. Más hagyományokat kíván fenntartani az iszlám fundamentalista, mást az amerikai liberális kultúra képviselője, és természetesen mást jelent a konzervativizmus itt, Európa közepén. Ezek a különbözőségek mintha lehetetlenné tennék a fogalom egységes értelmezését, ezért jelzős szerkezettel különböztetik meg egymástól az egyes értelmezéseket. A konzervativizmus pszichológiai értelmezésében az ilyen jellegű áthallásokat szeretnénk kiszűrni. El akarjuk kerülni azt, hogy a

konzervativizmust szitokszóként, és azt is, hogy az egyetlen „helyes” felfogásként lehesen értelmezni. Azt szeretnénk tehát, ha az általunk értelmezett konzervativizmus „értékmentes” lenne, csak annyiban képviselne előjeles értéket, mint például az extraverzió. Tudjuk, hogy ennek komoly akadályai vannak, melyekre az alábbiakban még kitérünk.

A magyar pedagógusokban feltehetően még él a konzervativizmusnak a 20 évvel ezelőtt is létező, de több évtizedes múltra visszatekintő „hivatalos” minősítése: „haladásellenes, az előrelépés, a fejlődés akadályozója” stb. Érthető tehát – bár a fenti okfejtésünk alapján ellenmondásos –, hogy van olyan ember, aki nem örül, ha a konzervatív jelzőt vele összefüggésben használják.

Mit is értünk mi a kutatásunkban konzervativizmuson? Mindenekelőtt nem ideológiai, politikai elköteleződésre, még csak nem is egy konkrét értékrendhez való kötődésre gondolunk. Gondoljuk ugyanakkor, hogy az emberek személyiségükből fakadóan különböznek olyan szempontból, hogy mennyire ragaszkodnak a hagyományokhoz, a stabilitáshoz, illetve mennyire jellemző rájuk a változtatás, a leágazás, a folyamatos újítás igénye. A téma pszichológiai szakirodalmában ezen elképzelésünkhöz kapcsolódóan több utalást, de kevés konkrétumot találtunk.

A konzervatív személyiség kiváltképp a stabil értékrendet keresi, és azzal hosszú távon szeret azonosulni, azt védi, amíg sajátjának érzi. Ilyen értelemben bizonyos mértékig mindenki konzervatív, hiszen értékrendünkön, szemléletünkön, szokásainkon – már logikailag is – csak akkor tudunk változtatni, ha kialakítottuk, felépítettük azt. Olykor a személyes álláspont nem feltétlenül kötődik sajátos értékrendhez, inkább egy konkrét kérdésben a változással kapcsolatos viszonyt tükrözi. Más oldalról viszont, aki konzervatív, bizonyos értékeket megingathatatlanak tart, míg másokat teljesen elítélhet. *Kerlinger, F. N.* (1998) azt mondja, létezik általános konzervativizmus, de ezt a tételt kevésbé tudja argumentálni.

Kis Paszkál (1999) összegző tanulmányában igyekszik a kérdéskört sokoldalúan elemezni, és végeredményben a konzervativizmust több tényezőnek tekinti. Szerinte a konzervativizmus felfogható sajátos attitüditionális beállítódásként, de valamennyire körülhatárolt értékrendként is. A pszichológiai értelmezések túlnyomó része attitüdként definiálja, és ennek megfelelően attitüdskálán méri a konzervativizmust. A konzervativizmus kutatásában a leggyakrabban *Wilson* (1973) munkájára hivatkoznak, akinek a konzervativizmus skálája egy általános konzervativizmus faktort feltételez. A konzervativizmust *Wilson* mellett mások is próbálták mérni, több-kevesebb sikerrel. Mérte többek között: *Kerr* (1946), *Ferguson* (1939), *Eysenck* (1944), *Comrey* és *Newmeyer* (1965), (ismerteti: *Kerlinger, F. N.* 1998). Ők azonban mind attitűd-jellegüként értelmezték a konzervativizmust. Az attitüditionális értelmezés számunkra azért nem felel meg, mert erősen függ a szocializációtól, továbbá változékonnyabb, mint az általunk feltételezett személyiségvonás.

A konzervativizmust csak *Cattell* (1977) mérte mint személyiségvonást. A Cattell-féle 16 faktoros elméletben az egyik – statisztikai elemzés alapján kapott – úgynevezett származtatott faktor, a „radikalizmus versus konzervativizmus”. A kérdőív magyar változata is ismert (*Karczag Judit* 1988), bár az is kétségtelen, hogy az ebben szereplő kérdések az Egyesült Államok hatvanas évekbeli értékrendjéhez igazodó konzervativizmust mérik. Ebből adódóan ez egy adott kultúrához kötődik, tehát a mi céljainknak nem felel meg.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy bár sokféle értelmezést és mérési eljárást ismerünk, a mi céljainknak megfelelő értelmezési kerethez nincs a magyar kultúrában használható mérőeszköz, így magunknak kellett megalkotni azt.

Saját tapasztalatunk és meggyőződésünk, hogy a konzervativizmus pszichológiai értelmezésének és mérésének nehézségét az okozza, hogy nem könnyű a kultúrától, az adott társadalom ideológiai jellegzetességeitől, konkrét értékrendjétől függetlenül vizsgálni. A hagyományokhoz kötődés mértékét nehéz úgy mérni, hogy nem nevezzük meg a hagyományokat. Amikor pedig meghatározzuk a hagyomány konkrét tartalmát, akkor

pedig annak ideológiai, politikai áthallását problémás kiszűrni (lásd például a halálbüntetés vagy a kötelező sorkatonai szolgálat kérdését). A konzervativizmus tehát minden kultúrában más tartalmat ölthet, sőt a multikulturális társadalmakban a konzervativizmus olyan sokszínű, hogy elfedheti a személyiségvonás jellegét, azaz az egyébként azonos mértékben konzervatív személyek esetleg egymástól is eltérő értékrendet képviselve különböző képet mutatnak a skálán.

Első mérésünk „hibája” talán éppen ebből adódott, ott ugyanis három területet vizsgáltunk: a munkában, a személyes életben és az értékrendben megmutatkozó konzervativizmust kívántuk mérni, és ennek megfelelő kérdéseket fogalmaztunk meg. A skálánk nem működött. (Gáspár; 2004) Ez azt jelenti, hogy a kérdések közötti kapcsolatok nagyon gyengének és ellentmondásosnak mutatkoztak, mintha nem is egy egységesen értelmezhető jellegzetességről lenne szó. Ezért változtattunk, sokkal több és főleg általánosabb kérdést fogalmaztunk meg, és a mérési eredmények elemzése révén (itemanalízis) találtunk 26 olyan kérdést, ami a skála belső konzisztenciájának megnyugtató szintjét mutatja. (Gáspár; 2005) Érdekes, hogy a konkrét értékekhez kötődő kérdések adatai voltak leginkább ellentmondásosak, ezeket tehát kénytelenek voltunk elvetni.

Visszatérve az iskola társadalmi érték közvetítő funkciója és a pedagógusok konzervativizmusának ellentmondásaihoz, megállapíthatjuk, hogy a „jó” méréshez hiányzik a stabil viszonyítási keret. Ez azt jelenti, hogy nehéz ma megnevezni azokat a társadalmi, kulturális hagyományokat, amelyeket a társadalom egésze, viszonylag egységesen elfogad. Az iskola feladatát illetően talán éppen ebből a bizonytalanságból fakad a NAT, az érettségi és más, a közoktatás központi kérdései mentén kialakult éles vita.

A hagyományos értékek elbizonytalanodása új értékeket kíván. Léteznek és működnek ugyan új értékek, de ezek „érték-voltát” számos jogos kritika éri. A teljesítménykényszer, az anyagi haszonszerzés, a gyakorlati szempontok elsődlegessége számtalan egészségügyi tünetet eredményez. Az emberek túlhajszoltak, a sikeres emberek még sikeresebbek akarnak lenni, sajátos testi, lelki, de leginkább pszichoszomatikus tüneteket mutatnak. Ez az „új értékrend” tehát erősen veszélyezteti a testi-lelki egészséget, ami az emberi boldogság hiányával jár. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy egy napjainkban erősödő tudományos irányzat, a pozitív pszichológia által kínált modellt, analógiaként használjunk a fentebb vázolt probléma értelmezésére és esetleges megoldására.

A pozitív pszichológia konzervatív ötlete

A pozitív pszichológia azt a kérdést teszi fel, hogy mi adja meg az ember testi-lelki egészségéhez szükséges jó közérzetet (well-being), a boldogság érzését. Ennek a megközelítésnek és a pedagógiának egy lehetséges kapcsolata utal *Pléh* (2004) és *Oláh* (2004). Érdekes módon a pozitív pszichológia egyik kiváló képviselője *Seligman* (2004) tanulmányában az emberi boldogság keresésekor azokat a stabil viszonyítási kereteket hiányolja, amelyek zsinórmértékül szolgálhatnak az egységes értelmezéshez. Ennek hiányában minden vizsgálat vakrepülésként kezelhető. *Seligman* és munkatársai feltételezték, hogy az ember természetéből következik, hogy mi az, ami számára jó. Eszerint a létező emberi természet, amiből az emberi viselkedés fakad, két formában, a „hibás” vagy „rossz”, és az „erényes” vagy „angyali” formában jelenik meg. A behaviorizmusból kiinduló pszichológiai értelmezésekben nincs helye a minősített emberi természetnek, tehát nincs jó és rossz. Márpedig – és ez okfejtésük lényegi pontja – az emberek gondolkozásában, a mindennapi életben, a törvényeinkben, a gyermeknevelési szokásainkban, lényegében a kultúrában mélyen beivódva ott van a jó és a rossz karakter fogalma. *Seligman* elérkezettnek látja az időt, hogy az emberi viselkedés tudományos magyarázatában feltámassza a jó és a rossz karakter fogalmát. Ez az új felvetés kétségtelenül konzervatív ötlet, hiszen egy erősen rögzült érték reinkarnációjánál kíván bábáskodni

A boldogság, a testi-lelki egészség feltételei meghatározásának eddig ismert konkrét próbálkozásait jogosan érthette az a kritika, hogy egy adott kultúrában csak a kultúra által eltorzított boldogság, jószág kritériumokat tudja rögzíteni. Seligmanék a probléma megoldásának jó módját vagy módszerét abban a kezdő lépésben látják, hogy egy kutatócsoport – a világ nagy jelentőségű kultúráinak fő értékeit elemezve – megkeresi azokat a kultúrafüggetlen vagy talán helyesebben kultúrák feletti értékeket, amelyek minden kultúrában fontosak és deklaráltak. A kutatócsoport elemezte az elmúlt háromezer év minden jelentősnek ismert vallási és filozófiai alapművét, ami az emberi erényeket megnevezi és értelmezi. Így elemezték többek között a Bibliát, a Koránt, a Talmudot, a szamurájok erkölcsi kódexét, a Bushidót, de elolvasták *Arisztotelész*, *Platón*, *Szent Ágoston*, *Konfuciusz*, *Buddha*, *Lao-ce*, *Bejamin Franklin* és sok más jelentős és elismert gondolkodó erénykatalogusát. Az értékes emberi tulajdonságokat tehát erényeknek nevezik. A kutatók legnagyobb meglepetésére az elemzés révén hat olyan erényt találtak, amelyek az elemzett művek és kultúrák mindegyike számára fontosak voltak. (A meglepetést persze zárójelezhetjük, hiszen mi másért dolgoztak volna, mint hogy remélték, találnak közös értéket.) Ezt a hat erényt meg is nevezik:

- bölcsesség és tudás;
- bátorság;
- szeretet és emberiség;
- igazságosság;
- mértékletesség;
- spiritualitás és transzcendencia.

Az állítás, miszerint az ember erkölcsi lény, egyúttal az is jelenti, hogy az erényesség az önmagunkkal való elégedettség, a „lelki béke” egyik fő forrása is. A napjainkban jól látható pragmatista, haszonelvű értékrenddel, a fenti erényeket nagyon nehéz – ha nem lehetetlen – összekapcsolni. Éppen ilyen megközelítésben izgalmas a pozitív pszichológia megállapítása, miszerint az ember számára a haszontalan tevékenységek igen hasznosak, hiszen ezek biztosítják az unalom elkerülését, az értelemteni fennmaradást. (Pléh, 2004) A kognitív aktivitás, az intellektuális kielégülés tehát még akkor is

hasznos, ha belső eredetű, önjutalmazó motiváción alapszik. Vegyük észre ugyanakkor, hogy ez a nem lebecsülendő örömforrás csak egy erényhez, a „tudás”-hoz kötődik. Seligman szerint ugyanakkor valamennyi erény gyakorlása jó érzést, boldogságot okoz, különösen akkor, ha nem is jár együtt gyakorlati értelemben vett haszonnal. Jó példa erre, ha bevásárlás esetén az eladó 10 000 Ft-tal kevesebbet számol és mi figyelmeztetjük erre, akkor jó érzés tölt el bennünket. Ez a jó érzés nem csak akkor jelenik meg, ha végig gondoljuk, hogy milyen rossz lehet az eladónak (pénztárosnak), ha utólag neki kell kifizetnie a 10 000 Ft-ot, illetve az sem fontos, hogy nekünk 10 000 Ft nagy érték-e vagy sem. A példa és a pozitív pszichológia okfejtése azt mutatja, hogy esetleg léteznek olyan valódi értékek, amelyek kultúrától függetlenül fontosak az ember számára. Érdemes ezeket megőrizni, erősíteni, és talán azonosulni sem nehéz velük. Különösen fontos lehet számunkra, hogy az erények gyakorlati érvényesülése a jó közérzet, a boldogság magasabb szintjét eredményezi, ami a testi-lelki egészség szempontjából szintén kedvező folyamatokat indít el.

Az értékes emberi tulajdonságokat tehát erényeknek nevezik. A kutatók legnagyobb meglepetésére az elemzés révén hat olyan erényt találtak, amelyek az elemzett művek és kultúrák mindegyike számára fontosak voltak. (A meglepetést persze zárójelezhetjük, hiszen mi másért dolgoztak volna, mint hogy remélték találnak közös értéket.) Ezt a hat erényt meg is nevezik: bölcsesség és tudás, bátorság, szeretet és emberiség, igazságosság, mértékletesség, spiritualitás és transzcendencia.

Mire használhatjuk tehát a pozitív pszichológia ötletét?

Tanulmányában Seligman már utal rá, hogy amennyiben ezt a hat erényt valóban az összes jelentős vallás és filozófiai hagyomány által elfogadottnak tekintjük, úgy segítségükkel megragadhatjuk a jó karakter fogalmát. Tekinthejtük ezt a hat erényt mint stabil, a kultúrák fölött álló, az emberi természetben értelmezhető „jószág kritériumot”. Ez az ötlet, ha elfogadnánk az iskolai nevelőmunkában, sőt amennyiben a társadalom egészében, a mindennapi élet gyakorlatában is ez lenne az emberek megítélésének „zsinórmértéke”, segítene megtalálni azt a stabil értékrendet, amelyhez a pedagógusok szívesen kötődnének. Ebben a keretben az iskolai oktató-nevelő munka eredményességét is jól tudnánk értelmezni. Az ötlet tehát a pedagógiában, a pedagógusok körében arathat nagy sikert. Az is elképzelhető lenne, hogy az erényeket, mint valóban ősi hagyományokat, értékrendet, egy „konzervatív” pedagógia ellenézés nélkül vállalná. Érdemes végiggondolni ennek realitását!

Más oldalról, ezt az ötletet a pszichológiai kutatásban is jó eséllyel hasznosíthatjuk. Jól definiált fogalmak ezek, és Seligman még további kidolgozással a mérhetőség lehetőségét is felveti. Szerinte az erények kialakításának, az erények gyakorlásának az útjai kínálják a mérhetőség szempontjait. Az egyes erényekhez vezető utakat, cselekvési formákat Seligman erősségeknek nevezi. Elemzésében fel is sorol huszonnégy erősséget, és példákon keresztül a mérésre is kitér.

Egy ilyen szempontrendszerből kiinduló mérőeszköz, skála, izgalmas lehetőséget kínál a személyiségpszichológiának. Igaz, először le kellene küzdeni a pszichológuskutatók körében általánosan elfogadott „értékmentes” kutatói szemléletet. Az „értékmentes” pszichológiai kutatás szlogenje, hogy a tudomány az embert megérteni, és nem megítélni hivatott! Ez a megközelítés természetesen sokszor jogosan fogalmazódik meg, de ebben az esetben vállalható értékekről van szó.

Mint a bevezetőben utaltunk rá, kutatásunk egyik témája a személyiség konzervativizmusa, melynek mérésére végül is egy „értékmentes” skálát sikerült kidolgozni. A kutatásban éppen az értékek bizonytalansága miatt voltunk kénytelenek eltekinteni az értékektől. Ha most elfogadjuk a pozitív pszichológia ötletét, és hipotetikus zsinórmértéknek tekintjük a hat erényt és a hozzájuk rendelt huszonnégy erősséget, akkor izgalmas folytatása lehet az eddigi kutatásunknak. Mindenekelőtt megvizsgálhatjuk az erényekhez való viszonyulást a pedagógusok és más foglalkozásúak körében. Ebből választ kaphatunk arra, mi a realitása annak, hogy az iskolában elfogadtassuk ezt az értékrendet! Más lehetőséget kínál az „értékmentes” konzervativizmus skála, illetve az erények és erősségek mértékének a kapcsolata. Ebből következtethetnénk arra, hogy a konzervatív ember, adott esetben a pedagógus, milyen mértékben felel meg az évezredes, kultúrák fölöttinek tekintett értékrendnek.

Meglátásunk szerint az ilyen értékekhez kötődő konzervativizmust nem lehet a haladás, a fejlődés kerékkötőjének nevezni! Reméljük az így értelmezett konzervativizmust nem fogadják ellenézással sem az iskola világában, sem máshol!

Jegyzet

(1) A kutatás az OTKA támogatásával készült.

(2) Gáspár, 2004, 2005.

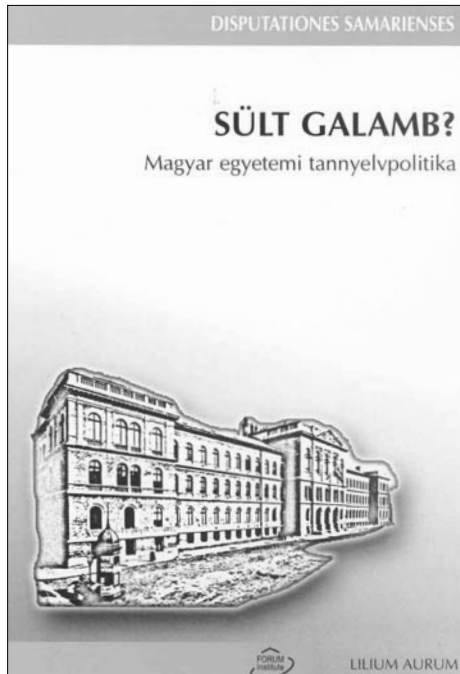
Irodalom

Cattell, R. B. – Eber, H. W. – Fatsuoka, M. M. (1977): *Handbook for the 16 Personality Factor Questionnaire*. Champaign, IL, IPAT.

- Karczag Judit (1988): A Cattel-féle 16 faktoros személyiségteszt: In: Mérei Ferenc – Szakács Ferenc (szerk.): *Pszichodiagnosztikai Vadenecum I/2*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–270.
- Kerlinger, F. N. (1998): A liberalizmus és a konzervativizmus mérése: áttekintés. In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 561–571.
- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gáspár Mihály (2004): *A konzervativizmus mérése*. Magyar Pszichológiai Társaság Biennális Nagygyűlése, Debrecen. 27–29.
- Gáspár Mihály (2005): *Konzervatívok-e a pedagógusok?* V. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest. 201.
- Gazsó Ferenc (1976): *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalszky Miklós (1975, szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémia Kiadó, Budapest. 757.
- Kiss Paszkál (1999): A konzervativizmus pszichológiája. *Alkalmazott pszichológia*, 4. Budapest 21–32.
- Seligman, M. (2004): Az erösségek és erények újjáélesztése. In: Pléh Csaba – Boross Otília (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–692.
- Oláh Attila (2004): Mi a pozitívuma a pozitív pszichológiának? *Iskolakultúra*, 11. 39–47.
- Pléh Csaba (2004): A pozitív pszichológiai hagyományok Európában. *Iskolakultúra*, 5. 57–61.
- Scruton, R. (1995): *Mi a konzervativizmus?* Osiris Kiadó, Budapest.
- Vágó Irén (2005): Ki mit talált ki? *Iskolakultúra*, 11. 42–58.
- Wilson, G. D. (Ed.) (1973): *The Psychology of Conservatism*. Academic Press, London.

A tanulmány az OTKA T 037514 nyilvántartási számú program támogatásával készült.

A Lilium Aurum könyveiből

„Mert a prédikátor Isten trombitája...”

Pázmány prédikációi és a katolikus irodalom

Az új, kétszintű érettségi követelményrendszere sem változtatott azon a korábbi gyakorlaton, mely a 19–20. századi irodalom előtérbe helyezésével a korábbi korok magyar irodalmát némileg háttérbe szorítja, ezért Pázmány életművének megismerésére is viszonylag kevés idő és figyelem jut a középiskolai irodalomtanításban.

A történelem-, a nyelvtan- és a gimnáziumi retorikatanítást is figyelembe véve azonban számtalan lehetőség nyílik Pázmány műveinek elemzésére. Az alábbi tanulmány ahhoz kíván segítséget nyújtani, hogy az egykori esztergomi érsek prédikációinak tanítása hogyan helyezhető el a regionális kultúra tárgykörén belül a katolikus irodalom hagyományának értelmezése segítségével. Azaz meg és kifordítva a reformáció korának vallási alapelvét: Cuius religio, eius regio.

A katolikus irodalom megközelítése során a legnagyobb nehézséget a fogalom meghatározhatatlansága jelenti, mivel – a teljes irodalomtörténet horizontjában – vagy felekezeti irodalmat értünk rajta, s akkor az irodalmiság szempontjait szorítjuk háttérbe, vagy a szó eredeti jelentéséből kiindulva egyetemes irodalomként határozzuk meg, s akkor a katolikus jelző kitételének jogossága válik kérdésessé. Hólt a katolikummal legalábbis mint a műalkotás születését és a befogadást meghatározó eszmei-világképi tényezővel számolni kell. (*Pomogáts*, 1995, 769.)

A katolikus irodalom fogalma mindazonáltal nem ismeretlen irodalomtörténet-írásunkban, noha az egyes irodalomtörténeti korszakokat vizsgáló kutatók különbözőképpen értelmezik. A középkori irodalom vizsgálatakor a hagyományos kategóriák mellett még nem találkozunk a katolikus irodalommal mint az irodalmi művek befogadói szempontból is megkülönböztetett csoportjával. Ez a fogalom csak a

16. századi irodalom vizsgálatakor lép be külön kategóriaként. Ekkor a katolikus irodalom az úgynevezett hitvitázó irodalom belül a reformált vallások prédikátoraival szemben fellépő humanista műveltségű katolikus klérus képviselői által, a hit védelmében írt műveket jelenti. (*Ács*, 1995, 360–374.) Ebből az is következik, hogy a katolikus jelző eredeti jelentésével ellentétben az egyik vitázó fél felekezeti hovatartozását jelöli. A korszak hitvitázó irodalmában azonban majd csak a 17. században következik be jelentős változás, ekkor tudott ugyanis a katolikus egyház igazán erőteljes választ adni a protestantizmus kihívásaira, köszönhetően a magyarországi jezsuitáknak, s mindenekelőtt a jezsuitából esztergomi érsekké lett Pázmány Péternek. (*Bitskey*, 1999a, 25.)

A későbbi korszakokban azonban az irodalmiság kritériumai megváltoznak, s az írott művek egyre szűkebb csoportja kerülhet be a szépirodalmi szöveg kategóriájába, így azok a katolikus szerzők, legtöbb esetben papok, által írt vallásos tárgyú írásművek (például prédikációk), melyek a 16–17. században a katolikus irodalmat alkották, már jórészt nem számítanak a szűkebb értelemben vett szépirodalmi alkotások közé. Ebből a szempontból válik érthetővé *Illyés Gyula* megállapítása is, mely szerint irodalmunk Pázmány óta nem ismeri a felekezeti kérdést. (*Illyés*, 1933, 424.) Illyésnek az itt említett 1933-as kritikája rávilágít arra a kérdésre is, hogy a 20. század elején induló, önmagát katolikusnak valló irodalom mi-

lyen hagyományokra tekinthet vissza, miből táplálkozhat. A katolikus szellemi megújulás lehetőségeit vizsgáló *Prohászka Ottokár* is a magyarországi keresztény hagyomány hiányosságait látja a legnagyobb gondnak (*Prohászka*, 1928–1929, 64–74.), s ez később *Sík Sándor* számára is problémát jelentett. (*Rónay*, 2004, 273.) Sík, aki egyetemi tanárként monográfiát is írt Pázmányról, az előzmények közül *Mindszenty Gedeont* emelte ki, akit az irodalomtörténet legfeljebb mint *Petőfi*-epigont tart számon. Akadémiai székfoglalójában, melyben a magyar költők isten-élményét vizsgálta, a felvilágosodás következtében kialakuló vallási közönyt éppen a 18–19. századi papköltőkkel szemlélteti. (*Sík*, 1989, 309.)

Az irodalmi modernség kibontakozásával csaknem egy időben a különböző nemzeti irodalmak történetében újra visszatér a katolikus irodalom fogalma mint a modernség egy sajátos irányának megjelölése, mely nemcsak az irodalomkritika vagy az irodalomtörténet-írás fogalma lesz, hanem az egyes szerzők önmeghatározásánál is egyre fontosabb tényezővé válik. Mi az, ami a világ különböző régióiban végbeménő irodalmi változásokat egységesen jellemzi? Az egyik meghatározó tényező, mely elválaszthatatlan a modern katolikus irodalom megszületésétől, a katolikus vallásosság reneszánsza, mely az egyházat ért 18–19. századi támadások után a vallásos élet újabb kibontakozását jelentette. Másrészt közös jellemzője a különböző országokban kialakult katolikus irodalmaknak, hogy szellemi háttérét a pozitívizmusra adott erőteljes válasz adja, mely vagy a neotomizmus vagy az életfilozófiák megerősödését vonja maga után a katolikus gondolkodásban. A katolikus írók, költők modernnek voltak abban az értelemben, hogy műveikben nem egy naív vallásos igény kielégítésére törekedtek, hanem a modernség irodalmi normáinak megfelelően új látásmódot honosítottak meg (mint például *Mauriac* a bűn és a bűnös ábrázolásával) az úgynevezett katolikus irodalomban. (*Rónay*, 1970, 163–164.)

Ha a jelen irodalmi horizontját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azokat a kérdéseket,

amelyek a katolikus irodalom központi kérdései (is), a kortárs irodalom újra és újra tematizálja, sőt arra is találunk példát, hogy a „katolikusnak lenni” kérdése válik a művészi önértelmezés egyik dimenziójává. *Esterházy Péter* a „Javitott kiadás”-ban a következőket írja: „Néhány napot mászkáltam. Virágvasárnap Rómában, pápai mise. (...) Szeretek Rómában lenni, úgy érzem, hogy katolikusnak lenni jelent valamit. Ott állva az j. e., nem szívesen volnék itt most protestáns. Illetve: hogy milyen nagy bátorság kellett és kell ezzel bármikor szembe szállni. Mert nem egy elmeszesedett, bürokratikus hivatal látszott, hanem sokkal inkább ennek a »verzióknak«, ennek a katolikus ajánlatnak a komolysága.” (*Esterházy*, 2002, 174.) Mindemellett Esterházy szövege rávilágít arra is, hogy a posztmodern irodalom ironikus írás- és olvasásmódja s általában a posztmodern korszak metafizikaellenes tendenciái mennyiben nehezítik meg a katolikus irodalom központi problémáinak újraírását.

Jelenleg tehát úgy tűnik, hogy Pázmány életműve a 20. századi próza modern és posztmodern történetében is újramondható hagyomány forrását jelentheti. *Kosztolányi Dezső* a magyar próza atyjának nevezte őt, s noha írásának zárlatában megállapítja, hogy Pázmány prózájának nincs folytatója a magyar irodalom történetében (*Kosztolányi*, 1920, 916.), a 17. századi főpap „mondatai” kiemelt helyet foglalnak el Esterházy Péter saját kánonjában is. (*Esterházy*, 1996, 11.)

*

Ha a retorika történetét a nyilvános beszéddel szembeni társadalmi igény szempontjából közelítjük meg, akkor azt mondhatjuk, hogy a középkor korlátozott érdeklődése után a humanizmus érdeklődik újra fokozottan az ékesszólás korábban elhanyagolt kritériumai (például az antik retorikai örökség) iránt (*Bitskey*, 1999b, 172.), s ezzel megnyitja a 16–17. század hitvitáinak retorikai horizontját. A közös retorikai alap ellenére, mely a korszakban az európai és a magyar prédikációs gyakorlatban is megfigyelhető, a 16. század második fe-

lében a protestáns és a katolikus prédikáció két külön utat járt be. Ez a különbség megfigyelhető a szónoki beszéddel szembeni klasszikus követelmények („docere”, azaz tanítani, „delectare”, azaz gyönyörködtetni és „movere”, azaz a lelkeket megindítani) egymáshoz való viszonyának értelmezésében. Mert amíg a protestáns szónoklattan a tanításra helyezi a fő hangsúlyt, addig a katolikus prédikáció a három követelmény együttes megvalósítására törekszik, s elsődleges céljának a lelki haszon elérését tartja. (*Kecskeméti*, 1998, 67–70.)

Prédikációinak gyűjteményét Pázmány a halála előtt nem sokkal, 1636-ban adta ki nyomtatásban. A beszédek elé írt ajánlásában foglalja össze retorikai elveinek lényegét. A szónoklatnak a tanításra (docere) vonatkozó követelményét a következőképpen határozza meg: „Mert noha elmeélesítő iskolai vélekedéseket és vetélkedéseket, melyek a

lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegendtettem; de nagy részre, amit az iskolai teológiában erkölcsünk igénytetésére,

akaratumk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére alkalmasnak ítélem, iskolai tanításból prédikálószékbe hoztam.” (*Pázmány*, 2000, 14.) A tantételek kifejtésénél Pázmány számára is fontosabb tehát a hallgatóság erkölcsi nevelése, akaratának a jóra való hajlítása, azaz, hogy a hívek „az igaz penitenciára és a mennyei jók kívánására gerjedjenek”. (*Pázmány*, 2000, 31–32.) Elsődleges szempont számára is a lelki haszon (utilitas) elérése, s ez a beszéd általi gyönyörködtetésnél is fontosabb: „Én amit írtam, animis scripsi non auribus, lelki haszonért, nem fülgyönyörködtetésért írtam.” (*Pázmány*, 2000, 16.)

Pázmány prédikátorok számára összefoglalt intései egyrészt a Tridenti zsinat utáni katolikus retorika elveit s a jezsuita rend hitszónoklatokra vonatkozó előírásait tartalmazták, másrészt viszont három évtized prédikációs gyakorlatának tapasztalatait közvetítik a fiatal papok számára. Az aján-

lásokban megfogalmazott retorikai elvei, a szónoklatra vonatkozó követelményei (rövidség, világosság, hihetőség) tehát a 16. század utolsó harmadának hitszónoki elveit tükrözik, de prédikációinak stílusa már a barokk prózavilágát előlegezi. (*Bitskey*, 1979, 52., illetve *Bitskey*, 1999b, 183.) Fontos megjegyezni továbbá, hogy Pázmány prédikációiban elsősorban erkölcsi kérdésekkel foglalkozik, kerüli a hitvitát, a katolikus hit közvetlen védelmét. Ez a törekvése két dologgal magyarázható: egyrészt azaz, hogy a jezsuita generális, *Aquaviva* útmutatásai ezt követelik meg a hitszónoktól, másrészt a korszakban a hazai protestáns prédikációs gyakorlat is az erkölcsi kérdések kifejtését állítja középpontba.

Ma is aktuális és pedagógiai szempontból sem érdektelen kérdést tárgyal a vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikáció, melyben a szülők iránti fiúi tiszteletről tanít

A világi tanítók tanítványaitól tanításuk hallgatását követelik meg, Jézus viszont hosszú évekig hallgatott, s azt cselekedte, amit később tanítani kezdett.

Pázmány. A beszéd mondanivalója világos: „méltó, sőt szükséges, hogy minden fiú az atyjához és anyjához engedelmességgel, böcsülettel, tisztességgel lé-

gyen (...)” (*Pázmány*, 2000, 57.), így a prédikáció célja mindenekelőtt az, hogy a gyermekeket a szülők iránti tiszteletről serkentse, s az engedetlenségtől elrettentse.

A Pázmány-prédikációk szerkesztésmódjának legfőbb jellemzője „a világos, egyértelmű mondanivalónak zárt, szigorú logikai formába öntése”. (*Bitskey*, 1979, 135.) A beszédek megalkotásakor Pázmány *Ludovicus Granatensis* retorikájának eljárás módját követte, s *Bitskey István* megfigyelése szerint ettől a szerkesztési elvtől csak igen ritkán tért el.

A prédikáció első szerkezeti egysége az exordium (bevezetés). Beszédét Pázmány egy saját olvasmányélményeire alapozott figyelemfelkeltő szembeállításal kezdi, mely szerint a világi tanítók tanítványaitól tanításuk hallgatását követelik meg, Jézus viszont hosszú évekig hallgatott, s azt cselekedte, amit később tanítani kezdett. Ez az indítás egyben át is vezet az aznapi,

Jézus gyermekkoráról szóló evangéliumi részlet értelmezésére (narratio), melynek tanulsága, hogy Jézus szüleivel szembeni engedelmissége példát mutat a keresztény ifjak számára is. Pázmány a narratio végén fogalmazza meg az aznapi beszéd témáját, s szólítja meg a hallgatóságot.

A propositio (a beszéd főtétele) kijelöli azt a három résztémát, melyet a prédikátor beszédében tárgyalni fog, ez a szerkezeti egység tehát egyben előre is vetíti a beszéd főrészének szerkezeti tagolását, s a téma pontos kijelölésével felkelti a hallgatóság érdeklődését is. Emellett a szöveg szerkezetének áttekinthetőségét segíti az is, hogy az egyes részek kezdetét Pázmány az 1636-os kiadás jegyzeteiben meg is jelöli. A propositióban megjelölt felosztásoknak a következő címeket adta: „I. Rész. Parancsolatok és ígérek az atyák tiszteletirül.”; „II. Rész. Büntetése a gonosz fiaknak.”; illetve „III. Rész. Szülőken kívül kit kell atyánknak tartanunk.”

Pázmány jellemző eljárás módja, hogy a téma kifejtése (confirmatio, a tételek megerősítése, bizonyítása) során tekintélyes szövegekből vett idézetekkel, példákkal (exemplum) támasztja alá saját mondanivalóját. Három nagy csoportja van ezeknek a szövegeknek. Legjelentősebb forrása Pázmánynak a Szentírás, az elemzett prédikációban a szentírás, s azon belül az ószövetségi hivatkozások, csaknem kétszer olyan gyakoriak, mint a máshonnan vett idézetek. A második szövegcsoporthoz az egyházatyák és az egyháztanító doktorok írásai, ezen belül leggyakrabban *Szent Ágostont* és *Szent Ambrust* idézi. A harmadik forrást a pogány szerzők munkái jelentik. Prédikációs kötetéhez írt előszavában Pázmány szükségesnek érezte, hogy az antik írók munkáira való hivatkozásait indokolja olvasói számára. (Pázmány, 2000, 19–23.) Az ott leírtakon kívül meghatározó szempont lehetett az is, hogy a prédikátornak figyelembe kellett vennie hallgatóságának (olvasóinak) műveltségét és lelki igényét is. Az ókori szerzőktől vett idézetek, példák kielégítették a humanista műveltségű hallgatóság igényeit, de a régi spártaiakról, Nagy Sándorról, a rómaiakról szóló törté-

netek az egyszerű hívők számára is érdekessé tették a beszédet. A tételek kifejtése a lelki haszon két fajtájára mutat példát. A confirmatio első és harmadik részének célja, hogy a prédikációt hallgató ifjúság számára megmutassa a szülők tiszteletének fontosságát, a második résznek azonban, mely a „gonosz fiak” büntetését részletezi, a rossztól való elrettentés a célja.

A résztémák kifejtésekor Pázmány elsőként a szülők tiszteletére vonatkozó szentírási parancsot ismerteti, majd az isteni törvény jogosságát – pogány szerzőkre hivatkozva – az idevonatkozó természeti törvény megfogalmazásával támasztja alá. Ezt követően a Szentírásból és antik írók műveiből vett példákkal mutatja be, hogy Isten mivel jutalmazza a szüleiknek engedelmes gyermekeket, illetve mivel bünteti az engedetleneket. A prédikáció kapcsán érdemes megfigyelni a példák kifejtésének néhány sajátos módszerét. Pázmány egyik szerkesztési módszere, hogy pogány írók munkáiból idézett példázatok elmesélését szövi át bibliai szentenciákkal. Ennek az eljárásnak köszönhetően az antik történetek a szentírási szövegekkel olyan intertextuális viszonyba kerülnek, melynek köszönhetően a pogány példázatok a keresztény tanítás egyetemességének a bizonyítékaivá válnak. A confirmatio harmadik része a legrövidebb, ebben azt fejti ki Pázmány, hogy az ifjaknak a szüleiken kívül kiket kell még atyjukként tisztelni. Eszerint azonos tiszteletet és engedelmisséget kell tanúsítani a lelkipásztorok és tanítók, a fejedelmek és a világi előljárók, valamint az idős emberek iránt.

A prédikáció szerkezetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Pázmány eltér a Granatensis-féle szövegalkotási sémától abban, hogy beszédéből hiányzik a confutatio, azaz az ellenérvek cáfolata. Ez minden bizonnyal a téma jellegéből fakad, hisz sem a Szentírásban, sem a pogány, sem a keresztény szerzőknél nem találhatunk olyan gondolatokat, melyek a szülők tiszteletének fontossága ellen szólnának. Az utolsó szerkezeti egység a befejezés, a conclusio, mely röviden, tömören összefoglalja a beszéd mondanivalójának lényeg-

gét, s így részben tükrözi a confirmatio szerkezetét is.

Pázmány mondatalkotására ugyanaz a pontosság és világosság jellemző, mint ami a beszédek nagyobb struktúráinak szerkesztését jellemzi, emellett azonban a szakirodalom kiemeli a mondatszerkesztés révén kialakuló nyelvi dinamizmust, zeneiséget is. (*Bitskey*, 1979, 146. és *Balázs*, 2001, 337.) Ez a barokkos dinamizmus részben a legtöbbször öt-hét (gyakran több) tagmondatból álló összetett mondatok sorát megtörő rövid (egyszerű bővített vagy két tagmondatból álló összetett) mondatoknak köszönhető. A nyelvi dinamizmus és a zeneiség másik forrása az azonos típusú tagmondatok vagy mondatrészek halmozása. A következő kilenc tagmondatból álló pázmányi körmondatban öt alárendelt mellékmondat után következik a főmondat, s három tagmondatban is található mondatrészhalmaz: „Mert ha esztendőnként felment a templomba, ha az Isten szolgálatjéért Szent Anyjátul örömet elmaradott a templomban, ha a jámbor tudós doktorokkal nyájaskodott, ha aki mindeneiket taníthatott, tudakozott és kérdezkedett a vénektől, ha az ő anyjának engedelmessége és birtoka alatt nevedett, ezeket avégre cselekedte, hogy az ifjakat tanítaná, mint kell magokat viselniök Istenhez, külső emberekhez, édes szüléjkekhez.” Jó példával szolgál ez a mondat a Bitskey István által „barokk concettonak” nevezett (*Bitskey*, 1979, 146.) mondatzárásra is, amikor a hátravetett főmondat tartalmazza a mondanivaló lényegét, az erkölcsi tanulságot. A szöveg- és a mondat szerkesztés nyelvi lehetőségeinek kiaknázása, mely Pázmányt a magyar próza mesterévé tette, a prédikáció kommunikációs kontextusa mellett a mondanivaló megértése és bevésése szempontjából is fontos szerepet játszik. (*Balázs*, 2001, 338.) Hasonló megfigyelést tehetünk a szöveg stílusának kifejezőerejét erősítő szó- és mondataalakzatok elemzésekor is.

*

Ha ezek után visszatérünk a katolikus irodalom hagyományának problémájához, feltehetjük a kérdést, hogy mit örökölt a későbbi korok katolikus írója, költő-

je Pázmánytól. Prohászka Ottokár, akinek főpapi élethelyzete több szempontból hasonlóságot mutat 17. századi elődjével, műveinek szecessziós alapkarakterű stílusán keresztül is rokon a születésben lévő korai barokk stíluseszmeny szerint alkotó Pázmánnyal. (*P. Dombi*, 2002, 44–64.) A 20. század első évtizedeiben induló papköltők műveit vizsgálva azonban úgy tűnhet föl, hogy inkább csak olyan retorikus fogások hagyományozódtak át ebbe a lírába, melyek legtöbbször azok esztétikai értékét teszik kérdésessé. A két világháború között példátlan hazai és nemzetközi népszerűsége szert tevő, mára jórészt elfelejtett papköltő, *Mécs László* „Vád- és védőbeszéd” című versének a költői szerepértelmezést meghatározó nyitó sorában szinte szó szerint idézi Pázmány prédikációkötetének előszavát:

Én, Mécs, Isten szavának trombitája
s mint költő, élő lelkiismeret:
szétkürtölöm most minden égi tájra,
hogy vannak züllött ifjú emberek,
kikből nem lesz se szent, se honfi!
S e fiúkért valaki felelős!

Másrészt mindezekkel együtt is a magyar irodalomban tovább él egy olyan keresztény hagyomány – még ha időnként a keresztény vagy katolikus jelzők csak törlesztel alatt válnak is olvashatóvá –, melynek egyik kezdőpontja éppen Pázmány prózája, jövőbeni újraértelmezhetősége pedig csak részben a jövő kiszámíthatatlan szellemi horizontváltásainak függvénye.

Irodalom

- Ács Pál (1999): Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia*, 5. 360–374.
Balázs Géza (2001): Pázmány Péter nyelve és stílusa mint új diszkurzustípus In: Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 333–341. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok)
Bitskey István, (1979): *Humanista erudíció és barokk világkép*. Pázmány Péter prédikációi. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Bitskey István (1999): *Vallás, közösség, régi magyar irodalom* In: B. I., *Virtus és religio. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 15–32.

Bitskey István (1999b):: Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban. In: *Virtus és religio*, i.m. 172–184.

Esterházy Péter (1996): *Arra gondoltam, hogy az le*. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Anonymus, Budapest.

Esterházy Péter (2002): *Javított kiadás*. Magvető Kiadó, Budapest.

Illyés Gyula (1933): Katolikus költészet. *Nyugat*, 7, 422–431.

Kecskeméti Gábor (1998): *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszédek a 17. században*. Universitas Kiadó, Budapest.

Kosztolányi Dezső (1920): A magyar próza atyja. *Nyugat*, 19–20. 911–917.

Pázmány Péter válogatott prédikációi. (2000) s. a. r. Hargittay Emil, Balassi Kiadó, Budapest.

P. Dombi Erzsébet (2002): Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Aramy-alapra arannyal. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Tinta

Könyvkiadó, Budapest. 44–64.

Pomogáts Béla, (1995): Katolikus irodalom. *Vigilia*, 10. 771.

Prohászka Ottokár (1928–1929): A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon. In: Schütz Antal (szerk.): *P. O. Összegyűjtött művei*. Budapest. X. kötet, 64–74.

Rónay György (1970): Katolikus irodalom – katolikus filozófiák. In: R. Gy.: *Szentelek, írók, irányok*. Szent István Társulat, Budapest. 163–185.

Rónay László (2004): Katolikus líra a két világháború között. In: R. L.: *Lélek és szó: Esszék, tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest. 273–301.

Sík Sándor (1989): A magyar költők isten-élménye. In: Rónay László (vál.): *Kereszténység és irodalom. Válogatott írások*. Vigilia Kiadó. Budapest 257–339.

Szénási Zoltán

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
BTK*

Szenci Molnár Albert zsoltárai és a protestáns irodalom

A fordítóként és költőként is kiváló Szenci Molnár Albert új, magyar nyelvű strófyszerkezeteket teremtett, változatos versformákat, az eredetihez tökéletesen hű, a mai műfordítói követelményeknek is megfelelő, kottákkal ellátott versgyűjteményt hozott létre. Nem véletlen, hogy zsoltárfordításait háromszáz év múltán is éneklük.

Abban a katolikus Európában, amelyben Luther Márton 1517. október 31-én (a reformáció napja) Wittenbergben megfogalmazta a pápai udvar búcsúcédulák árusítása elleni téziseit – azaz a jó keresztény (protestáns szóhasználatlaltal keresztény) hívő megigazuláshoz vezető útjának feltételeit (hitről, bűnbánatról, megigazulásról stb.) –, az egyház tekintélyes része elvilágiasodott, méltatlanul élt hivatalával. Sokakban felerősödött a hitélet bensőségességének vágya, s mivel ebben az útkeresésben éppen lelki vezetőiktől maradtak elhagyatva, Luther Mártonnak a hitélet megtisztításáért protestáló tézisei nyitott szíveket találtak. „Az egyház ügye, a történelemben talán utoljára, mindenki közös ügyévé vált.” (*Péter*, 1985, 13.)

A megújulási folyamatot megindító Luther Márton (Martin Luther, 1483–1546)

szerint az embert nem a jócselekedetek, a törvények betartása üdvözíti, hanem egyedül az Istenbe vetett hite. S mivel a bűnt egyedül Isten bocsáthatja meg, az embereknek nincs közvetítőkre szükségük. Luther elvetette a pápa egyházfői hatalmát, s egyedüli igazodási pontként a Bibliát fogadta el. Az egyházi szertartásokat egyszerűsítette, s a latin nyelv helyett a nemzeti nyelv használatát szorgalmazta. Követői az evangélikusok, akik az ágostai (augsburgi) hitvallást vallják.

A mozgalom átterjedt Svájcba, s itt *Ulrich Zwingli* (1484–1531) zürichi lelkész tovább reformálta az egyházszerkezeti vezetéket, tanításában több helyen is eltérve Lutherétól. Leglényegesebb az a teológiai gondolata, hogy az Úrvacsorában nincs jelen Krisztus, csak emlékeztet rá. A templomokból minden díszítő elemet eltávolított.

Kálvin János (Johannes Calvin, 1509-1564) bázeli, majd genfi teológus elődeinél demokratikusabb egyházvezetést vezetett be (radikálisan kimondta: a népet elnyomó zsarnok eltávolítása, megölése nem bűn), a reformáció teológia rendszerét a predesztináció (eleve elrendelés) tanával bővítette. (Alapelveinek rendszerét az „Institutio religionis Christianae”-ban tette közzé.) Követői a reformátusok, akik a helvét hitvallást vallják.

*

Magyarországon a protestantizmus eszméinek gyors terjedéséhez hozzájárult a mohácsi csata okozta vereség traumája is. „Nyomorult, háborútól sújtott Magyarországot hódította meg tehát a reformáció” (Péter, 1985, 13), s furcsa módon mégis ez a korszak lett az anyanyelvűség legszebb irodalmi időszaka.

Művelődéstörténeti szempontból a hazai protestantizmus iskolapolitikáját kell kiemelnünk. A protestáns felekezetek széleskörű művelődési programmal léptek fel, ezáltal gyarapodhatott azok száma, akik olvasni tudták a Bibliát és a többi valóságos, tanító célzatú könyvet: katekizmust, prédikációkat, zsoltárokat, bibliai történeteket, elmélkedéseket, ima- és énekes könyveket. A könyvnyomtatás terjedésével, a hazai nyomdák létrehozásával reformátor-íróink az átalakult irodalmi igényeknek nagy kedvvel tettek eleget.

A Biblia bizonyos részeinek anyanyelvű fordítása és ezen textusok magyarítása elengedhetetlen volt már a középkorban is. (Az első esztergomi zsinat – 1105-ben vagy 1106-ban – határozata szerint „a nagyobb egyházakban minden vasárnap fejtegetendő a népnek [anyanyelvén] az evangélium, az episztola és a hitvallás, a kisebb egyházakban meg a hitvallás és az Úr imádsága”.) A Szentírás középkori, magyar nyelvű fordításai azonban csak töredékekben maradtak fenn kódexeinkben (Huszita Biblia, Jordánszky-kódex). A 16. század első felében részleges Szentírásfordítások láttak magyarul is nyomdafestéket *Rotterdami Erasmus* (1466–1536) ösztönzésére. A fordítók: *Komjáthy Bene-*

dek, Pesti Gábor és Sylvester János. Heltai Gáspár kolozsvári műhelyében a század közepén megjelent kötetek *Károlyi Gáspár* és munkatársai vizsolyi Biblia-kiadásához (1590) készítették az utat.

A bibliafordítási kísérletekkel párhuzamosan egyre több magyar nyelvű prédikációs kötet is napvilágot látott. S nem gondoljuk, hogy holmi kegyeletből kellene számon tartanunk ezeket a köteteket. Érdeklődést válthatnának ki, ha bizonyos szövegrészeik ismeretesebbek lennének a nagyközönség előtt. Ám tévedés lenne, ha illusztrációnak kiemelt szövegrészek alapján értékelnénk, hiszen a cél a Szentírás magyarázata és ezen keresztül az erkölcsi normák rögzítése volt. Ugyanakkor ezek a szövegek az adott kort (jelen esetben a 16–17. századfordulót) hitelesebben, ízeesebben és gyakran szókimondóbb nyelven közvetítik a ma emberének. Olyan művelődéstörténeti (például hétköznapi életmódról: öltözködésről, táncról, részegeskedésről, ivópohár leírásról, beszédmódról stb.), kortörténeti, nyelvészeti (gazdag közmondásgyűjteménnyel), történelmi (a kisember kiszolgáltatott hétköznapijait bemutató) anyaggal rendelkeznek, amelyek a régi magyarországi irodalmat érzelmileg közelebb hozzhatják az olvasókhöz.

Pázmány Péter veretes prózájához *Bornemisza Péter; Kulcsár György, Sóvári Soós Kristóf, Tolnai Decsi Gáspár* stb. írásai vezetnek. (Persze katolikus szerzőkői is.) S bizony ezeket az olvasmányos, Szentírás-magyarázatokba iktatott elbeszéléseket, példázatokat (exemplumokat), kiszólásokat, civilizációtörténeti adatokat stb. magyar nyelvű szépprózánk első próbálkozásaiaként kell értékelnünk. Kedvbesztésül felidézünk belőlük, mert általuk könnyebb megérteni e század egyik arculatát: a hétköznapi emberi életet.

Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) azon ritka személyek közé tartozott, akik világi nemes létükre prédikációs köteteket írtak és adtak ki. Az alábbi részletben az itáliai reneszánsz nyomán elterjedő szokások mértéktelenségeit ítéli el a felföldi szerző. Mert a tobzódó lakomák fényét a tehetősebbek már nemcsak a külföldről hozatott

csemegekkel, „encsembencsemekkel” emelték, hanem a tálalás módjával, meg-hökkentő tárgyakkal stb. is:

„Ez pedig szokások az tobzódóknak és részegeseknek hogy pohárokkal is megmutatják az ő mértéktelenségeket, és az részegségben való undokságokat, mint az kik szegény megholt embereknek megaszott agykoponyájokból isznak, avagy sárkányföböl, cipellésből, sólyából, csizmából, avagy az kik sok formájú pohárokat csináltak, mint ördög formára, kivél megmutatják magokat ördög szolgájának lenni. Szememmel láttam egynehány-féle ivószerszámokat, láttam disznó formára csináltak, kinek (tisztessék adassék, mind az Urnak, és mind az hüveknek) az seggiből ittanak, ezen formájút bakot is láttam, léány formára csináltak is láttam, kit seggel fordítottak fel, úgy

ittak az részegesek belőle. Sokféle csalóka pohárokat is láttam, kikből az torkosok az ő veszedelmekre felebarátjokat itatták...” (Hubert, 2000, 45.)

Részegeskedés, házasságtörés, tisztességtelen énekek éneklése, tapogató

táncok, a közhaszonnal való nem törődés emberi hibákat ostromozó témáiról olvashatunk szinte mindegyik prédikációs kötetben. De gyakran nemcsak a téma kifejtése, a mondandó retorikai felépítése az érdekes, hanem azok a személy-, hely- és időbeli konkrétumok is, amelyekkel hitelesítették a szerzők mondandójukat. Bornemisza Péter (1535–1584) öt kötetes posztillagyűjteménye, s a negyedik kötet végében függelékként megjelentetett ‚Ördögi kísértetekről avagy röttenetes utálatosságáról...’ című munkája (1578) ebből a szempontból meg-hökkentő tabló a korabeli erkölcsökről. A lelkész-író leleplezte benne önmaga és kortársai bűneit. Persze Bornemisza sem megbotránkoztatni akart, hanem tükröbe nézetni és megjavítani az isteni útról letérőket.

Nem a tiltás a protestáns mindennapok kulcsszava, hanem a mérték. Decsi Gáspár (†1597) ‚Az utolsó üdöben egynehány regnáló bűnökről való prédikációk’ (1582) kötetének negyedik beszéde – ‚Az kereszténynek táncáról’ – sem magát a táncot ellemezte, hanem az azzal visszaélést, mert „az emberek között eláradt az éktelen játék, annyira, hogyha valamely lakodalomban nem táncolhatnak, azt lakodalomnak sem tartják... Mert hova lehet éktelen dolog az asszonyállattal, avagy azon leánzóttul, mint mikor mindenek előtt az férfiúnak kezére mennek, magokat fogdostatják, rángattatják és hordoztatják, holott az asszonyállatoknak nagy szömérmerteseknek kellene lenniük és az férfiaknak csak tekintetekre is meg kellene pirulniok, nemhogy nagy orcátlanul azokkal együtt kelle-

ne nyájaskodniok és kezeken kellene táncolniok. Ismét az férfiúnak is hova lehet nagyobb orcátlan-ság, mint az más ember feleségét, leányát fogdosni, tapogatni, ide s tova hurcolni? Sőt ezekben ugyan válogatni, ezekkel mindenek szeme látára nagy bujassággal

suttogni, vigyorogni, és mint az Isten (Jerem.5.v.8.) mondja, az ű felebarátjának feleségére nyeríteni?” (Régi magyar prédikációk, 2005, 99.)

Decsi Gáspár négy prédikációjában így folyik a remek megfigyeléseken alapuló erkölcsi tanítás érzékletes leírása.

Míg a prédikációs irodalomban gazdag tárházat találhatjuk az ún. széppróza felé vezető nyomoknak, addig a zsoltárok a magyar nyelvű költészet tartalmi- és formakincsébe ivódtak bele.

A dramatizálva is előadható vagy históriás énekekben megverselhető népszerű bibliai történetek, tanító példázatok mellett (mint a ‚Sámson’, ‚Zsuzsanna asszony és a vének’, vagy ‚A tékozló fiú története’ stb.) a protestáns szerzők igen szívesen fordították a zsoltárokat. Zsoltárokat fordí-

Magyarországon a protestantizmus eszméinek gyors terjedéséhez hozzájárult a mohácsi csata okozta vereség traumája is.

„Nyomorult, háborútól sújtott Magyarországot hódított meg tehát a reformáció”, s furcsa módon mégis ez a korszak lett az anyanyelvűség legszebb irodalmi időszaka.

tott magyar nyelvre *Szegedi Gergely*, *Tolnai Bálint*, *Sztárai Mihály*, *Bogáti Fazakas Miklós*, *Kecskeméti Vég Mihály*, vagy a jelentős költők közül *Balassi Bálint* és *Rimay János*, a 17. század elején Szenci Molnár Albert.

A héberben a zsolttároskönyvet Tehilim-nek, himnuszoknak nevezik. A cím legtöbbszörre mizmór, amely zenei kíséretet tételez fel, amit a zsolttár szó ad vissza helyesen.

A Zsolttárok könyve (a görög pszalterionból, amely tulajdonképpen húros hangszer, mellyel a zsolttárokat kísérték) 150 zsolttárból álló gyűjtemény, az ószövetségi könyvek egyike.

A zsolttár műfaj – egyetemes üzenetén túl – mindenkor nagy lehetőséget adott fordítóinak a szubjektivitásra is. A zsolttárokban megszólaltatott tematikai sokszínűség (Istenben való reménykedés, panaszlás a történelmi viharok okozta keserű sorsért, vagy az életöröm ujjongásaként megszólaltatott hálaadás stb.), szimbólumokban gazdag világú. Ezért tud műltat jelennel összekötni, és ezekért az évezredekett összekapcsoló idő-áthallásokért töltődhetett fel például a 16. századi Kecskeméti Vég Mihály 55. zsolttára olyan „naprakész” politikai üzenettel, hogy a 20. század ötvenes éveiben (*Kodály Zoltán* által 1923-ban megzenésített változatában) a magyar nép saját sorsára ismert benne. Ennek epikus bevezetője a fordítás körülményeire ad választ:

Mikoron Dávid nagy búsultában
Baráti miatt volna bánatban,
Panaszolkodván nagy haragjában,
Ilyen könyörgést kezdé ű magában...

A zsolttárok (a magyar nyelvű fordítások, parafrázisok is) túl a zsidó-keresztény tradicionális tartalmi értékeken, költészeti példatárul is szolgálhatnak irodalmi óráinkon. Az ismétlésen alapuló párhuzamosságot, ezek egyszerűbb és összetettebb fajtáit, az ölelkező versszerkezetet, a rímeket (betű- és ragrím), a refrént és szójátékot, az akrosztikon stílussteremtő és tartalmi kiemelő szerepét stb. párhuzamba állíthatjuk napjaink költészetével. A fordítóként és költőként is kiváló Szenci Molnár Albert

új, magyar nyelvű strófászerkezeteket teremtetett, változatos versformákat, az eredetihez tökéletesen hű, a mai műfordítói követelményeknek is megfelelő, kottákkal ellátott versgyűjteményt hozott létre. Nem véletlen, hogy zsolttárfordításait háromszáz év múltán is éneklük. (Szenci a francia *Clément Marot* és *Théodore de Bèze*, *Ambrosius Lobwasser*, *Andreas Spethe* szövegére és a francia zsolttárköltészet dalaira támaszkodott.)

Szenci Molnár Albert a magyar protestáns művelődés kiemelkedő személyisége. 1574-ben Szencen született, 1634-ben Kolozsvárott hunyt el. Jelentős műfordítónk, szótár- és nyelvtankönyv-író, a Károlyi-Biblia többszöri kiadója. 1607-ben jelentette meg „*Psalterium Hungaricum*”-át (Magyar Zsolttárok). Előtte teljes magyar Zsolttároskönyvet Bogáti Fazakas (Fazekas) Miklós (1588 körül) adott ki. A Vizsolyi Biblia (1590) részeként Károlyi Gáspár próza-fordításában is olvashatjuk a zsolttárokat. Szenci saját fordításának indítékáról így vall „*Psalterium*”-ának előszavában:

„[A zsolttárfordításhoz] nem oly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott énekeket ki akarnám venni az híveknek kezekből, avagy hogy ezeket egyebeknél ékesebbeknek alítanám [vélném]. Mert látom, hogy fő emberek által az zsolttárnak nagy része meg vagyon fordítva cseh, német és tulajdon nótákra, kik közül az én tetszésem szerint legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé. Vadnak, Istennek hála, egyéb szép énekek is, melyekkel rakva az debreceni anyaszentegyház énekeskönyve [Újfalvi Imre 1602. évi debreceni énekeskönyve], az Bornemisza Péteré, Huszár Gálé és Böythe Istváné, de az egész zsolttárt magyar versekben még senki nem formálta én tudásom szerint.”

A szakirodalom többsége Szenci Molnár Albert zsolttárfordításait egységes lírai életműnek fogja fel.

Az 1607-es herborni zsolttárkiadást Szenci életében még kettő követte, s a „*Psalterium*” megjelentetések száma már a 18. században elhagyta a százat.

„*Psalterium Hungaricum*”-ából a százharmincadikat emeltük ki (*Régi magyar költők*

tára, 300–301.), jóllehet – nemcsak a protestáns gyülekezetekben – ma is a legismertebbek a 42. (Mint a szép híves patakra...) és a 90. (Tebenned bízunk...) zsoltárok remekművű fordításai. Az idézett zsoltárt mai helyesírás szerinti átiratban közöljük, megtartva a Szenci-szöveg sajátosságait is.

130. zsoltár
Könyörgés az bűnnek megbocsánatjáért

1. Tehozzád teljes szívből
Kiáltok szüntelen
Ez siralmas mélységből,
Hallgass meg, Úristen,
Nyisd meg te füleidet,
Mídon téged hívlak,
Tekintsd meg én igyemet,
Mert régen óhajtlak.

2. Ha, Uram, bűnünk szerint
Minket büntetnél meg,
Uram, ez világ szerint
Ki állhatna úgy meg?
De az te irgalmad nagy
Az téged félőken,
És te engedelmes vagy,
Hogy dicsérjen minden.

3. Énnékem reménségem
Vagyon csak Istenben,
És bízik az én szívem
Ő szent igéjében:
Én lelke erőss hittel
Az Urat óhajtja,
Mint az verasztó éjjel
Az virradtat várja.

4. Izráel, az Istenben
Vesd reménségedet,

Mert szent irgalma bőven
Nagy messze kiterjedt,
Ő segítő mindenben:
Hívein könyöröl,
Az Izráelt kegyesen
Kimentí bűniből.

Hogy miért választottuk a hét bűnbánati zsoltár egyikét? Mert legújabban az merült fel (*Szentmártoni Szabó*, 1998, 19), hogy *Kölcsey* „Hymnus”-ának a 128. vagy/és 130. Szenci-zsoltár lehetett a versés dallamintája.

Érdekes és érdemes e tanulmány csomópontjait végiggondolnunk, hiszen ezáltal nemcsak közelebb juthatunk az említett zsoltár világához, hanem megérinhet minket az az irodalmi folytonosság-tudat, amely hol megragadhatóan, hol láthatatlanul kapcsol össze irodalmi alkotásokat, szerzőket, történelmi korokat.

Talán többek előtt köztudott, hogy a „Hymnus” kanásztánc formában íródott. „... enyhe blaszfémianak hat, hogy el is szokták énekelgetni egy-két kanásztánc nótára a Hymnuszt.” Am nem valószínű, hogy Kölcsey ezen profán szövegű kanásztáncokra gondolt, amikor a magasatos témájú költemény versformáját kiválasztotta. Mivel a „a magyar költészet a 18. század végéig bokorímes volt”, a műköltészet szintjén kell keresni előzményeket. S míg ez a versforma a világi magyar műköltészetben ismeretlen, addig a 18. századi protestáns énekeskönyvek

TE hoz-zád tel-lyes sziv - ből Ki - ál - toc szün - te - len
Ez si - ral-mas mély-ség - ből, Hal - gass meg Ur Is - ten,
Nyisd meg te fü - le - i det, Mi - dőn té - ged hiv - lac,
Te - kints meg én i - gye - met. Mert ré - gen o - hay - lac.

1. ábra

„másfajta versformákkal is éltek, mint a bokorrímes”.

A ‚Hymnus’ versformájának feltételezett zsolnármintáihoz vegyük számba az érveket:

– Szenci zsolnáraiban „Négy tizenhárom sorról van szó, amelyek 7–6-os tagolásúak, ám egy-egy verssor valójában gondolatilag 13 szótagon át tart. Rímképlete: a b, a b, c d, c d, tehát keresztřímek vannak benne...”.

– A 18. század előtt a magyar versformák még mindig csak bokorrímesek voltak.

– A ‚Hymnus’ versformájában Kőlcsey nem írt más művet.

– A ‚Hymnus’ gondolati háttérében ott érezhetjük a Szenci-zsolnáraparafízisok (zsolnárá írat) bűnbánati légkörét.

– Kőlcsey maga is énekelhette ezeket a Szenci zsolnárokat (Debrecenben, Szatmárcsekén), így kapva verstani példát, amelyet tudatosan vagy ösztönösen felhasznált „nemzeti imádságunk” megírásakor.

A 130. zsolnárá négy versszaka térben és személyes hangütésben kinyíló könyörgés. Benne a megszólaló/költő személyes fohászszal indítja kérését, majd versszakról-versszakra eljut Izrael (a kereszténység) Istenben reménykedő bizakodásáig.

Az első versszak mozgalmasságát nemcsak a névmásokban kifejezett ellentétek, párhuzamos szerkesztettség: tehozzád – (én) kiáltok; Úr Isten (te) hallgass meg – (engem); te füleidet nyisd meg – az (én) hívásomra; (te)tekints meg – (én) ügyemet; téged – (én) óhajtlak; vagy az égi- és földi világ felé elmozdulások (siralmas mélység – s az Úr világa) fokozzák, hanem a felszólító módú ígealakokban nyomtatékosított kérések (hallgass meg, nyisd meg, tekints meg) és az ezekre válaszul (azért kiáltok – mert óhajtlak) adott indok bensőségessége is.

A második versszak feltételes móddal indítása már a bűneiért aggódó ember (emberiség) kérdéseit készíti elő. Az Istenhez fordulás személyes hangja továbbra is megmarad, de a személyes én belesimul a közösségbe: Ha (te) – minket büntetnél meg.

A harmadik strófában folytatja az első versszak egyes szám, első személyű megszólalását, így vallva meg bensőséges viszonyát Istenhez: Isten – az én reménységem; őbenne bízik – az én szívem; ő szent ígében az Urat – én lelkem óhajlja. A lélek világának (benti világ) – Istenhez való (misztikus világ) viszonyulása egyértelmű hitvallás: csak Istenben reménykedem, bízom, óhajtom, várom.

A negyedik szakasz a második versszakot tágítja tovább, mikor Izrael nevében konkretizálja a „minket”. Az isteni erényeket számbavevő felsorolás (szent irgalma mindenre kiterjedő; mindenben segítő; hívein könyörülő) s valamennyi előbbieken elhangzó felszólítás, kérés, érv az utolsó két sor kijelentő összegzésében nyer értelmet: Isten „Az Izráelt kegyesen // kimentí bűniből.”

Szenci valamennyi zsolnárfordítását jellemzi a fordított szöveg saját élménnyel való átlényegítése (parafrazeálása). Csak a legjobbak tudták ezt a bensőséges Istenember, én-te viszonyt ilyen örökérvényű fohásszá emelni, mint ő.

Irodalom

Hubert Ildikó (2000): *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest.

Kovács Sándor Iván (1979): Szenci Molnár Albert: XXIX. zsolnárá. In: Komlószi Tibor (szerk.): *A régi magyar vers*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Memoria saeculorum Hungariae, 3).

Péter Katalin (1985): *Papok és nemesek*. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8) Budapest.

Stoll Béla (1971, sajtó alá rend.): *Régi magyar költők tára, XVII. század, 6. kötet: Szenci Molnár Albert költői művei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabó András (1998 szerk.): *„Bízd az jövendőkre érdemed jutalmát” – Magyar protestáns szöveggyűjtemény, első kötet, 16–17. század*. Mundus, Budapest.

Szelestei N. László (2005, szerk.): *Régi magyar prédikációk, 16–18. század – Egyetemi szöveggyűjtemény*. Szent István Társulat, Budapest. 97–102. Szentmártoni Szabó Géza (1998): Kőlcsey Hymnusának vers és dallamintája. *OSZK Híradó*, 1–2. 18–20.

Hubert Ildikó

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK,
Alkalmazott Irodalomtudományi
Szakcsoport*

Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe

Milyen Balkán-képet közvetítenek tankönyveink? Vannak-e előítéletek, sztereotípiák bennük, amelyek a múlt történéseiből vagy esetleg a jelen konfliktusaiból fakadnak? Ösztönzik-e a tankönyvekben szereplő szövegek, képek, térképek a tanulókat arra, hogy megértsék az itt élő népek életét, vallási-társadalmi szokásait?

Magyarország életében a balkáni kapcsolatok a történelem folyamán változó intenzitással ugyan, de mindig fontos szerepet játszottak. Jelentőségük különösen az 1990-es években értékelődött föl, ugyanis hazánk európai uniós csatlakozása megváltoztatta Magyarországnak a balkáni államokhoz való viszonyát. Az Európai Unióhoz való csatlakozás hangsúlyossá tette a Balkánnak mint inter-regionális dimenzióknak a jelentőségét. Manapság annak vagyunk szemtanúi, hogy az Európai Uniónak egy új alrendszere alakulhat ki a térségben, amely összekötő kapcsolatot jelent Közép-Európa és a Mediterráneum között. E ténynek mind Magyarország, mind pedig a Balkán térség számára számottevő társadalmi, gazdasági és kulturális jelentősége van.

Magyarország számára a térség különös fontossággal bír. Mindenekelőtt azért mert, történelmünk számos ponton érintkezett, összefonódott, konfrontálódott a balkáni térséggel, az itt élő népekkel, úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a Balkán múltunk egy szelete, a magyarság történelmének egyik színtere. Ugyanakkor az I. világháború után, a trianoni békediktátum következtében e terület a korábbi határainkon kívül rekedt magyarság jelenlegi élettere, nagy létszámú magyar etnikumú népesség otthona, ezért jövőbeli regionális kapcsolatrendszerünk egyik meghatározó eleme.

Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy vajon a magyar történelem és földrajztankönyvek milyen jelentőséget tulajdonítanak a térségnek, felismerik-e a fontosságát, mekkora figyelmet szentelnek e multiet-

nikus, multikulturális régióknak? Van-e utalás arra, hogy a múltunk sok ponton közös volt, és hogy a jelenünk és jövőnk is egyre több kapcsolódási ponton érintkezik?

A vizsgálatba három földrajzkönyvet (7., 9. és 10. osztály) és két történelemkönyvet (11., 12. osztály) vontunk be. (1) Igyekezünk olyan tankönyveket választani, amelyeket a tanulók legszélesebb körei használnak, így következtetéseinkben megnyugtató módon mutathatjuk be, hogy a magyar közoktatásból kikerülő fiatalok földrajz- és történelem tanulmányaik során milyen ismereteket szerezhetnek a Balkánról.

Mind a történelem, mind a földrajz tankönyvek elemzését azonos módszerrel és eszköztárral (munkatáblázatokkal) végeztük el. Mindenekelőtt vizsgáltuk a történelem-tankönyvek terjedelmét. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a Balkán témája mekkora terjedelemben szerepel a tankönyvek összes terjedelméhez képest. A terjedelemszámításból következtetéseket tudunk levonni a téma fontosságát, hangsúlyosságát illetően.

A következő szempontunk a különböző szövegfajták vizsgálata volt. (munkatábla T2, F2). A tankönyvi szövegeken belül megkülönböztettünk szerzői szövegeket, az úgynevezett alapszöveget, illetve didaktikai apparátust, amelyen belül vizsgáltuk a képeket, térképeket, forrásszövegeket, illetve táblázatokat. A tankönyvek első átlapozása után az volt a hipotézisünk, hogy a történelem tankönyvek szerzői az alapszövegben kevés teret szentelnek a Balkánnal kapcsolatos ismeretek tárgyalásának, viszont az illusztrációban rejlő di-

daktikai lehetőségeket maximálisan kihasználják, a földrajz tankönyvekben viszonylag a Balkán prezentációja viszonylag kiegyensúlyozott mind a szerzői szövegben, mind a didaktikai apparátusban.

Harmadik munkatáblázatunk a tankönyvi szövegek megjelenítésének módját, azaz a tartalmak tankönyvi prezentációját vette górcső alá. Arra kerestünk adatokat, hogy a tankönyvszerzők a vizsgált témát mennyire önálló tankönyvi egységben prezentálják: külön leckében vagy csak alcímben megemlíti, kisbetűs vagy nagybetűs bekezdésben tárgyalják-e a témát. Azt feltételeztük, hogy amennyiben a téma kifejtése egy különálló tankönyvi egységben (leckében vagy annak egy részében) történik, a téma kibontása kevésbé fragmentált, összefüggéstelen.

Végül negyedik vizsgálati szempontként feltártuk a vizsgált tankönyvek tematikus súlypontjait, illetve azok tárgyalásának mélységét. Az elemzés kezdetén átolvastuk a földrajz és a történelemtankönyveket, majd összevetjük a jelenleg érvényben lévő tantervekkel (nemzeti alaptanterv, kerettanterv), továbbá tekintettel voltunk mind a földrajztudománynak, mind a pedig a történettudománynak a Balkán-témával kapcsolatos legújabb hazai és nemzetközi kutatási eredményeire. Végezetül (különösen a 8. tematikus súlypont megfogalmazásakor: Magyarország és a Balkán) támaszkodtunk a Balkán szomszédságában megélt közös állampolgári tapasztalatainkra is, hiszen Pécssett élve, mindössze 50 kilométerre a horvát országhatártól, kutatói kérdéseinket a közös múltból fakadó saját történeti identitásunk, a szomszédainkkal közös történelmi múltunk, illetve a jelen és a közelmúlt politikai eseményeinek átéléséből fakadó élettapasztalatok, mindennapi életrézkések is orientálták. Mindezeket előre

bocsátva, és a fentiek alapján a következő tematikus súlypontokat (vizsgálati kategóriákat) állítottunk fel:

- a Balkán mint történeti-földrajzi tér;
- a Balkán félsziget természeti adottságai;
- geostratégiai pozíciók: a Balkán és Európa;
- a Balkán gazdasági viszonyai;
- a Balkán mint politikum;
- a Balkán etnikai viszonyai és társadalma;
- a Balkán vallási-kulturális viszonyai;
- Magyarországon és a Balkán.

A tantervi háttér és az elemzett tankönyvek

Történelem tantervek és tankönyvek

A történelem tanítása Magyarországon – igazodva az iskolaszervezeti sajátosságokhoz – két ciklusban történik: az általános iskola felső tagozatán (5–8. osztály) és a középiskolában (9–12. osztály). E szisztéma szerint a történelmi tananyag tárgyalására kétszer kerül sor, mégpedig úgy, hogy alsóbb szinten a tanítás inkább a múltat élményszerűen megjelenítő történetek tanításán, viszonylag

Az általános iskolai tankönyvtől eltérően itt más struktúrában szerepel a Balkán, a tankönyv nem is rögzíti az egy régióba sorolás kritériumait, így kérdésként merülhet fel a diákokban, hogy Görögország azon pillanattól, hogy az Unió része lett, már nem is kapcsolódik a Balkán-regióhoz? Vajon megszakított-e minden kapcsolatot a még „ott ragadt” államokkal, vagy sem.

kevés tényanyag elsajátításán és egyszerűbb összefüggések megértésén alapul, míg gimnáziumban és szakközépiskolában az általános iskolában tanult ismeretek elmélyítésére kerül sor, és nagyobb hangsúlyt kap a történelmi megismerést szolgáló készségek és képességek fejlesztése.

A tantervek kb. fele-fele arányban írják elő a nemzeti és az egyetemes történelmi témák tárgyalását. A tankönyvekben megjelenő egyetemes történelmi témák zöme Európa, azon belül is főleg Nyugat- és Közép-Európa történetéhez kapcsolódik. A Balkán története a tantervekben és az általános érettségi vizsgakövetelményekben elsősorban nagyobb témákba ágyazva jelenik meg (például a kelet-közép-európai

régió, vagy nagy nemzetközi konfliktusok története) és csak nagyon kis mértékben szerepel önálló témakörként. Ennek megfelelően a Balkánnal kapcsolatosan elsajátítandó tényanyag is meglehetősen kevés. A balkáni régió mint történeti és kulturális egység sajátos fejlődésének önálló bemutatását a tanterv nem írja elő.

Földrajz tantervek és tankönyvek

Az elemzett földrajztankönyvek a kerettanterv követelményeinek megfelelően egymásra épülnek, a lineokoncentrikus tanterv sajátosságait szem előtt tartva. A földrajz tantárgy a ma emberét, társadalmát és környezetét állítja a középpontba, tananyagát oknyomozó és problémákra koncentráló módon dolgozza fel. Tananyagtartalma komplex és több szempontból is szemléletformáló. Egyik célja, hogy ráébressze a tanulókat a földrajzi ismeretek fontos szerepére napjaink környezeti jelenségeinek, folyamatainak megértésében, kifejlessze bennük az aktív részvétel készségét közösségük, lakóhelyük, országuk, régiójuk és a világ problémáinak megoldásában. A földrajzoktatás célja továbbá, hogy a történeti-földrajzi szemléletmód kialakításával felismertesse a földrajzi helyzet összetevőinek változó megítélését. Ez utóbbi cél kapcsán elvárható, hogy a földrajz tankönyvek egy-egy régió történeti, politikai és kulturális dimenzióira is kitekintsenek.

A vizsgálatba a 7. osztályos általános iskolai, valamint 9. és 10. osztályos középiskolai földrajz tankönyveket vontunk be. (2) A tantervi követelményeknek megfelelően az általános iskolai tankönyv, Európa országainak természet- és társadalomföldrajza témakörön belül foglalkozik a Balkán félsziget országaival, azok társadalmi és gazdasági jellemzőivel. A tananyag feldolgozása elsősorban regionális földrajzi megközelítésű. A hatályos kerettanterv lehetővé teszi a középiskolai szaktanároknak, hogy az érettségi követelményekhez igazodva részletesebben foglalkozzanak néhány, a világgazdaságban sajátos szerepet betöltő régió elemzésével. Így emelhetik be helyi tantervükbe például a balkáni

régió ismertetését. Ebből következően a középiskolai 10. osztályos, választható tankönyvet is elemeztük, különösen az érettségi követelményekben megjelenő elvárások miatt.

Terjedelem és szövegfajták szerinti elemzés

Történelem tankönyvek

Az általunk vizsgált tankönyvekben a Balkán témakör terjedelme a tantervi háttérnek megfelelően viszonylag szűkre szabott. A 11. osztályos tankönyvben a Balkánról szóló szövegek és illusztrációk az összterjedelemnek mindössze a 2 százalékát teszik ki. Ha csupán az egyetemes történelmet tekintjük, ez az arány akkor sem éri el a 4 százalékot. A 12. osztályos tankönyvben a számok valamivel kedvezőbb alakulnak: a Balkán-téma az összes terjedelem majd 4%-a, míg az egyetemes történelmi részek több mint 6,5 százaléka foglalkozik a Balkánnal. Az arányok megnövekedése annak tulajdonítható, hogy a Balkán története a 20. században szorosabban összefonódott a fejlettebb európai régiók történetével, mint a korábbi időkben.

A Balkánra vonatkozó tankönyvi főszöveg egyik tankönyvben sem jelenik meg külön leckében. A 11. osztályos tankönyv több mint kétharmad arányban alcímekben tárgyalja a témát, a fennmaradó hányadban pedig külön bekezdésekben találkozunk a Balkán történetével. A 12. osztályos tankönyv már csak az esetek egy harmadában foglalkozik önálló alcímekben a régió történetével. Inkább az a jellemző, hogy csupán egyes bekezdéseket szentelnek a balkáni eseményeknek. Fontos továbbá megemlíteni, hogy ebben a tankönyvben a témával kapcsolatos szövegek egy ötöde külön bekezdést sem alkot, hanem csupán elszórtan, egy-egy mondatban vagy félmondatban kerül megfogalmazásra. Ha megvizsgáljuk a főszöveg összes terjedelmét és azt, hogy mindez hány darabra osztva jelenik meg, arra a megállapításra juthatunk, hogy a Balkán témáját rendkívül töredezetten, elszórtan tárgyalja mind a két tankönyv.

Mindkét elemzett tankönyvre igaz, hogy a főszöveg és a didaktikai apparátus aránya kb. 50–50 százalék körül mozog. A didaktikai apparátus viszonylag magas aránya és változatossága az új típusú érettségi követelményeivel, a kompetencia-központúsággal magyarázható. A didaktikai apparátus egyes típusairól a következők mondhatók el: a képek mindkét könyvben megfelelő méretűek, így jól értelmezhetők, ugyanakkor funkciójukat tekintve főleg illusztrálók, tehát mélyebb gondolkodásra nem serkentik a diákokat. A térképek minden esetben leegyszerűsített változatban jelennek meg, csak az éppen tárgyalt viszonyokat, eseményeket és folyamatokat ábrázolják, így rendkívül alkalmasak az olvasottak megértésére és rendszerezésére. A szöveges források funkciója leginkább illusztráló, viszont némely esetben erősen gondolkodásra motiválja a diákokat, amennyiben a főszöveghez képest egy másik perspektívából mutat be egy adott eseményt. A táblázatok, bár számuk sokkal kisebb, a térképekhez hasonlóan jól segítik a tanultak megértését, ugyanakkor további gondolkodásra is ösztönöznek, mivel nagyon részletesen és több szempontból mutatnak be a Balkánon fennállt, vagy fennálló állapotokat. Összességében tehát a didaktikai apparátus kiegészíti, és részben elmélyíti a tankönyvi szövegben közvetített tudásanyagot, valamint sokszor motiváló hatású.

Földrajz tankönyvek

A Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent, 7. osztályosok számára készült a „Kontinensek földrajza” című tankönyv 6. fejezetében tárgyalja Európa földrajzát. A tankönyv a Balkán-félsziget országai cím alatt a vizsgált területet körülbelül nyolc oldalon keresztül elemzi. Ez az egész tankönyv 3,2 százalékát teszi ki. Hat színes kép illusztrálja és támasztja alá a közölt ismeretanyagot. A képek elhelyezése adekvát, terjedelmük dicséretre méltó (1 kép átlagos nagysága 87,2cm²), némelyik szinte fél oldalt is elfoglal. Az általuk közölt információ nagyban hozzájárul a diákokban kialakuló Balkán-képhez, a ter-

mészeti látványosságok és az építészeti sajátosságok bővítik a félszigetről alkotott képet. Az ábrák közül három kínálkozik kiemelésre, ezek bővítik a tanulók ismereteit és árnyalják a Balkán-képet. A leckében előforduló egyetlen táblázat Jugoszlávia utódállamait mutatja be a terület, népesség, népsűrűség és államforma szempontjából. Egy térkép van, amely a délszláv államokkal foglalkozva a nemzetiségi kérdést tárgyalja. A térkép a célcsoport életkori sajátosságait figyelembe véve különböző színekkel ábrázolja az egyes népcsoportok által lakott területeket az országhatárokkal egybevetve. A térkép, táblázat és az ábrák nagysága is megfelelő. Elmondható, hogy a főszöveg és a didaktikai apparátus aránya kiegyenlített a tanulók életkori sajátosságai és a tantervi kompetencia követelményeinek megfelelően.

A gimnáziumok 9. évfolyama számára készült „Általános természetföldrajz” tankönyv jellegénél fogva döntően a Föld egészére vonatkozó általános természeti ismereteket tartalmazza. A régiók, nagytájak – így a Balkán vagy Dél-Kelet-Európa – csak abban az esetben kerülnek említésre, ha valamelyik földfelszíni folyamatra, természeti jelenségre az ottani tájak adhatnak példát. A tankönyv a kontinensek földrajzával külön fejezetben foglalkozik, ez a könyv utolsó fejezete, és ebben a Balkán-régió csak említésszerűen fordul elő, 0,14 oldalon elbújva. A Balkán-félsziget hegyvonulatait jellemzi a hegységrendszerek közé illesztve. Ezen szöveges említésen kívül egyetlen kép, ábra vagy térkép sem található a területtel kapcsolatosan. A tankönyvben a témáról elsősorban előforduló ismeretanyag kevésbé járul hozzá a Balkán mint természeti tájról szerzett ismeretek elmélyítéséhez.

A gimnáziumok 10. évfolyama számára készített „Regionális földrajz” tankönyv a világgazdaság kérdéseinek tárgyalása mellett a gazdasági élet átalakulásának és napjaink globális problémáinak elemzésére is vállalkozik. A szaktudomány által a Balkán térséghez sorolt országok közül a szerző Görögországot az Európai Unió témakörnél tárgyalja. Románia, az egykori dél-

szláv utódállamok, Bulgária és Albánia Dél-Kelet-Európa részeként jelennek meg, és ezen országokat a szerző a valamikori szocialista múlt hagyatékeként elemzi. Törökország pedig Európa és Ázsia közé beékelődve, mint a térségtől, annak történetétől, fejlődésétől független ország kerül bemutatásra.

Az általános iskolai tankönyvtől eltérően itt más struktúrában szerepel a Balkán, a tankönyv nem is rögzíti az egy régióba sorolás kritériumait, így kérdésként merülhet fel a diákokban, hogy Görögország azon pillanattól, hogy az Unió része lett, már nem is kapcsolódik a Balkán-régióhoz? Vajon megszakított-e minden kapcsolatot a még „ott ragadt” államokkal, vagy sem. Törökországgal kapcsolatosan is nehéz eligazodni, hogy Európa és Ázsia között melyik régióhoz is sorolható.

A felsorolt államokról hozott információk a tankönyv nettó terjedelmének 15,4 százalékát teszik ki, de ahogy utaltunk rá, az ismeretek elsősorban jelennek meg. A magas terjedelmi arány önmagában örvendetes tény, igaz, az érettségi követelményeket és a kerettantervben előírt témákat figyelembe véve ezt az adatot harmadolni kell, hiszen nem ez az egyedüli tankönyv a 10. évfolyamon. Szerencsétlen módon egyetlen fénykép sem segíti elő a diákokban a Balkán-kép formálását, árnyalását. Ugyanakkor két ábra és hét térkép színesíti a megértést. A régió országainak gazdasági teljesítménye az EU-val való összehasonlításban, került be a tananyagba. Az utódállamok területe, népessége, gazdasági mutatói, fontosabb népcsoportjai jól áttekinthetők a táblázat segítségével. A harmadik, egyben utolsó ábra területünkön Bulgária észak-déli profilját mutatja be természetföldrajzi adatokkal kiegészítve. A térképekben gazdag tankönyv a régióra vonatkozó térképeket is használ, összesítve 5,7 oldalon. Ez az arány már előrevetíti, hogy a térképek igen nagyok, helyenként egy egész tankönyvi oldalt is kitesznek. Érdemes említést tenni arról a tematikus térképről, amely az erdélyi magyar lakosság arányát mutatja be az 1992-es népszámlálás adatait alapul véve.

A didaktikai apparátus viszonylag magas aránya és változatossága a földrajz tárgy sajátosságaival és az új típusú érettségi követelményeivel magyarázható. A didaktikai apparátus alkalmazott típusairól elmondható, hogy megfelelő méretűek, jól értelmezhetők, a térség változó, társadalmi – politikai helyzete (különösen a délszláv térség) miatt ugyanakkor frissítésre szorulnak. Az ábrák, táblázatok, térképek tanári irányítás nélkül mélyebb összefüggések felfedezésére nem ösztönzik a diákokat.

Tematikus elemzés

Történelem tankönyvek

A korábbiakban megfigyelhettük, hogy a Balkán tárgyalását mindkét történelem tankönyv rendkívül töredezetten valósítja meg. Az egyes témák legfeljebb külön alcímként jelentkeznek, de még ennél is jellemzőbb, hogy még kisebb egységekbe, bekezdésekbe, sőt csupán egy-egy mondatban.

A 11. osztályos tankönyv három témával kapcsolatban (orosz terjeszkedés a 18. században, *Mohamed Ali* modernizációs kísérlete és a krími háború) csak közvetve és csak érintőlegesen szól a Balkánról. A többi esetben is csak szélesebb témakörökbe ágyazva (forradalmi hullám az 1820-as években, szövetségi politika a 19. század végén és a 20. század elején, nagyhatalmi ellentétek kiéleződése az I. világháború előtt) olvashatunk a Balkán történetéről. A tankönyv a balkáni államok létrejötténél és egymás közötti ellentéteinél csak a legszükségesebb tények közlésére szorítkozik, amelyek ismerete nélkül érthetetlen volna a nemzetközi politika alakulása. Ebben a könyvben a Balkánról szóló alig több mint öt oldalnyi szöveg 16 féle szövegfajtaiban jelenik meg.

A 12. osztályos tankönyvben még ennél is többször, 34 alkalommal olvashatunk a balkáni történelemről – legtöbbször csupán néhány soros szövegeket. A téma egyfelől nagy nemzetközi konfliktusokkal (I. és II. világháború és az azokat követő békek) és azok következményeivel (területi változások, népmozgások) összefüggésben kerül elő. Más esetekben többnyire bi-

zonyos nagyobb európai régiók („Köztes-Európa”, szocialista tömb országai, Európai Unió) részeként kapunk információkat a félszigeten történekről. Csupán két esetben nyerhetünk mélyebb betekintést egyes balkáni államok történetébe: Görögország 1945 utáni sorsát és a délszláv válságot részletesebben is bemutatja a tankönyv.

A Balkán mint történeti földrajzi tér, természeti adottságok, gazdasági viszonyok

Az első vizsgált tematikus súlypont a Balkán mint történeti földrajzi tér. A tankönyvekben a Balkán tárgyalásakor összességében a következő államok szerepeltek: Oszmán Birodalom, Törökország, Bulgária, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Jugoszlávia, Albánia, Macedónia és Görögország. A könyvek azonban semmivel sem indokolják, hogy miért éppen ezt a területi egységet nevezzük Balkánnak, és arra sem térnek ki, hogy mitől alkot ez egységet. Ráadásul az előbb említett államok soha sem jelennek meg ugyanabban a tematikus egységben egyszerre – tehát az előbb felvázolt földrajzi tér csak a mintegy 60 szétszórt szövegegség egyszerre történő elolvasásakor definiálódik, így a tankönyvkutatón kívül gyakorlatilag senki, sem a tanár, sem a diák nem szembesül vele. Itt is igaz, hogy a könyvek a Balkánt nagyobb történeti földrajzi összefüggésekbe ágyazva tárgyalják (például az Oszmán Birodalmon vagy „Köztes-Európán” belül). Itt némi indoklást is találunk arra, hogy miért tartozik ez a terület is a tágabban megfogalmazott régióhoz.

A természeti adottságokkal kapcsolatos információk teljességgel hiányoznak mindkét tankönyvből. Még ott sem találunk utalást erre, ahol különben a tárgyal-

események megértéséhez szinte elengedhetetlen a földrajzi viszonyok ismerete (mint például a Hitler elleni partizánháborúnál). Ez a súlyos deficit talán azzal magyarázható, hogy a tankönyvírók úgy vélik, az ide vonatkozó természeti földrajzi ismereteket a diákok már az általános- és középiskolai földrajzórakon elsajátíthatták, így nem kell külön kitérniük rá.

A Balkán gazdaságával kapcsolatos szövegek csak elszórtan olvashatók, és mélyebb elemzésről egy esetben sem beszélhetünk – a szerzők inkább néhány alapvető tény közlésére szorítkoznak. A 11. osztályos tankönyvben mindössze egy rövid utalással találkozunk, amely a Balkán „lassú gazdasági fejlődésére” utal a 19.

Jellemző tehát a tipikusan nagyhatalmi látószög, azaz annak a történelmi szemléletnek az érvényesülése a történelmi események tárgyalásánál, hogy a balkáni kis népek hazája az európai nagyhatalmak számára fontos gazdasági, politikai, katonai események színtere, az európai nagyhatalmi befolyás tárgya, a térségnek azonban saját története szinte nincs.

század második felében. A 12. osztályos tankönyvben először a két világháború közötti korszak Jugoszláviájának gazdasági nehézségeiről és az erősödő német befolyásról esik szó. Majd az 1945 utáni Jugoszlávia gazdasági fejlődésének kétarcúságát (szocialista és kapitalista vonások), végül az 1980-

as évektől beköszöntő romló gazdasági helyzetet mutatják be a szerzők.

A Balkán geostratégiai pozíciója – a Balkán és Európa

A Balkán geostratégiai pozíciója, valamint a Balkán és Európa tematikus súlypontok nagy teret kapnak mindkét tankönyvben. Mondhatni ez az a téma, amelyre a legnagyobb hangsúlyt fektetik a szerzők. Tömören ugyan, de eléggé lényegretörően szólnak a Balkán geostratégiai jelentőségéről, valamint az Oszmán Birodalom meggyengülésével kapcsolatosan felmerülő stratégiai kérdésekről. (3) Emellett részletesen és differenciáltan rajzolódna ki a Balkánhoz fűződő különböző nagyhatalmi érdekek (oroszl, angol, osztrák, olasz és német) és a nagyhatalmi beavatkozások a bal-

káni ügyekbe (például a berlini kongresszus 1878-ban, a NATO-bombázás a délszláv konfliktusokban stb.). (4)

A Balkán mint politikum

A másik (a többi témához képest) nagyon részletesen elemzett téma a Balkán mint politikum. Itt ama tekintetben is széles a paletta, hogy milyen további súlypontokat találunk a témán belül. Előtérben a nemzeti ébredés, a nemzeti mozgalmak, a nemzeti függetlenség és a balkáni nemzetek egymás közötti ellentétei állnak – ez utóbbi szinte minden alkalommal visszatér, egyfajta fő összekötő motívumként jelentkezik. Ezekről mindig tömören, de sokszor olvashatunk. Ugyanakkor a balkáni államok együttműködése (például Jugoszlávia, kisantant, stb.), valamint az egyes országok belpolitikája csak ritkán és mélyebb magyarázatok nélkül jelenik meg. Szembeszökő viszont, hogy a politika tekintetében is a legdifferenciáltabb képet a könyvek arról nyújtják, hogy a balkáni népek mikor, miért és milyen módon kerültek szembe a különböző európai nagyhatalmakkal, és hogy ennek milyen következményei lettek. Jellemző tehát a tipikusan nagyhatalmi látószög, azaz annak a történelmi szemléletnek az érvényesülése a történelmi események tárgyalásánál, hogy a balkáni kis népek hazája az európai nagyhatalmak számára fontos gazdasági, politikai, katonai események színtere, az európai nagyhatalmi befolyás tárgya, a térségnek azonban saját története szinte nincs.

Etnikai viszonyok és társadalom

Ami a Balkánon fennálló etnikai viszonyokat és a társadalmat illeti, a következő megállapításokat tehetjük: a főszöveg többször tesz említést arról, hogy a régióban és a régió egyes államain belül is nagyon kevert etnikumú társadalommal találkozhatunk, amely sokszor vált a történelem folyamán és válik ma is konfliktusok forrásává. Ezek azonban túlságosan általános megfogalmazások. A didaktikai apparátusban felvonultatott etnikai térképek, táblázatok viszont nagyon pontos és alapos, több szempontból bemutatott is-

meretanyagot közvetítenek, ami alapján a diákok nagyon részletes háttérismereteket szerezhetnek a Balkán nemzetiségi viszonyairól, és így a főszövegben tett általános kijelentések megfoghatóvá, érthetővé válhatnak a tanulók számára. A társadalomról ugyanakkor elenyésző információ közölnek a tankönyvek. A 12. osztályos könyv egyáltalán nem foglalkozik ezzel az aspektussal, míg a 11. osztály számára íródott tankönyv is megelégszik egy mindössze ötsoros kisbetűsen szedett bekezdéssel.

Vallási, kulturális viszonyok

Úgy véljük, a Balkánon fennálló viszonyokat a vallási és ezzel erősen összefonódó kulturális sajátságok ismerete nélkül nem lehet megérteni. A tankönyvek vizsgálatánál mégis azt tapasztaltuk, hogy ez a megközelítés mind a főszövegben, mind a didaktikai apparátusban teljesen elsikkadt. Ezt a súlyos hiányosságot véleményünk szerint nem legitimálhatja az sem, hogy a korábbi évfolyamok tananyagában ténylegesen megjelennek erre vonatkozó ismeretek. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a Nemzeti Alaptanterv egyik hangsúlyos tartalmi és fejlesztési követelménye a multikulturális szemlélet jegyében más népek, kultúrák, szokások megismertetése a tanulókkal.

Magyarország és a Balkán

Az utolsó tartalmi súlypontunk a Magyarország és a Balkán címet viseli. A 11. osztályos tankönyvben ez a téma elsősorban közvetve jelentkezik a Kárpát-medence román, szerb és horvát nemzetiségi mozgalmával kapcsolatban. Kivételt ez alól *Kossuth Lajos* dunai konföderációval kapcsolatos tervének ismertetése képez. Magyarország és a Balkán kapcsolata a 12. osztályos tankönyvben sem jelenik meg. Inkább azt mondhatnánk, hogy Magyarország és az egyes balkáni államok kapcsolatáról olvashatunk több helyen: ilyenek témák az I. világháború, a trianoni békeszerződés, a kisantant vagy a revízió és a különböző államok részvétele a II. világháborúban. Fontos még, hogy külön hangsúlyt kap a békeszerződés után a Ma-

gyarország határain kívülre került magyar csoportok helyzetének ábrázolása az egyes balkáni államokban. Az 1945 utáni fejezetekben ez utóbbi témán kívül csak a szocialista tömbbe tartozó országok hasonló fejlődési sajátosságainak tárgyalásakor találkozunk a témakörrel. Az eddig elmondottak is alátámasztják azt a további tapasztalatot, hogy Magyarország és a Balkán között minden esetben csak az ellentétek jelennek meg, és a szerzők teljesen érintetlenül hagyják a két terület között fennálló – manapság egyre fontosabb szerepet játszó – gazdasági és kulturális kötődéseket, összefonódásokat. Szerepel ugyan a tankönyvekben maga a tény – tehát Magyarország és a Balkán kapcsolata –, de csak szórványosan, átfogóbb magyarázatokkal csak ritkán találkozhatunk.

Földrajz tankönyvek

A fentiekben már utaltunk rá, hogy a Balkán tárgyalását mindegyik földrajz tankönyv egymástól függetlenül, sajátos struktúrában, részben töredezetten valósítja meg. Elvárásunk, miszerint a földrajz tankönyvek alaposan foglalkozzanak a földrajzi tér, a természeti környezet és a gazdasági, társadalmi folyamatok taglalásával, már a terjedelmi és szövegfajta szerinti elemzésből is kitént, hogy a különböző tankönyvek esetében eltérően érvényesül.

A Balkán mint történeti földrajzi tér, természeti adottságok, gazdasági viszonyok

A Balkán mint földrajzi tér meghatározása – csak az általános iskolai tankönyvben kerül megfogalmazásra, ott is igen sajátos megközelítésben, magyarázat nélkül. Már utaltunk rá, hogy Európa két különböző nagyrégiójába sorolják be a tankönyvszerzők a térséget, anélkül hogy erre magyarázatot szolgáltatnának. A középiskolai tankönyvekben vagy nem történik meg a földrajzi tér lehatárolása, vagy az egyik könyvben politikai aspektusból kijelölt földrajzi térként jelenik meg a Balkán. Elmondható, hogy a tankönyvszerzők nem indokolják, hogy miért pont azt a területi egészet értik Balkán alatt, amelyről érte-

keznek. Ráadásul ez a földrajzi tér koncepció nem fűzhető fel egy közös logikára.

A természeti adottságok viszont mind egyik tananyagban kiindulópontként jelennek meg, nem egyszer előismeretet feltételezve, így kevés lehetőséget kínálnak a tankönyvek a természeti környezet elemzésére. A tantervi elvárás és a földrajz tantárgy sajátosságai ellenére úgy véljük, nem elég markáns a tematikus súlypont jelenléte. Az általános iskolai tankönyvtől elvárható, hogy a regionális földrajzi elemzés módszertanát követve felkészítsen a természeti és gazdasági társadalmi tényezők összefüggéseire, de adós marad a tankönyv egy behatóbb természeti kép bemutatásával és az említett összefüggések feltárásával.

Az „Általános természetföldrajz” tankönyv is csak a félsziget fontosabb hegységeit említi. A 10. osztályosok számára készült tankönyvben is hol az éghajlat, hol a fellelhető ásványkincsek területi elhelyezkedése és a mezőgazdasági termelést befolyásoló klimatikus viszonyok kerülnek a középpontba.

A gazdasági viszonyok kapcsán találhatjuk a legrezsletesebb és összefüggéseiben is figyelemreméltó ismeretanyagot. Úgy látszik, még a mai napig sem tud szabadulni a magyar földrajzoktatás a gazdaságföldrajzi szemlélet bővületéből. Az általános iskolai tankönyvek a „klasszikus” földrajzi feldolgozási módszert választva, az egy-két mondatban elemzett természeti adottságokhoz kapcsolódó ásványkincseket, iparágakat és mezőgazdasági terményeket sorolják fel a gazdasági viszonyok bemutatásaképpen.

Jó néhány sztereotípiával találkozunk a 10. osztályos földrajz tankönyv mint: wirtschaftlicher Rückstand (gazdasági elmaradottság), schwach entwickeltes Agrarland (gyengén fejlett agrárország). A Balkán országainak részletes elemzését megelőzően Délkelet-Európa gazdasági jellemzésre vállalkozik a tankönyv, a már említett kulcsszavak magyarázatán túl a térség fejlődésének közös vonásait bemutatva. Mivel Görögország teljesen külön fejezetben található, az ország jellemzése során nem

derül ki, hogy az előbb említett problémákkal küzd-e az ország, vagy valamikor küzdött-e. Sajnálatos módon hiányoznak a térség gazdasági esélyei, lehetőségei, a Magyarországgal való gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolat, az együttműködés új formái. Nem él a tankönyv a témában rejlő problémaorientált gondolkodás fejlesztésének lehetőségeivel.

A Balkán geostratégiai pozíciója – a Balkán és Európa

A geostratégiai pozíció vizsgálata izgalmas feladatnak bizonyult, hiszen ez egy-egy ország tantervi súlyát fel- vagy leértékelheti. Az általános és középiskolai tankönyvekben egyaránt többször előforduló kulcsszavak, amelyek utalnak a térség geostratégiai jelentőségére: geographische Nähe (földrajzi közelség), megközelíthetőség, egy-egy ország közelsége vagy távolsága az Európai Unióhoz képest, Verkehrsknotenpunkt/linien (közlekedési csomópontok, közlekedési vonalak), vagy olyan földrajzi nevek, mint a Duna, a Boszporusz és a Dardanellák, amelyek kulcsfontosságúnak a térség geostratégiájának elemzésében. Sajnálatos, hogy felszínesen, tömören és magyarázat nélkül szólnak a szerzők a kérdéstről.

A Balkán mint politikum

A középiskolai 10. osztályos 'Regionális földrajz' tankönyv foglalkozik legrészletesebben ezzel a témával. A politikai folyamatok megértése azonban nehézségekbe ütközik, hiszen a diákok történelmi ismeretei még hiányosak a mai viszonyokra is kiható történelmi-politikai összefüggések terén, hiszen a tanulók csak a 11–12. osztályban ismerkednek meg a térség történelmi folyamataival. A felmerülő kulcsszavak szerteágazók: I., II. világháború, nacionalizmus, nemzeti mozgalmak széthullás, etnikai tisztogatások kisebbségpolitika, megkésetttség, demokratikus politikai rendszer stb. Jellemző a nyugat-európai szemszögből történő megközelítés. Például a Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatos konklúzió, miszerint a területen végbemenő „aprózódási folyamat”,

széthullás egy teljesen ellentétes fejlődési utat jelent, mint ami Nyugat-Európáé, és ez az ellentétes fejlődés nem jelent egyben jobbat, vagy esetlegesen a nyugat-európa-ít megközelítő utat. (5)

Etnikai viszonyok és társadalom

A terület etnikai sokszínűsége mind-egyik regionális földrajzi tankönyvben jelen van, mint egyfajta hívószó a térség jellemzésére. Különösen a középiskolai tankönyv él ezzel a lehetőséggel. Jól érzékelhető ez Románia elemzésekor, a népesség nemzetiségi összetételének – különös tekintettel a magyarságra – bemutatásával. Aktuális kérdéseket is feszeget a tankönyv, a délszláv utódállamok kapcsán a nemzetek eltávolodásával és az etnikai konfliktusokkal is részletesen foglalkozik. Törökország esetében ugyanebben az összefüggésben szól a kurdokról, akik saját kurd államuk létrehozására törekvesnek, amely már polgárháborúhoz hasonló állapotokat is okozott. Az etnikai térképek, táblázatok sokoldalú ismeretanyagot közvetítenek, így a diákok a főszövegben leírtakkal kiegészítve árnyalt ismeretet szerezhhetnek a Balkán nemzetiségi helyzetéről. A térség társadalmi viszonyairól ugyanakkor minimális információt kapnak a tanulók. A könyv a nagy számú Nyugat-Európában dolgozó vendégmunkáson kívül a valamikori szocialista ipar napjainkig is ható környezet- és egészségkárosító hatásairól is szól.

Vallási, kulturális viszonyok

A Balkán térség egyik jellemző sajátossága vallási és kulturális sokszínűségében rejlik. A tankönyvek elemzésekor kitűnt, hogy ez a megközelítés háttérbe szorul a többi szemponttal szemben. A délszláv államok és Törökország kapcsán kerülnek elő a főszövegben a vallási jellemzők (2–2 sorban), bár kiegészítő tananyagban (mindegyik földrajz tankönyvben), kicsit részletesebben megismerkedhetnek a tanulók az iszlám vallással is. A kulturális sajátosságok inkább mint turisztikai látványosságok kerülnek elő a könyvekben. Sajnálatos, hogy ennek a multikulturális

világnak a sokszínűsége a tantervi ajánlások ellenére kevésbé hangsúlyos.

Magyarország és a Balkán

Magyarország és az egyes balkáni államok kapcsolatáról az adott ország elemzések sorában esik szó: a közös történelmi múlt, Magyarország mint a Monarchia része, osztozás a „török elnyomásban”, az I. világháború, a trianoni békeszerződés, a II. világháború, a KGST, stb. A már említett tematikus súlypontokban is fontos szerepet kapott a nemzetiségek kérdése, több országnál előkerül a határainkon kívülre került magyarság helyzetének elemzése. A II. világháború utáni szocialista fejlődés közös vonásaira is nagy hangsúlyt helyez a középkorai tankönyvszerző. Ugyanakkor Magyarország és Balkán országai között kialakult és napjainkig átnyúló gazdasági és kulturális kapcsolatok alig kapnak hangsúlyt a könyvekben. Nem beszélve a hazánk európai uniós csatlakozása révén kialakult helyzetről, melynek következtében a földrajz tantárgy különös alkalmas lenne ennek a megváltozott viszony rendszerének az ábrázolására, a felmerülő problémák elemzésére és az együttműködés új dimenzióinak az illusztrálására.

Összegzés

A történelem tankönyvek elemzésének összefoglalása

A történelem tankönyvek elemzésének végére érve megállapíthatjuk, hogy ezekben egy meglehetősen sajátos Balkán-képpel szembesülnek a 17–18 éves diákok. Az elemző számára az első és legszembeötlőbb következtetés, hogy a töredezett tárgyalás miatt egyáltalán nem alakulhat ki a tanulóban egységes Balkán-kép. Ezen valószínűleg az segíthetne leginkább, ha lenne mind-egyik tankönyvben legalább egy olyan fej-

zet, amely kizárólag a Balkánnal foglalkozik és azt több szempontból mutatja be.

Jelentős negatívum továbbá, hogy a tankönyvek egyértelműen a nagyhatalmi szemlélet alapján ábrázolják a Balkán történetét. Ez főleg abban érhető tetten, hogy a tematikus súlypontok között a geostratégiai és politikai témák abszolút dominanciája figyelhető meg, valamint abban, hogy a régió története csak más témákba ágyazva kerül feldolgozásra. Majdhogynem az tapasztaljuk, hogy a Balkánnal csak akkor foglalkoznak a könyvek, ha a nagyhatalmi politika mozgatórugóit kell tisztázni, vagy ha a Balkán nagy nemzetközi konfliktusokban a nagyhatalmak sakkjátszmájának színterévé vált. Multiperspektívikus megközelítéssel tehát nem találkozhatunk. Például az a szempont, hogy a balkáni ember hogyan látta a tárgyalásokat, nem jelenik meg.

A Balkánon fennálló viszonyokat a vallási és ezzel erősen összefonódó kulturális sajátosságok ismerete nélkül nem lehet megérteni. A tankönyvek vizsgálatánál mégis azt tapasztaltuk, hogy ez a megközelítés mind a főszo-vegben, mind a didaktikai apparátusban teljesen elsikkadt.

dolgokat, nem jelenik meg.

Valószínűleg ebből az egyoldalú szemléletből adódik az is, hogy a tankönyvek a Balkánnal kapcsolatban még mindig sok sztereotípiát közvetítenek. Ilyen például a Balkán mint „lőporos hordó” ké-

pe, amely sértően leegyszerűsítő ugyan, mégis rendkívül sokszor megjelenik – több esetben a címekben is (például az I. világháború kitérője a következő címen szerepel: „A balkáni »lőporos hordó« felrobbanása”). Egy másik példa lehet a „keleti kérdés” kifejezés, mely történelmi fogalomként a Kerettanterv tartalmi követelményeiben is így szerepel. Hasonlóan egyoldalú ábrázolás az is, hogy a tankönyvek a Balkánnal kapcsolatban mindig csak a konfliktusokról, gyűlölködésről és az elmaradottságról írnak.

Mivel a szétdarabolt ábrázolás miatt differenciált kép nem alakul ki a tanulóknál, az ilyen és hasonló sztereotípiák hangsúlyozása miatt a tankönyvek nagyjából azt az üzenetet közvetítik a diákok felé, hogy

a Balkán valamiféle leszakadt régió valahol Európa peremterületén, mely a mai napig állandó belső feszültségek, háborúskodások földje, ahol a különböző népek elvakult nacionalizmustól hajtva, sosem tudnak nyugalomban maradni, és ahol csak a „tiszán látó” nyugati nagyhatalmak állandó felügyelete képes a békét és rendet fenntartani (Lásd például a berlini kongresszus 1878, Dayton 1995, stb.).

Mindemellett a vizsgált tankönyveknek pozitív vonásai is vannak. Ilyen a már fentebb méltatott, összességében jól megválogatott didaktikai apparátus, mely sokban segíti a diákokat az új típusú, kompetencia- és forrásközpontú érettségire való felkészülésben. Hasonlóan dicsérendő – véleményünk szerint – az a törekvés is, hogy mivel az elmúlt években az átadható tényanyag mennyiségét a tankönyvekben radikálisan csökkenteni kellett, és így egy-egy témát nem lehet részletesen tárgyalni, a tankönyvíró egyes szélesebben értelmezett régió közös fejlődési sajátosságait próbálja felvázolni. Így mégis sikerül valamiféle általános képet adni a tanulóknak – ami sokszor sztereotip ugyan, de mondhatnánk: „több mint a semmi”. Utolsó pozitívumként megemlítjük még azt is, hogy egy-egy jól kiválasztott forrásszöveggel már megjelentek a multiperspektívikus szemlélet csirái is: például részlet egy bosnyák lány visszaemlékezéseiből a délszláv háborúra.

A földrajz tankönyvek elemzésének összefoglalása

A tankönyvekben szereplő tananyag korszerű, a legújabb szaktudományi ismeretek transzformált változata. Adatbázisa viszonylag friss. A témával kapcsolatos előítéleteket, prekoncepciókat – mint a balkáni népek agresszív, magyarellenesek, állandó konfliktus helyszíne a Balkán – részben megszünteti, részben megmagyarázza, bár továbbra is az elmaradottság, a szegénység és a politikai problémák színtereként jelenik meg a térség.

Negatívumként említhető a Balkán-régió mint földrajzi tér meghatározásának hiánya, amely térbeli definícióként megalapozhatna egy egységes Balkán képet. A

hagyományos földrajzi feldolgozási módszerek alkalmazásával a gazdasági viszonyok elemzésében hangsúlyos szerepet kap a természeti erőforrások és az ágazatok bemutatása, kevésbé összpontosítanak a társadalmi-gazdasági folyamatokra.

A földrajz tantárgy egyfajta újszerű szerepvállalásaként is értékelhető, hogy egyre nagyobb teret nyit elsősorban a középiskolások számára, hogy egy-egy régió történeti, politikai és kulturális dimenzióit is figyelemmel kövesse, ezért nem meglepő, hogy a tematikus súlypontok között a politikai és az etnikai témák vezető szerephez jutottak a hagyományos földrajziak mellett. A politikum tematikus súlypontjából közelítve a Balkánt, arra az igen sajátos – de az európai politikai közfelfogástól nem idegen – következtetésre jutnak a tankönyvek, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás az egyedüli lehetőség a térség számára, más fejlődési utat nem kínál a problémák megoldására egyik tankönyv szerzője sem. A tankönyvek részletesen kitérnek a térség multietnikus jellegére, az ebből fakadó konfliktusokra és a megoldási alternatívákra, ezzel a békés együttélés fontosságát is hangsúlyozva pozitív üzenetet közvetítenek. Sajnálatos, hogy a kulturális és vallási sokszínűség nem kapja meg a számára kiérdemelt helyet, így ezen területen hiányosak maradnak diákjaink ismeretei. A régió Magyarországhoz fűződő kapcsolata kidolgozatlan.

Összességében úgy véljük, hogy a tankönyvek által közvetített Balkán-kép elég egyoldalú, kevésbé egységes. A hagyományos földrajzi szemlélet miatt a gazdasági súlypont erős, csak a középiskolai, ajánlott tankönyv jól szerkesztett didaktikai apparátusának segítségével alakulhat ki árnyaltabb Balkán-kép a tanulóknak.

Konklúziók

Vizsgálatunk elején mindenekelőtt arra kerestük a választ, hogy a tankönyvek által közvetített Balkán-kép mennyire járul hozzá a tanulók árnyalt ismereteinek kialakításához. Megállapítható, hogy a Balkán-kép töredezett, nem koherens. Mind a történe-

lem mind a földrajz tankönyvekben szét-szórta, kevésbé tematikusan, sokféle ismeretet közvetítve jelenik meg. Jól tükrözik tankönyveink a tantervek sajátos idő-és térszemléletét. A földrajztankönyvekben dominánsan hangsúlyosak a térkonceptiók, bár ez a három vizsgált tankönyvben nem fűzhető fel egy közös logikára, illetve a történetiségre való utalás gyenge ezen könyvekben. A történelem tankönyvek ezzel összhangban erősen túlhangsúlyozott történeti attitűddel közelítik meg a témát, viszont nem használják ki a tanulóknak a korábbi évfolyamokon tanult földrajzi ismereteit. A két tantárgy által közvetített tudásanyag így nincs összhangban, nem épül egymásra, elvész a szinergikus hatás, azaz nem áll össze a tanulmányok során egy komplex (természeti, társadalmi, gazdasági, politikai, vallási és kulturális szempontokat ötvöző) Balkán-kép.

A középiskolai tankönyvekben a Balkán politikai jellemzői, folyamatai részletesen szerepelnek. A történelem tankönyvekben az európai nagyhatalmak perspektívája dominál, a földrajz tankönyvek esetében ez a szempont még azzal egészül ki, hogy a térség lehetőségeit az egyik tankönyvszerző a nyugat-európai fejlődési modellek alapján szemléli.

A Balkán mindkét tankönyv-típusban az elmaradottság, a szegénység, a konfliktusok (nagyhatalmakkal és egymással szembeni) színtereként jelenik meg.

A térség etnikai, vallási, kulturális sokszínűségét elsősorban a földrajz tankönyvek közvetítik, míg a történelem tankönyvek csak a didaktikai apparátusban helyeznek erre hangsúlyt, illetve a térséget mint a konfliktusok színterét hangsúlyozzák.

Meglepő, hogy miközben a térség egy részével közös ezer éves történelmünk, valamint a jelen szomszédos egymásraultaságunk történeti, valamint reális tény, Magyarország és a Balkán szerves egymás mellett fejlődése, egymásraultasága, közös sorsa, közös lehetőségei egyáltalán nem kapnak teret a tankönyvekben. Úgy tűnik, hogy a térség fizikai-természeti közelsége nem jelent olyan motíváló tényezőt a tankönyvszerzők számára, amellyel

ők maguk is ösztönöznék a térség iránti érdeklődést, kulturális kötődéseink szükségességét és hasznosságát.

Miközben a tankönyvek nem mutatnak semmilyen érzelmi töltettel rendelkező attitűdöt a közös múlttal rendelkező szomszéd régió iránt, és a hozzá való viszonyulás inkább semleges, pozitív tényként lehet megállapítani, hogy a vizsgált tankönyvek nem közvetítenek durva sztereotípiákat, előítéleteket, bántó, esetleg sértő kliséket sem szövegben, sem képből.

Jegyzet

(1) A történelem és földrajz tankönyvek elemzésébe valamikori tanítványaink, jelenleg a pécsi Leőwey Klára Gimnázium fiatal tanárai Probszt Erik (történelem) és Bagó Bernadett (földrajz) kapcsolódtak be.

(2) A 8. osztályos tankönyvet azért nem vontuk be az elemzésbe, mert az egyik – a Balkán régióhoz tartozó országot, Romániát – egyedülként a térségből Közép-Európához sorolta. Ebben a tankönyvben ugyan szó esik Romániáról, de magáról a Balkánról nem.

(3) 11. osztály 241., 243. „A szövetség gyenge pontja a Balkán volt, ahol az orosz törökvégek sértették a Monarchia biztonságát.”; „A Balkáni népek szerepe jelentősen megváltozott a század folyamán. Míg korábban nem képviseltek jelentős erőt, a lassú gazdasági fejlődés, a nacionalizmus térhódítása, valamint független államok létrejötte – Görögország, Szerbia és Románia – megnövelte erejüket.”

(4) 12. osztály 62., 259. „A területi és nemzetiségi ellentétek miatt a térség államai között nem tudott sem gazdasági, sem politikai együttműködés kialakulni, az ellentétek a nemzetközi kapcsolatokra is rávetültek.”; „1991-ben a jugoszláv tagköztársaságok – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Macedónia – deklarálták függetlenségüket. Mivel a helyi szerbek nem tudták elfogadni, hogy kisebbségbe kerüljenek az új államokban, a Jugoszláv néphadsereg, illetve Szerbia támogatásával felláztak Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában.”

(5) „... die Entstehung weiterer kleiner Nationalstaaten in Ostmittel- und Südosteuropa, steht im Gegensatz zum Einigungsprozess der EU.” 89.

Irodalom

Bjelic, Dusan I. – Savic, Obrad (2002, szerk.): *Balkan as metaphor: Between globalization and fragmentation*. MIT Press, cop., Cambridge, Mass.
Dárdai Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.

Fischer Ágnes – Dárdai Zsuzsa – Mészáros Császár (2004): L' image de l' Afrique dans les manuels d' histoire et de géographie hongrois. In: *Rencontre de l'histoire et rencontre de l'autre: L'enseignement de l'histoire comme dialogue interculturel*. Colloque co-

organisé par la Société Internationale pour la Didactique de l'Histoire et l'Université Mohammed V – Soussi – Faculté des Sciences de l' Education, Rabat Maroc. 22–25. Septembre. 85–99.

Schubert, Gabriella – Dahmen, Wolfgang (2003, szerk.): *Bilder vom Eigenen und Fremden aus dem Donau-Balkan-Raum: Analysen literarischer und anderer Texte*. Südosteuropa-Gesellschaft, cop., München.

Az elemzett tankönyvek

Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó (2004): *Történelem IV. a középiskolák számára*. Műszaki Kiadó, Budapest.

Nemerkényi Antal (2001): *Általános természetföldrajz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Probáld Ferenc (2000): *Regionális földrajz*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest.

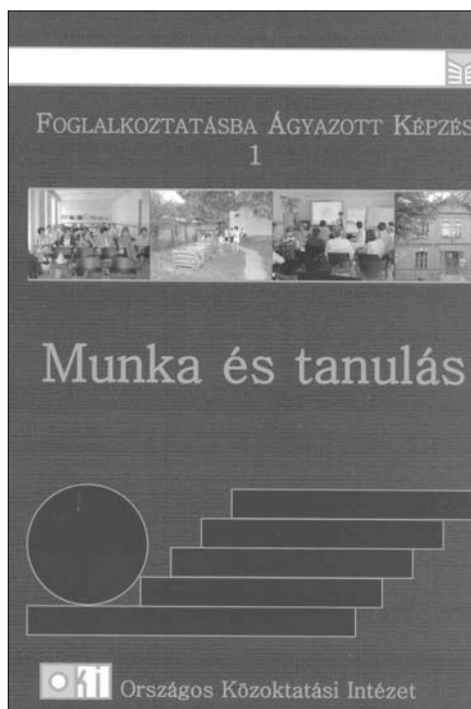
Száray Miklós (2003): *Történelem III. a középiskolák számára*. Műszaki Kiadó, Budapest.

Tamasics Katalin (2001): *Kontinensek földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

F. Dárdai Ágnes –

M. Császár Zsuzsanna

Pécsi Tudományegyetem, Központi Könyvtár – Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

Az OKI könyveiből

Egyéni különbségek a nyelvtanulásban

Dörnyei Zoltán tavaly megjelent könyve sok szempontból kiemelkedik az idegennyelv-elsajátítással foglalkozó szakmai kiadványok sorából.

A szerző teljesen új szemszögből tárgyalja az egyéni különbségek szerepét a nyelvtanulásban – amelynek lassan könyvtárvivá duzzadt a szakirodalma –, és ez által új perspektívát nyit mind a nyelvpedagógusok, mind az alkalmazott nyelvészek számára. Sok oldalról körüljárták már a kutatók azt a kérdést, hogy miért vannak hatalmas különbségek teljesen hasonló körülmények között tanuló diákok nyelvtanulási sikeireiben, de az utóbbi években ennek a témának a vizsgálata egy helyben topogott. Dörnyei Zoltán kitekint a szűken vett alkalmazott nyelvészeti szakirodalomból és a pszichológia társterületeiről merít. A kötet nem csupán áttekintése az eddigi kutatásoknak, hanem minden egyes fejezetben új definíciókat és elméleteket találunk, amelyek eddig tisztázatlan kérdések megválaszolására tesznek kísérletet. A könyv abban is különbözik a témában általában megjelenő művektől, hogy rendkívül olvasmányos és közérthető. A kötetet világos szerkezete és a megfogalmazás tisztasága könnyen követhetővé teszi olyan olvasóközönség számára is, amelyik nem igazán járatos a nyelvpedagógiai szakirodalomban. A szerző sok példát használ mondanivalója illusztrálására, és táblázatok és ábrák is segítik a megértést.

Dörnyei a könyv első fejezetében az egyéni különbségek kutatásának fontossága mellett érvel. Az elmúlt 30 év nyelvpedagógiai vizsgálatai kimutatták, hogy a nyelvtanulás terén elért eredményeket nagymértékben befolyásolják olyan egyéni tulajdonságok, mint a motiváció, az idegen nyelvi szorongás, nyelvérzék és tanulási stílus. Ugyanakkor a kutatók még abban sem értenek egyet, hogy pontosan mit is jelent az, hogy egyéni különbség, hány olyan tulajdonság van, amely a nyelvtanulásban fontos lehet, és hogyan hatnak ezek a változók a nyelvtanulás folyamatára, azaz milyen módon járulnak hozzá a tanulás sikeréhez vagy kudarcához. A kötet hét fejezetében Dörnyei arra tesz kísérletet, hogy az egyéni változókat az általános pszichológiai szakirodalom tanulságai és saját kutatásai alapján világosan definiálja, a nyelvtanulásban játszott szerepüket bemutassa. A kötet öt fő változót – személyiségjegyek, nyelvérzék, motiváció, tanulási stílusok, nyelvtanulási stratégiák – és öt kisebb jelentőségűnek tartott egyéni jellemzőt – szorongás, kreativitás, kommunikációs hajlandóság, önbecsülés és tanulással kapcsolatos hiedelmek – tárgyal részletesen.

A második fejezet a személyiség, temperamentum és hangulat szerepét vizsgálja a nyelvtanulásban. Dörnyei az általános pszichológiai szakirodalom alapján a személyiséget olyan jellemzőként definiálja, amely relatíve állandó jelleggel meghatározza egy ember érzéseit, gondolkodásmódját és viselkedését. A temperamentum a személyiségnek az az összetevője, melynek biológiai gyökerei vannak, a hangulat pedig egy változó érzelmi állapot. A fejezetben a definíciókat a személyiségpszichológia főbb elméleteinek bemutatása követi, majd a szerző összefoglalja, hogy mit tudunk jelenleg arról, hogyan befolyásolja a személyiség az általános tanulási folyamatokat. Végül a fejezet a személyiség nyelvtanulásban játszott szerepének vizsgálatával zárul. Dörnyei ebben a részben kiemeli, hogy a legmeggyőzőbb bizonyítékok e téren leginkább az extraverzió és intraverzió jelentőségét támasztják alá.

A harmadik fejezet témája a nyelvérzék, mely lassan 50 éve áll a nyelvpedagógiai vizsgálatok középpontjában. A kezdeti nyelvérzék kutatások és standard nyelvérzék tesztek áttekintése után a szerző amellet érvel, hogy napjainkban a nyelvérzékét már nem tekinthetjük egy egységes képességnek, hanem ez egy olyan többnyire stabil egyéni tulajdonság, amelyet számos olyan általános kognitív képesség határoz meg, mint például a

memóriakapacitás vagy a dedukciós készség, amelyek az anyanyelv elsajátításban is szerepet játszanak. Ebben a fejezetben képet kaphatunk a legújabb nyelvérzékel kapcsolatos kutatásokról is, amelyeknek az egyik legfontosabb témája az, hogyan hatnak a nyelvérzék különböző összetevői egyes tanulási feladatokban és meghatározott tanulási környezetben (például osztálytermi és természetes környezetben történő elsajátítás).

A könyv egyik legérdekesebb része a negyedik fejezet, amely a szerző saját kutatási témáját, az idegen nyelvi motivációt tárgyalja. Először egy történeti áttekintést olvashatunk a motivációs kutatások főbb korszakairól, majd Dörnyei a motiváció vizsgálata során felmerülő új kérdéseket sorolja fel. Ezek közül a legérdekesebbek a motiváció elvesztése, a motivációs önszabályozó folyamatok (azaz, hogyan képesek a nyelvtanulók fenntartani a motivációjukat) és a motiváció neurológiai vonatkozásai. Dörnyei bemutatja új motivációs elméletét is, amely az integratív motiváció újrafogalmazásának szükségességéből indul ki. A szerző amellett érvel, hogy a mai globalizált világban az integratív motiváció már nem feltétlenül jelenti azt a vágyat, hogy a nyelvtanuló a célnyelvi ország lakóival és kultúrájával azonosuljon. Sokkal inkább az a nyelvtanulás célja, különösen az

Dörnyei Zoltán könyve rendkívül izgalmas, tanulságos és elgondolkodtató kalauz a nyelvtanulói sajátosságokról, amelyet ajánlok minden nyelvpedagógus és a nyelvtanulás iránt érdeklődő szakember figyelmébe. A kötet, mint már több egyetemi oktató kollégám is tanúsítja, nagyon jól alkalmazható a nyelvtanárok alapszintű és posztgraduális képzésében, és véleményem szerint az elkövetkezendő években a nyelvtanulásról szóló szakirodalom alapműve lesz.

angol nyelv esetében, hogy a tanuló egy olyan kozmopolita világpolgárrá váljon, aki meg tudja értetni magát az idegen nyelven más többnyire szintén idegen nyelvi beszélőkkel. Dörnyei az új modelljéhez ismét az általános pszichológia elméleteiből merít, és Higgins (1987) én-elméletét választja alapul. A motivációs-én elmélet legfontosabb tétele az, hogy az idegen nyelvi motiváció három komponensből áll: az ideális idegen-nyelvi énből, amely azt a vágyat fejezi ki hogy az illető egy kompetens idegen nyelvi beszélővé váljon, a szükséges idegen-nyelvi énből, amely a környezet hatására létrejövő idegen nyelvtanulással kapcsolatos ösztönzőerőket tartalmazza, és az idegen nyelvtanulási élményekből. Az elmélet még kiforratlan, mert Dörnyei több dolgot nem tárgyal ennek kapcsán. Nem tudjuk

meg, hogyan illeszthető be a motivációs-én elméletbe az, hogy a motiváció a nyelvtanulás során nem állandó, hanem folyamatosan változik: hol alacsonyabb, hol magasabb. Az sem világos, hogyan működik az énkép mint ösztönző erő. Ha túl nagy a különbség az aktuális énkép és az ideális én között, az illető meg sem próbálkozik a tanulással, ha viszont túl kicsi a különbség, ismét nem lesz nagy a motiváció, hiszen a tanuló úgy érzi, hogy mindjárt célba ért. Mindezen hiányosságok ellenére az elmélet új perspektívát nyit a motivációs kutatásban.

Az ötödik fejezet a tanulási stílusnak az idegen nyelvtanulásban játszott szerepével foglalkozik. A szerző először is azt a kérdést teszi fel, hogy létezik-e egyáltalán olyan egyéni tulajdonság, hogy tanulási stílus. Hogyan különbözik a tanulási stílus a tanulási stratégiától és mi a kapcsolata az általános személyiségjegyekkel? Dörnyei a kérdések megválaszolásához először a kognitív stílus fogalmát tisztázza, amely az egyes emberek az irányú preferenciáit jelenti, hogy hogyan kezelik a környezetüktől kapott információt. A tanulási stílus a kognitív stíluson belül arra vonatkozik, milyen módon szeret valaki tanulni: egyedül vagy csoportban, hallás után vagy vizuálisan, összefüggéseket keresve vagy különálló információkra koncentrálva stb. A fejezet az elméleti kérdések tisztázása után bemutatja az idegen nyelvtanulás terén leggyakrabban használt tanulási stílus kér-

dőíveket és tanácsokat ad, hogy miként segíthet egy nyelvtanár a diákjainak a tanulási stílusuk ismeretében.

A következő fejezet, amely a tanulási stratégiákról szól, ismét azzal a kérdéssel kezdődik, hogy léteznek-e egyáltalán tanulási stratégiák. A szerző bemutatja a gyakran homlokegyenest ellenkező nyelvtanulási stratégia definíciókat, majd röviden áttekinti az elmúlt 20 év kutatásait a nyelvtanulási stratégiák terén. Betekintést nyerhetünk a leggyakrabban használt idegen nyelvtanulási stratégia kérdőíveibe is. Ezek után Dörnyei visszakanyarodik az általános pszichológiai szakirodalomhoz, amelynek segítségével bemutatja, hogy a nevelépszichológia terén is meglehetősen pontatlanok és ellentmondóak a tanulási stratégiák meghatározásai. Mivel úgy tűnik, nem sikerül egy általánosan elfogadott tanulási stratégia definíciót találni, a nevelépszichológia terén egy új fogalom használata kezd elterjedni, az önszabályozás, illetve az önszabályozó képesség. Az új fogalom népszerűsége annak a felismerésnek köszönhető, hogy a tanulási stratégiák használatával kapcsolatos kutatások rávilágítottak arra, hogy a tanulás sikere nem azon múlik, hogy valaki milyen és hány stratégiát használ, hanem azon, hogy egyáltalán használ-e stratégiákat és ezek megfelelnek-e az ő tanulási stílusának.

Az utolsó fejezetben öt egyéni jellemzőről olvashatunk, amelyek közül talán az idegen nyelvi szorongás méltatlanul került a kisebb jelentőségű egyéni tulajdonságok sorába, hiszen több kutatás is bizonyította, hogy gyakran az idegen nyelvi szorongás jobb előrejelzője a nyelvtanulás eredményességének, mint akár a motiváció vagy a nyelvérzék. A szorongás mellett a szerző megvitatja a kreativitás lehetséges szerepét a nyelvtanulásban különös tekintettel arra, hogy a modern kommunikáció alapú nyelvtanításban gyakran alkalmaznak a nyelvtanárok kreativitást igénylő feladatokat. Ebben a fejezetben megismerkedhetünk a kommunikációs hajlandóság fogalmával valamint az önbecsülés és tanulói hiedelmek jelentőségével a nyelvtanulásban. Itt megjegyezném, hogy későbbi kutatásokban érdekes lenne megvizsgálni, hogyan kapcsolódik az önbecsülés az énképhez, az idegen nyelvi énhöz és ezáltal a motivációhoz.

Összességében Dörnyei Zoltán könyve rendkívül izgalmas, tanulságos és elgondolkodtató kalauz a nyelvtanulói sajátosságokról, amelyet ajánlok minden nyelvpedagógus és a nyelvtanulás iránt érdeklődő szakember figyelmébe. A kötet, mint már több egyetemi oktató kollégám is tanúsítja, nagyon jól alkalmazható a nyelvtanárok alapszintű és posztgraduális képzésében, és véleményem szerint az elkövetkezendő években a nyelvtanulásról szóló szakirodalom alapműve lesz.

Dörnyei Zoltán (2005): *The psychology of the language learner. Individual differences in second language acquisition.*
Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey.

Kormos Judit
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Angol-Amerikai Intézet, Angol Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

---

Kettős identitás

Kettős identitás' című kötetében *Bindorffer Györgyi* az etnikai mozgalmak szaporodásával, a szeparatista törekvések egyre gyakoribb feltűnésével, illetve az 1990 után megváltozott körülményekkel magyarázza az identitásvizsgálat jogosultságát.

A nemzeti szuverenitásra vonatkozó korábbi elképzelések – miszerint egy államhatáron belül egy azonos nemzet tagjai élnének – nem tarthatóak; a globalizáció hatására például sok helyen megfigyelhetjük a nemzeti-etnikai jelleg háttérbe szorulását, kevésbé

hangsúlyossá válását; más területeken azonban – ilyen például Közép-Európa is az 1990-es évek átrendezései után – éppen ezek kiemelése, a hagyományörzés, a (vélt vagy valós) gyökerekhez való visszanyúlás válik fontossá.

A kötet egy 1993–95 között Dunabogdányban készült vizsgálaton alapul, melyben a szerző az itteni svábok kettős identitását kívánta több aspektusból megfigyelni és értelmezni. A kutatás kiinduló hipotézise, hogy a helyi sváb kisebbség kettős identitással rendelkezik. Ennek definícióját a következőképpen adja meg: „...a kettős identitás olyan identitáskonstrukció, amelyben egy többségi dominanciájú országban élő kisebbség saját etnikai identitásának történetileg változó, generációs eltéréseket és érvényességeket felmutató megőrzése és reprezentációja mellett magáévá teszi, internalizálja és érzelmiileg átéli a többségi etnikum nemzeti identitásának azon elemeit, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoznak, vagy csak részben találhatóak meg benne.” (11.) A szerző tehát azt állítja, hogy az adott etnikum gyakorlatilag kiegészíti saját identitásának elemeit azokkal az elemekkel, melyeket fel tud használni a többségi népség identitásából, és ötvözi a kettőt.

Módszertanilag a vizsgálat sokszínű; a szerző mindig a legcélravezetőbbnek tűnő módszert alkalmazta a néprajz, antropológia, oral history területéről. Dominál a résztvevő megfigyelés, és sokszor a strukturálatlan, azaz előre nem megszerkesztett kérdésekkel zajló interjúk és spontán beszélgetések bizonyultak a leghasznosabbnak. Összesen 290 fővel beszélgetett; az interjúalanyokat három korcsoportra osztotta (20–40, 40–60, 60–80 évesek), hogy így felvázolhasson egyfajta tendenciát, amely a svábok magyar, nemzeti, illetve sváb identitásában jelentkezik. A generációkra bontott csoportok sokmindenről árulkodnak: láthatóvá válik az örökítés folyamata, a tradíciók őrzése, illetőleg az, hogy az iskolázottság fokával összefüggő mobilitás befolyásolja a nyelvhasználatot. Bindorffer azonban tisztában van azzal, hogy vizsgálata csak az adott településre érvényes, nem alkalmazható más magyarországi kisebbségre, de még más német kisebbségre sem. A kötet különböző témaköröket érint: olvashatunk többek közt az identitás dimenzióiról, a név és nyelvhasználatról, vallásról, interetnikus kapcsolatokról, asszimilációról. E fejezetek közül a számomra legérdekesebbeket szeretném bemutatni.

Az első természetesen magának az identitásnak a kérdése, melyet tanulmányozhatunk nemzeti, etnikai szempontból is. Mindkét esetben azonos marad azonban magának az identitásnak a lényege: olyan folyamat, mely segít az egyénnek, hogy megtalálja helyét a világban, segíti eligazodni a társadalomban, valamint annak csoportjaiban. Az identitás tartalmaz elképzeléseket „rólunk” és „róluk”, és ez szerepet játszik az egyén önismertetének kialakulásában is. Mindez egy szocializációs folyamat eredményeképpen alakul ki, mely természetesen összefügg a társadalomban bekövetkező változásokkal; az identitás „mértékét” azonban az egyén dönti el és határozza meg. Fontos megjegyezni azonban, hogy egyszerre több csoporthoz is tartozhat, és ennek megfelelően alakul ki a kettős, esetenként többes identitás.

A második témakör a nyelv kérdése. A nyelv önmagában nem tükröz semmilyen értékrendszert, azonban központi szerepe van az etnikai önreprezentációban; emiatt gyakran konfliktusforrássá is válhat. Közép-Európában a nyelvet gyakran a nemzet-meghatározás alapjaként is tekinthetjük, így a kisebbségi nyelv használói nemegyszer támadásoknak vannak kitéve. Kisebbségek kapcsán az anyanyelv megtartása több tényezőtől is függ. Ilyen például – nagyon gyakorlatias módon – a használhatósága. Nem mindegy, képes-e az adott nyelv megújulásra, változásra; képes-e a változásokat követi szókészletében. Másik lényeges kérdés, hogy milyen érzelmekkel viseltetnek beszélői az adott nyelv iránt. A dunabogdányiak esetében a kutató kétnyelvűséggel találkozott; a kérdés valójában az volt, milyen szerepet tölt be a nyelv az identitás formálásában, megőrzésében; ki mit tart anyanyelvének; mely nyelvekre esik az aktív, illetőleg passzív nyelvhasználat, melyekre milyen fokú nyelvi jártasság jellemző. Nem mindegy az érzelmi azonosulás

sem: érdemes és érdekes megfigyelni, mely témákról mely nyelven beszél az illető. (Rendkívül érdekes volt például, amikor magát magyarnak valló sváb hölgy az édesapja halálát, valamint saját 1946-os kitelepítését németül mesélte el, és észre sem vette, hogy átváltott egyik nyelvről a másikra.) A kétnyelvűség a dunabogdányi svábokra nem minden területen jellemző, és nagyon különböző szinteken figyelhető meg; közös tulajdonság azonban, hogy a németet az idősebb generáció tagjai közül is sokan csak az iskolában tanulták. Ennek következtében éles különbséget tesznek és tettek a Hochdeutsch (azaz az irodalmi német) és a sváb között. Sokan „magyar anyanyelvű svábnak” vallották magukat, ami azonban nem zárja ki, hogy otthon családi körben ne beszélnének svábul. Érdekes megfigyelni a generációk közötti különbségben megnyilvánuló tendenciát: míg az első, legidősebb generációnál még identitásképző elemnek tekinthető a nyelv és használata, addig a második generációról ez már nem mondható el, a harmadik pedig már hátróztottan a nyelvváltás – ami nem azonos a nyelvvesztéssel! – fázisában van, hiszen tanulmányaik befejeztével elkerülnek szülőhelyükről, és ott a viseletbeli kivetkőzéshez hasonlóan nyelvüket is „levetik”. Ez azonban csak a svábra vonatkozik, az iskolában tanított Hochdeutsch soha nem volt anyanyelvük. Bindorffer leírja, hogy korábban sokszor büntetés járt azért, ha valaki németül kezdett el beszélni az iskolában.

A harmadik különösen érdekes témakör az interetnikus kapcsolat. Itt fontos megjegyezni, hogy ezek tapasztalatai visszahatnak, és oldják a feszültségeket, csökkentik a konfliktusforrásokat. Fontos vizsgálati szempont lehet a befogadó többség viszonya a kisebbséghez. Itt sokszor találkozhatunk kiszolgáltatott helyzettel, ennek megfelelően többféle, a kisebbségi létet megélt válaszreakcióval, mint például az asszimiláció, a kilépés az adott kisebbségi csoport keretei közül. A kompromisszum felé hajló kettős identitás viszont csökkeni a csoportközi konfliktusokat, és mellette bizonyos hagyományörzés is lehetséges.

Bindorffer Györgyi könyve alapos és átfogó elemzést nyújtja a dunabogdányi svábságnak. A szakmabeliek, de az antropológiai és szociológiai érdeklődésű laikus olvasók is haszonnal forgathatják. Nyelvezete érthető, a könyv szerkezete logikusan felépített, a mellékelt fotók pedig még inkább segítik a témában való elmélyülést.

Bindorffer Györgyi (2001): *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosság tudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Könyvkiadó, – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Miheller Hajnalka
Miskolci Egyetem, BTK

Anyanyelvű oktatás – Vajdaság

A délvidéki anyanyelvű oktatás terén nem sok lényegi változás történt. A máig ható érvénnyel megfogalmazott cél és stratégia – anyanyelvű oktatást az óvodától az egyetemig – ma sokkal időszerűbb, mint valaha.

A szabadkai székhelyű Magyarságkutató Tudományos Társaság legújabb kötete, az „Oktatási oknyomozó” visszautal egy, közel tíz évvel ezelőtti, az anyanyelvű oktatásról szervezett Kárpát-medencei konferenciára, s a tanácskozáson betervezett tanulmányokból összeállított „Anyanyelvű oktatásunk” című könyv délvidéki magyarságra vonatkozó részére. Így mintegy kései folytatásnak tekintendő. Az akkori értekezés és az MTT-sorozat első kötetének tanúsága szerint, valamint a mostani, 12. kö-

tet láttán elmondhatjuk: tíz év alatt sem sokkal jutottunk előbbre. Mint az az „Oktatási oknyomozó” tanulmányaiban olvasható, illetve a legfrissebb adatok tömkelegéből látható, Délvidéken tovább fogytak a gyerekek a magyar iskolákban, a magyar osztályok egész sora szűnt meg, nem alakult ki az anyanyelven folyó pedagógusképzés átfogó rendszere, a magyar nyelven és magyar identitás szellemében megírt tankönyvek, kézikönyvek, forrásmunkák kérdése megoldatlan, s az anyaországból való behozataluk is alig mozdult el a holtpontról, a nemzeti identitásnak megfelelő tantervek kidolgozásáról és alkalmazásáról stb. nem is szólva.

A kötetben közölt, átfogó kutatást prezentáló tanulmányok – melyeket az Arany János Közalapítvány és az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram Kuratóriuma támogatott – a sürgető időszerűség miatt készültek, s a helyzetfelmérés a tenni akarás igényével tükrözi a délvidéki anyanyelvű oktatás jelenlegi állapotát és esélyeit. Mert bár napjainkban ugyanazok a kérdések nyomják agyon az oktatást, az idő múlásával más lett a teendő. A „fejlesztés” mellett (és igen sokszor helyett) ugyanis már a „megtartás”

Bár napjainkban ugyanazok a kérdések nyomják agyon az oktatást, az idő múlásával más lett a teendő. A „fejlesztés” mellett (és igen sokszor helyett) ugyanis már a „megtartás” kifejezés is mind nagyobb hangsúlyt kap. A kérdés ugyanis az, hogy az alulról, már az óvodából elfogyó nemzedékekkel fenn lehet-e még tartani a meglévő anyanyelvű iskolahálózatot, s ahol pedig menthető, hogyan? „A vizsgált két népszámlálás között csaknem egynegyedével csökkent az iskolaköteles (7–14 éves) gyermekek létszáma. A „fogy a gyermek” jelenség sodródik a „nem lesz gyermek” állapot felé.

kifejezés is mind nagyobb hangsúlyt kap. A kérdés ugyanis az, hogy az alulról, már az óvodából elfogyó nemzedékekkel fenn lehet-e még tartani a meglévő anyanyelvű iskolahálózatot, s ahol pedig menthető, hogyan? „A vizsgált két népszámlálás között csaknem egynegyedével csökkent az iskolaköteles (7–14 éves) gyermekek létszáma. A „fogy a gyermek” jelenség sodródik a „nem lesz gyermek” állapot felé. A két népszámlálás között csaknem egyharmaddal csökkent a 0–4 éves korcsoporthoz tartozó gyermekek száma – azoké a gyermekeké, akik majd 2007-ben válnak iskolakötelessé” – állapítja meg a kötet bevezető tanulmányában *Mirnic Károly* demográfus. S felvet egy új szükségszerűséget is: átszervezni-megszervezni-menteni az anyanyelvű oktatást ott, ahol már nem tartható fenn a magyar tagozat, magyar osztály (például több település összefogásával).

Ugyanakkor felsejlenek biztató jelenségek is. Letűnt az egykori politikai hatalom a volt Jugoszláviában, az anyaország – új európai helyzete folytán – erőteljesebben tudja támogatni a délvidéki magyar oktatást. Hosszú vajúdas után megoldódni látszik a magyar tanítóképzés ügye, két új, tehetséggondozó gimnázium nyílt anyaországi támogatással, minek folytán nőtt az anyanyelvükön tanuló középiskolások száma, s elvben a tankönyvbehozatal előtt is megnyílt az út. Az európai felsőoktatási rendszerhez igazodva kezd átalakulni mind a hazai, mind az anyaországi felsőoktatási rendszer, s ez nem marad hatás nélkül a magyar kisebbségi felsőoktatásra nézve sem. *Gábrityné Molnár Irén* szociológus a konkrét teendőket is célba veszi: „Az állami magyar, vagy részben magyar felsőoktatás megtervezése a vajdasági magyarok értelmiségképzésének a záloga. Az alternatívák kidolgozása mellett konkrét intézményes megoldásokra van szükség. Ezek: egyetemalapítási tervek a Bolognai Nyilatkozat elvei alapján magyar érdekeltségű karokkal és tanszékekkel (tanítóképzés, mérnökképzés, vállalkozói szakok); Újvidéken tanárképzés (magyarul/részben magyarul), jogászképzés és orvosképzés (konzultációk, anyaországi részképzések), lektorátus, vajdasági magyar felsőoktatási kollégium;

végül Zentán a kertészképzés legalizált kihelyezett tagozaton beillesztve a szerbiai felsőoktatásba is.”

Ahhoz azonban, hogy legyen kinek megnyitni a felsőoktatás évfolyamait, a magyar gyermekeket anyanyelvű iskolába kell/ene íratni. „A legtöbb kisebbségi szülő azt szeretné, hogy gyereke mindkét nyelvben anyanyelvi szintű jártasságokat szerezzen, illetve magas fokú kétnyelvűséget fejlesszen ki. Sok szülő azonban nem ismeri a nyelvi fejlődés folyamatát kétnyelvűség helyzetben, esetleg kevésbé igényes is a nyelvi fejlődést illetően, és abból indul ki, hogy az iskolába induló gyereke anyanyelvét a családban már úgyis megtanulta, ezért a többségi iskolában majd hozzátanulja a többségi nyelvet is, és így mindkettő birtokába jut.” – írja *Göncz Lajos* pszichológus. Ezt a tévedést oszlatja el azzal, hogy megosztja a kétnyelvűség-tudományi ismereteket az Olvasóval, s eligazítja őt a kérdésben. *Bene Annamária* 14 település nyolcadikosainak és szüleinek a véleményét mutatja be arról, mit tartanak a legfontosabbnak a középiskola megválasztáskor. Mint a felmérésből kiderül, a szülők és az általános iskolát befejező tanulók elvárása nem éppen egyezik.

A könyvhöz szervesen tartozik hozzá *Sziveri Rezső* munkája: táblázatokban és ábrákon mutatja be a Szabadka térségére vonatkozó iskolastatisztikát.

A fedőlapalkotó *Csernik Előd* finom iróniával kapcsolódik a témához: grafikája utal arra a nagy anyagmennyiségre, melyet a kitaró „nyomozás”, kutatás és tanulmányozás összegyűjtött és feltárt a délvidéki anyanyelvű oktatás témakörében.

Anyanyelvű oktatás – visszaköszönő gondok. (2006)
Oktatási Öknyomozó, Magyarágkutató
Tudományos Társaság, Szabadka.

Mirnic Zsuzsa
Magyarágkutató Tudományos Társaság

A Nemzeti Tankönyvkiadó könyveiből

Conference papers

Ady conference

Endre Ady's book, "New Poems" was published a hundred years ago. To commemorate the occasion, the Hungarian Literature Institute of Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, organized a conference, with support from the György Lukács Foundation and the Student Union of the faculty, in May 2006, with the title, "Am I Not Modern?"

András Veres

On the questions of Ady's symbolism

This paper is only partly about Ady's poetry. Discussing the debates surrounding Ady's symbolism, I investigate some of the anomalies inherent in the history of the poet's interpretation.

György Eiseemann

"And yet it's new"

It pays off to be aware of the intertextuality of the title of this conference, as it presents me, maybe somewhat unexpectedly, with a challenge to attempt to provide a valid answer to the question posed.

Zoltán Fráter

Reticence, suppression, and want in the Ady poem

Writing in his grim diary in the fall of 1920, Milán Füst says this: "I've been reading Ady. Poster-style. Big, brash splashes of color thrown every which way. Gaudy and splitting, and yet so grandiose! What a talent: the words penetrate the marrow and open up a panorama of the world!"

Tibor Gintli

Ady's diction in the godly poems

Without much doubt, there has been a marked decrease in the interest in Ady's poetry in the past two decades. It stands to reason that one of the main causes of the slacking off in the Ady reception and of the setback in reader interest can be seen in some invalid Ady interpretations. However, playing a part in the devaluation process may also be the previous overvaluation of Ady's poetry and the exaggerated emphasis on its significance within literary history. Still, when looking for the causes, one should not consider only the history of reception.

György Tverdota

"Rákóczi, or whoever, come at last"

Regarding the time of the publication of the book "New Poems" as the start of Hungarian literary modernism implies that Ady is recognized as its forerunner and leader, or least as one its central representatives. Recently, doubts have been raised about this

favoured position of the poet. In validating the formula, some can argue by finding the areas that evidently connect Ady with the achievements of contemporary world literature modernism, which he took up or developed. As far as I am concerned, I have set out in the opposite direction.

Györgyi Földes

The eternal comeback: Nietzsche and/or Eliade

The relationship between Ady and Nietzsche has been interpreted by many and in many different ways. According to reception (such as that put forth by József Túróczi-Trostler and Gyula Földessy) that at all costs wanted to carve out an idealist from both the German philosopher and the Hungarian poet, the only poet capable of mediating the pathos of Nietzsche or who can even vanquish him with the splendor of his ideas is no one else but Ady. Others note the negation of metaphysics in Zarathustra but identify an unio mystica of sorts in the Ady poems: the phenomenon that in those poems the limits of the lyrical self are blended by the appropriation of Everything.

Attila Buda

Recollection as life interpretation

The poetic imagery of Endre Ady constitutes a central and characteristic set of elements of his poems. In most cases, this imagery possesses an instantly recognizable recollection trait, whose content and formal features can both be detected. For this reason, it appears peculiar that there are few poems that are fully or fundamentally recollective.

Tibor Kosztolányczy

"Adore him or scold him, my devout fellow, I don't care"

In looking for justifications for his existence and significance, Ady always found them in the whirlwinds around him. In terms of the January 1906 debate, however, the only explanation can be that he was aiming to raise the widest possible public attention with his provocative statements. When one analyzes the issues from this perspective, what appears first as senseless offense adjusts itself, together with several additional notions, into a coherent structure.

Articles

Anikó Fehérvári – Ilona Liskó

The students of the János Arany Program

The Ministry of Education started the János Arany Talent Support Program in 2000 in order to provide schooling support for talented but disadvantaged students living in small settlements so that they may be able to meet the requirements of entering higher education.

Zoltán Kulcsár-Szabó

Testamentality and autobiography in “Poem and reality”

Found in 1989, “Poem and reality” is a collection Lőrinc Szabó’s commentary on poems, surrounded by philological and autobiographical mystery. The comments, which partly substitute Szabó’s continuously planned autobiography, do not necessarily highlight the creation background of poems. They do, however, provide help in the interpretation of the poems, rather than in the assessment of the poet’s life from his works’ point of view.

Ákos Seress

The system of similarities in Shakespeare’s plays

This article, by applying the argumentation of Michel Foucault, attempts to reread the system of relationships of selected Shakespeare characters.

András Murai

Movies of memory

This article diachronically rereads a specific segment of the recent past. Within this context, the fifties is crucial not in terms of history but as a world that one has to come to grips with in the present day.

Edit Dömötör

“Poeticism” or “mapping”?

At the same time as a number of postmodern authors reject the detective novel on the grounds that it is claimed to be anachronistic, paradoxically, the more radically traditional genre borders are disappearing, the more important the notion of genre becomes, as does its cultural and historical re-assessment.

Imre Knausz

Doxosophia

In aiming to end an inequitable distribution of culture, modern mass education denies the majority of people access to culture by way of pseudo-knowledge, that is, doxosophia.

Csaba Pléh

Dictionary in the mind

In terms of language, one of the central ideas in modern psychology, which has an impact on word usage, is that it projects linguistic concepts inward, placing them in the mind.

Mihály Gáspár

The conservatism of the personality

For four years, we have been dealing with the personality traits characterizing the background of teachers’ career socialization. Of these, we pay special attention to the measurement of conservatism. Research results and problems have been disseminated nationwide in conferences.

Surveys

Zoltán Szénási

“The preacher is the trumpet of God”

Ildikó Hubert

Albert Szenci Molnár’s psalms and protestant literature

Ágnes F. Dárdai–Zsuzsanna M. Császár

The view of the Balkans in Hungarian history and geography course books

Reviews

Judit Kormos

Individual differences in language learning

(Zoltán Dörnyei [2005]: *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*)

Hajnalka Miheller

Double identity

(Györgyi Bindorffer [2001]: *Double identity: Ethnic and national identity in Dunabogdány*)

Zsuzsa Mirnics

Mother tongue education in Vojvodina

(Mother tongue education [2006]: *Recurring problems. Educational investigations*)

Pléh Csaba

egyetemi tanár,
Budapest, BME, GTK,
Társadalomismeret Intézet,
Kognitív Tudományi Tanszék,
főszerkesztő, Budapest,
Magyar Pszichológiai Szemle

Seress Ákos

egyetemi hallgató, Pécs, PTE, BTK

Szénási Zoltán

Ph.D hallgató, Budapest, ELTE, BTK

Tverdota György

egyetemi tanár, tanszékvezető,
Budapest, ELTE, BTK,
Magyar Irodalomtörténeti Intézet,
Modern Magyar
Irodalomtörténeti Tanszék

Veres András

főosztályvezető, Budapest,
MTA Irodalomtudományi Intézet,
főszerkesztő, Budapest, Literatura

Iskolakultúra könyvek

1. *Kamarás István: Krisnások Magyarországon (1998)*
  2. *Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: A szöveg megközelítései (1998)*
  3. *Andor Mihály – Liskó Hona: Iskolaválasztás és mobilitás (2000)*
  4. *Csányi Erzsébet: Világirodalmi kontúr (2000)*
  5. *Förös Ágota (szerk.): Olasz nyelvi tanulmányok (2000)*
  6. *Takács Viola: A Galois-gráfok pedagógiai alkalmazása (2000)*
  7. *Szépe György: Nyelvpolitika: múlt és jövő (2001)*
  8. *Andor Mihály (szerk.): Romák és oktatás (2001)*
  9. *Baska Gabriella – Nagy Mária – Szaboles Éva: Magyar tanító, 1901 (2001)*
  10. *Tüske László (szerk.): Muszlim művelődéstörténeti előadások (2001)*
  11. *Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: A multimedialis szövegek megközelítései (2002)*
  12. *Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.): Nyelv-pedagógia (2002)*
  13. *Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.): A cigányság társadalomismerete (2002)*
  14. *Förös Ágota: Szótár és oktatás (2002)*
  15. *H. Nagy Péter (szerk.): Ady-értelmezések (2002)*
  16. *Kéri Katalin: Nevelésügy a középkori iszlámban (2002)*
  17. *Géczi János: Rözsahagyományok (2003)*
  18. *Kocsis Mihály: A tanárképzés megítélése (2003)*
  19. *Gelencsér Gábor: Filmolvasókönyv (2003)*
  20. *Takács Viola: Baranya megyei tanulók tudás-struktúrája (2003)*
  21. *Lajtai L. László: Nemzetkép és iskola, 1777–1888 (2004)*
  22. *Franyó István: Biológiai műveltségünk (2004)*
  23. *Golthofer Erzsébet: Pedagógiai nézetek Magyarországon, 1945–1948 (2004)*
  24. *Bárdos Jenő: Nyelvpedagógiai tanulmányok (2004)*
  25. *Kamarás István: Olvasásügy (2005)*
  26. *Géczi János: Pedagógiai tudásátadás (2005)*
  27. *Révay Valéria (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (2005)*
  28. *Pukánszky Béla: Gyermekszemlélet a 19. században (2005, 2006)*
  29. *Szépe György – Medve Anna (szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok I. (2005, 2006)*
- Flököszületben:
30. *Szépe György – Medve Anna (szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok II. (2006)*
  31. *Horváth József: Helyes írás*

Veres András

Ady szimbolizmusának kérdéséhez

Ady költészetéről szimbolizmusáról folytatott vitáinkat alkalomnak tekintem arra, hogy kritika tárgyává tegyem az értelmezéstörténetét megterhelő anomáliák némelyikét.

Eisemann György

„Mégis új...”

A cím találón figurálja a közismert Ady-vers költői kérdését, mely ezzel nemcsak szemantikai, de feltűnő modális átalakuláson is keresztül megy. A szócsere sokmindent elárul az Ady-líra jelenlegi hatástörténeti helyzetéről azzal, hogy a 19–20. századi irodalmunknak és az egész európai szellemi tájékozódásnak egyik fontos dilemmájára, a nemzeti hagyományok folytonosságának és megújulásának viszonyára utal.

Fehérvári Anikó – Liskó Ilona

Az Arany János Program tanulói

Az Arany János Tehetséggondozó Programot (AJP) az Oktatási Minisztérium 2000-ben indította el azzal a céllal, hogy olyan iskolázottatási támogatást nyújtson a kistéleplüléseken élő, hátrányos helyzetű, tehetséges tanulóknak, amelynek segítségével azok eljuttathatók a felsőfokú továbbtanulásig.

Knausz Imre

Doxoszophia

A műveltség egyenlőtlen elosztását felszámolni kívánó modern tömegoktatás az áltudás, a doxoszophia révén zárja el a polgárok többségét a műveltségtől. Thomas Szlezák, tübingeni filozófiatörténész és filológus „Hogyan

olvassunk Platont?” című könyvében különbséget tesz ezoterikusság és titoktartás között. Bár a kérdés első pillantásra merőben filozófiatörténetinek, sőt kifejezetten az ókor problémavilágához kötődőnek tűnik, háttérében a műveltség, a tudás olyan belső ellentmondása tapintható ki, amely azóta sem veszített jelentőségéből, vagy helyesebben: ma újra kulcsfontosságúvá vált.

Pléh Csaba

Szótár a fejünkben

A modern pszichológia egyik legfontosabb felismerése a nyelvvel kapcsolatban, amely szóhasználatát is alapvetően befolyásolja, hogy a nyelvi rendszerre vonatkozó fogalmakat befelé vetíti, a fejünkbe is elhelyezi.

Murai András

Az emlékezet filmjei

A tanulmány a közelmúlt meghatározott időszakának diakrón olvasatára tesz kísérletet, ahol az „ötvenes évek” nem mint „történelem”, hanem mint az aktuális jelen számára értelmezendő világ fontos. Mutasd meg az emlékeidet, s megmondom, ki vagy! Legtömörebben ezzel a felszólítással foglalhatjuk össze ennek az áttekintésnek a célját, amely az „ötvenes évek” játékfilmes megjelenítéseinek változására koncentrál. Az „ötvenes évek” önálló tematikai vonulatként jelenik meg a hazai film történetében: 1957-től 2005-ig (s hamarosan bemutatják az újabb alkotásokat, tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy napjainkig) több mint félszáz játékfilm idézte meg a kort, közvetlenül, „színről színre” rekonstruálva a személyi kultusz, a forradalom, valamint az azt követő megtorlás éveit.

600, – Ft (ÁFA-val)

